

Нарис
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XX століття

Нарис
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XIX століття

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

За загальною редакцією доктора історичних наук,
академіка НАН України В.А.Смолія

НБ ПІУС

645897

Київ
«Генеза»
2002

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України № 1/11-4823 від 24.12.2001 р.)*

Нарис історії України ХХ століття / За заг. ред. акад.

Н 28 В.А. Смолія. – К.: Генеза, 2002. – 472 с.

ISBN 966-504-212-2

У навчальному посібнику викладено історію України від перших років ХХ ст. до наших днів. Наголос зроблено на висвітленні подій другої половини минулого століття. Особливу увагу приділено діяльності Верховної Ради УРСР, розглянуто політичне, економічне і культурне життя України після здобуття незалежності.

Розрахований на учнів старших класів, учителів, абітурієнтів і студентів.

ББК 63.3(4УКР)6я721

За загальною редакцією акад. НАН України В.А. Смолія

Рецензенти: д.і.н. Чинко В.С., д.і.н. Шевчук В.П.

Редакційна колегія: **Смолій В.А.**, акад. НАН України (голова); **Добров П.В.** – д.і.н., проф.; **Калініченко В.В.** – д.і.н., проф.; **Кондратюк К.К.** – д.і.н., проф.; **Литвин В.М.** – д.і.н., чл.-кор. НАН України; **Малій О.В.** – к.і.н.; **Падалка С.С.** – к.і.н., ст.н.с. (відповідальний секретар); **Панченко П.П.** – д.і.н., проф. (заступник голови, керівник створеного колективу); **Резніт О.П.** – д.і.н., чл.-кор. НАН України; **Турченко Ф.Г.** – д.і.н., проф.

Автори: к.і.н. Барановська Н.П. (§ 1 розд. II; § 4 розд. XVII); к.і.н. Веселова О.М. (розд. V; § 1 розд. X; § 1, 6 розд. XV); д.і.н. Вівчарик М.М. (розд. VI; § 1, 2, 3, 4 розд. XII; § 2 розд. XV; § 1, 2, 4 розд. XVI); д.і.н., проф. Григоренко О.П. (розд. VII); д.і.н. Держалюк М.С. (§ 1, 2 розд. XVIII); к.ф.н. Кубальський О.Н. (§ 3 розд. XVIII); к.і.н. Ковпак Л.В. (§ 1, 2, 3 розд. XIII; § 5, 6 розд. XVII); к.і.н. Кондрацький А.А. (§ 2, 3, 4, 5 розд. II; розд. III; § 6 розд. XIV; § 1, 4, 5, 7 розд. XV); к.і.н. Кравчук О.А. (§ 4 розд. XVI); к.і.н. Падалка С.С. (розд. VIII; § 2, 3, 4 розд. X; розд. XIV; § 3 розд. XVIII; Хронологія головних подій); д.і.н., проф. Панченко П.П. (Вступ; розд. I; § 1, 2 розд. IV; розд. VIII; § 2, 3, 4 розд. X; розд. XIV; § 6 розд. XV; § 2, 3 розд. XVII; Хронологія головних подій); д.і.н. Плюш М.Р. (Вступ; розд. IX; § 1 розд. XVII); д.і.н. Ресніт О.П. (§ 3 розд. II); к.і.н. Рогожа М.М. (§ 3 розд. XVI); к.і.н. Сергеев В.В. (§ 1, 3, 4 розд. IV; § 6 розд. VIII; § 5 розд. XIV; § 6 розд. XV); д.ю.н. Скрипюк О.В. (§ 4 розд. XIV); д.і.н., проф. Тимченко С.М. (§ 5 розд. XII); д.і.н. Шевченко Л.А. (розд. XI; § 3 розд. XVI); к.і.н. Шмарчук В.А. (§ 3 розд. XVII)

- © Панченко П.П., Барановська Н.П.,
Падалка С.С. та інші автори, 2002
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2002

ISBN 966-504-212-2

ВСТУП

Навчальний посібник є першим в Україні оригінальним виданням, який в обов'язку однієї книги охоплює вітчизняну історію всього ХХ століття. Історія цього періоду, відповідно до рекомендацій Міністерства освіти вивчається в двох старших класах – 10 та 11, тобто в передвипускному та випускному класі загальноосвітньої середньої школи. Посібник підготовлений з врахуванням діючих в загальноосвітніх школах програм та методичних рекомендацій щодо історичної дисципліни, покликаної формувати в учнівської молоді та інших категорій населення активну громадянську позицію в сучасну добу існування української держави.

Зміст праці автори викладають в контексті нових бачень і нових осмислень подій, фактів, історичних явищ. Книга написана на підставі досягнень новітньої вітчизняної історіографії. Автори намагалися виявити своє бачення контексту історії, подати її без упереджень притаманних радянській історіографії, яка зображувала історію українського народу у деформованому вигляді. Автори аналізують події з точки зору існування України, як незалежної держави, а не «рівноправної сестри дружньої сім'ї» народів СРСР.

Незаперечно, що ХХ століття є чи не найбільш складним, контрастним, суперечливим і зрозуміло трагічним в історії України, періодом. Він наповнений як пафосом героїки так і напелегливості українського народу в його поступі економічних перетворень на ниві освіти та духовності, науки і техніки.

Ця книжка висвітлює досягнення народу в самовідданій праці, в героїці боротьбі з нацистськими загарбниками та руйнаціями в роки другої світової війни і відбудові промисловості та сільського господарства, вдосконаленні науки і технічного рівня господарювання, в галузі науки, освіти й культури. Все це наша історія, котру ми повинні знати якомога повніше і всебічніше.

Авторський колектив висловлює сердечну вдячність всім, хто доклав зусиль для виходу цієї праці друком. Сповідаеться, що вона стане корисною не тільки учням старших класів та вчителям шкіл, студентам та педагогам вузів, а й усім, хто має інтерес до історії України ХХ століття.

РОЗДІЛ | УКРАЇНА 1 | ВСТУПАЄ У НОВУ ДОБУ ІСТОРІЇ

1. Ключовий регіон Російської імперії

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна була потужним індустріальним регіоном Російської імперії. У Донбасі здійснювалась активна розробка та видобуток кам'яного вугілля високої якості, що залягало на невеликих глибинах, і виплавка чавуну й сталі. У 1881 р. було започатковано Криворізький залізорудний басейн. Тут видобувалось загалом понад 50% залізної руди, а Донбас давав 70% кам'яного вугілля Росії. Це сприяло значному збільшенню кількості промислового робітництва, яке сягнуло 320 тис. чоловік.

Скасування кріпацтва надало могутнього поштовху розвитку продуктивних сил села. Проте земля продавалась за надзвичайно високими цінами, що перевищували її реальну вартість. За таких умов близько 2 млн селян тільки східної частини України вимушені були у пошуках кращої долі податися в еміграцію на Далекий Схід, де поселення українців на значній території отримали назву Зелений Клин. Водночас відбувалася міграція українського селянства до Сибіру, Казахстану тощо.

У Західній Україні малоземелля в свою чергу немилосердно гнало селян в еміграцію аж до країн Американського континенту. Особливо багато селян виїжджало в пошуках свого щастя до Канади, Сполучених Штатів Америки, Аргентини, Бразилії тощо. Цей процес набув стабільного характеру і став показником соціальної скрути та зубожіння основної маси сільського населення.

У поміщицьких господарствах, передусім з домінуючими землеробськими галузями, підносилися культура господарювання. Зростала їхня товарність, збільшувався експорт зерна, худоби та м'яса на європейський ринок. З України на початку XX ст. 90% зерна, експортованого з Росії, постачалось на продаж до країн Європи.

Активний вихід регіону на міжнародний ринок спричинив спорудження 1865 р. першої залізниці, що з'єднала Балту з

Одесою. На початку XX ст. залізниці з'єднали основні міста України і чорноморські порти.

Значного розвитку набуло цукровиробництво, в результаті істотно збільшилися посіви цукрового буряку в Правобережній Україні. Тут загалом вироблялось понад 80% цукру, продукovanого тоді в Росії. Посилилася інтеграція економіки України з Росією, зокрема у справі використання виплавленого металу, кам'яного вугілля, сільськогосподарського та інших галузей машинобудування, у виробництві зброї тощо.

Відбувалася урбанізація суспільства, адже зростаючі масштаби промисловості вимагали дедалі більше робочих рук. В Україні число міст на початку XX ст. загалом досягло 113. Особливо бурхливо збільшувалась кількість населення торговельних центрів, зокрема в Одесі, де тоді налічувалося вже 400 тис. мешканців. Чисельність мешканців Києва також зростала і становила 240, а Харкова – 174 тис.

Проте, як засвідчують статистичні дані 1897 р., українського населення в містах проживало всього 16% його загальної кількості, 45% євреїв, а росіяни становили 38% загальної кількості мешканців міст України. Кількість єврейського населення в Україні постійно збільшувалась, його питома вага зростала в цілому до 8%, тимчасом як у Росії ця категорія населення становила лише 4%, тобто наполовину менше. Євреї займалися головним чином торгівлею, кушнірством, шевством і кравецтвом, банківською діяльністю.

Серед населення України значний прошарок складали поляки. Питома вага поляків у досліджуваній період серед населення України становила 6,5%. Більш значною їхня концентрація була в західних та правобережних регіонах. Поляки здебільшого були пов'язані з торговельними відносинами, що активно розвивались, інженерно-технічною, зокрема управлінською діяльністю, а також сільським господарством. Деякі з них володіли значними маєтностями, частково спиртовими заводами та цукроварнями.

Технічне устаткування промисловості зазнало докорінних змін: з'явилися нові механізми і машини, зокрема паровоз, механічні ткацькі та токарні верстати й відповідне обладнання. В аграрному виробництві застосовувалися більш продуктивні та ефективні сівалки, культиватори, плуги, локомотиви та локомотивні молотарки, кінні молотарки (кирати), ручні віялки, олійниці.

Піднесення технічної оснащеності промислового та сільськогосподарського виробництва справляло вплив на зростання

продуктивності праці, її ефективності. У певній частині членів суспільства, меншої за чисельністю, через зростання поляризації у сфері власності в промисловості, сільському господарстві посилювалося нагромадження капіталу. Існували великі приватні виробництва в галузі металургії, машинобудування, знярядь сільськогосподарської праці. В ливарне виробництво, машинобудування, видобуток вугілля здійснювалися інвестиції іноземного приватного капіталу – Бельгії, Німеччини, Франції та ін. Відбувалося злиття внутрішнього (власного) та іноземного капіталів, що спричинилося до змін у виробничих відносинах, піднесення продуктивних сил.

2. Становище на західноукраїнських землях

Історично склалося, що землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття тривалий час перебували під владою західних сусідніх держав: Австро-Угорщини, Польщі, Румунії. Такі реалії суперечили прагненням українського етносу, який зазнав релігійної, а також національної та соціальної дискримінації.

Українці мали обмеження на працю в державних установах, навчальних закладах, в культурній сфері, видавничій справі. В Галичині не існувало українських шкіл, не кажучи вже про інші типи учбових закладів. Жорстока дискримінація і національне гноблення доповнювалися найрізноманітнішими соціальними утисками.

Тож українське населення прагнуло до єдиної національної сім'ї, до відчуття людської самоцінності та гідності, не бажало миритися з меншовартістю.

Чужоземні можновладці всіма засобами перешкоджали прогресивним українським інтелектуальним силам у здійсненні їхніх прагнень до етнічно-територіальної спільності. Бо такі прагнення суперечили тенденціям як австро-угорської, так і польської великодержавності, їхній політиці на західноукраїнських землях. На початку ХХ ст. в Східній Галичині, Буковині та Закарпатті налічувалося близько 5,5 млн населення. Домінувало корінне українське населення, хоча асиміляційний процес, ясна річ, відбувався. Типовим було становище в Східній Галичині, де мешкало 4,7 млн, серед яких майже 63% становили українці, 23% – поляки і 17% – євреї. Із загальної кількості українського

населення понад 90% становило селянство. Українське селянство перебувало на найнижчому щаблі соціальної градації. На нього тиснули збирачі податків і зборів, лихварі. Через суди чинилося справжнє переслідування українства. Побори їх були немилосердними. Річні ставки сягали 41–104%, а нерідко навіть 500%. Селянство за таких умов не могло знайти якогось виходу і вдавалося до продажу землі, відправлялося в пошуках кращої долі в чужі краї.

У Східній Галичині розвивалася, в основному, лісопереробна, легка, частково нафтоперегінна промисловість. Тому Львів та Дрогобицько-Бориславський промисловий район не спроможні були поглинути робочі руки, що вивільнялись на селі. За даними офіційної статистики, від 1880 до 1914 рр. до Канади, Сполучених Штатів та країн Латинської Америки емігрувало із західноукраїнських земель понад півмільйона чоловік, або більше десятої частини всього населення краю. Зазначимо, що то був відплив з краю робочої сили – трудова еміграція, що спонтанно тривала аж до кінця 30-х років. Власне кажучи, доти, доки з введенням військ Червоної армії у вересні 1939 р., землі регіону не ввійшли до складу Української РСР.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. посилюється в Галичині національний рух. Під впливом М. Драгоманова група прогресивної національної інтелігенції, очолювана І. Франком та його сподвижником М. Павликом, приймає політичну програму, що поєднувала ідеї соціалізму та націоналізму. Радикали переймалися соціально-економічними проблемами селянської маси, всього трудового народу Галичини. У 1890 р. було утворено першу українську політичну партію в Галичині – Русько-українську радикальну партію (РУРП). Варто особливо відзначити, що в її лавах вперше було сформульовано політично й аргументовано постулат самостійності України. З ним виступили такі її політичні діячі, як Ю. Бачинський та В. Будзиновський.

Особливого пошвавлення набуває національно-просвітницький рух. Ідеї заснованої 1868 р. народовцями громадської організації «Просвіта» набирають широкого розповсюдження, зокрема серед селянства. Перед Першою світовою війною «Просвіта» гуртувала майже 37 тис. членів, мала 3 тис. читалень. Вони несли в маси ідеї національної гідності, справедливості, гуманістичних чеснот. Завдячуючи великій подвижницькій діяльності просвітян, підносились видавничі справи. Зросло число різних українських видань – газет, журналів, книг: 66 – в Галичині, 8 – на Буко-

вині та 4 – в Закарпатті. Існували вони і в Будапешті та Відні.

З розвитком політичних течій в Галичині виникає кілька політичних партій. Серед них, зокрема, Українська національно-демократична партія, Русько-український християнський союз (клерикального спрямування), Українська соціал-демократична партія. Русофіли в 1900 р. утворюють партійне формування, що отримало назву Руська народна партія. Всі вони провадили роботу серед різних категорій населення, але особливих зусиль докладали, щоб впливати на перебіг подій у парламенті. Та значних успіхів досягти не змогли. Передусім тому, що в офіційних польських колах вони сприймалися як виразники периферійних інтересів.

Така позиція офіційних кіл викликала рішуче національне протистояння. Найпомітнішою подією тут стала ворожнеча між польськими та українськими студентами Львівського університету. На тлі загострення міжнаціональних стосунків в Галичині студент М. Січинський 1908 р. убив намісника Галичини поляка А. Потоцького. Через два роки під час однієї із сутичок, що перетворилася в справжнє бойовисько, в 1910 р. було вбито студента-українця А. Коцька. Похорон його переріс на справжню могутню антипольську демонстрацію не лише студентства, а й великої маси населення Львова.

Міжнаціональні пристрасті «захопили» усі прошарки суспільства. Прояви загострень мали найрізноманітніший характер: у вікна супротивників летіло каміння, лунали нетолерантні вислови, навіть дітлахи різних національностей на собі відчували це.

3. Україна і українство в Першій світовій війні

Перша світова війна між двома коаліційними блоками капіталістичних держав розпочалася 19 липня (1 серпня) 1914 р. З одного боку – Антанта, до якої входили Англія, Франція, Росія, з другого – Троїстий союз, що об'єднував Німеччину, Австро-Угорщину, Італію. Як і будь-які війни, її було спричинено до крайності загостреними суперечностями за сфери впливу, джерела сировинних ресурсів та світове панування. Австро-Угорщина стала одним з основних інспіраторів війни, використавши з цією метою так зване

Сараєвське вбивство, під рішучим тиском Німеччини оголосила війну Сербії. Слідом за тим Німеччина оголосила війну Росії. За таких обставин Україна і українство опинилися в різних таборах воюючих сторін: Австро-Угорщини (українство, що знаходилося під її владою, входило до армії цієї держави) і Росії (вихідці зі східної частини України знаходились у лавах царської армії).

Загалом у війну було втягнуто 38 держав світу, їхнє населення становило понад 1 млрд чоловік, себто 67% населення всієї Земної кулі. Основним театром воєнних дій став Європейський континент, де зосереджувалися основні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Буквально з перших же днів війни західні землі України стали ареною воєнних дій.

Зауважимо, що Росія у війну вступила надзвичайно слабо підготовленою, передусім з точки зору військового потенціалу та підпорядкування війні наявного економічно-господарського потенціалу. Адже війна вимагала якнайшвидшого переструктурування промислового виробництва. Отож, було створено «Особливу нараду для об'єднання заходів щодо оборони держави», головним завданням якої стало здійснення нагляду за державними, а також приватними підприємствами, перепрофільованими на потреби війни. На місцях також організовувалися районні заводські наради. Наприкінці 1915 р. в Україні такі «особливі наради» об'єднували 1130 підприємств, на яких було зайнято близько 400 тис. працівників. Проте війна вимагала дедалі більших матеріальних витрат, людських ресурсів.

Україна з самого початку опинилась у фокусі жорсткого воєнного протистояння. Майже 3 млн українців воювали в лавах російської армії, а понад 250 тис. перебували в австрійській армії. Деяко успішна на перших порах Східно-пруська операція в 1914 р. завершилась тяжкою поразкою російської армії. Російські війська відступили й залишили Польщу, частину Прибалтики. На промисловому виробництві негативно позначилася мобілізація в армію майже третини промислових робітників. У Криворізькому залізрудному басейні за місяць війни кількість працівників скоротилася вдвічі, що спричинило загрозу функціонуванню цієї важливої металургійної бази. Тому царський уряд змушений був піти на відкликання з армії частини мобілізованих.

Селянство ж було поголовно мобілізоване в армію, село залишилось без чоловічих робочих рук. Їхню нестачу

намагалися якось виправити шляхом часткового використання військовополонених та біженців, але продуктивність їхньої праці була заниженою. Такі заходи, безперечно, не могли компенсувати втрату робочих селянських рук. Більше того, великі поміщицькі господарства позбавлялись навіть права вільного найму працівників, які були фактично основними виробниками сільськогосподарської продукції, зокрема зерна та м'яса. Мобілізаційні акції виявились настільки значними, що наприкінці, скажімо, 1916 – на початку 1917 рр. на селі майже не залишилось працездатних чоловіків. Особливо негативно це виявилось у губерніях, що були основними виробниками зерна, – Південного регіону та Центральної України.

Переведення галузей промисловості на випуск продукції для потреб армії істотно торкнулося й підприємств сільськогосподарського машинобудування. Вони перейшли на випуск зброї та військової амуніції, зменшився також імпорт сільськогосподарських машин та механізмів різного призначення. Значно скоротилися посівні площі зернових, а також цукрового буряку, конопель, картоплі, інших технічних культур. Виникла напруженість у постачанні хлібом великих міст і промислових центрів.

Загострилася проблема тяглової сили – коней, яких для потреб армії забирали дедалі більше: до весни 1917 р. загалом було забрано майже 2,6 млн. Реквізиція коней насамперед торкнулася середніх і дрібних господарств. В окремих губерніях України більше половини сільських господарств не мали кінського тягла, а також волів.

Особливо вразила війна Галичину. Війська не тільки плюндрували поля, а й нищили вирощений врожай зернових та інших культур і худобу. Загибло чимало цивільного населення, зокрема жінок та дітей, нищилось житло, господарські будівлі тощо, руйнувалися шляхи. Війна спонукала владу до посилення визиску цивільного населення. Прибутки одержали тільки власники великих промислових підприємств, що працювали безпосередньо на задоволення потреб війни.

Війна негативно позначилась і на торгівлі, насамперед на міжнародному ринку. Було порушено також фінансову систему, відбувалося знецінення валют. Намагання задовольнити потреби держави в коштах за рахунок інвестицій бажаного результату не могли дати і не давали. Перша світова війна, таким чином, поглиблювала деструктивні процеси в господарстві України, а милітаризація промисловості

призводила до старіння засобів виробництва, скорочення їхнього випуску. Сільське господарство виявилось настільки серйозно підірваним, що це давалося взнаки ще багато років.

Західноукраїнська інтелігенція, близька до урядових кіл як Росії, так і Австро-Угорщини, особливо останньої, демонструвала лояльність і прихильність до влади. Водночас з початком війни у Львові, де інтелігенція постійно виявляла ініціативу до національної осібності, було сформовано Українську головну раду під проводом К. Левицького, куди увійшли представники різних політичних формувань. Рада ініціювала боротьбу за українську державу, яка мала об'єднати підросійські і півавстрійські українські землі. Рада звернулася до населення із закликом формувати національні збройні сили.

На заклик гаряче відгукнулася галицька молодь, що дозволило фактично вперше за часів новітньої історії краю утворити військове формування так званих Українських січових стрільців (усусів). Австрійська і польська верхівка в Галичині до цієї акції виявила застереження, і набір до легіону обмежили чисельністю 2,5 тис. Нове військове формування пройшло випробування в Карпатах під час наступу російських військ у 1914–1915 рр. Усусівці, що вели бої в районі гори Маківка (Східні Карпати), вписали славні сторінки в історію українського війська.

Після окупації Галичини російськими військами 1915 р. у Відні утворилася Загальна українська рада. До її складу увійшов 21 представник від Галичини та сім представників від Буковини, а також три члени від Союзу визволення України (СВУ), що діяв як громадське формування східних українців для пропаганди ідеї політичної самостійності України. Рада під час літнього наступу 1915 р. на східному фронті домагалась в австрійського уряду впровадження української адміністрації і шкіл у новоприєднаних Холмщині та Волині, згоди на поділ Галичини на польську і українську частини.

Слід зауважити, що перед окупацією російськими військами у вересні 1914 р. австро-угорці заарештували багатьох українців, насамперед інтелігентів, звинувативши у симпатіях до Росії. Чимало з них без суду й слідства було винищено. Окрім того, до 30 тис. галичан та буковинців було інтерновано в концентраційних таборах, зокрема на території Австрії.

У свою чергу російські окупаційні власті піддали вандальському нищенню все пов'язане з українською куль-

турою, духовністю. В Галичині й Буковині було закрито українські установи: бібліотеки, музеї, українські часописи, а також видавництва. Велику кількість українців було депортовано на схід за межі України, говорити й писати українською мовою було заборонено.

У центрі прискіпливої уваги з боку російських окупаційних властей опинилася греко-католицька церква, її громади закривалися, а натомість насаджувалось православ'я. Ці акції нерідко мали надто войовничий характер. Через деякий час землі Західної України знову були відвойовані Австро-Угорщиною, і все повернулось на круги своя. На решті території України, що волею долі і надалі залишалася під владою Росії, всіляка політична і культурна діяльність українства була забороненою. Така ситуація існувала до початку революції 1917 р.

РОЗДІЛ | НАЦІОНАЛЬНО- 2 | ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

1. Розпад самодержавної Російської імперії

На початок ХХ ст. Російська імперія займала величезну територію – практично шосту частину всієї площі Земної кулі. Кількість етнічних спільнот, що мешкали в її кордонах, наближалася до 200.

На цій величезній території відбувалися процеси, законні для імперіалістичної стадії розвитку капіталізму, в яку вступили країни Європи і Америки. Але особливостями суспільного ладу Росії було переплетення монополістичного капіталізму з численними залишками кріпацтва, з поліційною сваволею та деспотизмом самодержавства.

Невдачі у російсько-японській війні 1904–1905 рр., економічна криза, крах столипінської аграрної реформи, Перша світова війна з її величезними матеріальними та людськими втратами й руйнуваннями спричинили низку негативних процесів на теренах Російської імперії, зокрема крайнє зубожіння населення, що призвело до загострення соціальної напруженості і поляризації суспільства.

Самодержавство, зростаючий бюрократичний апарат унеможливили появу будь-яких перспектив розвитку. Російський імперіалізм мав «військово-феодальні» риси, тому він не тільки не створив цілісного господарського життя і відносної культури єдності нації, як це було в країнах, що пройшли шлях капіталістичного розвитку, а й призвів до прогресуючої замкнутості різних суспільно-економічних укладів, зростаючої соціальної напруженості. Протиріччя між порівняно розвинутим капіталізмом у промисловості та величезною відсталістю села було кричущим.

Революційні події 1905–1907 рр. активізували розмежування політичних і класових сил в імперії, що відбивало соціально-економічну ситуацію в країні. Маніфест від 17 жовтня 1905 р. стимулював створення партій, серед них наймасовішими виявилися «кадети», «есери», «октябристи»,

«Союз російського народу». Активізувала свою діяльність РСДРП(б), представники якої зосереджувалися у великих промислових центрах. Це була партія російського і зрусифікованого пролетаріату.

Невдоволення соціально-економічним і політичним становищем суспільства, що накопичувалося з початку ХХ ст. в Російській імперії, в лютому 1917 р. вибухнуло в столиці. 24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, до якого приєдналися і війська столичного гарнізону. 27 лютого 1917 р. самодержавство впало. Було призупинено діяльність Державної думи та створено її Тимчасовий комітет, який 2 березня, прийнявши зречення царя, утворив Тимчасовий уряд. Лютнева революція в Росії, буржуазно-демократична за своєю суттю, мала ліквідувати самодержавство, поміщицьке землеволодіння, національне гноблення. Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії. Для цього він спирався на політично близькі йому елементи – членів губернських, міських і повітових управ, активістів місцевих організацій Земського союзу та ін. Це були промисловці, землевласники, чиновники переважно кадетської орієнтації. Вони створювали органи місцевої влади. Виконавчу владу на місцях Тимчасовий уряд передавав своїм комісарам, якими ставали голови губернських і повітових управ.

Новий уряд скасував обмеження на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозволив видавати газети різних напрямів, вільно проводити мітинги і демонстрації. Передбачалося, що більш глибокі соціально-економічні перетворення розпочнуться з роботою Всеросійських установчих зборів. Ідея скликання Установчих зборів була популярною серед населення 1917 р.

Результати виборів до Установчих зборів у Росії влітку 1917 р. засвідчили, що в аграрних районах, у Сибіру, Закавказзі, непромислових губерніях України, на Дону та Кубані позиції більшовиків залишалися слабкими, як і в Радах робітничих і солдатських депутатів, що виникали на місцях і діяли паралельно з місцевими органами Тимчасового уряду.

У результаті Жовтневого більшовицького перевороту в столиці імперії і жорстокого контролю з боку більшовиків діяльність Установчих зборів, що представляли весь політичний спектр і соціальні прошарки суспільства, було зірвано. Але їх розгін значна частина населення Росії не сприйняла, оскільки покладала на цю демократично обрану установу

великі надії. Розгорнулася боротьба проти більшовиків не лише ліберальних, а й партій соціалістичної орієнтації.

Руйнація державних структур імперії супроводжувалась у 1917 р. більшовицькою пропагандою, гаслами соціальної і національної справедливості й рівності, що, як засвідчив перебіг подій, виявилися облудою. II Всеросійський з'їзд Рад у зверненні «Робітникам, солдатам і селянам!», написаному Леніним, заявив, що радянська влада «забезпечить всім націям, що населяють Росію, справжнє право на самовизначення». В Декларації прав народів Росії, ухваленій у листопаді 1917 р., проголошувалися рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав.

Комплекс зазначених чинників і зумовив масовий характер національно-визвольного руху, участь у якому взяли різні соціальні верстви, об'єднані прагненням позбутися імперської залежності.

Стосовно загарбаних і приєднаних територій політика царату була національно-колонізаторською. Країни Російської імперії, що були її колоніями, втягувалися в процеси розвитку капіталізму в Росії, ставали для її економіки важливими джерелами дешевої робочої сили, сировини, ринками збуту. І хоча російські буржуазні ідеологи твердили, що в Росії не було національного гноблення, насправді це не так. У національних регіонах провадилася, зокрема, політика русифікації, що час від часу викликало спалахи обурення. В ході революції 1905–1907 рр. у Польщі, наприклад, зареєстровані виступи за дозвіл викладати рідною мовою в школах – так звані шкільні бунти. А влітку 1916 р. через масову мобілізацію на роботи у зв'язку з війною чоловічого населення середньоазійського краю вибухнув національно-визвольний рух народів Середньої Азії та Казахстану, що одержав назву «Середньоазійське повстання».

Прагнення до самостійного державного життя і господарювання було притаманне не лише національним окраїнам, а й територіям Центральної Росії. В 1917 р. тут виникло багато державних утворень, які проголошували свою незалежність від центру: Моршанська Республіка, Саранська Федерація, Сичевська Демократія, Чухломський Кантон, Новоржевський Штат, Пошехонська Советія, Бузулукське Ханство, Іваново-Вознесенська Соціалістична Олігархія, Мінське Прелатство.

Що стосується національних окраїн, то тут процеси відбувалися багато в чому за схожою схемою, але по-різному.

У зв'язку з наростанням політичної активності населення Фінляндії Микола II відновив її автономію, що підтвердив Тимчасовий уряд. Але політичними силами Фінляндії, зокрема соціал-демократами, було висунуто вимогу про надання їй повної незалежності, що наприкінці грудня 1917 р. і зробили більшовики.

У Польщі національно-визвольний рух 1905–1907 рр. було придушено через угодовську політику верхівки, яка йшла на примирення з російським царом на основі Маніфесту 17 жовтня. Проте в серпні 1918 р. радянський уряд прийняв декрет про відмову від договорів і актів, укладених урядом імперської Росії про поділи Польщі, мотивуючи цей крок необхідністю сприяння революційно-визвольній боротьбі польського народу, спрямованій на об'єднання його у єдиній Польській державі.

Територія прибалтійських республік також стала ареною жорстокої класової та національно-визвольної боротьби. Зіткнулися дві політичні сили – одна підтримувала ідеї більшовизму, друга була зорієнтована на національну буржуазну державу. Протягом 1918 р. такі держави тут утворилися. Так, 16 лютого 1918 р. уряд Литви підписав декрет про її незалежність. У 1919 р. проголошена Естонська, а у 1920 р. – Латвійська держави. При цьому передбачалося заручитися підтримкою країн Антанти. Але вже на кінець 1918 р. в результаті заперкості збройної боротьби тут було насаджено радянську владу. 7 грудня 1918 р. РНК РСФРР визнав незалежність радянської Естонії, а 22 грудня – незалежність радянських Латвії і Литви.

Проголошуючи демократичні й навіть соціалістичні гасла, уряди прибалтійських держав закликали населення до класового миру, сподіваючись таким чином протистояти впливу більшовиків.

Надзвичайно складні процеси відбувалися і на території Кавказу, який з утвердженням тут російського військово-адміністративного апарату став невід'ємною частиною Російської імперії. Однією з найвпливовіших громадських сил, здатних вирішувати долю регіону, тут виявив себе «Дашнакцутюн» («Союз») – вірменська партія, що виникла у 1890 р. в Тифлісі і ставила завдання національного звільнення та відродження вірменського народу як нації. Соціальною базою партії стала вірменська інтелігенція. У програмі цієї партії був пункт про передачу землі селянській громаді.

Аналогічною за змістом і соціальною базою була азербайджанська партія «Мусават» («Рівність»), яка виникла у

1911 р. і представники якої відстоювали принцип національно-територіальної автономії в межах Росії. Вони закликали до класового миру всередині азербайджанської нації, намагаючись протистояти впливові більшовиків.

Складно розвивалася ситуація і в Грузії. «Протягом ста років насаджуване Росією в Грузії зло, знищення грузинського державного апарату, систематичні гоніння на грузинську мову примусили Грузію виключити себе зі сфери Російської політики», – писав у відкритому листі Леніну у 1921 р. відомий грузинський письменник К. Гамсахурдіа. – «Стара Росія не хотіла рівноправного співробітництва з малими народами. Основа цієї людожерної політики: цвітом великоруської культури затьмарити всі неросійські відтінки». Тому на території Грузії великий вплив мали меншовики, яких у даному разі можна визначити як національних соціалістів.

На Кавказі, як і в інших регіонах Російської імперії після подій лютого 1917 р., склалося двовладдя: з одного боку, діяли місцеві органи Тимчасового уряду, а, з другого, – Ради робітничих депутатів. Характерним було і соціально-політичне розшарування суспільства, коли інтереси різних верств населення спрямовувались інколи у діаметрально протилежних напрямках. Мали місце ідеї національного відродження через самостійність. Частина населення сприймала з піднесенням такі спокусливі, але нереальні гасла соціальної демагогії про абсолютну рівність та абсолютну справедливість «у пролетарському розумінні».

Радянська влада на Кавказі після подій у центрі країни встановилася лише в Баку та частині Азербайджану. У Тифлісі в листопаді 1917 р. було утворено «Закавказький комісаріат» – уряд, до якого увійшли представники грузинських меншовиків, вірменського «Дашнакцутюю» та азербайджанського «Мусават», що обстоювали національні інтереси. На початку 1918 р. утворилися три національні республіки – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Територія цих республік стала ареною боротьби як різних політичних сил всередині націй, так і німецьких, англійських і турецьких воєнних сил.

Схожі за змістом, але відмінні за результатами процеси відбувалися в Середній Азії та Казахстані, де за умов царату існували Туркестанське й Степове генерал-губернаторства та кілька губерній. Тут також склалося двовладдя, але в Радах переважали меншовики й есері. Виконавчі комітети та комісаріати в містах і волостях спиралися на російську та національну місцеву еліту й середньо забезпечені прошарки населення.

Дієвою формою політичної боротьби в Середній Азії стало так зване басмацтво (від тюрк. *басмак* – нападати, налітати) – збройні формування національного руху, суть якого полягала у жорстокій класовій боротьбі. Але на початок 1920 р. основні сили басмацького руху були розбиті.

Таким чином, після 1917 р. відбувався розпад Російської імперії. Території національних окраїн, що утримувалися в межах централізованої держави проти своїх бажань і інтересів, використали наданий їм історією шанс на національне й соціальне звільнення. Але далеко не всі народи з причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру зуміли скористатися цим шансом сповна. Незаперечне право кожної людини і кожної держави на вільне самовизначення і незалежне існування залишилося для багатьох народів Російської імперії нереалізованим. Відсутність розуміння необхідності та бажання компромісів між інтересами різних верств суспільства, агресивна нетерпимість і категоричність, притаманні більшовицькій ідеології, приваблювали людей, нездатних критично оцінювати глибинні процеси суспільного розвитку, – це небажання компромісів призвело до руйнації нестійкі нові суспільні утворення. Україна також пройшла цей шлях.

2. Витоки і розвиток національно-демократичної революції в Україні

Лютнева революція в Росії 1917 р. активізувала боротьбу українського народу за національне, культурне, економічне визволення. Організаційним центром, що об'єднав усі національно-демократичні сили України, став міжпартійний політичний блок поміркованих лібералів і соціал-демократів – Товариство українських поступовців, яке виникло 1908 р. і виступало як надпартійне громадське об'єднання. Активну участь у його діяльності брали такі відомі політичні діячі України, як М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський, А. В'язлов, В. Прокопович та ін.

За ініціативою самостійників ТУПу 4 березня 1917 р. постанала всеукраїнська громадська установа Українська Центральна рада, що згодом стала представницьким органом влади народу.

Першими кроками діяльності Центральної ради було визнання повноважень Тимчасового уряду. Неодноразово

Центральна рада зверталася до Тимчасового уряду з вимогою надання Україні автономії у складі Російської федеративної демократичної республіки.

Звістка про утворення Центральної ради як вищої в Україні влади облетіла українські землі і дала могутній поштовх до організації українських провінційних рад, виникнення громадських організацій різноманітного політичного забарвлення. 14 березня 1917 р. із заслання до України повернувся М. Грушевський (1866–1934) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, літературознавець, соціолог, письменник. Як загально визнаного лідера та ідеолога національно-визвольного руху, його одностайно обрано головою Центральної ради.

Справді історичною суспільно-політичною подією стала загальнонаціональна маніфестація 19 березня 1917 р. в м. Києві, в якій взяли участь понад 100 тис. чоловік різних верств населення. Як згадував М. Грушевський, маніфестація виявилася винятково урочистою і показала, що українство не є витвором якогось інтелігентського гуртка, а має глибоке коріння в народній масі. Під українськими блакитно-жовтими прапорами в борні за волю і незалежність йшли солдати, учні, робітництво, інтелігенція. На Думському і Софійському майданах у центрі Києва М. Грушевський виголосив промови, в яких закликав домогатись автономії України, відстоювати честь і гідність українства. Біля пам'ятника Б. Хмельницькому відбулося народне віче і молебень пам'яті героїв, які склали голови за життя, волю й честь України та українського народу.

Показово, що пробудження національної свідомості українців і особливо рішучі вимоги щодо автономії викликали глибоке занепокоєння керівництва різного роду загальноросійських, у тому числі антиукраїнськи настроєних партій. Саме в цей час набирали активності загальноросійські ліберальні партії кадетів і октябристів, соціалістичні партії есерів, меншовиків, більшовиків, анархістів та ін., які мали свої громади і в Україні.

Органічним чинником національно-визвольного руху стало відновлення діяльності старих, раніше діючих і формування нових українських політичних партій, організацій та об'єднань.

Найчисельнішою і найвпливовішою в Центральній раді виявилася Українська партія соціалістів-революціонерів (далі – УПСР), яка остаточно сформувалася на початку квітня 1917 р. Це по суті була селянська революційно-демократична

партія. Друкованим органом її виступала газета «Боротьба», що виходила досить значним тиражем. Восени 1917 р. в лавах партії налічувалось 75 тис. чоловік. Її лідерами переважно ставали люди віком до 25 років, серед них: М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг, О. Севрюк. З цією партією пов'язав свою долю і М. Грушевський.

У Центральній раді УПСР виступала у блоці з Українською соціал-демократичною робітничою партією та іншими партіями соціалістичного напрямку.

Близько до УПСР стояла Українська селянська спілка, що утворилася майже одночасно з УПСР. Друкованим органом Спілки, а також партії есерів стала газета «Народна воля», що видавалася коштом Спілки кооператорів України.

У Києві в квітні 1917 р. відбувся Всеукраїнський національний конгрес, на який прибуло близько 900 делегатів від різних політичних партій і організацій – селянських, військових, культурних тощо. Серед них були представники не тільки Наддніпрянської України, а й Кубані, Галичини та військових формувань всіх воєнних фронтів, де служили українці. Крім того, у Конгресі взяли участь близько 600 гостей від українських установ і організацій Києва. Після вступного слова М. Грушевського тут було заслухано і обговорено ряд доповідей і ухвалено відповідні резолюції. Цей форум висунув вимоги щодо національно-територіальної автономії України в межах Росії. Соціально-економічних питань Конгрес фактично майже не торкався. Конгрес переобрав Центральну раду, до складу якої увійшли тепер представники всіх партій, професій і культурних організацій.

Головою Центральної ради Конгрес таємним голосуванням обрав М. Грушевського, а його заступниками С. Єфремова та В. Винниченка. За своїм значенням він дорівнював Установчим зборам, перетворивши Центральну раду на всенародно обраний парламент.

Після Конгресу для ведення поточної роботи був створений Виконавчий комітет Центральної ради, який з часом одержав назву Малої ради. Він діяв між сесіями, пленумами Центральної ради і виступав як законодавчий орган.

Одночасно з утворенням Центральної ради та масових організацій на місцях – Просвіт, Селянської спілки, національних клубів і рад військових, студентських, жіночих та інших організацій – відбувалася консолідація українських сил. Влітку 1917 р. пройшли станові з'їзди – селянський, робітничий, де обрали делегатів до Центральної ради. Всебічну підтримку Центральній раді висловили також І та ІІ

Всеукраїнські військові з'їзди, делегати яких виступали від імені 2 млн організованих українських солдатів і офіцерів фронту й тилу.

Отже, період весни і літа 1917 р. відзначався бурхливим зростанням авторитету Центральної ради серед широких верств українського населення, а також об'єднанням різних політичних партій навколо національної ідеї побудови незалежної України.

У червні 1917 р. на конгресі Демократично-радикальної партії було відновлено її діяльність. Тепер вона прийняла назву Української партії соціалістів-федералістів. Але соціалізм був дуже поміркованим, радше в дусі кооперації. Свій федералізм партія розуміла не як обов'язковий федеральний зв'язок із Росією, а як федералізм світовий і також внутрішній, бо була проти централізованої України. На чолі партії стояли С. Єфремов, А. Ніковський, діяльну участь на той час брали Д. Дорошенко, І. Шраг, О. Лотоцький та ін.

Зростання впливу Центральної ради на суспільно-соціальні процеси в Україні викликало серйозне занепокоєння Тимчасового уряду і збільшовизованих Рад робітничих і солдатських депутатів, які проголосили себе другим урядом Росії під час перебування в травні 1917 р. представницької делегації Центральної ради в Петрограді, що виступила з вимогами до Тимчасового уряду, серед яких визначальною була вимога про визнання автономії України. Тимчасовий уряд повідомив, що не може визнати Центральну раду за повноважний орган–виразник волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України до скликання Установчих зборів.

Центральна рада вирішила невідкладно звернутися до українського народу з відозвою. Виконавчий комітет Центральної ради 10 червня 1917 р. ухвалив текст Першого Універсалу, в якому проголошувалося: «Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не пориваючи зв'язків з Російською державою. Хай український народ отримає право самому розпоряджатись своїм життям у своїй країні. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні українські збори (Сейм)».

Цей історичний документ великої політичної ваги знайшов широку підтримку українського населення. Незабаром Центральна рада оголосила про утворення Генерального секретаріату, що мав виконувати функції виконавчого органу. Першим прем'єром українського уряду став

В. Винниченко, який одночасно виконував обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ.

Або не втратити остаточно вплив на українські справи, Тимчасовий уряд пішов на певний компроміс – визнав Центральну раду крайовим органом влади, не чекаючи рішення Установчих зборів. Суть цього компромісного рішення відбив Другий Універсал, ухвалений 3 липня 1917 р. Згодом Тимчасовий уряд скасував і ці обмежені права України в сфері національно-державного будівництва. Розкладала Центральну раду зсередини своїми ліворадикальними деклараціями й більшовицька фракція, що утворилась 9 серпня 1917 р. У жовтні 1917 р. в Україні налічувалось 42 тис. більшовиків, 75% партії становили росіяни та євреї.

Отже, владні політичні центри в Україні (представництво Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів і Центральна рада), спираючись на різні політичні партії, соціальні верстви й національні спільноти, готувалися до вирішальної боротьби за владу, за власні методи розв'язання соціально-політичних, культурних, економічних і національних проблем. Боротьба ця переросла від ідеологічних зіткнень до збройного протистояння.

Наприкінці жовтня (за старим стилем) 1917 р. в Петрограді стався більшовицький переворот. Тимчасовий уряд було повалено, і владу захопили більшовики. В Україні Жовтневий переворот різні політичні течії оцінювали неоднозначно. Центральна рада його рішуче засудила і порвала зв'язки з більшовиками. У Києві ж діяли три сили, які претендували на владу, – Центральна рада, Ради робітничих і солдатських депутатів, якими заволоділи більшовики, і штаб Київського військового округу.

Спираючись на делегатів III Всеукраїнського військового з'їзду, Центральна рада в Києві прийшла до влади.

Більшовики обрали таку тактику: формально погоджуючись з тим, що в Україні влада належить Центральній раді, розгорнули підготовку до Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тим самим вони сподівались усунути від влади демократичні сили. Отже, російські більшовики під виглядом передачі влади Радам намагалися встановити і в Україні диктатуру пролетаріату.

У цей критичний для України час Центральна рада 7 листопада 1917 р. затвердила свій Третій Універсал. Цей документ урочисто оприлюднено біля пам'ятника Богданові Хмельницькому на Софійському майдані. Третій Уні-

версал проголошував Українську Народну Республіку, яка перебувала у федеративному союзі з Росією. Основні положення Третього Універсалу мали соціалістичне забарвлення: 1) скасування приватного землеволодіння і перехід землі до трудівників без викупу (остаточно долю конфіскованої землі мали вирішити Українські Установчі збори); 2) встановлення восьмигодинного робочого дня та державного контролю над виробництвом; 3) оголошення амністії за політичні виступи та скасування смертної кари; 4) забезпечення народові прав і свобод: слова, друку, совісті, страйків, професійних спілок, рівноправності мов; 5) встановлення кордонів Української Народної Республіки. Крім визначених Тимчасовим урядом п'яти губерній, до складу УНР увійшли Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і Таврія (без Криму). Встановлювалися конкретні строки виборів до Українських Установчих зборів, а також дата скликання.

Третій Універсал вніс розбрат у національно-демократичний рух. Особливо багато нарікань викликали положення про скасування приватного землеволодіння і про державний контроль над виробництвом.

З цього уміло скористалися більшовики, які розгорнули активну агітацію проти Центральної ради, звинувачуючи її в антинародній діяльності.

У гострій ідейній боротьбі відбувалася підготовка Всеукраїнського з'їзду Рад, який розпочав свою роботу 4 грудня 1917 р. в приміщенні Київського купецького зібрання. На з'їзд прибуло 1 тис. делегатів від селянських спілок та українських військових частин. Делегати з'їзду висловили довір'я Центральній раді. Це не входило в плани більшовиків, тому на знак протесту 49 Рад, що знаходились під їхнім контролем, залишили з'їзд. Більшовик В. Затонський згодом кваліфікував всеукраїнський форум у Києві як куркульсько-меншовицьке збіговисько.

Того самого дня – 4 грудня – до Києва надійшла підписана Леніним і Троцьким телеграма «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Раднарком нібито визнавав УНР, її право на відокремлення, але не вважав Центральну раду повноважним представником трудящих України. Російський радянський уряд вимагав відмовитись від утворення Українського фронту, не пропускати через Україну з фронту на Дон козачі частини, припинити роззброєння радянських військових частин. У разі неприйняття цих вимог протягом 48 год

Раднарком погрожував війною. Український уряд рішуче відкинув цей зухвалий ультиматум, і розпочалося російсько-українське військове протистояння.

Раднарком за участю вірних йому українських більшовиків провів у Харкові 11–12 грудня щось на зразок Всеукраїнського з'їзду Рад. На це зібрання було скликано представників 82 Рад, переважно Донецько-Криворізького басейну. Делегатів від селянства, яке становило три чверті населення України, на з'їзді не було (більшовики вважали селянство нестійким елементом, який є породжувачем капіталізму). Серед делегатів переважали більшовики, які підкорялися вказівкам партійного центру. Тому не стало дивною, що Харківський з'їзд Рад проголосив встановлення в Україні радянської влади. Скасовувались усі розпорядження Центральної ради та її Генерального секретаріату.

Раднарком РСФРР негайно ж визнав новий уряд України – Народний секретаріат – і надав йому всебічну збройну і грошову допомогу. У розпорядження нового уряду направлено 32-тисячну армію, сформовану з російських червоногвардійців та балтійських матросів. Більшовики намагались переконати громадськість, що не радянська Росія веде війну з Україною, а трудящі самостійно виступили проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Протистояти навалі більшовицьких військ, очолюваних енергійним Антоновим-Овсієнком, було майже нікому, бо 300-тисячне військо Центральної ради розбіглося по домівках. Залишилися вірними українському уряду лише близько 15 тис. багнетів – формування Вільного козацтва, кілька фронтових частин галицьких січових стрільців та невеликі загони необстріляних студентів із Києва.

У глибокому тилу Центральної ради, зокрема в промислових центрах, більшовики готували збройні виступи робітництва. Найнебезпечніший з них вибухнув 16 січня 1918 р. у Києві, коли робітники захопили «Арсенал» і п'ять днів утримували його, скувавши тим самим значні сили українського війська.

Навала більшовиків не вгамувала розбрату національно-демократичного табору. Серед українських політичних партій все більше поглиблювалося протистояння. Ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів дедалі більше схилилося до більшовицьких гасел. Аби запобігти окупації України російськими червоногвардійцями, ліві українські есери члени Центральної ради М. Полоз, П. Любченко, Г. Михайличенко, а також лівий соціал-демократ

Є. Неронович (член Центральної ради) та інші зробили спробу перевороту в Центральній раді з метою створення незалежної (і не окупованої) радянської України. Однак ця змова провалилася.

Кризова ситуація, що склалась в Україні наприкінці 1917 – поч. 1918 рр., вимагала від Центральної ради рішучих дій. 12 січня 1918 р. (за старим стилем) на відкритому засіданні в приміщенні Київського педагогічного музею М. Грушевський проголосив Четвертий Універсал Центральної ради, в якому, зокрема, вказувалося: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Але більшовицькі війська вже активно штурмували Київ. Останній вирішальний бій під Крутами їм дав загін, сформований з 300 студентів та курсантів міста, які полягли героїчною смертю за волю України.

Більшовицькі війська 26 січня 1918 р. вступили до Києва. Барикадні вуличні бої точилися ще дві доби. За наказом М. Муравйова (колишнього полковника царської армії) більшовики розстріляли не менше 3 тис. осіб, нібито причетних до оборони міста. Центральна рада виїхала до Житомира.

3. УНР та її політика

Країни Антанти, зокрема Англія і Франція, намагались встановити дипломатичні відносини з УНР, визнали її уряд і відрядили до Києва своїх повноважних представників – генерала Жоржа Табуї та дипломата Пінктона Багге. Співчували Україні й інші держави Антанти, але далі декларацій справа не йшла, тому під тиском північного сусіда Україна змушена була розпочати переговори і з Центральними державами. Ця обставина стала приводом до припинення дипломатичних відносин з країнами, що входили до ворожого Австро-Угорщині та Німеччині блоку – Антанти.

Підписанню сепаратного миру з Центральними державами передувала угода про перемир'я, що її уклав більшовицький уряд Росії 2 грудня 1917 р. з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Болгарією.

Наступним кроком в Брест-Литовську (Берестя) були переговори про укладання миру. Центральній раді стало відомо, що російська сторона на цих переговорах виступає від імені всіх народів Росії, а Україну намагається зробити розмінною картою. Тому Генеральний секретаріат УНР звернувся з нотою до воюючих і нейтральних держав. У ній

йшлося, що УНР стає на шлях самостійних міжнародних відносин і влада Раднаркому не поширюється на Україну, умови миру матимуть силу лише після підписання їх урядом УНР. Країни Четверного союзу запросили українську делегацію до Берестя на переговори.

До делегації увійшли українські есери Всеволод Голубович (голова), Микола Любинський, Михайло Полоз, Олександр Севрюк і українській соціал-демократ Микола Левитський. Делегацію докладно проінструктував голова Центральної ради Михайло Грушевський.

Німецьку делегацію на переговорах очолювали державний секретар Ріхард фон Кюльман; австро-угорську – міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін, російську – Адольф Йоффе, а згодом Лев Троцький. У переговорах брали участь і представники інших держав, але головну роль відігравали представники зазначених вище країн.

Як бачимо, молодим українським дипломатам довелося змагатися з досвідченими політичними і військовими діячами, які мали за плечима багатий досвід міждержавних відносин. 24 грудня 1917 р. розпочалися переговори, де українська делегація передусім поставила вимогу про визнання України як самостійної держави. Делегація наполягала також на приєднанні до України Холмщини і Підляшся та проведенні плебісциту у Східній Галичині, Буковині та Закарпатті. Проти повернення споконвічних земель виступив Оттокар Чернін, але він погодився визнати незалежність України за умови постачання Австро-Угорщині продовольства, бо імперії загрожував голод.

29 грудня після промови В. Голубовича Л. Троцький нібито вже не заперечував проти участі в переговорах делегації УНР як представника самостійної держави. 30 грудня О. Чернін від імені Центральних держав заявив про визнання делегації УНР повноважним учасником переговорів.

Перерву в переговорах у Бересті в останній декаді січня 1918 р. українська делегація використала з належною користю. Проголошення Четвертого Універсалу і прийняття Центральною радою кількох важливих законів сприяли посиленню державницьких позицій УНР. Був сформований новий склад делегації – О. Севрюк (голова), М. Левитський і М. Любинський.

Харківський радянський уряд, який не визнавав УНР, в свою чергу направив до Берестя делегацію.

Після перерви на переговорах ситуація загострилась у зв'язку з новою позицією російської делегації. Л. Троцький

на пленарному засіданні 18 січня 1918 р. виголосив, що Український радянський уряд вже контролює більшу частину України, тому Народний секретаріат треба визнати єдиним і повноважним урядом України. Делегації УНР довелося докласти багато зусиль, щоб відстояти права і не поступитися своїм становищем.

І знову, вже вкотре, О. Чернін від імені Центральних держав підтримав УНР, заявивши про її визнання. Проте союзні держави застерігали, що не підпишуть мир з Україною, якщо радянські війська займуть Київ. Тому українська делегація приховала факт евакуації уряду УНР з Києва. Центральні держави, боячись поширення комунізму в Європу і сподіваючись на перспективу одержати з України хліб і продукти, змусили німецький і австро-угорський уряди до поступливості. В ніч на 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Бересті було підписано мирну угоду з державами Четверного союзу. Це була перша і вагома перемога молоді української дипломатії. Самостійність України визнали Центральні держави Європи і Туреччина. Кордон між УНР та Австро-Угорщиною встановлювався згідно з довоєнним кордоном Росії, Холмщина мала відійти до України. За таємним протоколом до договору, УНР зобов'язувалася до 31 липня 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 1 млн т зерна, а останній продати промислові товари.

У таємному договорі, підписаному Австро-Угорщиною та Україною, зазначалося, що до кінця липня 1918 р. австро-угорський уряд об'єднає Галичину й Буковину в єдиний коронний край. Уряд же УНР зобов'язувався забезпечити національні права полякам, німцям, євреям. «Берестейський мирний договір, – підкреслював М. Грушевський, – дав Україні мир гідний і почесний».

Центральна рада в своїй політиці припустилася багатьох помилок. Замість гнучкої тактики вона недооцінила можливостей більшовиків, наївно вірила у єдиний соціалістичний демократичний фронт з російськими більшовиками, мало зробила для зміцнення українського війська, для використання на розбудову держави буржуазних верств. Центральна рада у своїй політиці орієнтувалася на Тимчасовий уряд, негативно поставилася до більшовицького Раднаркому. Вона зверталася до регіональних урядів (Дону, Кубані, Сибіру, Криму тощо) з пропозицією створити на противагу Раднаркомові РСФРР новий федеративний уряд Росії.

Деякі прорахунки Центральної ради мали стратегічний характер: зокрема неспроможність забезпечити право-

порядок, організувати роботу залізниць і постачання міст продуктами харчування, товарами широкого вжитку тощо. Але найгостріше давалася взнаки непослідовність у вирішенні важливого питання про землю. Занедбано було військову справу, тому, коли над УНР нависла загроза агресії, виявилось, що державу захищати не було кому. В Україні ширилися анархія і безвладдя. УНР все більше втрачала підтримку мас.

Центральна рада і політичні партії, на які вона спиралася, виявилися безсилими у збройному конфлікті, спровокованому Раднаркомом РСФФР. Незалежність України було проголошено з великим запізненням, лідери Центральної ради поклали невинуваті надії на автономію і федерацію.

Вміло використавши помилки Центральної ради, більшовики розпочали збройний наступ на Україну. Перебуваючи у безвиході, уряд УНР звернувся до Австро-Угорщини і Німеччини з проханням про збройну допомогу. Уряд УНР просив надіслати формування з українських полонених австрійської армії (січових стрільців). Однак австро-німецька сторона зрозуміла це по-своєму. В Україну вирушила окупаційна армія, що налічувала 500 тис. солдатів. Армія виконувала наказ командування – забезпечити безперешкодне вивезення з України продовольства. Дуже швидко окупанти нашкодили на збройний опір українського селянства, яке не бажало годувати чужинців. На цій підставі почали загострюватися відносини між окупаційною адміністрацією і Центральною радою. Німців не влаштувала пасивна позиція уряду УНР, і вони стали готувати державний переворот, аби мати під рукою слухняну адміністрацію для вільного вивозу продовольства і сировини з України.

4. Гетьманат Скоропадського

Гетьманський переворот відбувся безкровно 29 квітня 1918 р. Ключові державні установи пали без збройного опору (лише галицькі січові стрільці, які охороняли приміщення Центральної ради, вбили трьох гетьманських старшин, на цьому опір заколотникам припинився). На чолі перевороту став Павло Скоропадський (1873–1945), колишній царський генерал (деякий час він навіть обіймав посаду ад'ютанта Миколи II), великий землевласник, який отримав гетьманський титул на Хліборобському (поміщицькому) конгресі, що відбувся в Києві 28 квітня 1918 р.

Прихід до влади П. Скоропадського зумовила окупаційна адміністрація. Згідно з вимогами генерала Вільгельма Гренера гетьман мав визнати умови Берестейського миру, розігнати Центральну раду, провести вибори до законодавчих установ або укомплектувати їх лояльними до німців урядовцями. Гетьман зобов'язувався заборонити антинімецькі виступи, ліквідувати земельні комітети, відновити земельну власність тощо.

Усі вимоги окупаційних властей були виконані. Замість УНР проголошувалась Українська Держава. Гетьман отримав диктаторські повноваження, зосередивши у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову влади. Термін скликання парламенту не було визначено. Утворювався уряд, на який поклалися головним чином адміністративні функції. Головою (отаманом) Ради міністрів було призначено полтавського поміщика Ф. Лизогуба. До Ради міністрів увійшли ще два українських політики – Д. Дорошенко (міністр закордонних справ) та М. Василенко (міністр освіти). Інші міністри належали до російських партій, переважно кадетів.

Гетьман ревно взявся за наведення порядку в Україні. Поза законом проголошувалися більшовики, анархісти та ліві есери. Розпочалося переслідування демократичної преси. Заборонялася критика уряду, проведення зборів, мітингів та маніфестацій.

Все це спричинилося до обурення з боку більшості українських політичних партій.

Угодовська політика гетьмана, його уряду та адміністрації на місцях засуджувалась селянством і робітництвом України. Селяни відмовлялись повертати поміщицьку землю і конфісковане майно. Влітку 1918 р. вступили в силу гетьманські закони про примусове використання тяглової сили та інвентарю для державних перевозів, про обов'язкову передачу врожаю 1918 р. у розпорядження держави. У разі нездачі зерна закон передбачав конфіскацію всього селянського майна. Збільшувалися податки, поширювались арешти, екзекуції (побиття шомполами) та розстріли.

Гетьман дав згоду на вивіз із України значної кількості продовольства та сировини. Лише за німецькими (заниженими) даними, з України до вересня-жовтня 1918 р. було відправлено до Німеччини та її союзників близько 2 млн пудів цукру, 9132 вагонів зерна, 22148 вагонів іншого продовольства, 105 тис. голів великої рогатої худоби, 96 тис. коней, вивезено велику кількість різноманітної сировини.

Як виявилось, окупантам і цього було замало. У вересні 1918 р. гетьманат почав збирати в населення додатково сировину й продовольство.

Селянство України взялося за зброю, якої з часів Першої світової війни було вдосталь. Створювалися повстанські загони. Запалали поміщицькі маєтки й окупаційні комендатури. Лише на Правобережній Україні влітку 1918 р. діяло понад 40 тис. озброєних повстанців. Російські ліві есери 30 липня вчинили замах на німецького генерала Г. фон Ейхгорна.

Нелюдськими були умови праці. Власники підприємств збільшували тривалість робочого дня до 12 год, влаштовували локауті, нещадно карали за участь у страйках.

У липні-серпні 1918 р. 200 тис. залізничників припинили роботу, чим перешкодили вивозу з України продовольства і сировини.

За умов загального невдоволення політикою окупаційних військ та гетьманату посилили агітацію більшовицькі організації, що перебували у підпіллі. На початку липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Більшовицькі організації України налічували 4400 членів партії. Відкинувши ідею незалежності партії, проросійська слухняна більшість проголосувала за те, щоб залишитися складовою частиною Російської комуністичної партії (більшовиків). З'їзд обрав ЦК, секретарем якого став Г. П'ятаков. Ігноруючи національні прагнення українського народу, з'їзд висунув завдання революційного (збройного) возз'єднання України з Росією.

Невдоволення політикою гетьманату набувало загальноукраїнського масштабу. Проте гетьман таки домогся певних успіхів у розбудові Української суверенної держави, а також у зовнішній політиці і культурі.

Робилися спроби сформувати регулярні українські військові частини, а також створити ефективну мережу шляхів сполучення, навести порядок у фінансовій сфері тощо. Завдяки зусиллям міністра освіти М. Василенка відкрилося 54 українські гімназії. Розпочали роботу різноманітні культурно-освітні заклади. В листопаді 1918 р. відкрито Українську академію наук, першим президентом якої став В. Вернадський.

На дипломатичній ниві гетьманат мав також певні досягнення. Зміцніли німецько-українські зв'язки. Німеччина ратифікувала Берестейський договір і обіцяла сприяти Україні у розв'язанні територіальних питань. Але ускладнилися відносини з Австро-Угорщиною, яка відійшла від

зобов'язань Берестейської угоди. Берестейський мирний договір ратифікували Болгарія і Туреччина. Велись переговори і налагоджувались відносини з країнами близького й далекого зарубіжжя.

Досягненням вважається підписання 12 червня 1918 р. прелімінарного (попереднього) мирного договору між РСФРР і Українською державою про припинення стану війни та відновлення залізничних і поштово-телеграфних сполучень. Водночас російські війська концентрувались на північному кордоні України для наступу.

Загалом дипломатичні успіхи гетьманату були менше очікуваних, бо Четвертий союз стояв перед воєнною поразкою. Крім того, в Німеччині та Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Більшовицький уряд прискорено готував чергову агресію стосовно України.

5. Директорія та відновлення УНР

Крах гетьманату назрівав. Опозиція гетьманському уряду концентрувалася навколо Українського національного союзу (далі – УНС), головою якого з вересня 1918 р. став В. Винниченко. 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС у Києві було створено Директорію – верховний орган УНР, яку передбачалось відновити шляхом повстання. На чолі Директорії став член УСДРП В. Винниченко (1880–1951) – політичний діяч, який був непримиренним противником більшовицького радикалізму.

Членами Директорії були обрані: головний отаман – С. Петлюра (член УСДРП), Ф. Швець (представник селянської спілки), П. Андрієвський (член Української партії соціалістів-самостійників) та А. Макаренко (керівник об'єднаної ради залізничників України, безпартійний).

Основні сили Директорії зосереджувались у Білій Церкві. Ударним авангардом її збройних сил був полк січових стрільців, який очолював Є. Коновалець. Вдалося нейтралізувати Велику солдатську раду, яка здійснювала керівництво окупаційними військами після Листопадової революції в Німеччині. Директорію підтримували численні загони добровольців, укомплектовані селянами й інтелігенцією тощо.

18 листопада 1918 р. в районі населеного пункту Мотовилівка відбувся жорстокий бій. Повстанці розбили гетьманські війська і 14 грудня вступили до Києва. В основу

нового українського державоутворення було покладено так званий трудовий принцип, а влада на місцях передавалася трудовим радам. Право обирати і бути обраним надавалося селянам, інтелігенції та робітництву. В свою чергу центральну владу в Україні передбачалось зосередити в обраному без участі поміщиків та капіталістів Трудовому конгресі.

Яскравою сторінкою в історії України став Акт Злуки (державного об'єднання) Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР), що постала на початку листопада 1918 р. на території між Сяном і Збручем, та Української Народної Республіки, він відбувся 22 січня 1919 р. в м. Києві. Було проголошено, що «однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. ЗУНР перейменується на Західну область УНР». Єдиним державним гербом став тризуб. Процес злиття урядів, армій, законодавчих органів відкладався до скликання Установчих зборів об'єднаної України.

23 січня 1919 р. у Києві зібралися делегати Трудового конгресу України. Делегати віддали голоси за демократичний лад, а 28 січня 1919 р. прийняли Конституцію УНР. Згідно з Основним законом законодавча влада належала Директорії, а виконавча – Раді народних міністрів. Посада голови Ради не передбачалася.

Формування і розвиток Директорії відбувалися в надзвичайно скрутних умовах. Армія, що забезпечила повалення гетьманату, швидко розпорошилася. Селяни роз'їхалися по домівках ділити панську землю. Україна опинилася в оточенні ворогів. З півночі розпочався черговий наступ військ більшовиків. На південному сході тиснула армія Денікіна. Південь України окупували румуни, греки та французи.

У самому уряді не було єдності щодо подальшого соціально-політичного розвитку України. Більшість, зокрема В. Винниченко, М. Шаповал, прем'єр В. Чехівський, обстоювали радянську платформу і союз з більшовиками проти Антанти. «Права» частина уряду, яку підтримував С. Петлюра, була за спільні дії уряду з Антантою проти більшовиків.

На початку грудня 1918 р. більшовицькі дивізії розгорнули наступ на Україну. Нерішучість Директорії у вирішенні головного питання про землю давала більшовикам карт-бланш в агітації серед селянства, що буцімто уряд не хоче дати їм землю. Закон про землю був виданий Дирек-

торією тільки у січні 1919 р., коли Київ обстрілювали більшовицькі гармати. Безперечно, він на користь Директорії спрацювати не встиг.

Свою агресію Москва заперечувала, твердячи, що війну з Директорією ведуть війська Українського радянського уряду. На бік більшовиків перекинулись отамани М. Григор'єв, Н. Махно, Д. Терпило (Зелений) та ін.

Звернення по допомогу до Антанти результатів не дало. Остання орієнтувалася на самодержавну Росію, Польщу. Директорії висунули вимоги позбутися соціалістичної орієнтації, яку, на її думку, уособлювали В. Винниченко, С. Петлюра та В. Чехівський.

Аби задовольнити вимоги Антанти, з Директорії був відкликаний партією В. Винниченко, а С. Петлюра 11 лютого 1919 р., не погодившись з таким рішенням, вийшов з УСДРП. На догоду Антанті було сформовано кабінет міністрів без соціалістів, так званий кабінет малої коаліції. Головою кабінету став С. Остапенко. Однак, як не кроїли Директорію, викоренити в ній соціалістичний елемент не вдалося, як не вдалося отримати й якусь реальну допомогу від Антанти.

Сили Директорії з кожним днем танули. Антанта ставила все нові й нові вимоги. З півдня на Україну посунули війська генерала А. Денікіна. З півночі більшовицькі війська тиснули Директорію все далі на захід. В середині самої Директорії не було злагоди, розпочалася урядова чехарда.

Навесні 1919 р. Директорія ледве втримувала невеличкий клаптик території навколо Кам'янець-Подільського. Від повної катастрофи Директорію врятував перехід із-за Збруча 85-тисячної Української галицької армії (УГА), що відступала під тиском польських легіонів.

У серпні 1919 р. армії УНР та ЗУНР розпочали спільний похід на Київ, і 30 серпня 1919 р. українське військо зіткнулося з армією генерала Денікіна. Після цієї сутички Київ опинився в руках білої армії.

Київська катастрофа виявила значні зовнішньополітичні розходження між урядами УНР і ЗУНР. Остання своєю головною метою вважала боротьбу з Польщею й охоче йшла на союз з білогвардійцями, сподіваючись, що Антанта їй у цій війні допоможе. Війська УГА перейшли на бік Денікіна.

24 вересня Директорія оголосила війну Денікіну. З цього моменту українські війська вже не мали тилу.

У квітні 1920 р. С. Петлюра, який з лютого 1919 р. став головою Директорії, уклав з Польщею Варшавський дого-

вір, згідно з яким Польща визнавала незалежність України, натомість отримувала Західну Україну. Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., всі воєнні дії українських військ мали проводитись лише під польським командуванням, економічне життя і залізниці підпорядковувались Польщі. Український уряд зобов'язувався поставити польському війську коней, продовольство, фураж та ін.

Варшавський договір дістав в Україні вкрай негативну оцінку, особливо в Галичині. Він позбавляв її самостійності.

Після радянсько-польської війни Ризька угода 1921 р. поставила останню крапку в існуванні Директорії.

Отже, становлення української державності у 1917–1920 рр. було підготовлене визвольними змаганнями українського народу за свою національну, культурну і економічну незалежність. Державотворчий досвід Центральної ради, гетьманату, Директорії – вагомі цеглини у розбудову незалежності України.

РОЗДІЛ | УКРАЇНА І РАДЯНСЬКЕ 3 | ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО. ПОЛІТИЧНІ ФОРМУВАННЯ

1. Конституція УСРР 1919 року

Поразка національно-демократичних сил України у визвольних змаганнях з російсько-більшовицькою навалою призвела до деформації її устрою, місцевих органів влади. У вирішенні державотворчих проблем тимчасовий радянський уряд України слідував практиці Радянської Росії, орієнтувався на її Конституцію. На початку 1919 р. уряд Радянської України видав декрети про порядок націоналізації підприємств і банків, про відокремлення церкви від держави, ліквідацію станів і цивільних чинів, про землю тощо.

6 січня 1919 р. декретом робітничо-селянського уряду замість назви «Українська Народна Республіка» впроваджувалась назва Українська Соціалістична Радянська Республіка (далі – УСРР).

29 січня 1919 р. реорганізується й тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Зокрема, розширюється його склад. Відділи перетворюються на народні комісаріати (наркомати). Тимчасовий робітничо-селянський уряд перетворено на Раду Народних Комісарів України (Раднарком України). До його складу увійшли: Х. Раковський (голова і нарком закордонних справ), Е. Квірінг – голова Ради народного господарства, М. Подвойський – нарком військових справ, Артем (Ф. А. Сергеев) – нарком пропаганди, К. Ворошилов – нарком внутрішніх справ, В. Затонський – нарком освіти, М. Мещеряков – нарком землеробства, О. Хмельницький – нарком юстиції, О. Шліхтер – нарком продовольства, Б. Магідов – нарком праці, Ф. Земіт – нарком фінансів, П. Жарков – нарком шляхів, П. Тутишкін – нарком охорони здоров'я, М. Скрипник – голова Державної інспекції контролю, В. Антонов-Овсієнко – командуючий збройними силами, а також Ю. Коцюбинський і Ю. Щаденко – члени Реввійськради.

Програму діяльності уряду розробили в Москві, зокрема, спираючись на урядову Декларацію, опубліковану 28 січня. У ній рекомендувалось «довести соціалістичну революцію

до кінця, відновлюючи повсюдно владу Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

...Об'єднання Української Радянської Республіки з Радянською Росією на основі соціалістичної федерації...».

За встановленим неписаним правилом перспективи господарського, культурного і державного будівництва в республіці накреслював партійний форум, зокрема III з'їзд КП(б)У, який відбувся 1–6 березня 1919 р. у Харкові. З'їзд розглянув і питання про Конституцію УСРР, виходячи з ідентичності державного і суспільного ладу, спільності завдань, рекомендувалося взяти за основу Конституції Радянської України Конституцію РСФРР. Відтоді всі наступні Конституції України були чи не точними копіями російських.

Настанови партійного форуму покладено в основу рішень III Всеукраїнського з'їзду Рад, що розпочав роботу 6 березня 1919 р. На з'їзд Рад прибуло 1719 делегатів, у тому числі 1367 комуністів, 150 боротьбистів, 100 лівих есерів. А 68 мандатів з правом дорадчого голосу одержали делегати Радянської Росії.

10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв першу Конституцію УСРР. Проти проекту Конституції, як і проти рішень майже з усіх питань, на з'їзді виступили ліві есери та боротьбисти, які заперечували проти внесення до Конституції положення, що УСРР є республікою диктатури пролетаріату. Проте більшовицька більшість проігнорувала пропозицію опозиційних сил.

Відповідно до Конституції УСРР з'їзд обрав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) з 98 членів (88 комуністів і 10 боротьбистів) та 10 кандидатів. 14 березня на сесії ВУЦВК його головою став Г. Петровський, членами президії К. Ворошилов, В. Затонський, С. Косіор, О. Хмельницький. ВУЦВК сформував уряд – Раду народних комісарів. Таким чином, вищі державні органи були укомплектовані з твердих більшовиків, тим самим шлях до утвердження диктатури партії було відкрито. Влітку 1919 р. проголошено воєнно-політичний союз між РСФРР й УСРР. П'ять наркоматів – військових справ, Рада народного господарства, залізничного управління, фінансів та праці – оголошувалися об'єднаними.

У діяльності органів радянської влади в Україні мали місце паузи, викликані збройним опором опозиційних сил. Тому лише 19 лютого 1920 р. ВУЦВК відновив свою діяльність. До того функції всеукраїнського державного органу виконував Всеукрревком.

Однак державність у УСРР мала суто формальний характер. Перевага надавалась ревкомам, надзвичайним органам влади, склад яких не обирався, а призначався. Навіть наприкінці 1920 р. ревкоми переважали в загальній структурі державних органів влади України.

2. Україна у складі СРСР. Конституції 1924, 1936 років

Подолавши до кінця 1920 р. збройний опір зовнішньої і частково, як тоді кваліфікувалося, «внутрішньої контрреволюції», більшовицький уряд починає прибирати до рук і національні околиці колишньої імперії. Визнавши в Бересті суверенність України, більшовики начебто визнавали право на самостійне існування українського радянського уряду. Відтак аж до 1923 р. уряд УСРР окремо від Радянської Росії підтримував зовнішні зв'язки (уклав 48 власних угод), провадив зовнішню торгівлю і заклав підвалини окремої української армії.

28 грудня 1920 р. між Україною та Росією укладено договір про воєнний і господарський союз. У вступній частині договору зазначалось, що даний союз є союзом двох незалежних та суверенних суб'єктів, створений з метою об'єднання сил для оборони та в інтересах господарського будівництва.

Оголошувалися об'єднаними вже сім наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу. Об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР, що мав у РНК УСРР своїх уповноважених. Після підписання цей договір було ратифіковано на VIII Всеросійському з'їзді Рад.

Аналогічні договори було укладено також між РСФРР та іншими республіками. Виникла договірна федерація радянських держав. Всеросійський ЦВК і Раднарком РСФРР стали загальнофедеративними керівними органами.

Навесні 1921 р. вся територія України була охоплена повстаннями селянства, яке протестувало проти примусового вилучення продовольства (продрозкладки) і пов'язаної з цим заборони вільної торгівлі. Протест нерідко набував форм партизанського руху, який кваліфікувався більшовиками як політичний, або куркульський, бандитизм.

Однак опір регулярних збройних формувань було придушено, і Радянській Росії незалежна Україна вже була не

потрібна. Розпочався новий етап у їхніх відносинах, який знайшов логічне завершення в оформленні 30 грудня 1922 р. на I з'їзді Рад централізованого державного утворення – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У керівних структурах більшовицької партії чітко визначалися дві взаємовиключаючі позиції стосовно майбутнього федерації радянських республік. Функціонери центру виходили з того, що утворені під час громадянської війни незалежні республіки мають втратити навіть формальну незалежність і далі розвиватися в дусі концепції «автономізації». Найбільш жорстким прибічником цих тенденцій був нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін. З іншого боку, певні кола партійних лідерів республіканського рівня обстоювали ідеї незалежності.

У серпні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки до чергового пленуму проекту федеративних відносин. До складу комісії увійшли В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, Й. Сталін, представники національних республік. Підготовлений за сценарієм Й. Сталіна проект резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» передбачав входження останніх до складу РСФРР на автономних засадах.

В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Пізніше, ознайомившись з документами, він вніс пропозицію утворити рівноправний державний союз у складі РСФРР, Закавказької федерації, України та Білорусі.

На жовтневому (1922 р.) пленумі ЦК РКП(б) сформовано Конституційну комісію, до якої увійшли Й. Сталін, М. Калінін, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Г. Чичерін, уповноважені представники ЦК компартій республік. Комісія запропонувала утворити наркомати трьох типів – злитих (загальносоюзних), об'єднаних (союзно-республіканських), автономних. Дії п'яти злитих (загальносоюзних) наркоматів мали чинність на всій території федерації. Такі ж функції повинні були одержати Державне політичне управління (ДПУ), Держбанк, Верховний Суд. Ще п'ять наркоматів планувалося зробити об'єднаними (союзно-республіканськими). Фактично вони істотно не відрізнялися від злитих (загальносоюзних). Статус самостійних зберігали тільки шість народних комісаріатів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення. Отже, комісія фактично пропонувала великодержавницький принцип «автономізації» незалежних республік.

10 грудня 1922 р. в Харкові розпочав роботу VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив Декларацію про утворення

Союзу РСР і проект Союзного договору. 30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР.

Перемогла ленінська пропозиція «добровільного входження і виходу» з Союзу. Проте вихід кожної республіки з Союзу визнавався законним за умови згоди на те Комуністичної партії. Таким чином, справа заганялася у глухий кут.

На пропозицію керівника делегації УСРР М. Фрунзе I Всесоюзний з'їзд Рад затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір, хоча підпису під договором української сторони дослідники не знаходять. Союзний договір окреслював питання, що входили до компетенції верховних органів СРСР (Всесоюзних з'їздів Рад, а в період між ними – ЦВК СРСР). Союзний договір зменшував ту автономію, яку вже мала Україна.

У документах визначались, зокрема, такі функції загальносоюзних органів: здійснення зовнішньої політики і торгівлі, банківська справа, оголошення війни і укладання миру, визначення кордонів СРСР і окремих республік, прийняття до складу СРСР, керівництво збройними силами та органами державної безпеки, транспортом і зв'язком, планування народного господарства всієї країни.

Українській Соціалістичній Радянській Республіці залишались такі питання: внутрішні справи, землеробство, місцева промисловість, культурно-освітня діяльність та охорона здоров'я тощо. Домагання українського уряду про розширення його компетенції підтримки не знайшло.

В Україні Союзний договір опозиційні сили зустріли в штики. Зокрема, Х. Раковський (очевидно, через це і не потрапив до складу делегації, що поїхала до Москви на Всесоюзний з'їзд Рад, де вирішувалась доля незалежності України) рішуче обстоював ідею конфедерації, тобто не єдиної союзної держави, а пропонував обмежити права ЦВК СРСР і перевести наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі з категорії загальносоюзних у союзно-республіканські. Але дані пропозиції залишилися поза увагою.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив Конституційну комісію, очолювану М. Калініним. Незважаючи на зовнішню форму демократичності та гласності, вона фактично продублювала рішення внутріпартійної Конституційної комісії.

XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. відбувся без участі В. Леніна. Гострі дискусії з національних проблем завершилися поразкою Х. Раковського та М. Бухаріна, які намагалися призупинити курс на фактичну автономізацію республік.

31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд Рад затвердив першу Конституцію СРСР. Цим актом декларувалося конституційне оформлення єдиної союзної держави.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 3–10 травня 1925 р., затвердив Конституцію УСРР уже в доповненій редакції.

УСРР стала другою за величиною республікою СРСР. Столицею проголосили Харків, з червня 1934 р. столицею знову стає Київ. Відбулися й адміністративно-територіальні зміни. До складу УСРР 12 жовтня 1924 р. увійшла Молдавська Автономна Республіка, що перебувала в такому статусі до 2 серпня 1940 р.

У 1923 р. замість повітів і волостей утворено округи і райони, а в 1925 р., після ліквідації губерній, відбувся перехід на триланкову систему управління (центр-округ-район).

Запропонований радянський федеративний устрій мав свої позитивні моменти для України. Українська мова дістала легалізацію на існування як державна. Україна одержала чітко окреслені кордони із власним столичним центром і державним апаратом, а також гербом та прапором.

Заключним акордом у питанні утвердження в СРСР тоталітарної держави було прийняття Конституції СРСР (1936 р.). Основний закон країни за своїм змістом був начебто кроком уперед порівняно з Конституціями 1918 і 1924 рр., які мали яскраво виражений класовий характер, тобто обмежували виборче та інші права громадян.

Прийняття Конституції відбувалося за встановленим сценарієм. 6 лютого 1935 р. VII з'їзд Рад СРСР ухвалив рішення про внесення змін до Конституції СРСР. Вказувалося на необхідність подальшої демократизації виборчої системи і заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих – прямими, відкритих – закритими. Створювалася про людське око Конституційна комісія під головуванням Й. Сталіна, і далі за розробленим сценарієм текст Основного закону 5 грудня 1936 р. одностайно було затверджено на VIII з'їзді Рад СРСР. Проголошувалися конституційні гарантії – недоторканність особи, житла, свобода совісті, зборів, друку, листування, об'єднання населення в громадські організації, відкритість судових процесів, право звинувачених на захист та ін.

30 січня 1937 р. Надзвичайний XIV з'їзд Рад України у свою чергу одностайно затвердив текст нової Конституції УСРР, яка за формою і змістом абсолютно дублювала загальносоюзну. Україна за новою Конституцією проголошувалася «соціалістичною», тобто у новій транскрипції мала назву – Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

Проте прийняття Конституції відбувалося в період свавілля та беззаконня. Громадяни країни, передусім з числа інтелігенції, виявилися жертвами сфабрикованих силовими органами звинувачень у шпигунстві, шкідництві, належності до міфічних контрреволюційних змов, різних антипартійних блоків та «ухилів» тощо. Мільйони в'язнів стали найдешевшою робочою силою.

3. ВКП(б) і політика «українізації»

Входження України до складу СРСР зумовило перебування партійного життя. Центру конче необхідно було повернути до себе партійні організації національних республік, зокрема й найвпливовішої української парторганізації. Генсек ВКП(б) і наркомнац Й. Сталін вважав Україну слабкою ланкою радянської системи, і лише загострення боротьби за владу, пов'язане зі смертю Леніна, стримувало його від наведення в республіці справжнього «революційного порядку». Отож, доки в центрі йшла внутрішньопартійна боротьба, партійні організації національних республік мали змогу розвиватися значно вільніше. У той період деякі українські комуністи пройнялись ідеями самостійництва. Але їхня трагедія полягала в тому, що вони ніяк не могли поєднати дві несумісні речі: з одного боку, відданість партії та дотримання залізної дисципліни, яка заперечувала інакомислення членів партії і самостійність України, а з іншого, – відданість своєму народові, нації.

Активними послідовниками українського націонал-комунізму були письменник М. Хвильовий і нарком освіти О. Шумський, які різко засуджували русифікацію України і вбачали її відродження в орієнтації на культурні процеси, що відбувалися в Європі, а не в Росії. М. Хвильовий висунув гасло: «Геть від Москви! Дайош Європу!».

В Україні проголошений на XII з'їзді РКП(б) політичний курс на «коренізацію» отримав назву «українізація». Принципові напрями цієї політики проголошувалися ще у грудні 1919 р. в резолюції VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні».

Політика українізації передбачала залучення корінного населення України до державного і господарського будівництва, врахування національних чинників при формуванні державного апарату, запровадження навчальних закладів, видавничої справи українською мовою, вивчення національних традицій населення, соціально-політичних та історично-

побутових умов народу України. Реалізація такої політики відповідала прагненням українства.

Однак певні кола керівних працівників явно недооцінювали значення української культури, яку вони цинічно вважали відсталою, селянською. Так, «теорію боротьби двох культур» висунув Д. Лебідь, який від 1920 до 1924 рр. був другим секретарем ЦК КП(б)У. Цією теорією стверджувалося, що підтримували російську культуру в Україні ніхто інший як прогресивний пролетаріат і місто. Прихильники даної теорії пропагували ідеї стихійності в розвитку української культури й мови.

Про труднощі здійснення політики українізації з гіркою говорив у 1923 р. на Четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками тодішньої нарком освіти Г. Гринько. Він зазначав, що державний апарат України, за дуже незначними винятками, користується російською мовою. Г. Гринько навів такі цифри: за національним походженням у КП(б)У налічувалось 57% росіян, 23% українців, 13% євреїв. Водночас у колегіях наркоматів працювало 47% росіян, 26% євреїв, 12% українців. У згаданому 1923 р. тільки 35% державних службовців і 23% членів партії становили українці.

Першими загальнодержавними заходами, підпорядкованими ідеї українізації, стали декрети ВУЦВК України від 27 липня і 1 серпня 1923 р. Тут проголошувався рівний статус мов та підкреслювалась необхідність надання допомоги в розвитку української мови, аби піднести її до рівня російської. У декреті ВУЦВК України від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» зазначалося, що через слабкий розвиток української школи і української культури взагалі, відсутність навчальних посібників, достатньо підготовлених кадрів російська мова фактично переважала українську. Декретом передбачалося насамперед провести українізацію шкільно-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запроваджуючи українську мову в усі радянські й господарські установи. З цією метою при установах планувалося утворення спеціальних курсів з вивчення української мови.

Отже, щодо українізації державного апарату були певні досягнення. Проте склалася досить критична ситуація з реалізацією цієї політики серед партійного, профспілкового та комсомольського апарату в сільській місцевості. Діловодство КП(б)У велося виключно російською мовою. Це пояснювалося тим, що серед 1898 відповідальних партійних працівників в Україні, які були перевірені на предмет знання

української мови, лише 345 вважали себе українцями і володіли рідною мовою, та й то почасти «суржиком».

Навіть у центральному апараті був дефіцит співробітників, які вільно володіли українською мовою. Це мало негативний вплив на здійснення українізації, тому на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У згадану проблему виділили в спеціальне питання. На пленумі з доповіддю виступив нарком освіти О. Шумський. Відзначивши певні зрушення в українізації державного апарату, він різко критикував діяльність партійного апарату. О. Шумський зазначив необхідність посилення роботи по здійсненню політики українізації.

Наркомосвіти України доручалося розробити методику швидкого вивчення апаратчиками української мови.

Постановою Президії ВУЦВК і РНК України від 30 квітня 1925 р. створювалася Всеукраїнська центральна комісія українізації радянського апарату, яку очолював Голова РНК України В. Чубар. На своїх засіданнях Комісія розглядала хід українізації, заслуховувала керівників наркоматів, погоджувала і регулювала окремі питання.

Згідно з постановою від 30 квітня 1925 р. були створені комісії з українізації при різних установах. Їм доручалося надавати допомогу в справі українізації працівникам установ, контролювати хід її виконання, розглядати справи і давати рекомендації керівникам установ щодо працевлаштування осіб, які не володіли українською мовою. Постановою передбачалося, що зарахування таких працівників можливе лише як виняток і за умови достатньої аргументації керівників відповідних установ. Передбачалося, що все діловодство мало бути перекладене на українську мову не пізніше 1 січня 1926 р.

Всеукраїнська центральна комісія українізації розробила план діяльності. Перш за все було проведене обстеження працівників наркоматів та відомств відносно знання ними української мови. В результаті всіх співробітників розподілили на три категорії залежно від рівня їхньої мовної підготовки. До першої категорії увійшли ті, хто добре володів українською мовою, але їх було мало, лише 13,9%. До другої категорії – ті, хто виявив посереднє знання української мови, таких виявилася більшість – 50,7%. У третю категорію зараховували тих, хто зовсім не знав мови, вони становили 35,4%.

Таке становище не могло не турбувати уряд України.

У циркулярі Всеукраїнської центральної комісії українізації радянського апарату (1 грудня 1925 р.) вимагалось,

щоб під час скорочень штатів у першу чергу звільнялися службовці, які не володіють українською мовою.

Звичайно, ці заходи сприяли вивченню та поширенню української мови. Але якщо аналізувати їх ретроспективно, то вони створювали атмосферу непевності, мали й дещо негативні тенденції.

У листопаді 1927 р. відбувся X з'їзд КП(б)У. В матеріалах, доданих до стенограми з'їзду, під назвою «Національна політика та українізація: постановка національного питання партією та досягнення в цій галузі», зокрема, зазначалося, що у 1924 р. тираж усіх українських газет дорівнював 90 тис. примірників, а у 1927 р. – 500 тис. Щодо національного складу КП(б)У, то українці у 1924 р. становили 33%, у 1925 р. – 38%, у 1926 р. – 49%, у 1927 р. – 54,55%. У ЛКСМУ їхня частка збільшилась у 1927 р. до 65%.

Збільшилася також кількість українців у державно-му апараті України. Якщо в 1923 р. їх було лише 35% державних службовців, та на 1926–1927 рр. їхня частка зросла до 54%.

Серед відповідальних радянських працівників, а також працівників окружкомів партії, українці перевищували 50%, у складі ЦК КП(б)У – 35% у Політбюро ЦК КП(б)У – 66%.

Однак український націонал-комунізм та політика українізації проіснували в Україні недовго. За умов формування й утвердження тоталітаризму система управління партією і державою та пов'язаною з нею уніфікацією національно-культурної сфери такі процеси вже розглядала як націоналістичні. Цей поворот набирала сили водночас з активним впровадженням у суспільну свідомість настанов про «перманентні національні ухили» в лавах Компартії України, що супроводжувалось постійними пошуками «ворогів народу», «шкідників», які заважали соціалістичному будівництву. Спрямування вістря боротьби проти міфічних «націоналістичних ухилів» О. Шумського (1927), М. Скрипника (1933) спочатку в партії, а згодом хвиля репресій проти національної інтелігенції підірвали основу, на якій будувалася вся партійна національна політика 20–30-х років.

У період великого терору республіканська партійна організація, що за станом на 1 січня 1933 р. налічувала понад 550 тис. комуністів, уже на січень 1938 р. мала близько 284 тис., тобто скоротилася на 48,3%.

Особливо відчутного удару зазнали центральні органи більшовиків України. Так, із 102 членів і кандидатів ЦК КП(б)У, членів Ревізійної комісії, обраних XIII з'їздом КП(б)У

в травні-червні 1937 р., були репресовані 100. У тому числі 13 з 15 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП(б)У, всі 11 членів і кандидатів у члени оргбюро ЦК КП(б)У. Сталінська репресивна машина «перемолола» тисячі й тисячі рядових комуністів України.

Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР, визначаючи зміст і характер цих документів і відповідних практичних дій. Тому було б помилкою зображувати Компартію України лише жертвою політичних репресій з боку силових органів центру. На совісті республіканського партійного керівництва – В. Молотова, Л. Кагановича, С. Косіора, П. Постишева та ін. – і персональна відповідальність за ревне проведення партійної лінії на колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію, антирелігійні акції, що здійснювалися варварськими методами, без огляду на будь-які матеріальні втрати та людські жертви.

4. Професійні спілки України як «приводний пас» партії

Перша спроба ліквідувати самостійні профспілки України здійснювалася ще в зв'язку з проведенням I Всеукраїнського з'їзду профспілок (квітень 1919 р.) у тимчасово захопленому червоними військами Харкові. Тоді більшовикам вдалося ліквідувати виборний керівний орган профспілок України – Уцентропроф – і замінити його на Бюро ВЦРПС Півдня Росії. Проте воєнна обстановка не дозволила практично оволодіти українським профрухом. У вирі громадянської війни і революції він діяв практично до 1920 р.

У Росії ж партія більшовиків на VIII з'їзді РКП(б) (1919 р.) проголосила політику стосовно профспілок складовою частиною своєї програми. На IX з'їзді партії (1920 р.) розглядалося окреме питання про професійні спілки і їхню організацію, де вперше було вжито термін «профспілки є школою комунізму». Навколо питання про профспілки розгорнулася широка дискусія. Л. Троцький висунув альтернативне ленінському визначення профспілок: «профспілки – адміністративно-технічний апарат управління». Спільним у цих визначеннях було одержавлення профспілок.

В Україні ленінське визначення ролі профспілок не сприйняли. Х. Раковський, Г. П'ятаков, Т. Харечко, Д. Кін та інші підтримували позицію Л. Троцького.

Ленін пішов на заміну поняття традиційної соціальної ролі профспілок як організації захисту прав трудящих з огляду на те, що революція нібито докорінно змінила становище трудової людини в суспільстві. А це означало, що профспілки вже не тільки є організацією захисту трудящих від держави, а й захист робітниками інтересів держави. У профспілках робітники повинні вчитись управляти державою.

Було визначено і місце «школи» в системі диктатури пролетаріату: «між партією і державою». А точніше – вони стали «приводним пасом» партії.

Ленінська теза передбачала також, що основною їхньою функцією є розвиток виробництва. Цьому підпорядковувалися й форми діяльності професійних спілок: соціалістичне змагання і комуністичні суботники, виробничі наради, дисциплінарні суди, виробнича пропаганда та ін. Захисну функцію з широкого тлумачення як організації захисту прав трудящих було зведено до захисту від бюрократичних перекручень та відомчої запопадливості.

Членство в профспілках було обов'язковим, бо пов'язувалося з оплатою листків непрацездатності, санітарно-курортним обслуговуванням тощо. А запізнення навіть на 5 хв на роботу вважалося карним злочином, за що винуватці притягалися до судової відповідальності.

Керівництво ВЦРПС на чолі з М. Томським було звинувачене в спробах перебільшення захисної функції профспілок, тред-юніонізму, «правому ухилі». У 1929 р. Томського зняли з поста голови ВЦРПС. Посилилась виробничо-економічна роль профспілок, а соціальна функція стала допоміжною. Ні в партійних документах, ні в статуті профспілок захисна функція вже не згадувалася. Й. Сталін припинив практику виступів на з'їздах профспілок, на них перестали заслуховувати доповіді уряду, Держплану, наркоматів. Після ІХ з'їзду профспілок СРСР (1932 р.) протягом 17 років профспілкові форуми не проводилися взагалі.

Скасовувалося щорічне укладання колективних угод між робітниками й адміністрацією. В процесі становлення командно-адміністративної системи розпочалося пряме «одержавлення» профспілок. Їм передаються державні функції наркомату праці, соціального страхування, робітничий контроль, управління творчими об'єднаннями трудящих тощо. Профспілки в своїй роботі почали дублювати господарські органи, їх змушували брати активну участь у всіх акціях держави, підтримувати дії адміністрації. Відбувався реальний відрив профспілкових органів від трудящих мас, а з

іншого боку, проходило відчуження трудівників від профспілок.

Теза Сталіна про «своєрідну кризу» профспілок на практиці стала сигналом до масових репресій стосовно профспілкових працівників і активістів. Незаконно були репресовані й загинули такі керівні профспілкові працівники України, як О. Акулов, І. Булат, Ф. Корнюшин, А. Радченко, В. Чубар та ін.

Починаючи з 1931 р., профспілки України постійно реорганізовувалися, розукрупнювалися, їх міжспілкові органи ліквідувалися, і таким чином профспілки були позбавлені ще й другої соціальної ролі – організації захисту прав та інтересів трудящих, заради яких вони, власне, й створювалися.

5. Молодіжні та дитячі формування

Строкату картину становив молодіжний рух України в 20-ті роки. На західних землях функціонували і набули поширення молодіжні організації «Січ», «Пласт», «Сокіл», «Луги» тощо, які мали на меті виховання українців-патріотів. З їхніх лав вийшли такі відомі борці за свободу України, як О. Бесараб, Р. Шухевич, С. Бандера, К. Зарицька та ін. Здійснювалися також спроби поширити скаутський рух.

Після встановлення більшовицької влади у Києві, Одесі, Чернігові тощо на базі розігнаних більшовиками скаутських загонів почали утворюватись дитячі та юнацькі організації так званих юксаутів, або юків, – юних комуністів-скаутів. Здійснювалося це під проводом колишніх бойскаутських керівників, більшість з яких були настроєні проти існуючого режиму. Під час визвольних змагань вони боролися проти більшовиків на боці гетьмана, С. Петлюри, А. Денікіна та ін. Однак лідери скаутів намагалися уникати політизованого виховання, мотивуючи це психофізіологічною неспроможністю дітей сприймати політичні ідеї. У Києві скаутська організація налічувала близько 200 членів. Підпільні загани скаутів діяли в Кременчуцькій, Донецькій (Бахмач, Маріуполь, Таганрог) губерніях. Юксаути фактично існували до 1921–1923 рр.

Ряд неполітичних гуртків і груп молоді мали й інше забарвлення: філософські, містичні, напівхулганські.

У межах УСРР діяла також досить значна кількість підпільних груп і гуртків, що ставили політичні цілі. Вони мали найрізноманітнішу орієнтацію – від радикально-комуністичної

до монархічної, однак всіх їх об'єднувала незгода з політичним курсом більшовиків.

Крайні ліві, наприклад, вважали, що ті зрадили інтереси трудящих, переродились і збюрократилися. Своєї мети вони прагнули досягти за допомогою терору.

Українські комуністи (боротьбисти) утворили Комуністичну юнацьку спілку (КЮС). Найбільшу підтримку КЮС мала серед селян та учнівської молоді, інтелігенції, головним чином сільської. За питомою вагою і впливом на молодь КЮС становила конкуренцію комсомолу як «російській спілці в Україні». Та 24 квітня 1920 р. під впливом саморозпуску партії боротьбистів функціонування КЮСу припинилося.

Спадкоємцем КЮСу у молодіжному русі можна вважати Українську комуністичну юнацьку спілку (УкрКЮС). Саме в цю організацію влилася частина членів КЮСу. З перших днів свого існування УкрКЮС протистояла засиллю КСМУ, яку вважала бюрократичною установою, відірваною від широкого загалу. 1921–1922 рр. організації УкрКЮС діяли майже у всіх губерніях УСРР. Але під тиском більшовиків конференція УкрКЮСу в березні 1925 р. постановила припинити діяльність спілки і увійти до складу ЛКСМУ.

Отже, за умов більшовицького тоталітарного режиму всі спроби молоді створити незалежні від правлячої партії об'єднання виявилися зовсім нереальними. Право на існування дістав лише комсомол. З перших днів свого існування (червень 1919 р.) ця організація повела боротьбу за монополію в молодіжному русі. «Рух робітничо-селянської молоді повинен бути єдиним і комуністичним. Його єдиною формою є Комуністична спілка молоді України», – зазначалася в резолюції II з'їзду КСМУ 1920 р. Перед комсомолом республіки ставилося завдання вести боротьбу з намаганням молоді створити інші юнацькі спілки.

На початку 20-х років комсомол України переживав глибоку кризу. З травня 1921 р. по травень 1922 р. лави спілки скоротилися на 20 тис. (з 55 до 35 тис.). Водночас значного поширення серед молоді, насамперед селянської, набули різного роду позапартійні об'єднання, зокрема великий вплив мали «Просвіти». Активно діяли молодіжні спілки інших партій та політичних течій.

Незважаючи на те, що комсомол не мав масової підтримки молодіжного загалу, ця організація повела вперту й наполегливу боротьбу проти будь-яких спроб молоді об'єднатися поза її межами. В цій боротьбі комсомол спирався на могутній партійно-державний апарат. У січні 1922 р. ЦК

Російської комуністичної спілки молоді, загоном якої був комсомол України, звернувся до керівництва ВЧК з пропозицією створити спеціальний орган з представників ЦК РКСМ для нагляду за некомуністичними організаціями молоді. Президія ВЧК із задоволенням підтримала таку ініціативу, визначивши, що комсомол у цій справі можна використати як «інформаційний апарат». З того часу почалося тісне співробітництво РКСМ з каральними органами. Спеціальний орган для боротьби з «антирадянськими молодіжними організаціями» активно діяв також у ДПУ УСРР. Внаслідок «плідного співробітництва» КСМУ та ДПУ сотні членів молодіжних об'єднань було репресовано. Але згодом дійшла черга й до комсомолу.

Весною 1930 р., виступаючи на нараді в ЦК ЛКСМУ, голова ДПУ УСРР В. Балицький наводив дані, що лише у 1929 р. 2221 молодого громадянина України заарештовано за участь у антирадянських організаціях і групах. Ще раніше відправлено за ґрати 681 молодого сіоніста, чим було підрізано під корінь масовий сіоністський рух в Україні. З кожним роком кривавий ужинок серед молодіжних рухів зростав.

На кінець 20-х років комсомол вийшов фактично єдиним переможцем у боротьбі за монополію в молодіжному русі. За цих умов в 30-х роках в УСРР діяли лише дві молодіжні організації – комсомол і піонерія. Обидві ці організації, головним чином комсомол, виконували три функції: держави у молодіжному загалі, самої молодіжної організації і молодіжного «привідного паса» партії більшовиків. Це призвело до того, що комсомол і безпосередньо йому підпорядкована піонерська організація займали особливе місце у політичній структурі суспільства. В постановах ЦВК і РНК 1932 і 1933 рр. про порядок реєстрації товариств і спілок, відповідно до яких будували свою роботу громадські організації, не існувало ніякого визначення статусу молодіжних об'єднань. Становище комсомолу у суспільстві регулювалося не правовими актами, а статутами КПРС і ВЛКСМ. Вважалось, що комсомол як активний помічник і резерв партії працює під її безпосереднім керівництвом, а тому його Статут не підлягає затвердженню державними органами.

Окрему сторінку в історію України вписали дитячі організації. У 1921–1922 рр. оформилися організації юних спартаківців, чисельність яких в Україні на січень 1924 р. становила 50 тис.

У 20-ті роки діяла Всеросійська спілка християнської молоді, яка мала дитячі осередки. З 1922 р. вона перебувала у підпіллі.

У середині 20-х років молодіжні сектантські організації налічували 1,5–1,7 млн членів. Відзначимо, що близько половини протестантів СРСР у ті роки проживали в Україні.

Кілька тисяч молодих людей, підлітків з 1919 р. і до кінця 20-х років об'єднували польсько-католицькі організації «Молодий ружанець», дитячі групи при костьолох – «Святі Рози».

В 20-ті роки єврейські скаути «Гашовер – Гацоір» становили кілька тисяч чоловік. Діяли також дитячі організації сіоністського напрямку (5 тис. чоловік), головним чином у Південній та Південно-Східній Україні.

В індустріальних центрах України до середини 20-х років існували нечисленні організації Російської спілки робітничої молоді. Діяли також «Дитячий інтернаціонал» (Київ), «Ради дитячих депутатів» (Катеринослав), «Дитячі посівкоми» (Поділля). У 1920 р. створювалися також «Дитячі трудові армії». Як бачимо, дитячий рух віддзеркалював політичні реалії.

Однак у тоталітарній державі дитячий рух все більше ставав одноманітним і «одностайним». Хоча мали місце й винятки. Так, будівництво піонерської організації в УСРР відбувалося іншим шляхом, ніж у Росії. Завідуючий агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумський обстоював існуючу в Україні систему створення піонерських організацій при партійних комітетах. Він спирався на досвід Донбасу, де за таких умов значно збільшилась кількість піонерів, організація зміцніла. О. Шумський виходив з досить вірних у цілому установок, що дитячий рух не може охоплювати лише дітей. Дитячий рух, на його думку, так чи інакше повинен був включати дорослих, зокрема педагогів, тощо.

Утвердження тоталітарного режиму наприкінці 20-х років, повна монополізація ідеологічного, культурного і політичного життя спричинилися до принципових змін у дитячому русі. Піонерський рух перетворився на додаток комсомолу. Зауважимо, що дитячий рух було позбавлено характеру дитячої самодіяльності й творчості. Наприкінці 30-х років піонерська організація перетворилася на механізм боротьби за успішність школярів. Спостерігався бурхливий розвиток тимурівського руху. Діти прагнули носити звання тимурівців.

Таким чином, дитячий рух мав на меті підпорядкувати юних партійно-державним інтересам, завданням соціалістичного будівництва.

РОЗДІЛ 4 | УРСР ЗА УМОВ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

1. Перший «радянський» голод

У 1920 р. жорстока посуха спричинила істотне скорочення посівів зернових – основи харчування населення, що порівняно з довоєнним рівнем зменшилося вдвічі. Це тяжко позначилось і на поголів'ї худоби, яке скоротилося на 40%.

У 1921 р. посуха виявилась значно сильнішою й охопила ще більшу територію. Але масштаби стихійного лиха не були б такими страшними, якби їм не передували чотирирічна світова війна, трирічні невпинно здійснювані військові ревізії і, нарешті, політика «воєнного комунізму» щодо українського села.

Небезпека несприятливих погодних умов з давніх часів привчила селянство, особливо степових регіонів України, зберігати певні запаси насіння не тільки у власному господарстві, а й у так званих громадських хлібних магазинах, де зібрані в обов'язковому порядку запаси періодично поновлювалися. За рахунок цього українське село виходило з недородів без таких спустошливих соціальних втрат. На початку 20-х років страшне лихо голоду селянство зустріло непередбачуваним, сім попередніх років послабили сільське господарство.

В Україні голод охопив губернії, що були основними виробниками як продовольчого, так і товарного й фуражного зерна. Від посухи найбільше постраждали Запорізька, Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська, а також Харківська губернії. Частково голод спіткав Полтавську та Кременчуцьку губернії. Засіяна зерновими площа в 1921 р. становила лише 79,6% довоєнної. Недосів майже 4 млн га тяжко позначився на загальному хлібному балансі. Середній збір зернових восьми основних культур в Україні становив лише 32,7% нормального врожаю. По окремих регіонах показники врожайності коливались досить різко. Якщо Чернігівщина збрала 89% довоєнного врожаю, то Поділля, Волинь, Полтавщина, Київщина – близько 50%, а

такі хлібні регіони, як Одещина – лише 24%, Донеччина – 15%, Миколаївщина – 10%, Катеринославщина і Запоріжжя – менше 8%. По чотирьох степових губерніях не зібрано було навіть зерна, витраченого на посів.

У середньому в Україні на людину припадало 1,2 ц збіжжя проти 1,67 ц за голодною нормою. Це без врахування фуражу на корм худоби, для якого в перерахунку на одну людину за голодною нормою необхідно було ще 0,3 ц зерна. Таким чином, для забезпечення фізіологічної потреби на найнижчому рівні потрібно не менше 2 ц на особу проти 1,2 ц, що фактично мала Україна. Отже, при максимальному використанні всіх своїх ресурсів Україна могла забезпечити лише 60% голодної норми.

Та навіть за таких умов на вимогу Москви зерно вивозилося з України як у формі продподатку, так і як допомога неврожайним регіонам Росії, зокрема Поволжю.

11 червня 1921 р., коли вже стало явним, що південні губернії України самостійно не зможуть проіснувати до наступного врожаю, Політбюро ЦК КП(б)У вирішило у повному обсязі виконати розкладку, даючи хліб не тільки для внутрішніх потреб, а й для вивозу в Росію.

Голод в Україні вперто «не помічали» партійні інстанції. У грудні 1921 р. на загальноукраїнській партконференції було заслухано спеціальну доповідь Д. Мануїльського «Голод і посівна кампанія», в якій, зокрема, зазначалося, що на Півдні вже мали місце випадки голодної смерті. Незважаючи на це, дозвіл центру на зняття інформаційної блокади не було отримано. Тільки 16 січня 1922 р. ЦК КП(б)У нарешті дістав певну свободу дій, і у пресі з'явилася інформація про голод у південних губерніях України.

У липні 1921 р. при ВУЦВК було створено Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК «Допголукур»). Спільно з такими ж комісіями Рад усіх ступенів вона організувала збір продовольчої допомоги для Поволжя, а також голодуючих губерній України. На початку 1922 р. ситуація у південних регіонах України стала катастрофічною. Х. Раковський вимушений був рішуче поставити питання про негайну фінансову допомогу для забезпечення весняної кампанії. Московський уряд для цього виділив 100 млрд крб. радзнаками і 4 млрд крб. золотом, але кошти було взято в самій республіці – завдяки конфіскації церковних цінностей.

Тяжко позначилось на становищі в Україні те, що ЦК «Допголукур» при ВУЦВК надала перевагу допомозі Поволжю. Численні «недільники» на фабриках, заводах, масові,

майже поголовні, відрахування робітниками, червоноармійцями від своїх жалюгідних заробітків і харчових пайків, вагони хліба, що їх посилали селяни тих сіл, до яких дісталась звістка про жахливу біду, що впала на селянство Поволжя, – все це дало свої наслідки. Третина того, що місцеві «Допголи» збирали серед українських селян, вивозилася за межі республіки. Від того обов'язку не були позбавлені навіть такі губернії, що відносились до категорії потерпілих, як Одеська, Кременчуцька, Миколаївська. До цього треба додати ще проблему переселенців з Поволжя, зокрема дітей, яких перевозили в Україну для харчування.

Отже, Україну до весни 1922 р. було кинуте на поталу голоду. Тільки з березня 1922 р. обставини змінюються, і то завдяки американській допомозі.

У серпні 1921 р. у Берліні утворюється Міжнародний комітет допомоги голодуючим Радянської Росії. Водночас до Росії почали надходити продовольчі вантажі Американської адміністрації допомоги (АРА) – неурядової структури, утвореної в США для підтримки потерпілих від світової війни країн Європи. Але в Україну ця допомога не надходила, бо вона вважалася у продовольчому відношенні благополучною. Тільки після того, як трагедію на півдні України не можна було далі замовчувати, з АРА було укладено угоду. Вона забезпечила надсилання продовольства і медикаментів до потерпілих губерній України, що врятувало життя сотень тисяч українських громадян.

Лише з літа 1922 р. «Допголукур» ВУЦВК витрачав продовольчі ресурси України виключно для її потреб. За уточненими, даними в республіці внаслідок першого «радянського» голоду померло понад 1 млн чоловік, переважно селян.

Слід зазначити, що голодуючі в Поволжі теж потребували допомоги, але Україна в тому становищі, в якому вона тоді опинилася, насправді не могла бути джерелом допомоги.

2. Неп в українському селі

Перехід до нової економічної політики в Україні на селі за умов утвердження жорсткої адміністративно-командної системи «воєнного комунізму» не мав чіткої, певно окресленої програми. Дехто з партійних діячів розглядав неп здебільшого як крок назад задля наступних двох кроків уперед.

Характерною рисою аграрної політики радянського уряду в Україні було нерозуміння її економічних, соціальних і

національних особливостей: традиції землекористування, ведення одноосібного господарства, розгалужений кооперативний рух. Вироблені в умовах Росії принципи аграрної політики автоматично поширювались і в Україні. Так, створені на зразок «усі є рівними» комуни лише внесли розбрат у селянське середовище, а робітники-продзагонівці спровокували сильний збройний опір селянства.

Тож уряд, впроваджуючи неп у селі, передусім замінив продрозкладку на продподаток. Про це оголосив X з'їзд РКП(б) 15 березня 1921 р. Загалом обсяг продподатку зменшив побори з селян на 20%. Лишки селяни мали можливість використати на власний розсуд. Особиста матеріальна заінтересованість у збільшенні виробництва продукції стала однією з головних рушійних сил у відбудові і розвитку сільськогосподарського виробництва. Постанова X з'їзду РКП(б) передбачала певні пільги для господарств, що розширяли посівну площу, підвищували продуктивність господарювання.

Адже село на початку 20-х років переживало тяжку кризу, недосів зернових у 1920 р. становив 15%. Замість коней розводили волів, як тяглову силу, використовуючи навіть корів. Члени комісії ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, готуючи матеріали до Всеукраїнської партконференції і XIII з'їзду, відзначили, що в обстежених селах Київщини селяни одягнуті в саморобне сукно.

В оподаткуванні селян держава провадила класовий підхід: господарства, що мали менше десятини землі, від податку звільнялися; дрібні землевласники отримували цільові кредити для закупок реманенту, худоби; заможні ж селяни сплачували завищений продподаток.

За нових умов зміцнювалися товарно-грошові відносини. На зміну картковій системи прийшли гроші – «червінці», а товарообмін у квітні 1921 р. постановою РНК УСРР скасовувався.

Відроджувалася кооперація, що до революції мала в Україні сильні традиції. Влітку 1921 р. в республіці набирає чинність урядовий декрет «Про кустарну і дрібну промисловість». Для керівництва кооперативним рухом було створено відповідну Раду з 22 партійно-радянських і кооперативних працівників, серед них: В. Затонський, Е. Квірінг, П. Любченко, О. Шліхтер. На місцях діяли аналогічні районні та обласні ради.

Універсальні товариства постачали селу машини, реманент, добрива, сортове насіння, створювали пункти переробки і збуту продукції. Типовий сільськогосподарський торговий кооператив у селі займався переважно торгівлею

товарами широкого вжитку, де ціни формувалися в еквіваленті вартості пшениці, жита, бо головною «валютою» на селі служив хліб. Основними міськими товарами для села були гас, сірники, дьоготь, сіль.

З розвитком товаровиробництва рівень споживання на селі підвищувався. З'явився такий товар, як олія, нитки, тканини, цукерки, мило, зошити, олівці, чай, глиняні миски, оселедці. Сільські кооперативи надавали своїм членам послуги у молотбі та очищенні зерна. Лише в 1923 р. їхня кількість збільшилась утричі і становила 24 450. Міцно стали на ноги такі спеціалізовані товариства, як «Всеукраїнська спілка скотарської і молочної кооперації», «Добробут», «Укрсільцукор», «Кооптах», «Плодоспілка». У другій половині 20-х років кооперативний рух України став багатогалузевим. Так, у 1925–1926 рр. в кооперативні буряківничі товариства об'єднувалось 92,6% селянських господарств, що займались бурякосіянням.

Водночас розвивалася контракція – система договорів державних і кооперативних організацій з селянами, на основі яких на сільгосппродукцію встановлювались диференційовані ціни. Крім того, виробництво високоякісної сільськогосподарської продукції забезпечувало належні умови для експорту її за кордон. У результаті селяни отримували додатково 40–50% прибутку, зміцнювалось їхнє матеріальне становище.

Важливим чинником у підвищенні продуктивності сільського господарства виявилось надання свободи вибору форм землекористування при збереженні принципу націоналізації землі, що було визначальним для прихильників державницької політики. Головною законодавчою базою аграрних відносин на селі став Земельний кодекс, прийнятий 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР. Він дозволяв земельну оренду і найману працю в селі. Для отримання земельного наділу головною умовою була особиста праця. Таким чином, ставилася перепона для концентрації землі в руках нетрудових елементів.

Селяни користувалися землею, застосовуючи такі організаційні форми: колективну (1,1%), обштинну (2,6%) – південні і східні повіти, надільну (64,5%). На відміну від Росії, де переважала найбільш консервативна обштинна форма землекористування, в Україні більш поширеною була надільна форма господарювання, а хутори і відруби вважались раціональним варіантом землеустрою. Земельні наділи того часу коливалися в межах 0,5 десятин (малоземельні

регіони) – 3 десятини на одного члена сім'ї. Типовий середняцький наділ міг становити декілька десятин. Та нерідко господарство, в користуванні якого було 5–6 десятин землі, вважалося вже куркульським. Хуторська і відрубна форми господарювання були особливо поширеними в Коростенському, Волинському, Київському, Бердичівському, Черкаському, Полтавському округах. Радянська влада всіляко підтримувала перехід до багатопільних сівозмін у землеробстві.

Відповідно до Земельного кодексу в Україні формувалися земельні громади – господарські об'єднання селянських господарств з метою регулювання земельних відносин, доцільного використання земельних угідь, нагляду за їхнім розподілом. Але вони не виконували адміністративних функцій. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже було понад 10 тис. земельних громад на місцях. Постановою XV з'їзду ВКП(б) у грудні 1927 р. обмежувалась і у 1929 р. ліквідовувалась практика хуторського чи відрубного господарювання невисланих і нерозкуркулених хуторян. Земельні громади в наступну суцільну колективізацію також ліквідовувалися, а їхні права передавалися сільрадам.

Протягом 1925–1926 рр. знижувався сільськогосподарський податок, розширялися права селян на оренду і найм робочої сили. Для зміцнення селянського землекористування відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 27 травня 1926 р. передбачалося виділити селянам 25% держлісфонду, частину якого дозволялося перевести в сільгоспугіддя, навіть рілля.

У період непу значного імпульсу на селі набуло підприємництво, поширювалися промислово-виробничі форми господарювання. Активно діяли такі виробництва, як кушнірство, розширявся пошив кожухів, взуття та одягу, в південних та центральних регіонах України в кожному селі працювали олійниці, крупорушки, парові, вітряні та водяні млини. Таких підприємницьких одиниць на селі в середині 20-х років налічувалося близько 200 тис.

Для селянства питання цін на хліб завжди було сенсом землеробства. З 1924 р. ціни на хліб стала встановлювати держава. Лімітована ціна вводилася як для державних, так і для кооперативних організацій. Розрив між ринковою і лімітованою цінами поступово зростав і у 1928–1929 рр. сягнув чотириразової різниці. Одночасно зросли диспропорції цін на промтовари і зерно. Ціна плуга була еквівалентною вартості 24 пуд. пшениці, тимчасом як у 1913 р. – 6 пуд.

Селяни не бажали продавати зерно за державною ціною і вимагали її підвищення. Планові заготівлі зерна різко скоротилися, навіть його експорт зменшився з 3 млн т до 344 тис. т. Позапланові ж заготівлі були фактично заборонені. Піднесення підприємництва на селі за часів непу перервалося через політику держави, яка рішуче від нього відмовилась і завела його в глухий кут адміністрування. Це й спричинило нестачу в 1928 р. хліба в містах, де згодом з'явилися навіть продуктові картки.

На тлі ідеологічних догм, що неп – це відступ, відроджувалось воєнно-комуністичне адміністрування. У черговий раз прорахунки у політиці списано було на опір ворогів: непманів і куркулів.

Таким чином, політика ціноутворення, що не контролювалась виробниками, звела нанівець ідею непу. З цього приводу Й. Сталін зазначав: «Крім звичайних податків, прямих і посередніх, які сплачує селянство державі, воно дає ще деякий надподаток у вигляді переплат за промтовари і у вигляді недоодержання по лінії цін на сільськогосподарські продукти... Він називається у нас інакше «ножицями», «перекачкою» коштів із сільського господарства в промисловість з метою швидкого розвитку нашої індустрії». М. Бухарін називав таку політику «військово-феодалною експлуатацією селянства». Сталінська політика вбачала вихід з хлібних труднощів у переході до великих громадських господарств – колгоспів. Ця політика переслідувала мету встановити такий режим, щоб колгоспи здавали державним і кооперативним організаціям весь товарний хліб під загрозою позбавлення субсидій та кредитів з боку держави.

Проти антиселянського курсу партії Й. Сталіна, крім М. Бухаріна, виступили О. Риков, М. Томський. В Україні – Г. Петровський і В. Чубар, але їх заперечення були рішуче відкинуті партійним керівництвом. Україну воно розглядало як головне джерело забезпечення споживчих потреб регіонів СРСР у продовольстві. Шляхом надзвичайних заходів у 1928 р. було заготовлено в Україні 42 млн ц хліба, або майже 37%.

3. Роль непу в промисловості

Період непу відзначався інтенсивними спробами відновити зруйноване господарство, посилюючи приватну ініціативу. Нова економічна політика за своїм змістом була роз-

рахована передусім на піднесення сільського господарства, а за задумом – на всебічне пожвавлення внутрішньої торгівлі, іншими словами – на внутрішні можливості держави.

Першочерговими кроками непу в сфері промисловості стали два декрети, видані радянським урядом 17 травня 1921 р. У першому з них декларувались наміри влади вжити необхідних заходів щодо розвитку кустарних промислів та дрібної промисловості. Вказувалось на доцільність уникнення зайвої регламентації, формалізму, що стримували розвиток господарської ініціативи. Другий з них скасовував кілька попередніх декретів, що обмежували свободу дій та повноваження виробничих колективів, і призупинив чинність закону від 29 листопада 1920 р., згідно з яким підлягали націоналізації всі промислові підприємства. Водночас у цьому документі зазначалось, що заходи щодо націоналізації, здійснені до 17 травня 1921 р., залишаються в силі.

Влітку 1921 р. було видано кілька законодавчих актів, що мали підтримати функціонування та розвиток промислових кооперативів. Останнім надавалися права юридичних осіб, які одержували можливість використовувати найману працю і не підлягали контролю з боку робітничо-селянської інспекції. Таким чином, промислові кооперативи уникали багатьох рис державних установ, які довели свою неефективність. До того ж вони мали право отримувати кредити в Наркомфіні.

Другим кроком перетворень у галузі промисловості стала передача в оренду тих промислових підприємств, які вже були націоналізованими, але які за нових економічних умов так і не спромоглися вийти зі стану збитковості. Перевага віддавалась кооперативам, хоча не виключалась можливість здачі в оренду і приватним особам. Термін оренди становив від двох до п'яти років, а орендні виплати здійснювалися у натуральній формі за рахунок відповідного відсотка продукції. Реалії склалися так, що значно менше 50% з них орендувалися приватними особами, переважно колишніми власниками. Решта ж здавалась кооперативам, державним установам, робочим артілям тощо. Це були, насамперед, дрібні підрозділи, що задовольняли потреби місцевого ринку. Хоча всі «командні висоти» залишалися під контролем партії та держави, неспівські акції викликали хвилю обурень з боку ортодоксальних комуністів, які вважали повернення ряду промислових підприємств у приватну власність і здачу в оренду інших зрадою соціалістичній доктрині.

Концептуальні підвалини непу в сфері великої промисловості були визначені «Наказом Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. За цією директивою під контролем держави залишалися в основному великі підприємства. Середні та дрібні структури передавалися за умови оренди комнезамам, кооперативам, артілям, приватним особам. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств, що становили близько половини їхньої кількості. Якщо під час «воєнного комунізму» промислові підприємства підпорядковувалися гавкам, то з переходом до непу вони об'єднувалися у трести за галузевим, територіальним або змішаним принципом. Як метод господарювання, госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності підприємств: йшлося не лише про відшкодування після реалізації продукції на ринку витрат виробництва, а й одержання певного прибутку.

Створення трестів прискорювало переведення промисловості на госпрозрахунок. Промисловість, особливо важка індустрія, потреби якої під час громадянської війни задовольнялися в першу чергу, тепер мала нести головний тягар поступок селянину на шляху до ринкових відносин. З іншого боку, трести були тим важелем, з допомогою якого закривалися неефективні підприємства, підтримувалися більш рентабельні виробництва.

Багато шахт Донбасу припинило свою діяльність. На 1 листопада 1921 р. лише 288 шахт залишилися під управлінням держави (267 діючих), що їх було об'єднано в новий трест – «Донбасвугілля». На початок 1923 р. тут було зайнято 94 тис. працівників. Інші 400 шахт здавалися в оренду або закривалися.

15 металургійних заводів, частину яких було законсервовано, входили до тресту «Південсталь». Залізорудну промисловість об'єднав Південнорудний трест. Хімічні промислові підприємства входили до трьох трестів: «Хімвугілля», «Склосода», «Коксобензол». Загальне управління ними залишилося за Українською радою народного господарства.

Такі самі заходи вживались і щодо легкої промисловості.

Майже водночас стали утворюватися синдикати – структури по закупівлі сировинних ресурсів, плануванню торговельних операцій і збуту продукції трестів. Їхня діяльність поряд з організацією оптових ярмарків і заснуванням товарних бірж сприяла формуванню ринку засобів виробництва.

Таким чином, приватний капітал був допущений у сферу промисловості, що в свою чергу зумовило позитивні

зміни: промисловість за 1926–1927 рр. досягла довоєнного рівня випуску продукції, було приборкано нещадну інфляцію і встановлено тверду валюту. Піднесення матеріального становища супроводжувалося зростанням приватного сектора в економіці.

Переслідуючи мету взяти під контроль процес індустріалізації, більшовицькі лідери висунули нову ідею: «Хто кого?». Під цим гаслом розпочалася ліквідація непу. Офіційною стратегією цього періоду стала тотальна перебудова аграрно-індустріальної держави на індустріально-аграрну й утворення матеріально-технічної бази реконструкції всього народного господарства. В 1928 р. розпочався економічний наступ на селянство. Майже водночас у місті й на селі фактично зникла кооперація.

У політиці, що здійснював центр щодо України, не було нічого незрозумілого. Більшовицька лінія визначала стратегію в критичних ситуаціях, виходячи із завдань диктатури партії. Перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не потерпілим селам. Адже робітничі колективи були більш безпечними, ніж розпорочені селяни.

4. Культурне життя у період непу

Після громадянської війни радянська влада особливу увагу приділяла розвитку освіти, культури всього населення. Ще в грудні 1919 р. Ленін підписав «Декрет про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР». Згідно з цим актом населення «віком від 8 до 50 років, що не вміє читати, писати, зобов'язане вчитися рідною чи російською мовою за бажанням». Для тих, хто навчався в школах для дорослих, робочий день скорочувався на дві години зі збереженням обсягу зарплати. В Україні розгорнулася активна боротьба з неписьменністю. З цією метою з 1920 р. утворено республіканську комісію на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським. Аналогічні комісії повсюдно створювалися на місцях, спеціально видавалися підручники для такого роду шкіл і гуртків лікнепів, розроблялися програми.

На початку 20-х років у УСРР діяло близько 7 тис. шкіл і гуртків ліквідації неписьменності серед населення, де навчалось понад 200 тис. чоловік. Певна частина неписьменного населення оволодівала грамотою самостійно чи, так би мовити, на сімейній основі, коли в сім'ї хтось був письменний

і допомагав іншим, зверталися також по допомогу сусідів, товаришів по праці тощо. Позитивні наслідки на цій ниві незабаром далися взнаки. Якщо, наприклад, до революції серед населення України питома вага письменних становила тільки 27,9%, то, за даними перепису, наприкінці 1920 р. – 51,9%. Уряд УСРР наприкінці 30-х років з ентузіазмом повідомив, що питання боротьби з неписьменністю успішно розв'язане, в республіці все населення досягло певного рівня грамотності.

В 1920 р. в Україні діяло понад 15 тис. культосвітніх закладів, поступово в них організовувалася художня самодіяльність, особливо популярними були виступи у жанрі політично-побутової сатири: синьоблузники, декламатори-дем'янобіднівці тощо. Всі театри набували державного статусу. У Києві та Харкові працювали такі корифеї української сцени, як Г. Борисоглібська, О. Сердюк, І. Мар'яненко та ін., співачки М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко.

Набував слави театр «Березіль» під художнім керівництвом талановитого майстра сцени Леся Курбаса. Він став справжнім новатором театрального жанру (згодом репресований і розстріляний).

Державна українська хорова капела «Думка» під керівництвом Н. Городовенка виступала не тільки в республіці, а й за її межами. Успішно працювали видатні композитори: Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович, Б. Лятошинський, Г. Верьовка, Л. Ревуцький.

Особливою популярністю користувалося кіно, яке швидко стало доступним для народу, кінофільми дедалі частіше демонструвалися навіть у селах. Популярності набували кінострічки «Броненосець Потьомкін», «Земля», «Арсенал», пізніше – «Щорс» та ін.

У галузі образотворчого мистецтва плідно працював графік Г. Нарбут. Видатні українські художники О. Мурашко, М. Бойчук, Ф. і В. Кричевські, М. Жук та деякі інші стали членами Української академії мистецтв.

РОЗДІЛ | МОДЕРНІЗАЦІЯ 5 | ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У 1925—1940-Х РОКАХ

1. Зміна політичного курсу централізованої держави

Наприкінці 20-х років із зміцненням диктатури ВКП(б), що стала справді тоталітарною партією, Й. Сталін та вище політичне керівництво СРСР взяло курс на «будівництво комунізму», створення економічного фундаменту «першої його фази – соціалізму». Прагнучи здійснити економічний «стрибок», ЦК ВКП(б) у резолюції XIV партконференції (27–29 квітня 1925 р.) наголосив на прискоренні темпів побудови соціалізму. В грудні 1925 р. це рішення закріплюється XIV з'їздом ВКП(б). Прискорена індустріалізація та колективізація сільського господарства вважалися магістральними напрямками «соціалістичної реконструкції». Намічалось у мінімальний строк перетворити СРСР з переважно аграрної на промислово розвинуту країну.

Х з'їзд КП(б)У в листопаді 1927 р. підтримав тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду ВКП(б) і виступив проти Л. Троцького на підтримку Й. Сталіна. Курс на модернізацію економіки, її індустріалізацію було вирішено здійснювати «воєнно-комуністичними» методами. За умов, що склалися, не могло бути компромісу між потребами економічного й національного розвитку України, характерними для періоду непу, і планами керівництва СРСР.

З метою втілення в життя обраного курсу Й. Сталін та його прибічники жорстоко розправилися з різного роду інакомислячими, розгорнувши рішучу боротьбу проти так званих опозицій, змов, ухилив. У державі утверджуються принципи партійного централізму, сувора диктатура, фактичне єдиновладдя Й. Сталіна. Управління економікою СРСР стає жорстко централізованим. Головні роль стали відігравати народні комісаріати (наркомати).

Створені в УСРР управлінські структури мали підпорядковуватися центру. Вважалося, що індустріалізацію слід провести якнайшвидшими темпами протягом 20 років. Проте

фізична та моральна зношеність основних промислових фондів республіки становила близько 50%.

В економіку республіки планувалося вкласти 13 млрд крб. й спрямувати їх передусім на видобувні галузі й первинну обробку сировини.

Тяжким виявився перехід до «переломних заходів» на селі. Неп, здатний позитивно впливати на розвиток сільського господарства, згортався. Необхідні для технічної реконструкції промисловості кошти центральна влада вирішила викачати із села. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації.

УСРР було віднесено до регіону, де колективізацію планувалося завершити прискореними темпами за 1,5–2 роки. Йдеться про примусове утворення колгоспів, обов'язкову здачу державі зерна за низькими цінами. Вирощений врожай держава фактично забирала у селян, не рахуючись із жахливими наслідками такої політики. Так, лише за перших два місяці 1928 р. з України насильно було вилучено 70 млн пудів хліба.

Руйнується сільська кооперація, усіма видами якої наприкінці 20-х років в УСРР було охоплено понад 85% господарств. Надзвичайними заходами провадилася колективізація сільського господарства – із застосуванням акцій жорсткого розкуркулення та депортації селянства.

Таким чином, з кінця 20-х років утверджується адміністративно-командна система управління економікою та державою. Проводиться так звана соціалістична реконструкція, складовими якої стали індустріалізація промисловості й колективізація сільського господарства.

2. Марш індустріалізації

Наполегливими зусиллями центру з кінця 1929 р. СРСР починає перехід до форсованої індустріалізації. В роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) індустріальний розвиток Союзу РСР набуває високих темпів. Промислове виробництво зросло на 23,7%. Будується понад 400 нових заводів і фабрик, нарощуються потужності підприємств будівельної індустрії. За перших два роки п'ятирічки стабілізувалося виробництво, виникають нові галузі тракторо- і машинобудування тощо. Збільшилися капітальні вкладення в розвиток індустрії: в УСРР вони у порівняльних цінах 1928 р. підвищилися з 438 млн крб. 1929 р. до 1229 млн крб. 1932 р., тобто в 2,8 раза.

Однак, незважаючи на форсування індустріалізації й офіційне оголошення про дострокове виконання плану першої п'ятирічки – за 4 роки і 3 місяці, його не вдалося виконати і досягти планових показників обсягу виробництва. Темпи розвитку промисловості на кінець п'ятирічки зменшилися майже в 4 рази (з 23,7 до 5%). Таке становище особливо характерне для індустрії УСРР. Однак офіційна пропаганда вдалася до прославлення здобутків у промисловості та її керманіча Й. Сталіна. А 1929 р. Й. Сталін назвав «роком великого перелому».

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.), план якої ухвалив XVII з'їзд ВКП(б) в січні-лютому 1934 р., планувався приріст промислової продукції на 16,5%. План другої п'ятирічки в СРСР було виконано лише на 70–77%, проте оголошено, що, як і попередній, його також здійснено за 4 роки й 3 місяці. В УСРР за роки другої п'ятирічки було введено в дію 6500 промислових підприємств.

На відміну від двох попередніх п'ятирічок, у третій (1938–1942 рр.) темпи розвитку промисловості відповідали запланованим, що пов'язано із загостренням міжнародної ситуації. Значну кількість підприємств було переведено на потреби оборони.

Особлива увага у 30-ті роки приділялася будівництву нових підприємств різних галузей промисловості, передусім групи «А» (підприємства по випуску засобів виробництва). Визначальна роль відводилася спорудженню та розвитку підприємств важкої промисловості, електроенергетики та машинобудування.

Галузі промисловості розвивалися нерівномірно. Як у Радянському Союзі в цілому, в УСРР багато було зроблено в галузі електроенергетики. Восени 1926 р. завершено першу чергу Штерівської ДРЕС, яка з 1931 р. досягла потужності 157 тис. кВт електроенергії, 1932 р. – Зуївської ДРЕС в Донбасі, що давала 150 тис. кВт. Наприкінці першої п'ятирічки Київська № 2, Криворізька, Харківська, Сіверсько-донецька й інші теплові електростанції вже виробляли електроенергію. А 1 жовтня 1932 р. стала до ладу перша черга Дніпрогесу. П'ятирічний план у галузі електроенергетики було реально виконано достроково за чотири роки.

Посилену увагу приділяли вуглевидобувній промисловості. Тільки за роки першої п'ятирічки в УСРР з'явилися 53 нові шахти, видобуто 45 млн т вугілля.

Швидких темпів набув розвиток металургії, на яку спрямовувалось чверть капіталовкладень. За першу п'ятирічку

в Україні було виплавлено 4,3 млн т чавуну. Металургійна галузь поповнилася 12 доменними й 24 мартенівськими печами. В другій п'ятирічці почали виплавляти метал новозбудовані заводи-гіганти «Запоріжсталь», «Азовсталь» та «Криворіжсталь». Реконструйовано і нарощено потужності 14 металургійних заводів, зокрема таких великих підприємств української металургії, як Макіївський, Дніпродзержинський, Дніпропетровський, Комунарський та ін. У 1932 р. розпочинає діяти електрометалургійна галузь. Заново створюється трубокатна промисловість у Маріуполі, Нікополі та Харцизьку. Розвивалася кольорова металургія.

В Україні споруджено сотні машинобудівних заводів-гігантів – Краматорський завод важкого машинобудування та Харківський тракторний, який 1 жовтня 1931 р. випустив перший трактор, а також «Дніпроалюмінійбуд», реконструйовано Луганський паровозобудівний завод тощо. Новокраматорський завод важкого машинобудування став одним з найпотужніших у Європі.

У дію введено заводи хімічної промисловості – «Донсода», азотно-туковий, кілька коксохімічних. Якщо за роки першої п'ятирічки розвивалися переважно підприємства важкої індустрії, то в другій вийшла на передові рубежі легка та харчова галузі промисловості. Однак розвиток останніх далеко не відповідав зростаючим потребам населення.

З метою прискорення темпів індустріалізації командна верхівка стимулювала робітничий ентузіазм. Цьому мало слугувати соціалістичне змагання, що з 1935 р. отримало назву стахановського руху. 31 серпня 1935 р. вибійник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов встановив виробничий рекорд – замість 7 т вугілля за змінною нормою вирубив 102 т, тобто в 14,5 рази перевищив денну норму. Машиніст дено Слов'янськ Донецької залізниці П. Кривоніс виступив з рекордом вантажоперевезень на залізничному транспорті. Такого роду рекорди, спеціально організовані профспілками за вказівками партійних органів, відігравали роль своєрідного морального допінгу. На заводах повсюдно розгорнулася позаурочна праця, стимулювалася штурмівщина.

Незважаючи на значні капіталовкладення і виснажливу експлуатацію робітників, продуктивність праці в цілому залишалася низькою.

Проголошуючи на словах рівність союзних республік, верхівка тоталітарної держави розміщувала виробничі підприємства на власний розсуд. Тому в географії розміщення промисловості УСРР відбувалися істотні деформації, пере-

важали підприємства групи «А». Основні з них зосереджувались у Донецько-Придніпровському регіоні та великих містах. Промисловість УСРР була віддаленою від споживача, її продукція не витримувала конкуренції на зовнішньому ринкові. Експортувати за кордон вдавалося здебільшого сировинні ресурси. Для задоволення потреб населення в магазинах бракувало товарів повсякденного попиту, значна частина їх становила неподоланий дефіцит. У зв'язку з нестачею зерна з осені 1928 р. у невеликих містах і селищах було введено хлібні картки.

Водночас завдяки тяжкій і напруженій праці трудящих в СРСР за роки перших п'ятирічок створено сильну індустрію. УСРР стала однією з найбільш розвинутих республік. Вона посіла друге місце в Європі за обсягом виплавки чавуну й четверте місце у світі – за видобутком вугілля. Великі капіталовкладення у промисловість здійснювалися за рахунок села, ціною мільйонів принесених людських жертв.

3. Зміни економічних відносин на селі: колективізація і голодомор початку 30-х років

Курс на прискорений розвиток промисловості держава здійснювала в руслі форсованого перекачування в індустрію коштів із села, шляхом зміни в ньому економічних відносин. Вище політичне керівництво через адміністративно-командний апарат намагалося будь-що взяти під свій контроль поставки сільськогосподарської продукції.

Соціалістичними перетвореннями на селі передбачалося обов'язкове переведення його на колективний спосіб господарювання. Центром висунуто гасло суцільної колективізації і проведення її в другій п'ятирічці форсованими темпами. Однак ставлення московського центру до України було особливим, тут намічалось колективізувати 30% господарств порівняно з 18–20% у СРСР. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), що став переломним у проведенні суцільної колективізації, партійна верхівка центру – Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович – висунули ідею здійснення суцільної колективізації протягом одного року. Аргументи наркома землеробства УСРР О. Шліхтера й голови Колгоспцентру І. Гаврилова про завершення колективізації в УСРР до кінця першої п'ятирічки не брались до уваги. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підтримав пропозиції цен-

тральної влади. Постановою ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» 5 січня 1930 р. Україна визнавалася республікою, де завершення колективізації намічалось восени 1931 – навесні 1932 рр. Та селяни не виявляли бажання вступати до сільськогосподарських артілей.

Політичне ж керівництво України на догоду центру на 1–1,5 року скоротило терміни проведення колективізації в республіці. За ініціативою С. Косіора колективізацію Степової України передбачалося провести протягом весняної посівної, а всієї республіки – до осені 1930 р. Директива за підписом С. Косіора від 24 лютого 1930 р. про форсування колективізації орієнтувала на насильницькі методи усупільнення індивідуальної селянської власності. До 1 березня 1930 р. в Україні було колективізовано 62,8% селянських господарств.

Селяни з цим не погоджувались, псували й продавали реманент, вирізали худобу. У березні 1930 р. Й. Сталін виступив в «Правді» зі статтею «Запаморочення від успіхів», в якій звинувачував у «перегинах» не центральне, а місцеве керівництво. Незабаром селяни почали масово виходити з колгоспів.

Держава розпочинає «боротьбу з куркульством». Більшість же цих «класових ворогів радянської влади» стала заможною в роки непу. Однак зі зміною політики держави наприкінці 20-х років в оподаткуванні заможних господарств у напрямі обмеження оренди землі, заборони купувати машини, реманент, заможні селяни активно розпродавали майно, худобу та виїжджали до міст. У 1929 р. чисельність міцних селянських господарств в Україні порівняно з 1927 р. зменшилася з 200 до 72,8 тис., або в 2,7 раза.

За вказівками московського центру, що керувався постановою ЦК ВКП(б) від 23 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» до 1 червня 1930 р., розкуркулення було здійснено в 450 з 583 районів УСРР. Така акція провадилася безпосередньо сільськими радами із залученням сільської бідноти, матеріально стимулювалася реквізованими в куркулів продовольством та майном.

Кількість таких розкуркулених у 1929–1931 рр. становила в УСРР близько 1,4 млн чоловік – майже 200 тис. сімей. 850 тис. селян було депортовано на Північ і до Сибіру.

Наслідком форсованих темпів колективізації стало усупільнення на кінець 1933 р. 73,2% селянських господарств. Слідом за колективізацією настала найвища в історії села державна експлуатація селян. У великих обсягах конфіско-

увалося вироблене зерно, худоба тощо. В січні-листопаді 1930 р. з українського села було вилучено 400 млн пудів зерна. А за такий самий час 1931 р. – 380 млн пудів. У знекровленому селі починає поширюватися голод, що став особливо відчутним узимку 1931–1932 рр. Однак у липні 1932 р. емісари Й. Сталіна – надзвичайні уповноважені В. Молотов і Л. Каганович – телеграфували з УСРР «вождеві народів», що хлібозаготівлі в Україні розвиваються неприпустимо повільно.

Незважаючи на посуху й неврожай, добре знаючи, що в українському селі лютував жорстокий голод, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) дали республіці непосильний план хлібозаготівель – 356 млн пудів. У листопаді 1932 р. партійно-державні органи розробили спеціальну інструкцію щодо організації хлібозаготівель в одноосібному секторі УСРР. У разі невиконання плану зернопоставок передбачалося позбавити селян земельних наділів та виселити до інших районів чи областей. За постановою РНК УСРР від 24 листопада 1932 р. облвиконкомам за невиконання планів в одноосібному секторі дозволялося вдвічі збільшувати розміри штрафів.

Крім зерна, у селян відбирали овочі (річну норму здачі), м'ясо (15-місячну норму поставок), сало та іншу продукцію і прирікали людей на голодну смерть. Однак ніякі репресії не могли забезпечити виконання плану хлібозаготівель. На 1 листопада 1932 р. було заготовлено й здано лише 195 млн пудів зерна, що становило 54,8% запланованого.

У жовтні 1932 р. з метою посилення викачки зерна з України Й. Сталін відрядив у республіку В. Молотова. З 30 жовтня в Україні діє Надзвичайна хлібозаготівельна комісія, очолювана В. Молотовим, яка шляхом репресій вилучила в українського селянства додатково 89,5 млн пудів зерна.

18–20 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР наказали здати в рахунок держпоставок навіть усі колгоспні страхові фонди, відібрали в людей (кому були видані) зернові аванси. З метою обов'язкового забезпечення виконання партійно-державної постанови центру від 14 грудня 1932 р., якою партійні органи зобов'язувались викорінювати «саботажників хлібозаготівель» із застосуванням арештів і ув'язнень, в Україну прибули Л. Каганович і П. Постишев як уповноважені ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР. 24 грудня 1934 р., виконуючи вказівки Й. Сталіна, вони спонукали ЦК КП(б)У прийняти постанову про здачу державі усіх без винятку зернових фондів. За пропозицією В. Молотова політбюро ЦК КП(б)У наклало на одноосібників спецподаток у сумі 300 млн крб.

Слідом за цим на місця відряджаються надзвичайні комісії, що були основними виконавцями репресій щодо сіл, звинувачених у злісному саботажі хлібозаготівель. За невиконання хлібозаготівель їх заносили на «чорні дошки», що означало припинення в них державної й кооперативної торгівлі. Селян позбавляли можливості купити промтовари, сірники, гас тощо. «До цього часу в районах діє розпорядження про продаж повсюди сірників, солі, гасу... Треба негайно це скасувати й прослідкувати виконання», – телеграфував С. Косіору В. Молотов 20 листопада 1932 р. В Україні були закриті їдальні, буфети та інші підприємства громадського харчування. Наприкінці грудня 1932 р. на «чорні дошки» було занесено 400 сіл, які оточувались військами, пересування селян заборонялось. Проводилася «чистка» парторганізацій, застосовувалися репресії стосовно представників державної влади, селян. За листопад і п'ять днів грудня 1932 р. в Україні було заарештовано 340 голів колгоспів, 750 членів правлінь, 140 рахівників та комірників, 195 інших працівників колгоспів. За законом про «п'ять колосків», підписаним Й. Сталіним особисто, за жменю зерна з колгоспного поля, принесеного голодним дітям, хліборобів ув'язнювали. З 20 тис. чоловік, засуджених «за колоски», 83% були рядовими колгоспниками чи одноосібниками.

Приховування навіть зовсім незначної частки зерна розглядалося як злісний саботаж хлібозаготівель, шкідництво. Наприкінці грудня 1932 р. на Північ було виселено 800 селянських сімей лише з Одеської та Чернігівської областей.

С. Косіор в одній із промов (4 лютого 1932 р.) назвав комуністів, які скаржились на відсутність зерна, «куркульськими агентами». Конфіскували зерно у голодуючих селян шляхом подвірних обшуків. На основі постанови уряду від 17 лютого 1933 р. застосовувались спеціальні заохочення за доноси селян на своїх сусідів про приховування зерна.

Недорід і страшний голод не бралися до уваги, експорт зерна хоча дещо й зменшився, але не припинився. У 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т, 1931 р. – 5,2 млн т, 1932 р. – 5,1 млн т, 1933 р. – 1,8 млн т зерна.

У 1932 р. в Україні було зібрано зерна лише на 12% менше, як у середньому за 1926–1930 рр. Це засвідчує, що при бажанні влади страшного лихоліття голоду можна було уникнути, забезпечити населення необхідним мінімумом продуктів харчування. Але тоталітарна держава прагнула за будь-яку ціну прискорити проведення колективізації.

Смертність від голоду з осені 1932 р., тобто з початку діяльності комісії В. Молотова, стала масовою. Пік голодомору припав на зиму 1932 – весну 1933 рр. Вмирили передусім хлібороби, мешканці села. Повсюдним явищем став канібалізм. Масовою була дитяча смертність. Намагаючись врятувати виснажених голодом дітей, селяни везли їх у міста й залишали у лікарнях, на залізничних вокзалах, базарах, вулицях, сподіваючись, що їх заберуть до дитбудинків. За даними дослідників, від голоду в Україні загинуло до 10 млн чоловік, насамперед виробники хліба. Документи закритих раніше архівних спецфондів свідчать, що Сталін, владна верхівка, секретарі обкомів партії мали належну інформацію про масову смертність людей від штучно організованого голоду. Однак, виступаючи в лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, Сталін назвав «харчові труднощі» колгоспників дитячою іграшкою.

Охопивши Північний Кавказ, Кубань, Поволжя, найжахливішим голод виявився саме в Україні. Проте хлібозаготівлі й репресії не припинялися. Селян, які під страхом мученицької смерті залишали села, каральні органи заарештовували.

Голод, створений верхівкою тоталітарної держави, був також своєрідним методом «виховання» у селян прагнення працювати не на себе та свою родину, а саме на державу.

Села України обезлюдніли. Живі не мали сил ховати померлих. Чорні прапори над сільрадами засвідчували про вимерлі села. Водночас на елеваторах, залізничних станціях, а то й просто неба під охороною військових зберігався «резерв» зерна, яке часто псувалося й ставало непридатним навіть для технічної переробки. Але голодним людям доступу до нього не було. Спорожнілі села заселялися людьми з інших регіонів СРСР – РРФСР, Середньої Азії, Білорусії тощо.

Штучно організований голодомор – одна з найстрашніших трагедій в історії українського народу і один з найбільших злочинів сталінщини перед українством. Як бачимо, командно-адміністративні заходи у сільському господарстві перетворились на справжню війну проти власного народу, проти селянства. Хлібороби стали безправними колгоспниками-кріпаками держави, позбавленими можливості користуватися результатами власної праці. Від голоду страждали й помирили не ледарі чи нероби, а люди, які чесно трудилися. Невідомими залишилися імена й прізвища багатьох жертв голодомору... Такою була ціна соціалістичних перетворень на селі, які Й. Сталін кваліфікував як «революцію зверху».

4. Економіка напередодні Другої світової війни

Економічний розвиток України в роки, що передували Другій світовій війни, проходив за складних міжнародних умов, а також репресій тоталітарної держави.

XVIII з'їзд ВКП (б) (10–21 березня 1939 р.) затвердив план третьої п'ятирічки на 1938–1942 рр., вказав, що СРСР вступив у період завершення будівництва соціалістичного суспільства й поступового переходу від соціалізму до комунізму. За п'ятиріччя передбачалося довести загальний обсяг промислової продукції до 184 млрд крб. (в цінах 1926–1927 рр.) при середньорічних темпах зростання на 14%, а виробництво засобів виробництва – на 15,7%. Примара війни спонукала до включення в план швидкого розвитку воєнно-промислових галузей економіки. Асигнування на оборону збільшувалися до 25%, а напередодні війни 1941 р. становили 43,4%.

Капітальні вкладення в економіку України за 3,5 роки третьої п'ятирічки зросли проти першої п'ятирічки в 1,8 раза. Значними були капітальні вкладення в розвиток індустрії УРСР, особливо важкої, оскільки вона в оборонній промисловості відігравала помітну роль.

У республіці активно розвивалася електроенергетика. З 2,1 млн кВт в 1937 р. до 2,7 млн кВт в 1940 р. зросла потужність електростанцій, в основному за рахунок новозбудованих, а також електростанцій західних областей. За 1937–1940 рр. виробництво електроенергії в Україні збільшилося з 9,5 млрд до 12,4 млрд кВт/год.

Швидко розвивалась в УРСР вугільна промисловість: з 61,1 млн т 1937 р. до майже 94 млн т 1940 р. зріс вуглеводобуток. Паливно-енергетична база Донбасу, зберігаючи роль основного кам'яновугільного басейну держави, давала 75% видобутку коксівного та енергетичного вугілля.

Великі зміни відбувалися в металургійній галузі індустрії: ставали до ладу нові мартенівські печі та прокатні стани, освоювалися спеціальні марки сталі. Чавун виплавляли 25 новозбудованих доменних печей, з яких чотири були найпотужнішими у світі. 9642 тис. т чавуну, 8938 тис. т сталі, 6520 тис. т прокату виробляли металургійні підприємства України 1940 р.

Централізована система управління економікою в УРСР гальмувала освоєння нових технологій, нових зразків машин і механізмів, низькою була якість багатьох виробів.

Особливо це характерно було для виплавленого металу, продукції легкої промисловості.

Робітництво України значною мірою поповнювалося колишніми селянами. У 1940 р. в республіці налічувалось 2213 тис. робітників і службовців, підвищувався їхній кваліфікаційний рівень. Але на виробництві за вказівками центру продовжувалися пошуки «саботажників», «шкідників», «ворогів народу», репресій зазнавали управлінські, інженерно-технічні кадри та рядові робітники. Настанови «батька народів» діяли повсякчас і повсюдно. Однак робітництво та селянство в Україні від репресій постраждало більше, ніж в інших регіонах СРСР.

Надзвичайними засобами командно-адміністративна система намагалася зміцнити дисципліну на виробництві. В червні 1940 р. Верховна Рада Союзу РСР прийняла указ «Про перехід на 8-годинний робочий день, на семиденний робочий тиждень й заборону самовільного залишення робітниками й службовцями підприємств і установ». За цим указом порушення дисципліни прирівнювалося до кримінального злочину й каралося в'язницею. Як свідоме «шкідництво» на виробництві розглядався випуск неякісної чи нестандартної продукції. Під дію указу підпадав будь-який малокваліфікований робітник, а їх на виробництві було дуже багато.

Разом із заходами щодо зміцнення дисципліни влада впроваджувала масове соцзмагання. Але через адміністративно-командні методи воно не було ефективним.

У результаті надзвичайних заходів – прикріплення робітників та інженерно-технічних працівників до підприємств, будов, установ – заплановані темпи розвитку промисловості під час третьої п'ятирічки витримувались.

Сільське господарство, яке центральне керівництво вважало вторинним, як і раніше, за планом третьої п'ятирічки навіть у надзвичайно скрутній ситуації продовжувало бути донором – фінансувало розвиток «первинної» галузі економіки – промисловості. У колгоспи до кінця 1937 р. в УРСР було об'єднано 96,1% селянських господарств й 99,7% посівної площі. Майже 30 тис. колгоспів і 929 радгоспів функціонувало в УРСР напередодні Другої світової війни.

Третім п'ятирічним планом передбачалося подальше зміцнення колгоспної системи, зростання виробництва сільськогосподарської продукції на 52%, врожайності зернових культур на 27%, великої рогатої худоби на 40%. Валовий збір зернових 1940 р. становив 26,4 млн т проти

22,8 млн т 1937 р. В усіх категоріях господарств України в 1940 р. держава насильницькими методами домагалася від селян 572 млн пудів хліба, у тому числі в колгоспах 488 млн пудів. Основна частка сільськогосподарської продукції мала забезпечити потреби армії у продовольстві. Самі ж колгоспники та робітники працювали перш за все на державу.

Виснажливою працею трудящих за умов тоталітарного режиму в Україні було створено досить міцну економіку. Наприкінці 30-х років міське населення колишньої аграрної республіки становило майже третину її жителів. На кінець 1940 р. Україна давала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, 67,6% залізної руди, виплавляли 64,7% чавуну, виробляла 25,7% електроенергії тощо. За показниками розвитку важкої промисловості вона посідала друге місце після Російської Федерації, випереджала деякі країни Західної Європи.

Наприкінці 1940 р. частка України в поставках товарного зерна становила понад 20%, у виробництві цукру – 72%, м'яса – 20% тощо.

За Конституцією СРСР 1936 р. констатувалося, що в країні побудовано новий лад з відповідним економічним базисом, «економічний фундамент соціалізму». Насправді ж народ України, як і інші народи СРСР, отримав деформовану економіку.

На шляху модернізації економіки Україна зробила історичні кроки. Та ціна радянської модернізації економіки виявилась надто дорогою.

РОЗДІЛ | ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНО- 6 | УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО УРСР

1. Вступ Червоної армії в Західну Україну: окупація чи приєднання?

За таємним протоколом до німецько-радянського пакту про ненапад, підписаного у Москві 23 серпня 1939 р., передбачалося розмежування сфер інтересів двох великих держав. Західна Україна поряд з іншими територіями мала відійти до СРСР.

Ця акція Радянського Союзу продовжує бути предметом суперечок і дискусій. Але фактом є те, що з повідомлень німецької розвідки А. Гітлер знав: Велика Британія і Франція не прийдуть на допомогу Польщі. Він також знав, що польський уряд у разі німецької агресії проти неї не звернеться по допомогу до СРСР. Мабуть, на той час Сталін дійшов висновку, що не має можливості гарантувати безпеку радянської держави у співробітництві із західними країнами. Отже, саме німецько-радянський пакт від 23 серпня 1939 р. про ненапад і став правовою основою вступу Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії. Німеччина 1 вересня 1939 р. вчинила напад на Польщу, і за три тижні ця держава перестала існувати. Таким чином, цим пактом Радянський Союз дав Гітлерові повну свободу дій щодо Польщі і сприяв розв'язанню Другої світової війни.

З німецьких джерел було відомо, що Берлін вимагав розпочати військові дії проти Польщі. Гітлер направив ноту радянському уряду 3, 5, 8 і 12 вересня 1939 р. І тільки 15 вересня війська західних військових округів СРСР були приведені в боеготовність, а 16 вересня ввечері німецькому послу у Москві Шуленбургу було заявлено, що наступу вермахту на схід не буде.

Тим часом негайно для здійснення походу на Західну Україну було створено Український фронт, командувати яким призначено С. Тимошенка, начальником штабу М. Ватугіна.

Фронт об'єднував 5-ту, 6-ту і 12-ту армії, 15-й окремих стрілецький корпус, 13-ту авіабригаду. Всього до складу Українського фронту входило 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків резерву Головного командування.

17 вересня 1939 р. польському послу в Москві Гжибовському о 3-й годі ночі було вручено ноту, але годиною раніше радянські війська перетнули польський кордон, про що згадує у своєму щоденнику начальник Генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф. Гольдер. О 7-й годині ранку німецьким військам було наказано зупинити наступ на лінії Сколе–Львів–Володимир–Волинський–Брест–Білосток.

Гітлер тим часом не забарився приступити до відведення німецьких військ із зайнятих територій, включаючи Львів, Стрий, Дрогобич, Борислав. За такої ситуації тодішній міністр закордонних справ СРСР В. Молотов виступив 17 вересня з промовою по радіо, в якій повідомив, що радянські війська перейшли східні кордони Польщі. Як офіційний привід такого кроку радянського уряду Молотов навів факт, що Польська держава фактично перестала існувати і що від радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до єдинокровних братів-українців і білорусів, котрі проживають у Польщі, перебуваючи на становищі безправних націй, які тепер кинуті на волю випадку.

Отже, як нам оцінювати події «золотого вересня» – як зв'язання, приєднання чи захоплення. Варто погодитися, що, з одного боку, вступ Червоної армії 17 вересня 1939 р. відповідав прагненню значної частини населення цих земель приєднатися до матері-України, з другого, – це стало результатом змови двох диктаторів, які прагнули до світового панування. Але в цілому, як відзначала Комісія вчених СРСР і ПНР, «вступ Червоної армії на ці землі 17 вересня був зустрінутий в польському суспільстві з болем і навіть викликав ворожу реакцію». Адже порушувалися інтереси суверенної Польської держави, яка в той час уже стала жертвою гітлерівської агресії. Разом з тим не можна не брати до уваги, що з початком війни ворожість українців до Польської держави стала більш відкритою. У відповідь польські власті відправили тисячі українців у концтабір Береза-Картузька. Але найгірше сталося, коли відступаючи під тиском вермахту польські частини почали розправлятися з українським населенням, руйнувати і палити села. Одне насильство породжувало інше, жертвами якого

ставали одні і другі. На «східних кресах» колишньої Польської держави німці створили Генеральне губернаторство, до складу якої увійшли Лемківщина, лівобережне Надсяння, Холмщина й Підляшшя (охоплювала українські етнічні території – близько 16 тис. кв. км з 1,2 млн населення).

Життя українців у Польщі до розглядуваних подій не було легким. Передовсім поляки були зацікавлені в тому, щоб українці не навчались рідною мовою. Так, до початку 30-х років неписьменність в українських регіонах Польської держави зросла до 28%. Водночас засновані при австрійській владі україномовні школи під приводом перетворення на двомовні систематично ліквідувалися. З 2417 українських шкіл, які діяли на початку 20-х років, у 1937 р. залишалося лише 325, і то переважно початкових. На рівні середньої освіти становище українців було також безрадісним: у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, а одна українська – аж на 230 тис. українців.

Спробу задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах здійснило товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл.

Вступ Червоної армії на територію Західної України населення оцінювало по-різному, залежно від національних і соціальних позицій. Здебільшого вітчизняні та зарубіжні історики висловлюють думку, що загалом трудящі дружелюбно поставилися до радянських воїнів. Особливо активно в цьому напрямі себе проявили колишні члени Компартії Польщі і Компартії Західної України. Саме вони та їхні прибічники в деяких містах до вступу радянських військ підняли повстання проти польської адміністрації, після виходу з підпілля активно включилися у створення революційних органів народної влади – ревкомів, тимчасових міських управлінь і селянських комітетів.

З іншого боку, невеликі групи українського населення, насамперед української політичної еліти, інтелігенції, активних членів ОУН з підозрою ставилися до радянської влади. З них близько 20 тис. втекло на територію окупованої фашистами Польщі, інші сподівалися на кращі часи, а деякі відкрито перешкоджали першим організаційним і політичним заходам нової влади.

Тим часом просування Червоної армії відбувалося наперед визначеними темпами. Уже на кінець першого дня наступу війська просунулись на захід на 70–100 км, зайняли Тернопіль, Збараж, Рівне, Дубно.

Разом з командуючим Київським військовим округом С. Тимошенком у цьому поході брав участь і М. Хрущов. Його спогади зайвий раз підтверджують, що існувала визначена секретними протоколами (до договору 23 серпня 1939 р. та договору про «дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р.) межа, далі якої німці не йшли на схід, а радянські війська не просувалися на захід.

М. Хрущов до кінця свого життя був переконаний в історичній неминучості «пакту Молотова–Ріббентропа». (До речі, приліг рейхсміністра Ріббентропа у Москву для переговорів був для Хрущова несподіванкою, як і для інших членів тодішнього політбюро). Свої думки щодо цього він висловив у мемуарах, де пише, зокрема, про розпочаті з ініціативи Сталіна брутальні дії щодо Компартії Польщі та Компартії Західної Білорусії. Як відомо, у 1938 р. рішенням виконкому Комінтерну вони були розпущені. Згадуючи про перетворення на західноукраїнських землях, М. Хрущов зазначив: «З місцевих поляків в основному з нами працювали хороші люди. Це були перевірені комуністи, перевірені вони були життям... Дуже багато з них, отримавши визволення від нашої Радянської армії, потрапили у наші радянські в'язниці. На жаль, це так».

Тим часом і на другий день, тобто 18 вересня 1939 р., просування Червоної армії не припинялося. Уже в цей день радянські частини вступили у Луцьк, Станіслав (тепер Івано-Франківськ), Галич, Сарни.

Лівий фланг і центр 12-ї армії, прямуючи до кордону з Румунією й Угорщиною, не зустріли серйозного опору, тому що польські війська відходили за кордон. Частина правого флангу 12-ї армії в районі Дрогобича зустрілася з німецькими військами, які перейшли демаркаційну лінію, встановлену за умовами таємного протоколу від 23 серпня. Німецька сторона хотіла залишити за собою Бориславські нафтові поля. Після переговорів німці відійшли за демаркаційну лінію. Радянська сторона погодилася розплатитися за передачу їй Дрогобича й Борислава поставками пального до Німеччини в розмірі його річного виробництва в цьому районі.

27–28 вересня було розпорощено кавалерійську групу бригадного генерала В. Андерса, який пораненим потрапив у полон. Командарм 12-ї армії І. Тюленев переконав Андерса написати звернення до польських солдатів із закликом добровільно скласти зброю. А через два роки Андерс став командуючим Польською армією на Сході, що формувалася

у Поволжі за домовленістю між Москвою та лондонським польським урядом генерала В. Сікорського.

На північному оперативному напрямку Українського фронту діяли 5-та армія і 15-й окремий стрілецький корпус. Радянські війська зайняли Сарни, Луцьк, Ковель і, рухаючись до визначеної 22 вересня демаркаційної лінії, зайняли Любомль, Холм, Краснистав і вийшли до Любліна. Однак пізніше на переговорах радянська сторона відмовилася від цих етнічно українських земель (хоч це передбачалося таємним протоколом від 23 серпня), натомість попросила німців відмовитися від претензій на Литву на користь СРСР. Німецька сторона погодилася з цим, що було зафіксовано в новому таємному протоколі від 28 вересня 1939 р.

Радянські війська були відведені на схід, разом з ними на Волинь евакуювалися з Люблінщини та Холмщини десятки тисяч євреїв (55% біженців) і українців (40%), а також поляки – прорадянські активісти (5%). Там, де територію Польщі захоплювали німецькі війська, на німецький бік перейшли кілька десятків тисяч українців – прибічників ОУН.

Головною метою наступу 6-ї радянської армії на центральній ділянці Українського фронту було якнайшвидше зайняти Львів. 22 вересня радянські війська оволоділи Львовом, а 28 вересня зайняли Перемишль і вийшли на демаркаційну лінію на річці Сян.

Похід Червоної армії на Західну Україну і Західну Білорусію тривав 12 днів. До 29 вересня 1939 р. радянські війська зайняли територію загальною площею понад 190 тис. кв. км з населенням понад 12 млн чоловік.

Щодо загальної кількості полонених, узятих частинами Українського фронту, то вона за деякими оцінками могла досягти 400 тис. Щоправда, за підрахунками польського міністерства оборони в Лондоні, у радянському полоні перебувало тільки 181 тис. польських військовополонених, з яких частини Українського фронту захопили близько половини. Разюча розбіжність, мабуть, виникла через те, що в загальну кількість полонених зарахували поліцію, а також полонених-рядових, у тому числі практично всіх непольської національності, яких було звільнено в ході вересневої кампанії або зразу після її завершення.

Втрати Червоної армії на території Західної України становили 424 убитих і 1042 поранених. На сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня нарком закордонних справ В. Молотов навів дещо інші цифри – 739 убитих та 1862 поранених у військах Українського фронту. Таке зростання числа жертв цілком

імовірно, бо протягом жовтня тривали збройні сутички з окремими групами польських офіцерів.

Формально підсумок вересневої кампанії було підведено угодою про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. Власне, новий кордон було детально визначено лише 4 жовтня у додатковому протоколі, підписаному відповідно до умов договору. Кордон між «сферою німецьких інтересів» (тобто поглинутою Гітлером Польщею) і Радянським Союзом прокладався по «лінії Керзона». Західна Україна переходила до Радянського Союзу, а до Німеччини – частково колонізовані українські етнічні землі – Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. Східні кордони відродженої Польщі по «лінії Керзона» (з відступами від неї в деяких районах до 5–8 км на користь польської сторони) були визнані Кримською конференцією керівників СРСР, США та Великої Британії у лютому 1945 р., а також підтвержені всіма пізнішими міжнародними угодами.

2. Радянізація західно-українських земель

Після приєднання Західної України тут відбулися 22 жовтня 1939 р. вибори до Народних зборів Західної України. За офіційними даними, 93% виборців голосували за наперед складений список кандидатів. 27 жовтня 1939 р. Народні збори ухвалили включити Західну Україну до УРСР. Це рішення затвердили Верховні Ради СРСР (1 листопада 1939 р.) і УРСР (14 листопада 1939 р.). Після формальної інкорпорації, названої «возз'єднанням Західної України з УРСР», негайно було проведено конфіскацію поміщицьких і церковних земель, націоналізацію банків і великої промисловості. На початку грудня 1939 р. на території Західної України було встановлено новий адміністративний поділ: утворено шість областей (Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську), які поділено на райони. Згодом на приєднаних територіях перестали діяти колишні українські партії, а також громадські, культурні, наукові, торговельні та промислові товариства і установи, зокрема «Просвіта», Наукове товариство імені Т. Шевченка, закриті всі часописи. Багатьох політичних лідерів легальних партій було заарештовано.

Хоч багато промовлялося про визволення і нове життя, соборність України та майбутній розквіт української мови і культури (замість польських з'явилися українські вивіски),

і нова влада вважалася українською, – насправді випробуваними московсько-більшовицькими методами здійснювалися антиукраїнські уніфікаційні заходи.

24 вересня 1939 р., тобто через тиждень після вступу Червоної армії у Західну Україну, відбулась зустріч української делегації під проводом д-ра К. Левицького (до якої входили професор К. Студинський, д-р Р. Перфецький, адвокати Л. Петрушевич, С. Магалаєс, З. Пеленський, д-р С. Баран, інженер Ган) з радянським комендантом Львова генералом Івановим і уповноваженим Міщенком. К. Левицький, який впродовж піввіку був оборонцем українських інтересів перед чужими режимами в Західній Україні, виголосив промову, в якій, між іншим, сказав, що західні українці не знають нової влади, але просять, аби не було репресій за минуле, дозволялось і далі організоване культурне і економічне життя, щоб було збережено газету «Діло», не переслідувалось духовенство тощо. Міщенко, який, мабуть, уперше в житті чув таку промову, виголошену до представника радянської влади, відповів українською мовою: що було дотепер, пускається в непам'ять, а радянська влада вимагає від своїх громадян тільки лояльності і разом з визволенням приносить західним українцям багато благ.

Однак уже найближчими днями газету «Діло» було закрито. Приміщення редакції газети зайняли прибулі зі сходу редактори, тож там, де було «Діло», розташувалася редакція нової щоденної газети «Вільна Україна».

Через шість днів після того, як К. Левицький дістав від Іванова та Міщенка запевнення щодо минулого, він був заарештований і відвезений до Москви на Луб'янку. Було також заарештовано посла УНДО селянина Г. Тершаківця, д-ра І. Німчука, посла В. Целевича, д-ра Д. Левицького, сенатора О. Луцького, посла В. Кузьмовича, В. Старосольського та ін.

Отже, вересень 1939 р. приніс жителям Західної України трагічні випробування. Лише від осені 1939 р. до осені 1940 р. було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення близько 10% населення Західної України і Західної Білорусії. За архівними даними, на листопад 1940 р. із цього регіону вислано 312 тис. сімей, або 1173170 чоловік.

Водночас у цей період спостерігалось відкриття українських шкіл, які забороняв польський режим, дещо покращилось медичне обслуговування. Першим було українізовано Львівський університет. Разом з ним українізувалися Політехнічний, Медичний і Ветеринарний інститути,

Вищу торговельну школу, Консерваторію, Високу школу образотворчого мистецтва, а також десятки технікумів, фахових шкіл, десятирічок.

Однак усі заходи, які начебто були спрямовані на розвиток освіти, науки, культури, мистецтва, здійснювалися в атмосфері шаленого «розвінчування українських буржуазних націоналістів». «Народ... роздушить, як слизких гадюк, панських холуїв – контрреволюційних націоналістів», – стверджувала газета «Комуніст» 11 серпня 1940 р.

Уніфікація державного ладу й управління у приєднаних областях здійснювалася вже звичними на сході жорсткими адміністративно-командними методами, не враховувалися певні відмінності в економічному та духовному житті, у народних звичаях, що зумовлювалися історичною долею західних земель України.

Значна частина керівних кадрів, різних уповноважених, які прибували зі східних областей України (всього близько 86 тис.), не знала місцевої специфіки, що призводило до серйозних порушень законів у галузі податкової політики, хлібозаготівель, до насильницької колективізації, за яку взялися уже 1940 р., грубо порушуючи принцип добровільності. У людей насильно відбирали не тільки ту землю, яку вони отримали після приєднання, а й прабатьківську. У процесі насильницької колективізації ламалися традиції, нівечилися садиби, руйнувався звичний спосіб життя. Насаджувалися підозрливість, доноси, запроваджувався терор. Більшість жителів Західної України не могла зрозуміти соціального сенсу націоналізації дрібних ремісничих майстерень чи приватних будинків.

Факти переконливо засвідчують, що нова влада своїми невиваженими діями створювала реальне підґрунтя для невдоволення місцевого населення.

З перших днів перебування у Західній Україні частин Червоної армії на нові території поширювалась чинність радянського законодавства, яке було чужим для мешканців цього регіону – як за формою, так і за змістом. 29 вересня 1939 р. командуючий Українським фронтом С. Тимошенко виступив зі зверненням «до трудового населення Західної України», у якому давав рекомендації з питань організації органів влади та управління. Однак населення Західної України не було допущене до цього процесу. Таке право надавалось виключно політичним відділам Червоної армії, яким належала вся повнота влади. Саме вони визначили характер та напрям діяльності цих органів, іменованих народними.

Зокрема, у зверненні С. Тимошенка зазначалося, що основою нової влади у містах і повітах мають стати тимчасові управління, а у волостях та селах – селянські комітети. Невдовзі вони були створені на кшталт аналогічних більшовицьких органів, що функціонували в Росії ще 1917 р., і стали основою політвідділів до юридичного оформлення фактичного приєднання Західної України.

Прикладів свавілля на той час було чимало. Так, у березні 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглядало питання «Про факти самоправства в деяких районах Львівської області». Недаремно зазначалося, зокрема, що в деяких селах Перемишлянського й Краковецького районів місцеві органи «самовільно провадили розкуркулення куркульських господарств з вилученням майна, що їм належить». Постановою політбюро ЦК КП(б)У ця практика рішуче засуджувалась. Однак досвід так званого розкуркулення, набутий у 20-ті роки, на практиці був сильнішим за постанови, що не могло не породжувати протидію, яка не зменшувалась і в повоєнні роки, коли з УРСР було об'єднано Закарпатську Україну. Донедавна вітчизняні історики, говорячи про перетворення у західноукраїнських областях, як правило, акцентували увагу на тому, що мешканці цих регіонів мали можливість скористатися з наявного досвіду соціалістичного будівництва і впевнено спиралися на політичну й економічну могутність Країни Рад.

Однак об'єктивно нічого не говорилося про те, наскільки ефективним, а головне, потрібним було тут використання набутого в інших республіках і областях досвіду. Правдою ж залишається те, що певні проблеми тут виникли саме з появою тут відряджених політпрацівників, які не бажали рахуватися з місцевими умовами.

3. Беззаконня і репресії в західних областях УРСР

Як уже зазначалося, репресії в західних областях УРСР розпочалися одразу ж після вступу Червоної армії. Вони не тільки позбавили волі й життя значну кількість людей, а й розтлівали тих, кого обійшла така трагічна доля. Задля цього у приєднаних західних областях було створено своєрідну мережу органів НКВС. Їхні завдання було визначено наказами тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів

НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». Для комплектування цих підрозділів сюди відряджали працівників НКВС із різних регіонів, які мали «великий досвід плідної діяльності» в репресивних органах. Так, у декадний термін на початку листопада 1939 р. було відряджено 400 осіб начальницького складу з випускників училищ НКВС: Ленінградського – 60, Саратовського – 40, Смоленського – 50, Рязанського – 30, Горьковського – 30, Новочеркаського – 35, Воронежського – 40, а також 110 випускників інших закладів.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України стала діяльність підрозділів НКВС по налагодженню тотального контролю за населенням краю. З цією метою РНК СРСР 30 грудня 1939 р. ухвалила постанову про паспортизацію у західних областях України, а з 5 лютого 1940 р. НКВС СРСР видав відповідний наказ. Ця акція завершилася 15 травня 1940 р. Громадяни отримали 1 160 291 паспорт, 8469 тимчасових посвідчень, а на 15 вересня 1940 р. у західних областях УРСР було прописано, отже взято під контроль НКВС, 1 514 342 громадянина.

Завершивши роботу з обліку населення, спеціальні органи активізували репресії проти тих громадян Західної України, які потенціально могли чинити опір радянській західноукраїнських земель. Нова влада вдавалася до провокацій. З цією метою створювалися спеціальні оперативні групи, які діяли під личиною підпільних формувань ОУН, насправді ж їхнім завданням було виявляти й знешкодувати активних українських патріотів.

Драматизм ситуації західноукраїнських земель полягав у тому, що сюди разом з приєднанням Західної України прийшов сталінський режим. Край нещадно плюндрувало відомство Берії, яке постійно чинило масові репресії. До класово ворожих елементів, замаскованих чи потенційних шпигунів, провокаторів було зараховано більшість інтелігенції, «буржуазних спеціалістів», колишніх членів КПЗУ.

Показовою є доля М. І. Марченка (1902–1983 рр.), який 16 жовтня 1939 р. постановою ЦК КП(б)У був затверджений першим після воз'єднання ректором Львівського державного університету і залишався ним до осені 1940 р. 23 червня 1941 р. М. Марченка як «активного українського націоналіста» заарештували органи держбезпеки. Його звинувачували в тому, що під час роботи ректором ЛДУ він «грубо

перекручував національну політику нашої партії» та «замість чистки університету від реакційно-фашистських елементів фактично брав їх під захист», виявляв «аполітичні й емігрантські настрої», а також привіз зі Львова велику кількість «контрреволюційної літератури, яку розповсюджує серед ідеологічно близьких собі знайомих».

Таких прикладів можна навести чимало, але в діях НКВС у цей період проглядаються і певні особливості. Так, якщо в східній частині України винищення «ворогів народу» відбувалося поступово, то з «буржуазними націоналістами» в західних областях НКВС розправлявся прискореними темпами. Тут знищували або депортували у віддалені райони СРСР не окремих осіб, а цілі соціальні прошарки. Нагромадивши величезний досвід у попередні роки, відомство Берії виявило тут надзвичайну жорстокість. Каральні заходи поширювалися на всі категорії «підозрілої» верстви населення, включаючи членів сімей, родичів, знайомих – без жодних юридичних на те підстав.

Мав рацію канадський історик українського походження Орест Субтельний, коли писав: «Поведінка численних радянських чиновників, які потоком пливли у Західну Україну, мало що зробила для обілення образу нового режиму. Звичклі до «пролетарських» методів роботи, вони нерідко шокували західняків примітивністю й грубістю, які не личили носіям «передового соціалістичного ладу».

Репресії 30-х років довели до катастрофічного падіння інтелектуальний рівень радянського суспільства. Тому часто-густо прибулі на керівну роботу «висуванці» не мали ні освіти, ні досвіду, ні кваліфікації своїх попередників.

Звичайно, за таких обставин певна частина приїжджих надто блідо виглядала на тлі навіть пересічних галицьких інтелігентів-українців, які володіли двома-трьома мовами і мали спеціальну освіту, здобуту в університетах Західної Європи. Оскільки європейські вузи не мали робітфаків, вимоги до студентів і рівень фахової підготовки там були значно вищими, ніж в Радянському Союзі.

Дещо по-іншому відбувалося приєднання Бессарабії і Північної Буковини. У міжнародній обстановці, що склалася після початку Другої світової війни, королівський уряд Румунії змушений був задовольнити ультимативну вимогу радянського уряду про повернення СРСР анексованої у 1918 р. Бессарабії та передачу йому Північної Буковини, населення якої здебільшого пов'язане з Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови й національного складу.

Приєднання Бессарабії й Північної Буковини відбулося мирним шляхом. 28 червня 1940 р. Червона армія перейшла Дністер і незабаром вийшла на нові кордони з Румунією. 2 серпня 1940 р. сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення до складу Української РСР Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Північна Буковина з Хотинським повітом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі СРСР. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 грудня 1940 р. центр Аккерманської області було перенесено до Ізмаїла, після чого область стала називатися Ізмаїльською.

Отже, розставляючи акценти в цьому досить суперечливому періоді нашої історії, зауважимо: з'єднавшись з єдинокровними братами, український народ, що проживав у західноукраїнських землях, мав усі підстави сподіватися на поліпшення свого життя. Оскільки не треба забувати, що поляки та румуни в роки свого панування в Західній Україні ставилися до українців зневажливо. Завдяки великим зусиллям і боротьбі українським народом було створено і збережено численні духовні цінності. Розвивалася українська наука та культура.

Розпочавши демонтаж старої системи, нова влада насамперед вжила заходів щодо підвищення освітнього рівня трудящих. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл у Західній Україні досягла близько 6900, з них 6 тис. українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському державному університеті – цьому давньому бастионі польської культури, що відтепер відкрив двері для українців.

Проте паралельно з цими реформами Ради почали реорганізовувати створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури.

Заборонялися і розпускалися не лише політичні партії, а й такі авторитетні організації, як Наукове товариство ім. Т. Шевченка – перша наукова українська установа, яка існувала з 1873 р. і тривалий час відіграла вагомий роль у розвитку української науки і культури. Провадилися такі заходи випробуваними більшовицькими «демократичними» методами. Для цього на вимогу нової влади 14 січня 1940 р. були проведені загальні збори працівників Товариства, які, зокрема, ухвалили, що зважаючи на те, що Наукове товариство ім. Т. Шевченка відіграло свою роль в історії визвольного руху українського народу проти економічного, політичного й культурного гніту панської Польщі, та в

зв'язку з входженням західноукраїнських земель до складу УРСР, де створено винятково сприятливі умови для всебічного розвитку й розквіту радянської науки і культури, — Наукове товариство ім. Т. Шевченка ліквідувати.

Зрозуміло, що й твердження про «одностайне» схвалення галицькими науковцями рішення про розпуск НТШ (як це подавала радянська преса) було сфальсифіковано. Це підтверджує й той факт, що тогочасний голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка І. Раховський ще напередодні зборів 13 січня 1940 р. на знак протесту виїхав на Захід. Доктор Р. Зубак, який голосував проти розпуску Товариства, був заарештований органами НКВС і невдовзі загинув. Подібне сталося з товариством «Просвіта», іншими відомими громадськими об'єднаннями.

З другої половини 1940 р. репресії НКВС на західноукраїнських землях набували дедалі більшого розмаху. До в'язниць, кількість яких тут, до речі, було значно збільшено за наказом НКВС СРСР від 11 грудня 1939 р., потрапило чимало місцевої інтелігенції й простих людей, які до вересня 1939 р. мали якесь відношення до «Просвіти», «Сільського господарства», «Масло-союзу», інших організацій, що існували в Галичині навіть за часів польської окупації. Не обійшли арешти і колишніх членів КПЗУ й «Сельробу». Через ідеологічні стереотипи у більшості прибулих партпрацівників відчувалася підозра до галичан взагалі і, зокрема західноукраїнських комуністів (колишніх членів КПЗУ), як до замаскованих чи потенційних шпигунів, провокаторів тощо, хоча, здавалося, що саме на них нова адміністрація мала б спиратися в першу чергу.

Ось що розповідала про один з таких арештів І. Базилевич — донька діяча визвольного руху М. Зайця: «22 березня 1940 р. о 5 год ранку батька заарештували. Приїхали автомашиною чотири енкаведисти й наказали збиратися. У хаті зробили обшук. Мама була надзвичайно вражена, плакала, кажучи: «Хіба це можливо, що тебе твої ж кують у кайдани, як начебто ти став справжнім злочинцем. Адже це твої друзі по боротьбі, ти ж боровся за радянську владу, сидів за неї у тюрмі і тепер маєш за це таку плату. Що ж це робиться на світі?». Батько заспокоював маму: «Не переживай... це якесь непорозуміння, скоро все виясниться — я повернуся». Мати хапала енкаведистів за руки: «Слухайте, він — чесна людина! Нема за ним ніяких гріхів». А вони цинічно відповідали: «Нічого ви не знаєте про свого чоловіка». І повели. Більше ми його не бачили. Того дня у Львові було заарештовано ще 19 комуністів...».

А загалом на початок Великої Вітчизняної війни в ув'язненні у львівських тюрмах (котрих було чотири) перебувало 1800 заарештованих, в золочівському замку-тюрмі — близько 700, у Луцьку — 2000, в Самборі — 5000 осіб. Більшість з них було розстріляно військами НКВС напередодні відступу радянських частин із Західної України. За підрахунками деяких закордонних дослідників, тоді було страчено близько 10 000 в'язнів.

Особливо трагічними для західноукраїнського населення були останні дні червня 1941 р. Тільки в урочищі Дем'янів Лаз, що поблизу Івано-Франківська, під час розкопок 1989 р. виявлено останки більш як 500 закатованих людей. А таких дем'янових лазів на території Галичини було багато. Про одне з таємних поховань неподалік Надвірної ще в середині 1941 р. повідомляла газета «Воля Покуття».

У числі за 3 серпня 1941 р. читаємо: «Дня 27. VII. розкопано 3 могили, в яких знайдено разом 56 трупів, що сильно вже розклалися — жертви НКВС. Трупи — самі мужчини, люди віком 20—35 літ. Повбирані вони досить різноманітно: в міському одязі, селянських, гуцульських кожухах, светрах, вишиванках. В усіх голови були позамотувані одягом, очам представився страшений вид: обличчя замасковані якимсь тяжким знаряддям, носи, чола та декого грудні клітки позламлювані. Один був без очей, один мав припалені п'яти... Коли видобуто тіла, ями були наповнені кров'ю. Від тіл йде сильний сопух».

Наведені дані свідчать, що сталінські репресії на новоприєднаних західноукраїнських землях мали масовий, цілеспрямований характер з метою знищення свідомого українського населення. А в спеціальних інструкціях НКВС було зафіксовано, хто саме серед місцевого населення належить до «ворогів народу». Передовсім, усі колишні члени буржуазних, націоналістичних, монархічних партій, організацій, товариств: землевласники, урядовці, офіцери і рядові учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів, родичі тих, які перебували на нелегальному становищі, а також ті, хто мав родичів за кордоном, члени релігійних сект та громад, вчені та спеціалісти, які приховували свою політичну орієнтацію, тощо.

Таким чином, основну групу «ворогів народу» становили ті громадяни, хто з «класових» позицій, на думку більшовицьких чиновників, не міг позитивно ставитись до радянської влади. До особливостей репресивної діяльності співробітників НКВС слід віднести й те, що ім на території Галичини не потрібно було проводити велику оперативну роботу. Допо-

могли численні архівні матеріали польських шовіністичних організацій, зокрема партії ОЗОН (Обуз З'єднання Огуль-нонародового), яка об'єднувала у своїх лавах запеклих шовіністів. Керівництво названої партії на місцях збирало докладні відомості про діяльність українських партій та товариств у населених пунктах кожного повіту, а також на їхніх активних членів. Усі документи були залишені (з умислом чи без нього) у приміщенні партії ОЗОН, і ними скористалися працівники НКВС.

Разом з розгортанням репресій сталінська адміністративно-командна система вживала титанічних зусиль для ідеологічної обробки західноукраїнського населення. Вже з перших днів після приєднання до Західної України надходили численні пропагандистські брошури, плакати з портретами Сталіна, Молотова... і Шевченка. Чільне місце відводилося в цій акції відомому підручнику «Історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», що витримав понад 300 видань загальним тиражем близько 43 млн примірників. За влучним висловом російського історика Д. Волкогонова, «ця збірка сталінських догматів стала таким же обов'язковим підручником життя населення СРСР, як Коран – для мусульманських фундаменталістів».

9 жовтня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «На основі рішення ЦК ВКП(б) від 28.XI.1939. р. запропонувати Держполітвидав додати додатково видати для Західної України «Короткий курс історії ВКП(б) українською мовою (тиражем 300 тис. примірників)». 12 грудня Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило відправити книжку «для продажу населенню новоутворених областей УРСР». У Західній Україні «Короткий курс» зобов'язані були вивчати всі – від домогосподарки до творчої еліти.

Репресії 1939–1941 рр. були однією з головних причин того, що на території Галичини майже до половини 50-х років загони ОУН-УПА чинили опір радянській владі.

4. ОУН у національно-визвольній боротьбі

Говорячи про підпільну боротьбу в Західній Україні в 1939–1941 рр., треба насамперед вказати на ті об'єктивні чинники, що цій боротьбі сприяли або її гальмували. Оскільки головним чином це була протидія новій владі у регіоні, її репресивно-каральним методам встановлення нового ладу, то організація підпілля була неминучим явищем.

Чільне місце в ньому посіла ОУН (Організація українських націоналістів) – загальноукраїнська націоналістична організація, створена 1929 р. як організація тоталітарного типу, що діяла на противагу таким самим за характером тоталітарним потугам; ОУН у своїй діяльності часто вдавалася до терористичних методів боротьби: організовувала і провадила замаху на комуністів, чільних представників радянського керівництва на західноукраїнських землях.

Водночас з «Енциклопедії українознавства» дізнаємося, що у 1929–1939 рр. ОУН здійснила низку акцій, спрямованих проти польської окупаційної влади: влітку 1930 р. провела масові підпали фільварків польських землевласників (як протест проти політичного і економічного поневолення українського селянства). У відповідь на це польська поліція і війська провели так звану паціфікацію.

Незважаючи на суворо підпільний характер, ОУН через популярність своїх гасел та надзвичайну активність стала у 30-ті роки чи не найвпливовішою політичною силою у Західній Україні, мала багато симпатиків серед української політичної еміграції. Атмосфера жертвової любові до Батьківщини – поневоленої та окупованої України, – що панувала в організації, численні виступи та бойові акції її членів притягали до ОУН багато молоді, особливо учнів старших класів і студентів.

Виборювання суверенної України, котра б об'єднала всі українські землі, що належали тоді чотирьом державам, власними силами було не під силу будь-якій організації чи партії. Тому у політичних розрахунках ОУН завжди важливе місце посідав фактор війни, що міг би створити ситуацію, сприятливу для реалізації її генеральної мети. Значний вплив на українське політичне життя мав розкол в ОУН, що стався в лютому 1940 р. У Кракові на противагу до політики і методів праці ОУН під проводом полковника А. Мельника (ОУН (М)) було створено революційний провід ОУН під керівництвом С. Бандери (ОУН (Б)).

У квітні 1941 р. у Кракові бандерівці провели II Великий збір ОУН, на якому С. Бандеру було проголошено провідником. А. Мельника виключено з ОУН. Отже, з'явилися дві організації ОУН(Б) і ОУН(М). Водночас бандерівський збір відбувся під гаслом підготовки до захоплення влади в Україні у разі німецького нападу на Радянський Союз.

30 червня 1941 р. ОУН під проводом С. Бандери проголосила створення Української держави і сформувала Українське державне правління – Крайову раду на чолі з Я. Стецьком. Радянською історіографією Акт про «відновлення

української держави» у Львові оцінювався виключно негативно. Зрозуміло, що акцент робився на т.зв. прислужництві ОУН окупантам. Причому свідомо замовчувалося, що вже 5 липня 1941 р. фашисти заарештували С. Бандеру і вивезли до Берліна, потім кинули до концтабору Заксенгаузен, де він перебував до кінця 1944 р. Така сама доля спіткала Я. Стецька і його соратників.

Разом з тим і за таких умов протистояння в західних областях було на той час надто гострим. Чим швидше наближалася Україна до війни, тим більшого розмаху набували каральні акції на західноукраїнських теренах.

Таким чином, восени 1939 р. сталінщина прийшла в Західну Україну. Вона принесла з собою не лише прекрасні гасла про «звільнення єдинокровних братів», «торжество історичної справедливості», а й жорстокі репресії проти українського народу. І все ж об'єднання Галицької і Наддніпрянської України в єдиній соборній державі (нехай і в межах тодішньої радянської імперії) мало величезне історичне значення. Воно на багато десятиріч визначило долю українського народу.

Самоправство, беззаконня, свавілля органів НКВС, партійних і радянських працівників спричинили масове невдоволення місцевого населення, яке виступало проти насильницького «розкуркулення», вилучення майна, вивезення безвинних людей до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Отже, опинившись між нацистським і радянським режимами, українці виявилися беззахисними перед спустошеннями війни й нещадною політикою тоталітарних держав.

РОЗДІЛ 7 | УКРАЇНА І ВІЙНА З ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

1. Напад на українські землі і фашистська окупація

На світанку 22 червня 1941 р. шквал артилерійського вогню, град бомб впав на прикордонні застави й військові об'єкти, на фабрики і заводи, на мирні міста і села України. Спроби сталінського керівництва відвернути чи принаймні відтягнути криваву розв'язку шляхом загравання з агресором та поступок йому дали протилежні трагічні наслідки.

Плануючи і здійснюючи вторгнення в СРСР, Гітлер ставив за мету втілити в життя віковичну мрію пангерманістів – захопити безмежні й багатющі «східні території», частково винищити їхнє населення, а решту – уярмити. Німецький імперіалізм прагнув світового панування і мав потребу в нових колоніальних володіннях.

Відповідно до ретельно розробленого плану завоювання СРСР, так званого плану «Барбаросса», війна мала закінчитися швидким розгромом Червоної армії. Важливе місце у планах німецького командування відводилося захопленню у найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами й родючими землями. Україну планувалося захопити вже у перші тижні війни. Гітлер та його оточення, поставивши економіку Німеччини на військові рейки, розраховували на швидку перемогу над СРСР і досягнення світового панування.

За планом «Барбаросса» в Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів. Співвідношення у бойовій техніці також було на користь радянських військ. Якщо у групі армій «Південь» нараховувалося 850 танків, 16000 гармат і 1300 літаків, то у військах Південно-Західного і Південного фронтів – відповідно 5625, 17000 і 2700 танків, гармат і літаків. Але через неспідготовленість до війни і некваліфікованість керівництва вони не змогли від-

бити напад. І це притому, що близько 20% радянської бойової техніки було новітніх зразків.

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті на території України відразу ж набрав несприятливого для Червоної армії характеру. У перший же день війни на Південно-Західному фронті бомбовому удару було піддано 66 аеродромів і виведено з ладу 579 літаків. Уже на 6 год ранку аеродроми військово-повітряних сил мали вигляд кладовищ понівеченого і розплавленого кольорового металу. Танковими клинами ворог розітнув й зім'яв частини, розташовані у прикордонній смузі. У полон потрапила велика кількість червоноармійців та командирів, серед яких десятки тисяч беззбройних військових будівельників, які споруджували оборонні укріплення. Було захоплено багато військової техніки, складів з боєприпасами, дефіцитними матеріалами, паливом, продовольством. «Противник відступає, війська завдають ударів, не звертаючи уваги на загони прикордонників, що залишаються у тилу наступаючих військ», – доповідало командування однієї з німецьких фронтових частин.

Тим часом з місць боїв радянському керівництву надходили бадьоро-оптимістичні рапорти, як, наприклад, той, що його підписав начальник управління політпропаганди Київського особливого військового округу бригадний комісар Михайлов: «Моральний дух військ округу високий. Особливий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму... Всі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон». Такого роду «інформація» не могла не дезорієнтувати вище керівництво країни.

У перші дні війни розгорнулася запекла танкова битва на Південно-Західному фронті, в районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно. Підкоряючись прийнятій без урахування обстановки директиві Сталіна, що вимагала «оточити і знищити» ворожі війська, контрнаступ проти 1-ї німецької танкової групи повели вісім механізованих корпусів. Хоч ворог і зазнав певних втрат, війська фронту вже на початку липня залишилися по суті без танків.

Втративши у перших прикордонних боях більшість літаків і танків, частини Червоної армії не могли вже не тільки наступати, а й успішно оборонятися. Маси погано озброєних і ще гірше керованих військ попадали у численні «котли». Письменник О. Карпюк, згадуючи перші дні війни, писав: «... нічого на світі не було страшніше, ніж оточення. У результаті юрби ошалілих бійців гарячково гасали в пошуках

хоч якогось виходу. Створювалося враження, ще серед них зовсім немає командирів, а ті, які були, якось загубилися в загальному натовпі, що виявився раптом майже беззбройною сірошинельною масою. І всі вони дуже легко потрапляли у полон до німців».

Опинившись уже на липень 1941 р. практично без літаків і танків, радянські війська були приречені на відступ. Німецькі танкові клини, щільно прикриті з повітря авіацією, здобули Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині – Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині – Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси та інших життєво важливих центрів республіки.

У цій скрутній обстановці, коли настрої розгубленості та невпевненості переважали в армії, окремі загони бійців і командирів виявили мужність і стійкість в опорі ворогові. Стійко оборонялися воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні (в районі Леско на р. Сянок, нині ця територія належить Польщі). Частину військ 17-ї німецької армії було затримано тут аж до початку липня 1941 р. Гарнізони майже 100 недобудованих дотів вели безперервний вогонь по ворогу. Щоб подолати їхній відчайдушний опір, противник використав танки з вогнеметами, авіацію, зенітні гармати і снаряди з бронеголовками. Німецьке командування через парламентарів з білими прапорами зверталось до захисників дотів з вимогою здатися. Все виявилось марним: близько 6 тис. солдатів продовжували нерівну боротьбу, сподіваючись на швидке повернення радянських військ. В огляді бойових дій у районі Леско, складеному у штабі 17-ї німецької армії, зазначалося, що коли для придушення доту на лінії Мажино (Франція) витрачалося 4–5 снарядів, польського доту в Перемишлі – 15, то в районі Леско для цього потрібно було 150 снарядів.

З іншого документа – звіту начальника військ СС і поліції начальнику оперативного тилу групи армій «Південь» від 25 липня 1941 р. дізнаємось, що в лісах на південь від дороги Рівне-Звягель (тепер Новоград-Волинський) «тривалий час трималася 124-та радянська дивізія... Нові дані свідчать, що частини цієї дивізії все ще перебувають у лісах та навколишніх населених пунктах». У звіті підкреслювалося, що ці «відсталі частини являють собою постійну небезпеку для армійського прифронтового тилу». Оскільки випадків, коли воїни, які потрапили в оточення все ж не припиняли бойових дій, начальник військ СС Еккельн віддав наказ спеціальним охо-

ронним військам – мотомеханізованій бригаді СС «Герман Герінг» і полку «Південна Росія» – здійснити операцію «прочищення» великих лісових масивів.

Ситуація на фронті ще більше ускладнювалася через розгубленість радянського керівництва. Директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів ухвалено лише на 8-й день війни. Державний Комітет Оборони утворено на 9-й. Й. Сталін, який 22 червня не дав згоди на свій виступ зі зверненням до народу (його зробив В. Молотов), виступив перед народом тільки на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися в територію України на 350 км.

Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася в суспільстві як смертельна загроза самому його існуванню. Переоцінка сил і можливостей Червоної армії у сполученні з недооцінкою воєнного потенціалу Німеччини, що мало місце у вищих ешелонах влади країни, позначилися й на настроях населення. Почувши приголомшливу звістку про напад Німеччини, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий здобуде Берлін. Та вже на початку липня дедалі більше людей почали розуміти, що війна – це лихо катастрофічних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя.

В Україні з середини липня 1941 р. вирішальні бої розгорнулися на київському напрямку. Німці кинули на цю ділянку великі сили. За допомогою народного ополчення Червона армія більше двох місяців тримала оборону Києва. Але наприкінці серпня противник повернув з центрального напрямку на південь сильне танкове угруповання, форсував Дніпро на північ і південь від Києва і почав операцію по оточенню міста. Захисники Києва опинилися перед загрозою оточення. В цій ситуації командування Південно-Західного фронту звернулося до Ставки Верховного Головнокомандування за дозволом відтягнути війська з напівоточеного Києва. Однак Сталін, проявивши властиві йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги вагомих, глибоко аргументованих доказів. Він наказав «будь-якою ціною» утримати Київ.

Тільки 17 вересня, коли утворився «котел», Ставка дозволила залишити Київ. Та було вже пізно: вороже кільце замкнулося. У київському оточенні припинили існування чотири армії. Стільки ж армій було втрачено й на Південному фронті (під Уманню в серпні та в районі Мелітополя у жовтні 1941 р.).

Водночас із наступом на Київ 300-тисячна ворожа (переважно румунська) армія повела широкий наступ на південний схід і південь України. До 16 жовтня 1941 р. тривала оборона Одеси, ворог взяв у облогу Севастополь.

І все ж стратегічний план гітлерівського керівництва – швидко й безперешкодно захопити Україну – був по суті зірваний військами Південно-Західного й Південного фронтів. Трагічними наслідками обернулися для них сталінські директиви: майже 1,5 млн. червоноармійців і командирів, погано озброєних і навчених, керованих найчастіше недосвідченими й некомпетентними начальниками, потрапили у 1941 р. в оточення на території України, стали в'язнями фашистських таборів смерті.

Зі здачею 22 липня 1942 р. міста Свердловська Ворошиловградської області уся територія України була окупована військами німців та їхніх союзників.

2. «Новий порядок» на українських землях

Слідом за передовими частинами німецько-фашистської армії на українські землі посунули загони і установи спеціального призначення, орда нацистських чиновників, завданням яких було встановлення «нового порядку». У планах колонізації України зазначалося: «Україна – найродючіша область Європи. Її завдання – постачати продукти харчування та сировину новій Європі».

За Україною нацисти не визнавали права на державне існування. Окупанти штучно розчленували українську територію, бо розглядали Україну як «життєвий простір», яким можна розпоряджатися на власний розсуд. Найбільша адміністративна одиниця під назвою «Рейхскомісаріат «Україна» охоплювала Правобережжя і більшу частину Лівобережжя. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області як «дистрикт Галіцієн» («Галичина») були приєднані до «Генерал-губернії», утвореної на землях Польщі. Під назвою «Трансністрія» до складу Румунії увійшли Чернівецька, Ізмаїльська та Одеська області, ряд районів Вінниччини, Миколаївщини і Херсонщини. З Чернігівської, Сумської, Харківської та Ворошиловградської областей було утворено «прифронтову зону» під юрисдикцією німецької армії. Ці дії свідчили про переконаність нацистського керівництва в тому, що Україна існує всього-на-всього як географічне поняття.

На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Він ретельно виконував усі вказівки фюрера. У своїй інавгураційній промові у вересні 1941 р. він відверто сформулював власну політику в Україні: «Мене знають як оскаженілого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає в тому, щобвилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертатимемо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю як найсуворішого ставлення до місцевого населення».

Жорстокість, зневага до українців як до людей нижчого гатунку були головними рисами німецької системи управління. «Не будьте м'якими і сентиментальними» – ця вимога містилася в усіх інструкціях окупаційного режиму. Військовим чином, навіть нижчим, надавалося право розстрілу без суду й слідства. Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її порушення мирних людей розстрілювали на місці. Магазили, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів. Населенню міст по суті заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптеками. На кожному кроці можна було бачити оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено» тощо.

З перших же днів окупації розгорнулася на повну потужність нацистська пропаганда. А потенціал її був чималий: майже 190 газет загальним тиражем 1 млн примірників, 16 радіостанцій, кіномережа, різного роду виставки, потужний пересувний пропагандистський центр – спецбатальйон V3 – та безліч інших ланок розгалуженого окупаційного апарату.

Окупаційна влада відразу почала провадити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Уцілілі промислові підприємства окупанти оголосили власністю Німеччини, влили до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів. Частину підприємств повернули колишнім власникам. Робітників примушували працювати на нових господарів. Заробітна плата була дуже низькою.

Фашисти не стали знищувати колгоспи і радгоспи, а на їх базі створювали так звані громадські збори, або загальні двори, і державні маетки з головним завданням постачати хліб та інші сільськогосподарські продукти для фашистської армії та вивезення до Німеччини. Праця на цих «дворах» і «маетках» нагадувала справжню панщину, рабство.

Селян примушували працювати від ранку до смеркання. 85% постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій здійснювалося за рахунок України.

Гітлерівці запровадили величезну кількість різних податків з населення. Його змушували платити податки за будинок, садибу, двері, худобу, домашніх тварин (собак, кішок). Селянин, незалежно від того, чи мав чи не мав корови, мусив здати 600–700 л молока (або ж сплатити податок). Вводилося подушне – 120 крб за чоловіка, 100 крб за жінку. Крім офіційних податків, окупанти вдавалися до прямого пограбування населення, мародерства. Вони забирали в населення не тільки продукти харчування, а й майно, реквізували годинники, велосипеди тощо.

Суть окупаційного режиму – як у місті, так і в селі – полягала в тому, щоб жорстокістю і терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.

Фашисти використовували Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової праці для недостатньо забезпеченої робітниками промисловості та сільського господарства Німеччини. Протягом 1942–1944 рр. до Німеччини було насильно вивезено 2,5 млн українських юнаків і дівчат. На спеціальних ринках їх як худобу продавали бауерам (багатим селянам) та підприємцям.

Гітлерівські колонізатори визнавали лише один метод управління захопленими територіями – фізичний і моральний терор. Кожен наказ фашистських властей ряснів погрозами смертної кари. Окупанти стріляли, вішали, катували, заковували живцем у землю. Німецько-фашистські варвари з перших же днів окупації з методичною послідовністю руйнували і знищували міста і села України. За роки окупації в Україні було вбито й замучено понад 4 млн цивільного населення і понад 1,3 млн військовополонених, а всього вона втратила 17 млн чол. 180 концентраційних таборів, влаштованих в Україні, перетворилися на страхітливі «фабрики смерті».

Серед незліченних злочинів нацистів найстрахітливішою за жорстокістю, розмахом і наслідками стала кампанія винищення єврейського населення. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п'ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, особливо євреїв. Свій «Бабин Яр» був у кожному українському місті. Фашисти здійснювали тиск на українське населен-

ня, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Однак відомо сотні фактів, коли українці приходили на виступку євреям. Тільки в Галичині, за далеко не повними даними німецьких військово-польових судів та преси, за такі «злочини» покарано на смерть близько 100 українців.

Величезну допомогу єврейському населенню було надано з боку уніатської церкви і, зокрема, митрополитом А. Шептицьким. А.Шептицький був чи не єдиним католицьким пастирем у Європі, який відкрито виступив на захист євреїв у посланні «Не убий», а в листі Гітлеру протестував проти використання українців у антиєврейських акціях. Більше того, у згаданому посланні, розповсюдженому в Галичині, Шептицький закликав чесних людей відвертатися від місцевих душогубів, на руках яких була кров невинних жертв. Особисто митрополит надав притулок 150 єврейським дітям і 15 рабинам. Близько 500 віруючих галичан допомагали своєму пастирю. У зв'язку з цим Гімmlер збирався заарештувати Шептицького, а гестапівці вчинили в соборі Святого Юра трус тоді, коли там відбувалася відправа. Іншого разу, шукаючи євреїв, вони відкривали навіть гробниці цього славетного храму.

Українське населення, яке було об'єктом нацистського терору, подавало євреям руку допомоги. В державі Ізраїль гідно відзначено подвижництво таких людей. Принаймні 100 українців – рятівників євреїв – удостоєно тут почесного звання «Праведників світу».

Важко перерахувати всі ті жахливі злочини, що їх вчинили гітлерівці в роки окупації на території України. Проте ні масові розстріли, ні тортури не змогли залякати український народ і поставити його на коліна перед завойовниками. Люди всіх національностей, які жили на тимчасово окупованій території, чинили опір окупантам, створювали підпільні організації, йшли в партизанські загони і зі зброєю в руках вели нещадну боротьбу з ворогом.

3. Українці на фронті

Визначний вклад у спільну перемогу країн антигітлерівської коаліції вніс український народ. Цей внесок вимірюється як чисельністю воїнів-українців, так і особливо великими жертвами цивільного населення. За 1941–1945 рр. Україна дала радянським Збройним Силам понад 7 млн воїнів. Половина з них загинула. А з тих, хто залишився живим, кожний другий повернувся додому пораненим.

Гітлерівці називали розв'язану війну «тотальною». Для поневолених народів вона стала визвольною, священною. Вибух патріотичних почуттів був настільки сильним, що на другий план відійшли навіть тяжкі травми, завдані мільйонам людей сталінським режимом. Любов до Батьківщини, своєї рідної землі стала невичерпним джерелом бойової звитяги воїнів-українців. Хоробрість і відвага, стійкість і мужність, самовідданість і готовність до самопожертви в ім'я перемоги були нормою поведінки для більшості воїнів, що визнавав навіть ворог.

На полях Московської битви, де було остаточно поховано гітлерівський план «блискавичної війни», розвіяно міф про непереможність німецької армії, мужність і стійкість проявили воїни-українці. Деякі з них – П. О. Бондаренко, І. В. Москаленко, Г. О. Петренко – удостоєні за це найвищого звання Героя Радянського Союзу.

У Сталінградській битві рядові В. Глущенко, Л. Довженко, А. Іващенко, М. Черноголов, Г. Якименко, І. Хаїт були в числі захисників «Будинку Павлова» у центрі Сталінграда, що став опорним пунктом оборони 13-ї гвардійської дивізії. Під час бою з ворожими танками воїн 193-ї стрілецької дивізії українець Михайло Панікаха витратив усі гранати. Залишалося тільки дві пляшки з запалювальною сумішшю. Коли фашистські танки були вже зовсім близько, він розмахнувся, щоб підпалити найближчий танк, але в цей час у пляшку попала куля. Полум'я охопило бійця. Не збиваючи вогню, живим факелом кинувся герой назустріч танку і розбив другу пляшку об моторний люк. Воїни назвали М. Панікаху «сталінградським Данко». Посмертно він нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. За участь лише у Сталінградській битві орденів та медалей удостоєно шість тисяч воїнів-українців.

Разом із солдатами і офіцерами багатьох національностей у битві на Курській дузі мужність і стійкість виявили воїни-українці. 6 липня 1943 р. сержант В. Черненко з 203-го стрілецького полку знищив кілька десятків гітлерівців, а коли прорвалися ворожі танки, кинувся, обв'язавши себе гранатами, під один з них і підірвав. У жорстоких повітряних боях за панування в курському небі відкрив свій рахунок збитим літакам уродженець Сумщини І. Кожедуб, знищивши дев'ять ворожих стерв'ятників. Усього в ході Курської битви 30 воїнів-українців удостоєно почесного звання Героя Радянського Союзу.

На початку листопада після артилерійської підготовки і ударів авіації розпочався наступ радянських військ на

північ від Києва. У ніч на 6 листопада бої розгорілися на північних околицях міста, а потім перемістилися в центр. На Хрещатику танкісти об'єдналися з воїнами 21-го стрілецького полку. Шлях їм показував командир танкового розвідувального взводу гвардії старшина Н. Шолуденко, який пізніше загинув у бою. Відважному сину України посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 6 листопада 1943 р. столицю України було визволено від ворога.

Багато людей знають про подвиг мордвина М. Дев'ятаєва, старшого лейтенанта, який разом з групою військовополонених у січні 1945 р. підняв фашистський бомбардувальник «Хейнкель-III» з острова Узедом і через дві години посадив його у розташуванні радянських військ. І майже нічого – про українця Петра Вересоцького, який у вересні 1942 р. на кіровоградському аеродромі не лише захопив фашистського винищувача «Мессершмідта», а й завдав удару по ворогу. На жаль, ніхто до цього часу не знає, чи вдалося йому перелетіти через лінію фронту, як склалася його подальша доля. Але подвиг, здійснений ним, – унікальний не тільки в нашій, а й у світовій історії.

Незліченні подвиги здійснили українські воїни, добиваючи ворога в його лігві. Бої на території Німеччини мали винятково жорстокий характер. Гітлерівці чинили запеклий опір, причому на всіх без винятку ділянках. Грандіозна Берлінська операція – завершальна операція Великої Вітчизняної війни, відзначалася величезними масштабами і значним скупченням техніки. У боях за Берлін майор І. Кожедуб збільшив рахунок збитих літаків до 62. Прославлений льотчик був удостоєний третьої Золотої Зірки. Багато українців залишили свої автографи на стінах Рейхстагу.

Героїзм українців на фронтах Великої Вітчизняної війни був масовим. За роки війни близько 483 тисяч громадян України нагороджено орденами і медалями, 2069 чоловік стали Героями Радянського Союзу. Серед 115 двічі Героїв – імена 32 синів України. Подвиг білоруса капітана М. Гастелло, який спрямував свій палаючий літак на танкову колону фашистів, повторили 52 українці. Серед учасників повітряних таранів – 55 льотчиків-українців та уродженців України. 25 українських воїнів є поміж тих, хто, рятуючи товаришів під час бою, заклав своїм тілом амбразуру ворожих дотів. Українці командували більш ніж половиною фронтів під час Великої Вітчизняної. Особливо слід відзначити таких полководців, як І. Черняхівський, Р. Малиновський, П. Рибалко.

Боротьбу з фашистським вермахтом представники України вели і на території європейських держав. Колишні в'язні концтаборів, розташованих у Польщі, Франції, Італії, взяли активну участь у русі Опору. Разом зі своїми бойовими товаришами українці громили фашистських загарбників, наближаючи час перемоги над загальним ворогом. Імена деяких легендарних борців руху Опору відомі всьому світові. Одним з таких борців був колишній лейтенант Червоної армії, уродженець села Соломірка (тепер – с. Порик) Вінницької області Василь Порик. Після втечі з концентраційного табору він створив партизанський загін, бойовими діями якого успішно керував, але був схоплений гестапівцями і розстріляний. В. Порик визнаний національним героєм Франції, йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

4. Дві течії руху Опору в Україні

Відповідь народу на фашистський геноцид була одна – масовий рух Опору. У партизанській боротьбі брали участь усі верстви суспільства. В Україні у 46 партизанських з'єднаннях, тисячах розвідувально-диверсійних загонів, підпільних організацій та груп вели боротьбу близько 600 тис. народних месників.

Масовий спротив окупантам не був одноколірним. З одного боку боротьбу з фашизмом вели підпільні організації і партизанські загоны прорадянської орієнтації. З другого – Організація українських націоналістів (ОУН) і очолювана нею Українська повстанська армія (УПА). Якщо перші керувалися комуністичними гаслами, то другі орієнтувалися на створення незалежної української держави. Проте учасників руху Опору з обох боків об'єднувала любов до Вітчизни.

З самого початку українські радянські партизани проголосили себе захисниками населення від нацистів. Народні месники вчиняли диверсії насамперед на комунікаціях противника. Ведучи активну «рейкову війну», українські радянські партизани під час Курської і Сталінградської битв підривали в середньому 10 ворожих ешелонів на добу. «У міру того, як війна набирала затяжного характеру, а бої на фронті ставали дедалі упертішими, – писав німецький генерал Гудеріан, – партизанська війна ставала справжнім бичем, дуже впливаючи на моральний дух фронтових солдатів».

Із посиленням партизанського руху метод розрізаних ударів по ворожому тилу змінювався на планомірне й систематичне виконання партизанами завдань військового ко-

мандування. В 1942 р. з метою централізації керівництва партизанським рухом було створено Український штаб партизанського руху, який очолив генерал Т. Строкач. УШПР підпорядковувався безпосередньо ЦК КП(б)У.

Найбільші партизанські з'єднання діяли під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова. В липні 1942 р. військовий комендант Чернігівщини доповідав своєму начальству: «Від одних лише чуток про те, що партизани наближаються до якого-небудь населеного пункту, всі посадові особи кидаються навікача». Гітлерівські окупаційні чиновники мали всі підстави називати партизанську боротьбу «регулярним другим фронтом».

Учасниками українського руху Опору були також члени ОУН. Спочатку частина її членів розраховувала на те, що їм буде дозволено встановити державність в Україні. Проголошення Українськими національними зборами, скликаними бандерівцями 30 червня 1941 р. у Львові, відновлення Української держави і формування ними її уряду на чолі з Я. Стецьком викликало негативну реакцію з боку німецького політичного керівництва. С. Бандера і члени уряду були заарештовані і до кінця 1944 р. утримувалися німцями в ув'язненні. Тож організація переходить на шлях збройної боротьби як з радянською владою, так і з німецькими військами під гаслами: «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну! Радянська влада – без більшовиків!».

Що ж спільного і відмінного було в діях радянських партизанів і УПА? Спільним було те, що вони починали боротьбу без необхідного досвіду і набували його поступово, ціною втрат і невдач; те, що не могли ефективно діяти без підтримки населення; те, що часто опинялися в ситуаціях, коли мусили покладатися на власну ініціативу. Активні бойові дії проти загарбників частіше вели в районах, віддалених від баз власної дислокації, створювали визволені зони на Сумщині, Чернігівщині, Волині, Галичині. Можна відзначити й такі спільні риси, як налагодження підготовки командирів і військових спеціалістів, залучення до своїх лав колишніх воїнів Червоної армії, постійна проблема зі зброєю і боеприпасами. І УПА, і радянські партизани мали над собою політичне керівництво в особі відповідно ОУН і КП(б)У і органів служб безпеки, що контролювали дії загонів. Це нерідко призводило до того, що політичні розрахунки брали гору над національними інтересами і це підривало можливість спільних дій проти загарбників, викликало міжособні сутічки. Були й відмінності. Чисельність обох формувань у 1943 р. була приблизно одна-

ковою – близько 100 тис. чоловік. Та, якщо співставити з чисельністю населення району дій, то певна перевага буде на боці УПА. Більш тісним в УПА був і зв'язок з підпіллям, яке, на відміну від радянського, пройшло велику школу конспірації ще в 30-х роках. Відрізнялась УПА від радянських партизанів і тим, що мала єдину організаційну структуру, власне командування, свої військові звання і навіть грошові знаки. УПА, як і радянські партизани, була інтернаціональною за складом, але частина неукраїнців і колишніх червоноармійців в УПА була значно меншою. Пояснюється це тим, що райони дій радянських партизанів були більш багатонаціональними за складом населення і постійним поповненням їхніх загонів з московського центру. Та й основні табори військовополонених 1941 р. були на Наддніпрянській Україні.

Радянські партизани мали більший досвід бойових дій, бо їхні великі з'єднання виростили із загонів, створених ще в 1941 р. Радянські партизани як частина єдиних збройних сил СРСР отримували централізовану допомогу. УПА ж змушена була спиратися на власні сили. Тактика радянських партизан в основному зводилася до проведення «рейкової війни» і сковування німецьких тилкових гарнізонів. Вояки ж УПА основним завданням вважали захист населення і накопичення сил. Бо для них війна вигнанням німецьких загарбників не закінчувалася. Вони мали намір продовжити її і проти сталінського режиму, сподіваючись на неминучий розвал антигітлерівської коаліції. Воюючи з німецькою владою, командири УПА водночас підтримували певний контакт з її представниками. Радянські ж партизани натовість поклалися на сталінський режим, плекали ілюзії щодо його суттєвого пом'якшення після війни.

Різне ставлення до радянської влади визначило подальшу долю українського партизанського руху. Після вигнання німецьких загарбників загони радянських партизанів або самоліквідувалися, або ж перейшли, виконуючи наказ командування, на територію Польщі та Чехословаччини. УПА, поповнившись людьми, що рятувалися від мобілізації в чужу їм Червону армію, продовжила боротьбу в її тилу.

5. Україна на завершальному етапі війни. Відновлення економіки

У січні 1944 р. радянським військам на фронтах, що пролягли по українській землі, протидіяла 201 із 318 німецьких дивізій, тобто понад 63% усієї гітлерівської армії.

Битва за визволення України, що тривала довгих двадцять два місяці (1225 днів) і складалася з великих операцій, у яких взяло участь до половини живої сили, бойової техніки Червоної армії, була одним з найважливіших етапів на шляху до перемоги.

18 грудня 1942 р. стало початком вигнання гітлерівців з території України. Цього дня було визволено від німецьких військ село Півнівка Міловського району Луганської області. Зі сльозами радості зустрічало воїнів-визволителів змучене фашистською неволею населення. Усім, чим могло, допомагало воно фронтові.

У другій половині вересня 1943 р. радянські війська вийшли до середньої течії Дніпра. Враховуючи його ширину, повноводдя, високий берег, німецьке командування надавало особливого стратегічного значення цій лінії оборони. Тут були споруджені могутні укріплення, які гітлерівці назвали «Східним валом». Твердячи, що на берегах Дніпра вирішиться доля Німеччини, вони намагалися зупинити на цьому природному рубежі наступ радянських військ, тримати стратегічну оборону. «Швидше Дніпро потече назад, ніж росіяни подолають його», – самовпевнено заявляв Гітлер.

Проте надії німців на «Східний вал» не справдилися. Але форсування і захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, звільнення прибережних міст коштувало Червоній армії величезних втрат. Взяття «Східного валу» (як і проведення багатьох інших операцій) можна було досягти значно меншою ціною. При проведенні воєнних дій у 1943–1945 рр. головним був фактор часу. Нерідко в бій кидали невідготовлених, часом навіть не переодягнутих у військову форму людей. Перемогу намагались приурочити до певної дати, як, наприклад, звільнення Києва – до річниці Жовтневої революції. І як результат – дуже великі втрати.

Наприкінці грудня 1943 р. розпочався наступ радянських військ на Правобережній Україні. Повне визволення території України завершилося восени 1944 р. 27 жовтня 1944 р. було вибито ворога з Ужгорода, наступного дня – з решти населених пунктів Закарпатської України.

У міру вигнання загарбників з української землі розпочалася відбудова народного господарства, міст і сіл. Головна увага приділялася відбудові тих підприємств, транспортних магістралей, електростанцій, які найменше постраждали і могли бути використані в оборонних цілях. Для відбудови економіки, насамперед машинобудівних підприємств, держава надала 18 млрд крб., тобто 24% загальної

суми, виділеної на відбудову радянських територій. Що ж до матеріальних збитків, яких зазнала Україна в роки війни, то вони становили 42% загальних збитків СРСР.

Було знищено 16150 підприємств, 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій, зруйновано 28 тисяч населених пунктів. Справа ускладнювалася тим, що реєвакують майна підприємств, вивезених у тил 1941–1942 рр., було визнано недоцільною. Трудові колективи поверталися в Україну в неповному складі (багато кваліфікованих робітників залишалося в евакуації), налагоджували роботу підприємств на тому, що вдалося знайти на руїнах і згарищах. Питання, пов'язані із забезпеченням промисловості робочою силою, вирішувалися примусово-мобілізаційними методами. На кінець війни кількість робітників і службовців в Україні досягла 70% довоєнної чисельності. На різноманітних відбудовних роботах працювали військовополонені.

Результатом самовідданої праці українського народу була відбудова на кінець війни майже 30% довоєнних виробничих потужностей. Україна стала по суті прифронтовою матеріально-технічною базою діючої армії.

Відбудовчі процеси поширювалися і на селі. Тракторів, механізмів чи, бодай, коней було обмаль. Ще поблизу сіл йшли бої, а їхні жителі вже бралися до роботи. Важкою виявилася весна 1944 р. Не вистачало насіння, тяглової сили, робочих рук. Одна з колгоспниць села Михнів Ізяславського району Хмельницької області згадувала пізніше: «Коли тільки фашистів прогнали, всі жінки на відбудову села вийшли. У плуги запрягли свої корівки, коні, бички – все, що могло тягнути, а в косовицю – жодного чоловіка в полі, одні ми з косами».

Орали коровами, сіяли, збирали вручну. Колгоспники Київщини під час весняної сівби 1944 р. використали 40 тис. корів і зорали 70 тис. га та заборонували 150 тис. га. Після того, як село Слов'яносербськ Луганської області звільнили від ворога, місцевий колгосп «Червоний лиман» мав тільки дві пари волів та шість корів. Посівний матеріал, наданий державою, колгоспники носили на плечах із станції Зимогір'я, розташованої за 15 км. Орали коровами і волами. Однак колгоспниця Г. І. Крамаренко на коров'ячій тязі щодня засівала по 4–5 га замість трьох за нормою. Завдяки надлюдському напруженню сил сільського населення, переважно жінок і дітей, у 1945 р. в цілому по Україні було освоєно 76% довоєнних площ у колгоспах. Сільські трударі зробили все, щоб наблизити закінчення війни.

РОЗДІЛ | ДЕРЖАВА 8 | І ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ

Вкрай незадовільним залишався матеріально-побутове становище населення. Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень, ще гострішою була житлова проблема. Тільки в Києві, населення якого скоротилося в кілька разів, 50 тис. жителів жили в землянках та бліндажах, залишених військами. Злигодні і страждання люди зносили з великим терпінням, адже вони мріяли, що після війни відбудуться докорінні зрушення, сподівалися на скасування колгоспно-радгоспної системи в її кріпосницько-сталінському варіанті.

Страшну сторінку в історії України залишила Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Немає такої оселі, в яку не заглянула б смерть. Немає сім'ї, яка не зазнала невимовних втрат, яку б обминуло лихо під час війни. Попри весь драматизм світових воєнно-дипломатичних колізій 1939–1945 рр. саме в цей час були возз'єднані майже всі українські етнічні землі у складі єдиної держави. Міжнародним визнанням внеску України в звільнення Європи від фашизму була її участь у заснуванні ООН.

1. Держава та її Конституція

Укrajнська РСР майже 70 років мала юридично закріплений в Основному Законі статус держави і належні для цього атрибути (герб, прапор, столиця), а насправді перебувала у стані державного безправ'я. Збереження права виходу із Союзу, передбаченого Конституцією СРСР, було нічим іншим, як політичною облудою і жодними правовими нормами не підкріплювалася. Понад 40 років в Українській РСР діяла Конституція 1937 р., що була побудована фактично на основі так званої сталінської Конституції СРСР 1936 р. В СРСР існувала практика, коли спочатку приймалася Конституція Союзу, яка потім слугувала зразком для Основних Законів республік. До Конституції УРСР Верховна Рада республіки протягом 1937–1978 рр. внесла близько 30 поправок, доповнень, уточнень.

Вплив союзного центру на законотворчість республіки мав постійний характер. Лише 1957 р. Українській РСР було надано право приймати закони з питань судочинства та затверджувати Цивільний, Кримінальний і Процесуальний кодекси. З того самого року Україна почала самостійно розв'язувати питання обласного й районного адміністративно-територіального устрою. УРСР фактично була позбавлена можливості конституційного права самостійно керувати економікою. Основні її галузі підпорядковувалися союзним чи союзно-республіканським органам. На початку 60-х років республіці надали право на власний розсуд витратити кошти, одержані за рахунок перевиконання доходної частини бюджету, та включати до нього надходження від сільськогосподарського податку.

У 1945 р. УРСР стала членом ООН, а до 1950 р. – учасницею ще 20 міжнародних організацій. Проте самостійну міжнародну політику вона не проводила.

Українська РСР відповідно до її Конституції 1978 р. мала право приймати Основний Закон, вносити до нього зміни та доповнення, приймати поточні закони, організувати

діяльність органів державної влади і управління, здійснювати керівництво економікою, розробляти і затверджувати плани соціально-економічного розвитку, керувати галузями народного господарства республіканського підпорядкування, житловим і комунальним господарством, освітою, культурою, наукою, медициною; установлювати порядок використання землі, надр, лісів; забезпечувати охорону державного порядку, прав і свобод громадян.

УРСР мала свої органи державної влади. Функції вищого законодавчого органу покладались на Верховну Раду. За Конституцією УРСР 1978 р. Верховній Раді належало право не тільки приймати Конституцію і вносити до неї зміни, а й вирішувати питання зміни кордонів, брати участь у визначенні основних засад внутрішньої і зовнішньої політики УРСР, затверджувати плани соціально-економічного розвитку республіки, бюджет, призначати вибори, вибирати Голову Верховної Ради та його заступників, призначати Голову Ради Міністрів, затверджувати склад уряду, заслуховувати звіти утворених органів, законодавчо регулювати основи суспільного розвитку, розглядати питання, пов'язані з додержанням прав громадян, визначати порядок організації та діяльності республіканських та місцевих органів влади і управління, ратифікувати, денонсувати міжнародні договори, установлювати почесні звання, приймати рішення про амністію, скасовувати укази й постанови Президії Верховної Ради, розпорядження її Голови, рішення місцевих Рад, призупиняти акти уряду, приймати закони і постанови, що не суперечать законам СРСР.

Проте насправді роль Верховної Ради УРСР у державотворчих процесах була мінімальною. Своєю абсолютистською владою Компартія України підгортала під себе визначені конституцією функції вищого державного органу влади, знецінюючи тим самим декларовану сутність народовладдя. Десятки постанов, резолюцій ЦК Компартії України «координували», скеровували коло питань, що мали вирішувати вищі органи державної влади.

Функції вищого виконавчого і розпорядчого органу в республіці покладались на Раду Міністрів (уряд). До його компетенції належали питання, пов'язані з керівництвом місцевими радами, господарським будівництвом, а також заходи щодо покращання матеріального становища населення і розвитку культури, науки і техніки, зміцнення грошової і кредитної систем. Рада Міністрів займалася розробкою і внесенням на розгляд Верховної Ради поточних і перспективних

планів розвитку як республіки в цілому, так областей і міст республіканського підпорядкування, координацією діяльності підприємств і організацій союзного підпорядкування.

Відповідно до конституційних положень в Українській РСР функції місцевих органів державної влади здійснювали обласні, районні, міські, селищні, районні у містах Ради. На них покладалися завдання провадити в життя рішення вищих державних органів, керувати на своїй території державним, господарським, соціально-культурним будівництвом, затверджувати плани економічного й соціального розвитку, місцевий бюджет і звіти про його виконання, здійснювати керівництво підлеглими структурами в Радах, місцевою промисловістю та комунальним господарством, закладами, організаціями та установами, забезпечувати дотримання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян.

Реальність виявила гіперболізацію статусу Рад.

2. Вибори й зміни у складі депутатів Верховної Ради II–XI скликання

Персональний склад Верховної Ради формувался на виборах. З післявоєнних часів в умовах унітарно-тоталітарного режиму вибори відбулися 11 разів, через кожних п'ять років, починаючи з 9 лютого 1947 р. Останні вибори до часів незалежності відбулися 4 березня 1990 р. Вони відрізнялися від усіх попередніх – значна частина округів була багатомандатними.

Правовою основою проведення виборів служили затвержені Президією Верховної Ради у грудні 1950 р. Положення про вибори до Верховної Ради. До цього акта у грудні 1954 р., грудні 1958 р., січні 1963 р., листопаді 1966 р. було внесено певні зміни та доповнення. А дев'ята сесія Верховної Ради дев'ятого скликання в грудні 1978 р. прийняла закони «Про вибори до Верховної Ради» та «Про вибори народних депутатів Української РСР». Вони фактично визначили в Україні виборчу систему.

Відповідно до чинних актів вибори проходили на основі прямого, рівного виборчого права. Однакова кількість виборців обирала одного депутата, все доросле населення (з 18 років) мало рівне право голосу. Вибори здійснювались таємним голосуванням, депутати обирались безпосередньо громадянами. Виборчий процес забезпечувався системою діючих комісій: центральною, окружними і дільничними. Президія Верховної Ради своїм рішенням формувала ви-

борчі округи, за пропозицією облвиконкомів давала їм найменування, порядковий номер, визначала перелік адміністративно-територіальних одиниць.

У республіці змінилася загальна кількість виборців. Якщо в 1947 р. їх було 21,5 млн, то в 1985 р. – 36,5, або в 1,6 раза більше. Кількість тих, хто брав участь у виборах, збільшилась на 15,0 млн.

Зазнали кількісних змін і виборчі округи. У 1947–1985 рр. їх зросло з 415 до 650, або в 1,5 раза. Ці зміни сталися на основі рішень Президії Верховної Ради відповідно до рекомендацій ЦК КПУ, узгоджених з Москвою.

Вибори депутатів відбувалися, як правило, у супроводі різноманітних культурно-масових заходів, що мали стимулювати політичну активність народу. Повсюди рясніли гасла: «Всі на вибори!», «Голосуємо за блок комуністів і безпартійних!», «За єдиний блок комуністів і безпартійних!». Вони мали привернути увагу населення до важливої політичної кампанії. Одномандатна система виборів позбавляла кандидатів у депутати конкуренції. Майбутній депутат був переконаний у позитивних результатах виборів.

Ініціатива висунення кандидатів у депутати насправді йшла не знизу, як про це повідомляли газети, а з партійного апарату. Нерідко кандидати з числа працівників центральних установ були невідомими або маловідомими для багатьох виборців. Передвиборчі наради та збори в сільській місцевості здебільшого відбувалися в будинках культури центральних садиб, а, скажімо, у віддалених селах, на хуторах, кандидат у депутати з виборцями взагалі не зустрічався, з ним вони знайомились на основі анкетних даних. На виборчі комісії покладалося завдання забезпечити максимально високу участь виборців у голосуванні. Відповідно до даних про результати голосування, що публікувалися в пресі, кількість виборців доходила до 99,9% від загальної кількості осіб, які мають право брати участь у виборах. Відзначалося, що на виборах виборці виявляли одностайність та винятково високу організованість, тим самим активно підтримуючи внутрішню та зовнішню політику держави. Вся оперативна й підсумкова звітність засобами зв'язку йшла «зеленою вулицею» з обов'язковою поміткою «Виборча».

Матеріальні видатки на проведення виборів, кошти на оформлення виборчих дільниць, агітаційні матеріали асигнувалися з державного бюджету. Про витрати на вибори обласні державні структури звітувалися перед республіканськими інстанціями. На місцях такі видатки контролю не підлягали.

Загальна кількість депутатів змінювалася за рішенням Президії Верховної Ради. Викликано це було демографічними причинами. Якщо, наприклад, кількість депутатів Верховної Ради II–VIII скликання становила 415–469, то в IX–XI скликанні їхня чисельність зросла до 570–650. Найбільшим виявився склад депутатів X і XI скликання (650). У цілому ж кількість депутатів збільшилася від II до XI скликання на 235 осіб, або в 1,5 раза. Причому кількість депутатів збільшувалася швидше, ніж населення республіки. Протягом вказаного періоду кількість населення зросла в 1,3 раза. На збільшення кількості депутатів Верховної Ради вплинуло також приєднання Кримської області до України. Практично депутатський корпус кожного скликання зазнавав оновлення, в його ряди вливались новообрані депутати, які не були в попередньому складі. Наприклад, у Верховній Раді II скликання таких депутатів було 85,3%. У наступні скликання вперше обирались в середньому 50–60% депутатів, інші місця займали вже «досвідчені» обранці з числа працівників центрального партійного та радянського апарату.

Певні зрушення відбулись і в соціальному складі депутатів. Про це свідчать дані мандатних комісій по виборах до Верховної Ради II–XI скликання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Дані про склад депутатів Верховної Ради II–XI скликання за соціальним станом

Скликання, рік	Усього депутатів	Робітники	Кількість, %	Колгоспники	Кількість, %	Інтелігенція	Кількість, %
II (1947)	415	27	6,5	57	13,5	331	79,7
III (1951)	421	47	10,6	58	13,8	316	75,3
IV (1955)	435	57	13,1	72	16,6	306	70,3
V (1959)	457	126	27,6	101	22,1	230	50,3
VI (1963)	469	130	27,7	111	23,9	228	48,4
VII (1967)	469	140	29,8	106	22,5	223	47,7
VIII (1971)	484	146	30,1	97	20,1	241	49,8

Скликання, рік	Усього депутатів	Робітники	Кількість, %	Колгоспники	Кількість, %	Інтелігенція	Кількість, %
IX (1975)	570	175	30,7	112	19,6	283	48,7
X (1980)	650	204	31,3	125	19,3	321	49,4
XI (1985)	650	207	31,8	122	18,7	321	49,5

Робітники як найчисельніша верства населення мали найбільше представництво у вищому органі державної влади. У результаті посиленої уваги щодо збільшення робітничого представництва в Радах кількість їх постійно збільшувалася. Якщо у Верховній Раді II скликання вони одержали 27 депутатських мандатів (або 6,5%), то вже серед депутатів XI скликання – 207 (31,8%), або в 4,8 раза більше. Змінювалось їх співвідношення в складі Верховної Ради порівняно з іншими соціальними категоріями населення. Так, серед депутатів II–IV скликання у Верховній Раді робітників налічувалось у 1,2 раза менше, ніж колгоспників, і в 5,3 раза менше за інтелігенцію. Наступні скликання чисельність робітників була вищою порівняно з колгоспниками, але нижчою від інтелігенції.

У Верховній Раді УРСР дещо нижчою була чисельність і питома вага колгоспного селянства. Як соціальна категорія, що посідає одне з провідних місць серед населення, її представництво у Верховній Раді було досить мінливим. Стабільно збільшувалася кількість селян у Верховній Раді II–VI скликання. Наприклад, у складі Верховної Ради питома вага колгоспників зросла від 13,9 до 24,3%, тобто на 10,4%. У наступні ж скликання відбуваються зворотні процеси. За VI–XI скликання їхня чисельність зменшилася на 5,2% і становила 18,7%, що в 2,6 раза менше, ніж інтелігенції, і в 1,6 раза менше, ніж робітників.

Натомість досить широко була представлена інтелігенція. Наприклад, у Верховній Раді II скликання вона становила 79,7%, що в 5,9 раза більше від колгоспників і в 12,2 раза більше від робітників. У наступні скликання її частка в загальній чисельності депутатів зменшується. Протягом II–XI скликання питома вага інтелігенції скоротилася до 49,5%.

Поступово зменшувалося представництво з числа працівників базових галузей. Якщо серед депутатів вищого органу влади VII скликання їх було 57,4%, то в складі XI скли-

кання – вже 55,5% загального числа обранців. Питома вага представників промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку в цей період зросла з 28,8 до 32,3%, або на 3,5%. Водночас питома вага працівників сільського господарства скоротилася з 28,6 до 23,2%, або на 5,4%. Одночасно питома вага працівників невиробничої сфери зростала повільно. Так, частка діячів науки, культури, освіти, охорони здоров'я у складі Верховної Ради становила 7,8–8% загального числа депутатів.

Працівники радянських органів делегувалися здебільшого керівництвом цих інституцій – головами облвиконкомів, міськвиконкомів та їхніми заступниками, частково головами районних і сільських Рад. У Верховній Раді VII–X скликання збільшилася кількість депутатів зазначеної категорії з 69 (14,7%) до 118 чол. (18,1%), або на 3,4%. Проте в складі Верховної Ради XI скликання їхня питома вага зменшилася до 16,7%.

Партійний апарат серед депутатів був представлений керівниками ЦК партії та секретарями обкомів і райкомів. Їхня питома вага у вищому органі влади була досить значною, незалежно від деякого її зменшення серед депутатів VII–XI скликання – з 14,1 до 13,7%, або на 0,4%.

У Верховній Раді скромно були представлені працівники громадських організацій – профспілок, комсомолу, товариства «Знання», ДТСААФ, ВТВР. Так, кількість працівників профспілок у вищому органі VII–XI скликання збільшилася від одного до трьох чоловік, а від комсомолу – один-два представники.

Серед депутатів зменшувалась кількість військових. Здебільшого це було вище керівництво військових округів, політуправлінь, начальники військових навчальних закладів, представники генералітету. Рядовий, сержантський і офіцерський склад армії не був представлений зовсім. У Верховній Раді з VII до XI скликання питома вага військових скоротилася з 5,1 до 3,8%, або на 1,3%.

Депутатський корпус традиційно був політизованим, адже серед депутатів високим був рівень партійності, що становив 60–70% загальної кількості. З числа депутатів-комуністів створювалася партійна група, яка виступала в ролі постійно діючого представництва ЦК партії у Верховній Раді.

Хоча питома вага комуністів серед депутатів поступово зменшувалась, їхній вплив на роботу вищого державного органу постійно посилювався. Так, з II до XI скликання Верховної Ради частка партійців зменшилася з 79,7 до 68,3%, або на 11,4%. Така тенденція свідчила про збільшення серед депу-

татів загальної кількості безпартійних. Питома вага їх зроста в той час на 13,5% – з 18,2 до 31,7%. Проте існуюча номенклатурна традиція (фактично член партії мав більше політичних прав) мало враховувала інтереси безпартійних депутатів. Партійна приналежність нерідко компенсувала недостатню професійну компетентність. Безпартійні депутати були, як правило, людьми високої фахової кваліфікації. Серед них переважали вчені, письменники, лікарі. Проте нерідко вони майже не залучалися до керівництва Верховною Радою, її Президії, постійних депутатських комісій.

Кількість жінок серед депутатів Верховної Ради неухильно зростала. З II до XI скликання їхня кількість зросла з 112 (26,9%) до 234 (36%), або на 9,1%, що загалом не відповідало місцю жінок серед зайнятих у матеріальному виробництві та питомій вазі серед населення. Дані обставини зумовлювались традиціями, коли чоловіки виявляли більшу політичну активність, були більш широко представлені у вищих ешелонах влади. Разом з тим участь жінок у діяльності Верховної Ради була досить різнобічною. Жінки входили до керівних органів Верховної Ради, її постійно діючого органу, перебували в складі постійних комісій тощо.

Значна кількість депутатів була удостоєна державних нагород, інших відзнак. У вищому державному органі частка таких обранців коливалася в межах 80–90% від загальної кількості. У Верховній Раді VIII–IX скликання вони становили 94,8 і 97,7%. Кількість Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці в складі депутатів II–VII скликання збільшилась у 6,6 раза. В наступні скликання чисельність депутатів даної категорії зменшувалась. Кількість лауреатів різного роду премій за II–XI скликання Верховної Ради зросла в 7 разів.

Простежити національний склад депутатського корпусу досить складно. Мандатні комісії не аналізували цих даних у складі депутатів II–VII скликання. Опубліковані ж матеріали про результати виборів до Верховної Ради VIII–XI скликання свідчать, що питома вага депутатів-українців зменшилась з 79 до 73,1%, або на 5,9%. Водночас частка депутатів російської національності зросла з 21 до 23,4%, або на 2,4%. З 1,2 до 3,5%, або на 2,3% зросла також питома вага депутатів – представників інших національностей.

Для депутатів Верховної Ради II–XI скликання характерним був досить високий освітній рівень. Близько половини їх мали вищу освіту. Якщо серед депутатів II скликання їх було лише 44,5%, то у вищому органі влади XI скликання

питома вага їх становила вже 55,6%, або на 11,1% більше. Наприклад, серед депутатів XI скликання було 18 академіків та членів-кореспондентів Академії наук СРСР і АН УРСР, 51 доктор і кандидат наук. Проте високим залишався відсоток депутатів з середньою і навіть початковою освітою.

Віковий ценз більшості депутатів становив 30–40 років, тобто більшість обранців була людьми середнього віку. Проте поступово кількість таких обранців зменшувалась. Наприклад, частка депутатів Верховної Ради II–X скликання 30–39-річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%; 40–49 років – з 46,9 до 30,9%, або на 16,0%. Поповнення молоддю було незначним, їхня питома вага у Верховній Раді II–XI скликання зросла з 9,8 до 18%, або на 8,2%. Це зумовлювалось тим, що конституційне право висувати кандидатури до вищого органу влади в 21 рік було більше декларативним гаслом, що мало демонструвати «демократизм» виборчої системи.

Водночас з II до X скликання зросла частка депутатів старше 50 років – з 13,5% до 38,3%, або на 24,8%. Це свідчило про «старіння» депутатського корпусу, хоча Верховна Рада і поповнювалася людьми, які мали відповідний життєвий досвід.

3. Діяльність Верховної Ради

Депутатський корпус Верховної Ради II–XI скликання був досить пасивним при обговоренні питань, що виносились на пленарні засідання. Протягом роботи вищого органу влади II скликання взяло участь в обговоренні питань тільки 86 депутатів (20,7%), протягом III скликання – 98 (22,2%), IV – 154 (33,6%), V – 208 (44,3%) тощо. У наступні роки діяльність депутатів Верховної Ради відзначалась дещо більшою активністю.

Проте депутати несвоєчасно зустрічалися з виборцями, не звітували про виконання їхніх наказів, а іноді просто нехтували своїми депутатськими обов'язками. Прийнятий у березні 1953 р. Закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради Української РСР мав змінити це становище. В 1960 р. 449 з 457 депутатів прозвітувались перед виборцями, 1965 р. – 410 з 469 депутатів зустрічалися з виборцями.

Конституційно для Верховної Ради встановлювався п'ятирічний термін повноважень. Кожен з періодів мав свої особливості і певну специфіку у постановці і вирішенні питань. У 1947–1990 рр. відбулося 10 скликань Верховної Ради.

Верховна Рада діяла відповідно до розробленої системи, з урахуванням накопиченого досвіду. Скажімо, перша сесія

кожного нового скликання Верховної Ради відкривалася одним із найстаріших депутатів. Наприклад, першу сесію II скликання відкривав академік О. В. Палладін, III – письменник, громадський діяч Західної України К. М. Пелехатий, IV – композитор Л. М. Ревуцький, V – О. В. Палладін, VI – поет П. Г. Тичина, VII – голова виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих С. О. Стеценко, VIII – письменник Ю. К. Смолич, IX – академік Н. О. Пучковська, X – директор заводу «Запоріжсталь» Л. Д. Юпко, XI – голова колгоспу «Перемога комунізму» Лохвицького району Полтавської області М. Т. Юрченко.

На засіданнях Верховної Ради формувалися її внутрішні керівні органи: обиралися Голова та його чотири заступники. Голова керував проведенням засідання, слідкував за дотриманням розпорядку роботи. Головами Верховної Ради II–XI скликання були: О. Є. Корнійчук (II, III, V–VIII), П. Г. Тичина (IV), М. У. Білий (IX), К. М. Ситник (X), П. Г. Костюк (XI). Заступники у відсутності Голови чи за його дорученнями голували на засіданнях, виконували його функції.

У складі Верховної Ради діяла Рада старійшин, до якої входили Голова Верховної Ради і його заступники, Голова і заступники Голови Президії, Секретар Президії, голови постійних комісій та старші за віком представники депутатів. Від кожних шести депутатів обирався один представник. Перше засідання Ради старійшин новообраної Верховної Ради скликалось Президією, а наступні – переважно Головою Верховної Ради. На засіданнях попередньо розглядалися питання порядку організації і проведення сесій, вироблялися пропозиції та рекомендації, що на них виносились. Рада старійшин попередньо обговорювала кандидатури Голови і заступників Голови Верховної Ради, склад постійних комісій, вносила пропозиції щодо формування державних органів тощо.

Починаючи з 70-х років, у Верховній Раді функціонувала партійна група, що об'єднувала депутатів-комуністів. Вона підпорядковувалась ЦК КПУ, мала своїм завданням посилювати вплив партії на діяльність законодавчого органу. Аналіз стенографічних звітів сесій засвідчує, що коло діяльності її було досить широким. Вона попередньо розглядала порядок денний сесій, а також питання формування та складу органів, що утворювала Верховна Рада. Наприклад, при обранні Голови Верховної Ради його кандидатуру вносив за дорученням ЦК КПУ за погодженням з Радою Старійшин та партійною групою перший секретар ЦК. Аналогічно відбувалися і вибори Голови та складу уряду тощо.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради було сесійне засідання. Воно скликалося Президією двічі на рік. У роботі сесії брали участь депутати Верховної Ради, постійні депутатські комісії. Досить насиченими були перші сесії чергового скликання. На них обирали президію, уряд, мандатну комісію, визначали повноваження депутатів, формували керівні органи Верховної Ради, склад постійних комісій, схвалювали закони. Проте чимало сесій мали пасивний, багато в чому формальний характер.

За період діяльності Верховної Ради II–XI скликань відбулося близько 88 сесій. У середньому протягом одного скликання проходило 8–12 сесій, як правило, впродовж одного-двох днів. Сесії розглядали від 10 до 40 питань. Не існувало чітко продуманого плану розгляду проблем, випадали з поля зору питання з проблем законності, зокрема роботи правоохоронних органів, держбезпеки, соціального розвитку суспільства, матеріального становища трудівників тощо. Майже зовсім не ставились питання виконання чинних законів, рішень, ухвалених Верховною Радою. Обмеженим був комплекс питань, пов'язаних з матеріальним виробництвом. Наприклад, народногосподарські плани республіки до 1957 р. розглядала Рада Міністрів. Верховною Радою не затверджувалися перспективні плани, не заслуховувалися звіти про роботу уряду.

З нагоди визначних радянських державних подій проводились ювілейні сесії. III сесія Верховної Ради II скликання (1948 р.) присвячувалася 30-річчю УРСР, VI сесія II скликання (1949 р.) – десятиріччю входження Західної України до складу Союзу, V сесія III скликання (1954 р.) – 300-річчю возз'єднання України з Росією, IV сесія VI скликання (1957 р.) – 40-річчю утворення Української РСР та ін.

Іноді скликалися позачергові засідання сесій. Серед них – VII сесія Верховної Ради IX скликання (1978 р.), VII сесія XI скликання (1988 р.). Вони відбувалися відповідно до рішень Президії й скликалися за вимогою не менше 1/3 складу депутатів у зв'язку з терміновим вирішенням якогось політичного чи економічного питання.

Пасивно здійснювався законотворчий процес, що свідчило про другорядне значення Верховної Ради як законодавчого органу. В другій половині 40-х – на початку 50-х років Верховна Рада зосереджувала увагу на удосконаленні статей Конституції. Так, Верховна Рада II скликання тричі (1947, 1948 і 1951 рр.) вносила зміни та доповнення до Основного Закону. Наприкінці 50-х років законодавча діяльність

її розширюється. В 1959 р. на обговорення Верховної Ради виносяться проекти законів про судочинство, цивільний і цивільно-процесуальний, кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси.

Законодавча функція Верховної Ради в 60–70-ті роки дещо активізувалася. В липні 1968 р. затверджуються закони «Про сільську і селищну Раду народних депутатів», а у липні 1971 р. – «Закон про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих», що і створило відповідне законодавче поле для діяльності цих низових представницьких органів. У червні 1969 р. приймається Кодекс про шлюб і сім'ю, в липні 1970 р. – Земельний кодекс, у грудні 1970 р. – Виправно-трудоий кодекс, у червні 1972 р. – Водний кодекс.

Значну роль у діяльності Верховної Ради відігравали постійно діючі депутатські комісії. Їхня робота забезпечувала нормальне функціонування законодавчого органу влади. Постійні комісії розробляли пропозиції для розгляду Верховною Радою, сприяли виконанню прийнятих нею рішень, певною мірою контролювали діяльність міністерств, відомств, державних комітетів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Дані про чисельність депутатських комісій
Верховної Ради УРСР III–XI скликання

Скликання Верховної Ради, рік	Усього постійних комісій	Кількість депутатів	% до кількості депутатів
III (1947)	4	36	9,0
IV (1955)	8	102	28,8
VI (1963)	17	381	81,3
VII (1967)	17	381	81,2
VIII (1971)	17	377	77,9
IX (1975)	17	475	80,2
X (1980)	17	549	84,5
XI (1985)	18	550	84,6

Число комісій зросло в 4,5 раза, що зумовлювалося, головним чином, різноманітністю проблем, які потребували розв'язання. У Верховній Раді II, III і IV скликань діяло чотири комісії – законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна, закордонних справ. У 1957 р. III сесія IV скликання утворила додатково ще чотири галузеві комісії: промисловості і транспорту, сільського господарства, освіти та культури,

охорони здоров'я та соціального забезпечення. I сесія V скликання в 1959 р. утворила комісію з торгівлі та громадського харчування. I сесія VI скликання в 1963 р. утворила комісії комунального господарства та побутового обслуговування, науки і культури, харчової промисловості, легкої промисловості, важкої та хімічної промисловості. До I сесії XI скликання число комісій досягло 17. На ній було утворено додатково комісію з проблем енергетики.

Активізується і участь депутатів у роботі комісій. Кількість депутатів, які працювали в них, збільшилася в 15 разів (з 36 до 550), або з 9 до 84,6% загальної кількості депутатів.

За соціальним складом постійні комісії відбивали загальний соціальний склад депутатського корпусу. Так, з 377 депутатів Верховної Ради VIII скликання членами комісій були: 88 працівників партійних і радянських органів, 149 керівників підприємств, організацій, працівників промисловості і транспорту, 98 голів колгоспів, директорів радгоспів, агрономів, зоотехніків, колгоспників і робітників радгоспів, 17 науковців, діячів літератури і мистецтва, журналістів, працівників культурно-освітніх закладів, 12 – вчителів і лікарів, 20 – військовослужбовців. Втім, діяльність постійних комісій мала пасивний характер. Були відсутні нормативні акти, які б законодавчо регламентували їхню діяльність. Лише IX сесія VI скликання 1966 р. ухвалила Положення про постійні комісії, а I сесія X скликання (1980 р.) внесла поправки і доповнення відповідно до вимог часу.

4. Президія Верховної Ради

Постійно діючим вищим органом влади була Президія Верховної Ради. Вона, зокрема, приймала чинні законодавчі акти, вносила до них зміни, утворювала і ліквідувала міністерства та державні комітети. Через структури апарату здійснювала керівництво місцевими Радами. Президія приймала укази про присвоєння почесних звань та відзначала нагородою, вирішувала питання громадянства, амністії та помилування тощо.

Президія на першій сесії новообраної Верховної Ради обиралася у складі Голови, двох заступників (а з X–XI скликань – трьох) та членів Президії.

Кількісний склад Президії Верховної Ради II–XI скликань змінювався. Так, Президія Верховної Ради II скликання складалась з 19 членів, VI–IX скликань – з 23, а X–XI – з 25. Вона формувалася, як правило, за класовим принципом, що

було характерним для Верховної Ради в цілому. Інтелігенція і партноменклатура в складі Президії становили більшість – 72,0–82,6% загальної кількості членів. Її представників у Президії II скликання було в 6,3 раза більше від робітників і в 19 разів більше від колгоспників. У складі Президії XI скликання вони в 6,6 раза перевищували робітників, і в 10 разів – колгоспників. Більшість складу Президії Верховної Ради становили представники партійних і радянських органів. Серед них – перший та другий секретарі ЦК КПУ, голови облвиконкомів, іноді міськвиконкомів, Голова республіканської Ради профспілок, перший секретар ЦК.

Представництво творчої інтелігенції в складі Президії було незначним. Так, наукову інтелігенцію традиційно представляли президенти АН УРСР О. В. Палладін (II–V скликання), Б. Є. Патон (VI–X скликання), віце-президент АН УРСР І. К. Походня (XI скликання).

Представництво робітників становило, як правило, три-п'ять депутатів, або 13–20% членів Президії.

У Президії колгоспне селянство мало одного-два члена, що становило 4–8% всього складу. До Президії Верховної Ради II–XI скликань входили як керівні, так і рядові представники сільськогосподарського виробництва.

80–82% членів Президії мали вищу освіту. Лише незначна кількість – середню, що свідчило про високий інтелектуальний рівень цього органу.

Як вже зазначалося, одним з важливих аспектів роботи цього органу стало здійснення контролю за роботою місцевих органів влади. Так, проаналізувавши 1948 р. діяльність місцевих Рад Дніпропетровської, Запорізької, Дрогобицької областей, Президія вказала на неприпустимість порушення деякими з них термінів скликання сесій, недостатню активність виконавчих комітетів. У 1955 р. Президія прийняла постанову «Про стан організації звітів депутатів перед виборцями і виконавчих комітетів перед Радами депутатів трудящих УРСР». Постанова містила вимогу регулярного скликання сесій Рад з обговоренням важливих питань господарського і культурного будівництва, активізації діяльності постійних комісій.

З метою визначення правового статусу місцевих органів влади в травні 1957 р. Президія ухвалила «Положення про обласну Раду депутатів трудящих», «Положення про міську районну Раду депутатів трудящих», «Положення про районну Раду депутатів трудящих», «Положення про сільську Раду депутатів трудящих», «Положення про селищну Раду

депутатів трудящих», «Положення про постійні комісії Рад депутатів трудящих Української РСР».

Президія вимагала від місцевих Рад поліпшення керівництва сільським господарством. Так, у квітні 1979 р. вона проаналізувала роботу Рад Полтавської області щодо забезпечення вискоєфективного використання присадибного земельного фонду, організації виробництва і закупки сільськогосподарської продукції.

Певна увага приділялася дотриманню законів. Зокрема, 1975 р. Президія розглядала питання про дотримання законів про охорону праці жінок у вугільній промисловості, а 1980 р. – про дотримання законів про працю у Кримській області.

Діяльність щодо підготовки сесій Верховної Ради зводилася до попереднього розгляду порядку денного: депутати забезпечувалися проектами законів, що виносилися на розгляд сесій. Заслуховувалися повідомлення державних і громадських інституцій, установ і організацій про результати заходів відповідно до рекомендацій постійних комісій.

Президія здійснювала контроль за виконанням депутатами наказів виборців, давала доручення депутатам щодо перевірки діяльності державних органів, установ і організацій. Депутати забезпечувалися спеціальною літературою, довідковими матеріалами.

Водночас робота Президії перебувала під постійним контролем партійного апарату, який фактично і готував ті рішення, котрі згодом приймала Верховна Рада.

5. Функціонування вищої виконавчої та розпорядчої влади

Проблеми промислового та сільськогосподарського виробництва відбудовчого періоду вимагали удосконалення структуризації і діяльності вищих виконавчих та розпорядчих органів державної влади. Рада Міністрів УРСР здійснювала заходи щодо керівництва народним господарством, усунення недоліків у функціонуванні інституцій державного управління республіки: міністерств, відомств та господарських організацій. У постанові уряду УРСР від 17 червня 1955 р. «Про організацію роботи в Раді Міністрів Української РСР» гостро критикувалася наявна практика надсилання великої кількості паперів з другорядних питань до структур уряду республіки, визнавалося ненормальним явище, коли керівники деяких відомств, ігно-

руючи облвиконками, зверталися з різних проблем безпосередньо до Ради Міністрів УРСР.

Значна увага приділялася проблемам упорядкування структури та штатів адміністративно-управлінського персоналу республіканських міністерств та відомств і органів управління на місцях. У 1955 р. в установах, міністерствах та відомствах України було скорочено понад 61 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, що дозволило тільки по фонду заробітної плати заощадити 430 млн крб.

Верховна Рада IV скликання на III сесії позитивно оцінила діяльність уряду в ліквідації недоліків у роботі державного апарату. Водночас вона вимагала від Ради Міністрів вжиття заходів щодо більш раціонального використання трудових та матеріальних ресурсів. Гальмували справу у розв'язанні згаданих проблем консерватизм та інертність урядовців.

Відбувалися організаційні зміни в системі міністерств та відомств. В УРСР у 1954–1956 рр. створювалися нові союзно-республіканські міністерства: чорної металургії, вугільної промисловості, зв'язку, вищої освіти, паперової та деревообробної промисловості, хлібопродуктів, спорудження підприємств вугільної, а також металургійної та хімічної промисловості і будівництва. В 1956 р. міністерства автомобільного транспорту та шосейних доріг трансформувалися із союзно-республіканських у республіканські, а міністерства легкої і текстильної промисловості об'єднувалися в міністерство легкої промисловості.

З травня 1957 р. управління промисловістю (будівництвом) здійснювалося через Ради народного господарства (раднаргоспи). Верховна Рада України на IV сесії прийняла Закон, згідно з яким в Україні створювалося 11 економічних адміністративних районів. До компетенції раднаргоспів переводилися комбінати, трести, підприємства, будівельні організації, бази матеріально-технічного постачання, підприємства промисловості та інші господарські організації, які до того підпорядковувалися загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам.

Та на практиці це рішення себе не виправдало. Галузі промисловості, що становили єдине ціле у виробничому організмі, виявилися поділеними між багатьма раднаргоспами. Тим самим порушувались зв'язки між окремими підприємствами однієї галузі. Керівництво підприємств тієї чи іншої галузі в межах раднаргоспу нерідко здійснювалося не спеціалізованими, а багатогалузевими управліннями.

Виникло становище, коли плани з питань нової техніки розглядались і затверджувались одним органом, плани виробництва і капітального будівництва – іншим, а питання постачання – третім. По суті не було єдиного органу, який би комплексно розглядав і розв'язував проблеми розвитку галузей народного господарства. Відхід від галузевого принципу управління промисловістю спричинив зниження рівня керованості багатьох галузей, порушення технічної політики і розпорошення кваліфікованих кадрів, породив багатоступінчасту систему управління.

У зв'язку з перебудовою управління промисловістю за територіальним принципом в Україні ліквідовувалися 11 союзно-республіканських і два республіканських міністерства, а також Державний комітет Ради Міністрів УРСР в справах будівництва і архітектури. Союзно-республіканські міністерства промисловості будматеріалів і будівництва перейшли у республіканське підпорядкування. Створювався Державний науково-технічний комітет Ради Міністрів УРСР, до компетенції якого відносилися питання вивчення та поширення передового досвіду виробництва, видання науково-технічної літератури тощо. Союзно-республіканське Міністерство торгівлі перейшло у республіканське підпорядкування. Одночасно розширювалися права республіканських і місцевих органів державного управління в частині розподілу доходів і використання бюджетних коштів.

Рада Міністрів УРСР, держкомітети, міністерства, відомства республіки в 60–70-х роках зосередили увагу на виконанні підприємствами, організаціями, установами планових завдань, активізації культурно-виховної роботи і поліпшенні обслуговування населення. Цьому сприяли реорганізаційні зміни в структурі міністерств і відомств, певне посилення контролю і перевірки виконання рекомендацій, впровадження принципів наукової організації праці. Але багато в чому заходи мали лише формальний характер і рішучих змін в діяльність управлінських структур не вносили.

Рада Міністрів УРСР керувала роботою держкомітетів, міністерств, інших установ, здійснювала керівництво українською Радою народного господарства (1960–1965) і радами народного господарства економічних районів (до 1966 р.), аж до ліквідації раднаргоспів.

Рада Міністрів визначила завдання, компетенцію і форми організаційно-правової діяльності держкомітетів, міністерств і відомств республіки, прийнявши нові положення про ці органи. Значну роботу в цьому напрямі здійснено після

зміни в 1965 р. системи управління промисловістю і реорганізацій деяких інших органів управління. Рада Міністрів контролювала діяльність керівних органів республіканських кооперативних об'єднань, інших громадських організацій. Але ця робота була надзвичайно неефективною.

Державні комітети, міністерства і відомства України вели й організаційно-правову роботу, зокрема, здійснювали керівництво відповідними управліннями облрад, підприємствами, організаціями, установами. Але в цій справі існувало багато неузгодженостей, бракувало потрібних законів, правової бази, тому належної ефективності в діяльності республіканських структур не було.

Верховна Рада 19 грудня 1978 р. прийняла Закон «Про Раду Міністрів Української РСР», який визначав загальну концепцію утворення, головні напрями і принципи діяльності та компетенцію Ради Міністрів України, її відносин з іншими державними органами.

Цей нормативний акт конкретизував положення Конституції УРСР. Розроблений під впливом союзного закону про Раду Міністрів СРСР, він складався з п'яти розділів, що об'єднували 33 статті. В першому розділі визнавалося, що Рада Міністрів є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади республіки, викладалися основні принципи і напрями її діяльності. Другий розділ визначав компетенцію Ради Міністрів, її основні повноваження в галузі економічного й соціального розвитку, культурного будівництва, планування тощо. Про відносини Ради Міністрів України з державними органами СРСР і союзних республік, виконкомів місцевих Рад народних депутатів, міністерствами, державними комітетами України йшлося в третьому розділі. В ньому визначалися принципи та правові основи відносин уряду з іншими державними органами. Четвертий розділ містив перелік міністерств і держкомітетів УРСР та інших підвідомчих Раді Міністрів республіки інституцій. П'ятий розділ відводився питанням організації роботи Ради Міністрів України. Закон наголошував, що уряд відповідальний перед Верховною Радою та її Президією і їм підзвітний, втілює в життя постанови найвищих органів державної влади республіки.

Протягом 80-х років система державних комітетів, міністерств, інших центральних органів управління України неодноразово реорганізовувалась. Створювались нові галузеві органи, змінювалась їхня підзвітність, підпорядкованість. Та весь цей механізм був надто громіздким, слабо

керованим і належних результатів в управлінні матеріальним виробництвом не давав, зокрема в питаннях впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

6. Місцеві органи державної влади

Із звільненням території України від німецько-фашистських загарбників у числі першочергових політичних акцій постало питання відновлення діяльності органів влади на місцях: у містах, селищах, селах, областях, а також республіці. Такі заходи вирішувалися двома шляхами. Спеціально уповноваженими на те республіканськими та обласними інстанціями призначалися керівні працівники обласних, міських, районних Рад, а останніми – відповідно селищних та сільських Рад. Вони добирали штат апарату, налагоджували діяльність промислових та сільськогосподарських підприємств, комунального господарства, вирішували питання освіти, культури.

Другим напрямом цієї діяльності було виявлення та залучення до праці наявних депутатів усіх рівнів Рад, які були обрані напередодні війни. Ці депутати були основою депутатського корпусу відповідних Рад і брали участь у діяльності органів державної влади на місцях, що відновили роботу.

Такі практичні організаційні заходи забезпечили легітимність системи Рад депутатів трудящих у роки повоєнної відбудови, надали імпульсу діяльності органів державної влади на місцях. До проведення перших повоєнних виборів Рад такі заходи були необхідними. Альтернативи здійсненню акцій щодо відновлення практичної діяльності місцевих Рад на той час не існувало. Адже із закінченням війни органи військової влади юридично уже не мали надзвичайних повноважень, якими були наділені на території, де оголошувався воєнний стан. Військові ради не видавали обов'язкових постанов для населення, державних і громадських організацій.

Складні проблеми відбудови народногосподарського комплексу вимагали інтенсивної діяльності місцевих Рад, їхніх виконавчих структур. Водночас рівень професійної підготовки значної кількості працівників виконкомів, відділів і управлінь обласних, міських районних Рад не забезпечував належного виконання завдань, які на них покладалися. Послаблення ролі місцевих Рад у господарському і культурному будівництві спричинили тяжкі наслідки війни: специфіка функціонування тоталітарної системи; постійне

втручання і пряма підміна Рад парторганамі; постійна кооптація у керівні органи Ради працівників, які не мали депутатських мандатів, – не могло сприяти зростанню авторитету Рад, розвитку демократії. У 1946 р. в місцевих Радах України залишилася третина депутатів, обраних у 1939–1940 рр. На 1 січня 1947 р. до місцевих Рад УРСР повернулося з армії 32 175 депутатів, хоча в армію призивалося 122 450 депутатів з 311 543, тобто 39,3%, обраних у 1939–1940 рр.

Навіть більшість голів виконкомів місцевих Рад не являлась депутатами. У багатьох місцевих Радах грубо порушувалися конституційні терміни проведення сесій. У деяких Радах такі заходи взагалі були рідким явищем, що істотно гальмувало нормалізацію діяльності Рад, виконання ними своїх функцій. Труднощі в роботі місцевих Рад та їхніх виконавчих структур значно ускладнювалися зволіканням у проведенні виборів.

Президія Верховної Ради УРСР лише 20 вересня 1947 р. видала указ про вибори до місцевих Рад 21 грудня 1947 р. Отже, тільки через два роки після війни відбулися вибори до місцевих органів державної влади республіки. Виборча кампанія проводилась згідно з Положенням про вибори, затвердженим Президією Верховної Ради УРСР 9 вересня 1947 р. У процесі виборів обрано 18 002 місцеві Ради, в тому числі 25 обласних, 13 окружних, 750 районних, 258 міських, 86 районних у містах, 16 405 сільських і 465 селищних. До місцевих Рад республіки було обрано 307 361 депутата.

На перших сесіях Рад відбулося обрання виконавчих комітетів постійних депутатських комісій з різних питань господарської і соціально-культурної діяльності. Всього до складу виконкомів увійшло 91 098 депутатів. Майже половина голів виконкомів були обрані вперше, працювали на цій посаді не більше року. Серед голів виконкомів 258 мали вищу освіту, 2 441 – середню, 5 483 – незакінчену середню, а 9 846 – початкову освіту. Приблизно таким був і склад заступників голів виконкомів. Серед голів виконкомів було 11 013 партійців – дві третини загальної кількості, серед заступників голів – третина, а серед секретарів виконкомів – приблизно 20%.

Життя показало, що відсутність належного загальноосвітнього рівня, відповідного досвіду і кваліфікації у значній частині керівного складу місцевих Рад негативно позначались на їхній роботі, діяльності органів влади на місцях взагалі. В місцевих Радах діяло 83 173 постійні комісії. До

них увійшли 233 333 депутати, з яких понад 25 тис. були депутатами Рад і раніше мали певний досвід практичної роботи. Але абсолютна більшість депутатів робила тут лише перші кроки. Значна плінність відповідальних працівників часто виключала наступність та системність у роботі, негативно позначаючись на діяльності Рад. У 1945 р. і першій половині 1946 р. змінилося 69,9% голів виконкомів міських і районних Рад.

Через обласні, районні, міські, сільські і селищні Ради здійснювалися заходи щодо відбудови та діяльності підприємств місцевої промисловості, комунального господарства, торгівлі, громадського харчування, медичних установ, налагодження роботи підприємств республіканського і союзного підпорядкування тощо. Місцеві Ради та їхні відповідні підрозділи проводили житлове будівництво.

Розвиток місцевої промисловості був важкою справою відбудови промислового потенціалу, піднесення продуктивних сил республіки. В місцевих Радах після виборів 1947 р. утворено 1014 постійних комісій з питань відбудови місцевої промисловості, в тому числі в районних Радах 299 комісій за участю 1 108 депутатів. У міських і районних Радах у містах у 142 постійних комісіях працювало 1784 депутати.

У республіці протягом 50-х років 4 рази відбувалися вибори до місцевих Рад (1953, 1955, 1957, 1959 рр.). Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 3 грудня 1950 р. збільшувалися виборчі квоти по виборах до сільських і селищних Рад. Тож у 1953 р. до місцевих Рад республіки обрано 326 351 депутата. Вибори до місцевих Рад 1955 р. вже проходили з урахуванням нових виборчих квот. Кількість депутатів сільських і селищних Рад збільшилася з 9 до 15, а в районних – з 25 до 35.

Відповідно до указу Президії Верховної Ради від 27 грудня 1958 р. виборчі квоти знову зросли. Кількість депутатів у місцевих Радах збільшилася з 322,6 тис. у 1950 р. до 381,5 тис. у 1959 р. А в 1961 р. до місцевих Рад УРСР обрано понад 392 тис. депутатів, або на 69,4 тис. більше, ніж у грудні 1950 р. У 50-х роках спостерігалось підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня депутатського корпусу місцевих Рад. Серед депутатів місцевих Рад УРСР 1957 р. налічувалося понад 18% спеціалістів: інженерно-технічних працівників, агрономів, педагогів, лікарів, представників інших спеціальностей. Якщо в 1955 р. депутатів з вищою і середньою освітою було 34,8%, то в 1957 р. – 38,1%.

Повноваження місцевих Рад у 1956 р. значно розширювалися. Виконкоми міських і районних Рад затверджували

титульні списки проектних завдань і кошторисно-фінансові розрахунки, технічні проекти і кошториси на будівництво об'єктів місцевого підпорядкування вартістю до мільйона крб. Обласним Радам надано права внести зміни в адміністративно-територіальний поділ районів, визначати межі міст обласного і районного підпорядкування, відносити поселення до категорії міст районного підпорядкування і селищ міського типу та перейменовувати населені пункти сільської місцевості.

Місцеві Ради 1961 р. дістали право складати і затверджувати свої бюджети, в місцевих бюджетах визначати постійні джерела з доходів-відрахувань від податку з обороту, прибуткового податку з населення і прибутків від сільськогосподарського податку, лісового доходу, прибуткового податку колгоспів, платежів по державному страхуванню.

Відзначимо, що висунуте свого часу більшовиками гасло – «Вся влада Радам!» – фетишизувалося до початку 90-х років. Отже, фактично не існувало розмежування між законодавчою і виконавчою владами. Ради одночасно виконували обидві функції. Насправді виходило, що вони не мали повною мірою ні влади, ні прав, ні обов'язків. За них керувала партія, яка мала реальну владу, а відповідати за стан справ не бажала.

За таких обставин Ради на своїх сесійних засіданнях більше розглядали так звані чергові питання. Серед них, передусім, питання народногосподарських планів, бюджету, соціально-економічного розвитку регіонів. Ради вирішували проблеми, пов'язані з роботою підприємств місцевої промисловості, транспорту, будівельних організацій, колгоспів та радгоспів. У роботі сесій певне місце займали проблеми житлового будівництва, функціонування установ охорони здоров'я, шкіл, культури тощо. Зароджувалася практика проведення виїзних сесій, але поширення вона не набула.

Відбувалися деякі зміни в роботі виконкомів Рад. Певною мірою удосконалювалися демократичні принципи діяльності Рад, її форми і методи.

У листопаді 1964 р. Президія Верховної Ради УРСР видала Указ про об'єднання обласних промислових та обласних сільських Рад депутатів. В ньому висловлювалося побажання активнішого делегування Радам функцій державного управління народним господарством.

З метою підвищення професійної підготовки працівників держапарату створювалися університети правових знань, курси і школи радянського активу, семінари, наради з обміну

досвідом тощо. Та ці заходи часто здійснювалися формально, нерідко без урахування професійних навичок слухачів.

Іншою формою впливу Рад на роботу органів державного управління став депутатський запит. Проте часто управління їх ігнорували, багато депутатських запитів не виконувалося.

Відповідно до союзного законодавства II сесія Верховної Ради України V скликання (1959 р.) вперше в радянському будівництві ухвалила Закон про порядок відкликання депутатів обласної, районної, міської, районної в місті, селищної і сільської Рад. Після прийняття Конституції УРСР (1978 р.) Верховна Рада республіки в червні 1979 р. затвердила нову редакцію Закону про порядок відкликання депутатів. Але цим правом фактично не користувалися.

Отже, в 50–80-ті роки місцеві Ради України зробили певний крок в удосконаленні форм і методів залучення трудящих до вирішення завдань господарського та соціально-культурного будівництва.

РОЗДІЛ | ПРОМИСЛОВІСТЬ 9 | УКРАЇНИ У 1945—1990 РОКАХ

1. Відбудова індустрії у повоєнні роки

За роки війни економіка України зазнала жахливих руйнувань. На руїни й попелища перетворилися міста і села, заводи і фабрики. Понад 16 тис. промислових підприємств, у тому числі 147 доменних і 117 мартенівських печей, 136 прокатних станів, 314 найбільших шахт Донбасу зруйнували фашисти. Десятки шахт було затоплено. Спалено і зруйновано 714 міст та робітничих селищ. У багатьох містах республіки не було води, електрики, бракувало палива. Ворог знищив або вивіз 56 тис. тракторів, 24 тис. комбайнів. Люди жили в землянках, підвалах, бараках. Близько 10 млн чоловік втратили житло. Десятки тисяч дітей залишилися сиротами. Не вистачало продовольства, одягу, взуття, товарів першої необхідності.

Серед першочергових завдань повоєнного часу постала відбудова промисловості, відновлення і розвиток важкої індустрії – металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, шахт і рудників, машинобудівних заводів, Дніпрогесу, а також будівництво газопроводу Дашава–Київ, спорудження нових підприємств хімічної та легкої і харчової промисловості.

У машинобудівному комплексі увага зосереджувалася на відновленні заводів для виготовлення вугільного, металургійного та енергетичного устаткування, паровозо- і вагонобудування, сільськогосподарського машинобудування. Великих зусиль вимагало відновлення залізниць та вокзалів, річково-го і морського транспорту, засобів зв'язку, мостів, шосейних доріг. Одночасно передбачалося освоєння нових вугільних, нафтових родовищ у західних областях України. Планувалися роботи введення в дію нових підприємств будівельних матеріалів, цукрозаводів, м'ясокомбінатів тощо.

Основні кошти і людські резерви держава спрямовувала на відбудову об'єктів важкої індустрії, часто не рахуючись із життєвими потребами трудящих. Керівництво країни продовжувало дотримуватися командних методів управління економікою. Повоєнні роки характеризуються звеличенням ролі

Сталіна, якому приписувалися всі здобутки радянських людей під час війни. Водночас у ГУЛАГах перебували десятки тисяч в'язнів, праця яких підтримувала економіку тоталітарної держави.

У 1945 р. у промисловості України працювало тільки 48,5% робітників і службовців порівняно з 1940 р. Навіть машинобудівні заводи мали гостру нестачу кваліфікованих кадрів, кількість яких за роки війни зменшилася. На шахтах Донбасу, рудниках Кривбасу кадрові робітники становили лише 15–20% довоєнного часу. В 1947 р. у вугільній промисловості жінки становили понад 35% працюючих. У багатьох галузях індустрії питома вага юнаків і дівчат віком до 19 років серед працівників сягала майже 18%. На всіх ділянках відбудовних робіт широко використовувалася праця демобілізованих воїнів, пенсіонерів, підлітків. На їхню долю випав великий обсяг робіт у зв'язку з тим, що засобів механізації постійно бракувало. Ручна праця була основною в багатьох трудових колективах. Належної системи охорони праці фактично не існувало, що часто в екстремальних умовах спричинювалося до виробничих травм та каліцтва. Не вистачало коштів і відповідних систем захисту.

Протягом 1946–1948 рр. у промисловість республіки влилося понад 2 млн колишніх військових. Частина демобілізованих, що мала певний досвід роботи у довоєнні роки, зайняла на підприємствах посади техніків, інженерів. Відновлено організований набір робочої сили, що діяв у довоєнні роки. Застосовувалися примусові заходи набору молоді через військкомати. Та робочих рук все ж не вистачало. В металургії на кінець 1946 р. було лише 86,3% довоєнної кількості працюючих, у вугільній промисловості 95,5% до потреби. На багатьох заводах України кадровий склад працівників не досягав навіть половини довоєнного. Лише на початок 50-х років у промисловості України було 6,9 млн робітників і службовців – на 724 тис. більше порівняно з 1940 р.

Складні завдання відродження народного господарства можна було вирішити лише на основі широкого впровадження в усі галузі нової техніки і технології, засобів механізації трудомістких процесів. Передбачалося впровадження у цивільне виробництво технічних досягнень воєнної промисловості, освоєння випуску нових типів машин і устаткування, збільшення парку механізмів у 3–4 рази порівняно з довоєнним рівнем. Розроблена програма підвищення технічного озброєння виробництва мала спиратися на новітні досягнення світової та вітчизняної науки і техніки.

Великі руйнування, яких зазнали наукові і промислові центри України, розробки і впровадження нової техніки і технології, реконструкція металургійних, машинобудівних заводів потребували не лише значно більших асигнувань, а й нових підходів у плануванні. Та адміністративна командна система виявила нездатність до інтеграції науки і виробництва, орієнтувалася на трудовий ентузіазм людей. Виконання виробничих планів, як і в роки війни, вимагало граничного напруження сил. Соціальні проблеми – житлова, охорона праці і медичне обслуговування – протягом років залишалися на низькому рівні. Переведення виробництва на випуск мирної продукції потребувало рішучої заміни застарілого обладнання, реконструкції цехів і дільниць. Тисячі підприємств змінювали профіль, переходили до виробництва товарів першої необхідності. Зазнала змін система зв'язків і пропорцій між галузями економіки. На кінець війни в 1945 р. у республіці вироблено лише 23% електроенергії, видобуто 36% вугілля, виплавлено 17% чавуну, вироблено 15,4% сталі, 14,6% прокату від рівня 1940 р.

Значною подією стало введення в дію газопроводу Дашава–Київ. Дешевий вид палива надійшов у тисячі квартир, використовувався у промисловості, зокрема металургії, що давало значну економію коштів, сприяло поліпшенню культури виробництва, удосконаленню його технології.

Керівництво держави, недостатньо приділяючи увагу відродженню і розвитку легкої і харчової промисловості, настійно проводило лінію на розширення так званих базових галузей, ставило завдання нового будівництва металургійних, машинобудівних заводів, шахт і рудників. Економіка УРСР, як і Союзу в цілому, розвивалася шляхом екстенсивного розширення виробництва, введення нових виробничих потужностей.

Значну матеріальну допомогу у роки відбудови отримували західні області України. Тисячі спеціалістів, кваліфікованих робітників з різних регіонів Союзу брали участь у становленні нових галузей промисловості. Але нерідко новоприбулі фахівці і робітники не знали місцевих звичаїв, мови, культури, що позначалося на їхніх взаєминах з місцевим населенням і практичних справах. Виникали підприємства, що стали основою подальшого промислового розвитку регіону. Один за другим ставали до ладу заводи – автотранспортувачів, сільськогосподарського машинобудування, електроламповий, інструментальний, телеграфної апаратури. Стародавній Львів перетворився на великий

індустріальний центр. Виникали промислові підприємства в Дрогобичі, Рівному, Станіславі та інших обласних центрах.

У різних галузях промислового виробництва творчою працею прославили себе передовики виробництва, – такі, як сталевари Дніпропетровського металургійного заводу І. Невчас, Маріупольського ім. Ілліча М. Кучерін. Серед машинобудівників республіки уславилися токари Київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинський, токарі харківських заводів В. Дрокін, І. Курманов, І. Подвезько, М. Лупандін та ін. Однак досвід майстрів не завжди отримував належну оцінку, не набував масовості, а замикався на підприємствах, де новатори трудилися. І таке становище переважало в різних галузях народного господарства.

За роки відбудови трудові колективи у співдружності з ученими, інженерно-технічними працівниками вирішили ряд складних технічних завдань у ході робіт на відновленні Дніпрогесу, «Запоріжсталі». Так, під час відбудови домни № 3 заводу «Запоріжсталь» вперше в будівельній практиці запропоновано було підняти і вирівняти домну, в яку влучила бомба, без демонтажу. Будівельники і монтажники під керівництвом М. Чудана та головного інженера О. Шегала здійснили цю операцію за 5,5 години замість двох місяців, потрібних при інших варіантах. Одержано велику економію матеріальних і грошових ресурсів.

Прикладом вдалого технічного розв'язання проблеми може бути відбудова доменної печі № 4 заводу «Азовсталь», корпус якої внаслідок підриву опустився на 3,8 м, перемістившись у нижній частині вбік. Замість демонтажу всієї печі було прийнято сміливе технічне рішення, в результаті якого доменну піч випрямлено і поставлено на місце. Це була перша в історії світової металургії акція підняття цілої доменної печі вагою 2600 т. Вже 18 вересня 1946 р. будівельники і металурги успішно впоралися із завданням.

У ході відбудовних робіт було реконструйовано основні потужності чорної металургії, підприємства будівельної індустрії, хімії. Стали до ладу 22 доменні, 43 мартенівські печі і 45 прокатних станів. Металурги України на початку 50-х років давали майже 48% загальносоюзної виплавки чавуну, понад 30% виробництва сталі і близько третини прокату. Українські машинобудівники почали виготовляти нові види продукції: вугільні комбайни, мотоцикли, магістральні тепловози, автомашини, бурякозбиральні комбайни та ін.

Значні недоліки мали місце у плануванні, організації виробництва, використанні устаткування, особливо оновленні

техніки. Нові об'єкти вводилися в дію зі значними недорожками – як наслідок понадурочних робіт, авралів.

У ряді галузей промисловості завдання відбудовних робіт не були виконані. Лише на початку 50-х років виробництво верстатів, видобуток вугілля, виробництво сталі, виплавка чавуну, виготовлення коксу, продукції нафтової, хімічної промисловості досягло довоєнного рівня.

Через недостатню енергоозброєність праці, нестачу засобів механізації продуктивність праці у багатьох галузях залишалася надто низькою. Велика плінність кадрів у виробничих колективах не сприяла підвищенню ефективності виробництва. Збитковими залишалися важка промисловість, зокрема вугільна, будівництво, що негативно позначалося на всьому народному господарстві і в наступні роки.

У республіці в роки відбудови вирішено ряд завдань, пов'язаних зі створенням і впровадженням у виробництво нових машин і механізмів, зокрема вугільних комбайнів, тепловозів, турбін високого тиску, підйомних машин для глибоких шахт, різних типів верстатів, екскаваторів тощо.

Однак рівень механізації багатьох видів трудомістких робіт, зокрема у металургії, будівництві, сільському господарстві був досить низьким, а отже низькою була і продуктивність праці. Металургійні заводи щороку втрачали мільйони тонн залізної руди, що виносилася колошниковими газами у вигляді пилу. На багатьох заводах чавун розливався і прибирався вручну. Через недосконалість технології обробки металу на машинобудівних заводах багато сортового металу відходило в стружку. Значна кількість металу втрачалася через часті аварії та низьку якість.

І все ж основні завдання відбудови було завершено наприкінці 40-х років. Своєю самовідданою працею трудівники промисловості, при допомозі трудящих інших республік виконали величезний обсяг робіт, створили необхідні передумови для дальшого розвитку індустрії, прискорення розвитку всього народного господарства.

2. Особливості промислового розвитку в 50–60-х роках

Для початку 50-х років характерно посилення руху трудівників за виготовлення продукції кращої якості, зниження собівартості виробів, економію матеріальних ресурсів, механізацію і автоматизацію виробництва. Набували поширення рухи за використання внутрішніх резервів виробництва,

впровадження нової техніки і технології, швидкісні методи обробки металу. У різних галузях промислового виробництва у 50-х роках виникли почини, які мали підтримку на суміжних заводах і фабриках, шахтах і рудниках. Так, харківські турбобудівники виступили з ініціативою підвищення якості продукції. Одним із ініціаторів руху був токарь Харківського турбінного заводу ім. Кірова К. Кисляков, який запропонував створювати в цехах наскрізні бригади відмінної якості продукції. До руху за високу якість виробів, за економію сировинних ресурсів, палива, електроенергії, зниження ваги машин приєдналися тисячі трудівників.

Цей період ознаменувався пошуком нових підходів до соціально-економічного розвитку. Намічались заходи щодо збільшення асигнувань на розвиток легкої і харчової промисловості, розширення виробництва промислових товарів широкого вжитку, поліпшення їхньої якості. Проте ці добрі наміри залишилися на папері.

Дедалі потворнішого вигляду набувала гігантоманія, коли величезні ресурси вкладалися у спорудження нових великих гідро- і теплових електростанцій, металургійних і машинобудівних заводів, шахт, рудників. Часто це робилося без належного врахування наявної робочої сили, техніки, устаткування, навіть ресурсів. Гіганти металургії, хімії, машинобудування споруджувалися десятками років, устаткування для них, на момент закінчення будівництва морально застарівало. Командна система послідовно не враховувала життєвих інтересів трудящих.

Скрутне становище створилося у вугільній галузі. Хоча лише за першу половину 50-х років в УРСР було введено в дію 142 нові шахти, в тому числі на Волині, Львівщині, але запроектовані потужності не були повністю освоєні. У Донбасі на 70 шахтах збільшення видобутку палива обмежувалося можливостями підйомних установок. Із 489 вугільних комбайнів на шахтах комбінату «Донецьквугілля» 1954 р. працювали лише 261. Вони часто виходили з ладу, а запчастин завжди бракувало.

Якість багатьох видів продукції промисловості залишалася низькою. Машини і механізми мали велику вагу. Серйозні вади виявлялися у використанні і зберіганні гірничошахтного устаткування, застосуванні важливих винаходів і раціоналізаторських пропозицій робітників та інженерно-технічних працівників. Водночас на багатьох підприємствах вирости справжні майстри своєї справи, досвід яких, на жаль, часто не отримував належної оцінки. Держава, партійні

органи приймали рішення для проведення чергової кампанії, але після її проголошення організаційна робота припинялася і виконання не забезпечувалося. Таке становище спостерігалось і за М. Хрущова, і в наступні роки.

У шахтарських колективах Донбасу ініціаторами нарощування видобутку палива виступали І. Редькін, М. Сербінович, О. Маруда, М. Мамай, О. Кольчик, К. Северинов, які домоглися значних досягнень у праці, вносили свої пропозиції для удосконалення видобувної техніки і технології. Проте з боку господарських органів, як і раніше, недостатньо зживалося заходів щодо поширення досвіду новаторів.

Головна увага керівників заводів, шахт, будов зосереджувалася на тому, щоб достроково подати рапорти в центр про трудові почини, нові форми соцзмагання, виконання виробничих завдань до знаменних дат. Людина ж, її проблеми залишалися поза увагою. Велика плінність серед працівників, у тому числі і керівництва, ІТП, завдала великих втрат виробництву. Продуктивність вугільних комбайнів, породонавантажувальних машин була набагато нижчою від планової. Питання реконструкції шахт, забезпеченості новою технікою вирішувалися повільно. Ручна праця часто за екстремальних умов ще мала місце у багатьох галузях промисловості, будівництві.

Гігантоманія, що панувала у багатьох галузях важкої промисловості, супроводжувалася значними прорахунками у плануванні, зокрема Міністерства машинобудування, важкого і транспортного машинобудування. На багатьох заводах бракувало кваліфікованих інженерно-технічних працівників, особливо конструкторів. Технічні вузи не забезпечували відповідного рівня професійної підготовки спеціалістів. Ті ж, хто працював на посадах ІТП і не мав відповідної підготовки, далеко на завжди забезпечував належний рівень роботи. Навіть на таких заводах, як Харківський тракторний, «Світло шахтаря», бракувало підготовлених для роботи у нових умовах ІТП. Машини і механізми, що виготовлялися в республіці, на зовнішньому ринку не були конкурентоспроможними, поступалися зарубіжним аналогам. Значна частина продукції мала надмірну матеріаломісткість, не була зручною у користуванні.

Через незабезпеченість кваліфікованими спеціалістами у металургійній промисловості також виникли труднощі. порушувалися режими роботи домен і мартенів, частими були аварії. Водночас у галузі трудилися справжні майстри «вогняних справ» – такі, як І. Кочерга – прокатник Ждановського

металургійного заводу; С. Якименко, С. Мартинов, О. Небилицин – сталевари «Запоріжсталі»; Д. Галушко, П. Кириченко – сталевари заводу «Дніпрспецсталь».

У повоєнні роки набула розвитку хімічна індустрія в Україні. Після відбудови хімічних підприємств один за одним ставали до ладу нові заводи і комбінати хімії. В 1951 р. почала видавати продукцію перша черга Лисичанського хімкомбінату (тепер – виробниче об'єднання «Азот»). З 1952 р. випустив капронове волокно колектив Київського комбінату хімічних волокон (ВО «Хімволокно»). У тому ж році на Вінницькому хімзаводі пущено перший цех грануляції суперфосфату, а на Шосткинському хімзаводі (ВО «Свема») розгорнуто випуск стрічок для магнітного запису звуку. На Сакському хімзаводі 1955 р. введено в експлуатацію виробництво пергідролі. Однак рівень розвитку галузі ще не відповідав зростаючим потребам народного господарства. Лише з кінця 50-х років розвиток хімічної промисловості в республіці набув прискорення. Хімічні комбінати Львівщини – такі, як Роздольський гірничохімічний, Стебницький калійний, Яворівський гірничохімічний, відігравали значну роль у розвитку хімічної промисловості. Вагомий внесок у вдосконалення технології виробництва, поліпшення якості продукції, економію сировини і коштів внесли апаратник Горлівського хімкомбінату О. Штих, старший апаратник Лисичанського хімкомбінату Г. Захарченко, апаратник Рубіжанського хімкомбінату С. Трихліб.

Долаючи великі труднощі, працівники металургійної промисловості України завдяки впровадженню нових технологій досягли певних успіхів. Промислове використання природного газу та кисню супроводжувалося якісними зрушеннями у всьому металургійному циклі. Переведення доменних печей на підвищений тиск газу під колошником означало початок широкої інтенсифікації виробництва. Вже наприкінці 50-х років 75% загального числа доменних печей України використовувало підвищений тиск газу. Будівельники і металурги республіки вводили в дію потужні мартенівські печі, забезпечені на той час сучасним, високопродуктивним обладнанням. Так, мартенівські печі потужністю 500 т на Комунарському металургійному заводі були найбільшими в світі. У сталеплавильному виробництві важливим технічним досягненням було промислове освоєння киснево-конверторного процесу. Народне господарство потребувало високолегованих марок сталі та спецсплавів у електросталеплавильних печах.

Металурги заводу «Дніпроспецсталь» у співдружності з ученими вжили заходів щодо налагодження виробництва електросталі. Зокрема, освоювався новий технологічний процес виробництва металу особливо високої чистоти і якості – електрошлаковий переплав. У промисловості його вперше впроваджено на «Дніпроспецсталі» Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона. Колектив заводу також започаткував впровадження вакуумно-дугового переплаву.

В Україні у 50–60-х роках велося велике промислове будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі. Але рівень технічного оснащення виробництва залишався низьким. Збільшення видобутку палива, залізної руди, хімічних виробів досяглося шляхом грубих порушень елементарних правил охорони навколишнього середовища. Зростали викиди промислових відходів у повітря, водойми. Спорудження гідроелектростанцій на Дніпрі призводило до виведення з користування тисяч гектарів родючих ґрунтів.

Однобічна орієнтація на розвиток важкої індустрії, помилки і прорахунки у плануванні нових об'єктів завдавали великої шкоди економіці. Силкові, волюнтаристські методи керівництва народним господарством, некомпетентність чиновників міністерств і відомств, а також ігнорування застереженнями вчених, спеціалістів негативно позначалися на розвитку народного господарства.

Становище у ряді галузей важкої промисловості в середині 50-х років загострилося. Зривалися завдання видобутку палива. Не виконувалися плани механізації вуглевидобутку, зниження собівартості вугілля. Прогресивний графік циклічності видобутку вугілля в деяких колективах не було запроваджено. Тисячі трудівників галузі досягли певних успіхів, але їхня праця належно не винагороджувалася. Договірні зобов'язання з боку міністерств про охорону праці, поліпшення техніки безпеки не виконувалися. Виробничий травматизм на багатьох шахтах, рудниках, заводах був справжнім лихом. Як завжди, коштів на охорону праці, техніку безпеки бракувало.

У республіці, як і в усьому Союзі, з середини 50-х років розгортається кампанія боротьби за підвищення технічного рівня виробництва. Розроблялися плани механізації і автоматизації виробничих процесів, створювалися бригади у складі ІТП та робітників для технічного переозброєння виробництва, відбувалися огляди технічного рівня продукції, знімалися з виробництва застарілі зразки машин і устаткування, прилади. Ця кампанія тривала і на початку 60-х років, але кардинальних змін на виробництві, значного під-

вищення продуктивності праці, ефективності виробництва не сталося. Більшість планів і заходів залишалася нездійсненою. Вони не підкріплялися матеріально. Створені раднаргопси прагнули вирішувати справу розвитку техніки і технології в рамках відповідних регіонів, відбувся розрив усталених зв'язків споріднених колективів, не втілювалася в життя єдина науково-технічна політика, розвивалося місництво. В результаті нагромаджувалися невирішені завдання, усталювався низький рівень технічного озброєння виробництва, залишалася високою питома вага ручної праці. Заводи-монополісти не були зацікавлені в підвищенні якості продукції і, користуючись відсутністю конкурентів, продовжували виготовляти застарілу техніку, неохоче бралися за проведення реконструкції, шляхом зростання цін забезпечували себе.

В Україні з 50-х років розгорталися роботи з електрифікації залізниць, що підвищувало ефективність роботи залізничників, відкривало перспективи поліпшення перевезень вантажів та пасажирів. Та значних зрушень у розвитку транспорту, як і засобів зв'язку, не відбулося. Серйозні недоліки мали місце у роботі Міністерства шляхів сполучення УРСР і у перевезенні вантажів, забезпеченні сировиною металургійних, зокрема коксохімічних заводів. У керівних інстанціях України змушені були визнати, що на багатьох підприємствах продовжують виготовляти машини і устаткування застарілих конструкцій, слабо впроваджуються нова технологія, досягнення науки і техніки, передовий досвід. Застаріле обладнання виготовляв Одеський завод радіально-свердлильних верстатів та інші заводи області. Дніпропетровський комбайновий завод випускав недосконалі, застарілої конструкції бурякозбиральні комбайни, Кіровоградський завод «Червона зірка» – сіялки тощо. Порівняно із зарубіжними аналогами вітчизняні машини і устаткування поступалися продуктивністю, були більш матеріаломісткими і незручними в експлуатації. Проте об'єктивного аналізу стану справ у розвитку науки і техніки протягом багатьох років не робилося.

Становище в економіці республіки в середині 60-х років загострилося. Працівники ряду галузей, в тому числі вугільної, хімічної, нафтопереробної, а також легкої і харчової, не справлялися з виробничими завданнями. Повільно вводилися нові потужності, зривалися плани будівельних робіт. Темпи технічного переоснащення виробництва істотно відставали, зокрема у вугільній промисловості. Значна частина техніки простоювала – виходили з ладу

окремі вузли і деталі. Міністерства і Держплан не вживали заходів щодо виготовлення нових агрегатів, впровадження передових технологій.

Командна система виявилася нездатною розв'язати проблеми технічного переозброєння виробництва, поліпшення якості продукції. Інтеграція науки і виробництва залишалася надто складною проблемою. Цінні нововведення, винаходи і раціоналізаторські пропозиції працівників часто не мали застосування. Керівництво не завжди надавало допомогу винахідникам, не дбало про матеріальне стимулювання.

Чергова спроба розв'язати важливі проблеми економіки припадає на середину 60-х років. Спочатку на нову систему планування та економічного стимулювання перейшли 43 великих підприємств і 17 різних галузей промисловості. Серед них – колектив Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова. Ці підприємства мали кваліфіковані кадри і все необхідне для роботи за нових умов. В Україні, як і в СРСР, велася економічна підготовка кадрів, вивчалися принципи госпрозрахунку, нові засади планування, системи матеріального стимулювання.

Якщо на перших етапах економічна реформа на експериментальних підприємствах досить швидко дала нагромадження значних коштів, виконання планових завдань тощо, то перехід на більше число колективів бажаних результатів не дав. Хоча 1968 р. нова система господарювання охопила більше половини промислових підприємств СРСР, проте поступово економічна реформа загасала.

Освоювали виробництво нової техніки працівники машинобудівних заводів України спільно з ученими і конструкторами. В 1966–1970 рр. в республіці розпочато випуск 4,3 тис. нових видів машин, устаткування, приладів і засобів автоматизації, в наступні п'ять років – освоєно виробництво ще 4,3 тис. Протягом 60-х років заводами вугільного і гірничорудного машинобудування виготовлено 127 промислових зразків і 83 промислові партії нових машин і устаткування, знято з виробництва 103 застарілих зразки. Але техніки бракувало, окремі вузли й деталі зношувалися і виходили з ладу. Так, у 1965 р. на шахтах УРСР працювало лише 358 вузькозахватних комбайнів, або 20,8% загального числа, в 1970 р. – 730, або 48%.

У ряді галузей промисловості наприкінці 60-х років ускладнилися умови праці, проявилися хиби в її організації, зокрема в хімічній галузі. Вводилися у експлуатацію нові потужності, але мало уваги приділялося питанням поліп-

шення умов виробництва, несвоєчасно впроваджувалися засоби техніки безпеки, низькою була виробнича культура. Нові потужності використовувалися не повністю, а тому потреби народного господарства не задовольнялися, зокрема щодо якості, особливо складних мінеральних добрив. Працівники хімічного машинобудування заборгували виготовленням нових машин і устаткування.

Працівники легкої промисловості всупереч труднощам упродовж 60-х років домоглися збільшення виробництва бавовняних тканин – удвічі, вовняних – майже втричі, шовкових – більш ніж удвічі, шкіряного взуття – майже в два рази. Хоча належної уваги до працівників легкої промисловості протягом десятиріч із боку керівництва республікою не виявлялося. В галузі була низька оплата праці, на технічне переоснащення виробництва постійно не вистачало асигнувань.

3. У пошуках механізму «прискорення»

У 70-х роках набирали сили тенденції, які свідчили про низький технологічний рівень промислового виробництва України. Великих втрат зазнала металургія через недостатню увагу до своєчасної реконструкції виробництва, кращої організації виробничих процесів. Рівень механізації праці на багатьох підприємствах залишався надто низьким. Простоти в ряді цехів, крім передбачених планом на ремонт обладнання, спричинювалися частими аваріями. Технічне переоснащення у вугільній промисловості відставало від вимог виробництва. На ряді шахт бракувало робітників для підземного транспорту, а також для ремонту підземних виробіток. Очисні комбайни часто виходили з ладу, і їх ремонт потребував багато часу. З боку Мінтяжмашу і Держплану СРСР не вживалося необхідних заходів щодо виправлення становища, виготовлення необхідного устаткування для гірників. Реконструкція на шахтах тяглася роками, механізація допоміжних та вантажно-транспортних робіт ще залишалася недостатньою. Через відсутність належної уваги з боку господарських керівників на шахтах Донбасу в середині 70-х років значна частина бригад не виконувала виробничих завдань. Хоча ухвалювалися різні постанови з питань розвитку вугільної промисловості, технічного переозброєння галузі, через обмеженість асигнувань, відставання розвитку вугільного машинобудування, застарілі технології видобуток палива з кожним роком зменшувалися. Якщо в 1970 р. в Україні видобуто 207 млн т вугілля, то 1980 р. – 197 млн т, у 1985 р. – 189 млн т, у 1987 р. – 182 млн т.

Висока питома вага видобувних галузей індустрії зумовила поступове посилення тенденції до зниження частки України в сукупному суспільному продукті та виробленому національному доході країни.

Однак на Україну на початку 70-х років припадало понад 32% загальносоюзного виробництва тракторів, 23% сільськогосподарських машин та запчастин до них. Спрацьованість основних промислово-виробничих фондів у паливно-енергетичному комплексі у 70–80-х роках набула загрозливого стану. Наприкінці 80-х років вона становила 43%. Майже 280 діючих шахт із 400 на середину 80-х років працювали без реконструкції понад 20 років. Сподівання на різке підвищення ефективності виробництва, якості продукції шляхом впровадження промислових роботів, верстатів з числовим програмним управлінням не виправдали себе. Розробка і виготовлення нової техніки потребували значних коштів і часу. Використання промислових роботів (маніпуляторів), як і нових верстатів, не давало очікуваного ефекту. Виявилось, що нова техніка економічно вигідна лише за умов інтенсивного виробництва, при глибокій уніфікації деталей і вузлів.

Продуктивність праці в республіці постійно знижувалася. Якщо протягом 1966–1970 рр. вона становила 6,1%, за 1971–1975 рр. – 4,1%, то за 1976–1980 рр. – 3,0%. Щорічно п'ята частина підприємств (20%) не виконувала планів науково-дослідних робіт. Всупереч здоровому глузду продовжувалося капітальне будівництво все нових і нових заводів та фабрик, великих цехів, що за розмірами відповідали новим підприємствам. Хімічні комбінати і видобувні комплекси нарощували виробничі потужності, не рахуючись з потребами охорони природного середовища. Керуючись вузьковідомчими інтересами, міністерства здійснювали нове будівництво, зокрема об'єктів машинобудівного комплексу, у великих індустріальних центрах, перенасичених промисловістю. Вони орієнтувалися на економію капітальних витрат за рахунок уже створеної інфраструктури. Поза їхньою увагою лишалась загальна перевантаженість міст. Тому нерідко виробничі потужності не повністю використовувалися, знижувався ККД устаткування, що закономірно призводило до значних економічних втрат. На середину 70-х років через такі прорахунки деякі великі підприємства, зокрема машинобудівні, були забезпечені робочою силою на 60–70%. До того ж навіть найважливіші об'єкти часто споруджувалися без ув'язки в часі з будівництвом об'єктів суміжних та обслуговуючих галузей та невиробничої сфери.

Отже, проблеми територіального розміщення нових об'єктів машинобудівного комплексу республіки дедалі загострювалися. Це негативно відбивалося на удосконаленні і розвитку територіально-галузевих комплексів, внутрішньому розвитку кооперації, на створенні і впровадженні нової техніки.

Процес виробництва і широкого застосування нової техніки все більше затягувався. Так, із усіх дослідних зразків, запропонованих науково-дослідними інститутами, конструкторськими організаціями у 1965–1970 рр., приблизно третину взагалі не було прийнято до серійного виробництва. Із решти лише кожен шостий виготовлений зразок освоювався виробництвом у рік створення, третя частина – протягом 2–3 років, а 15% – за 4 роки і більше.

Якщо в 1971–1975 рр. в УРСР освоєно виробництво і розпочато серійний випуск 4,3 тис. нових видів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації, то в 1976–1980 рр. – лише 2530. Ця тенденція простежується і при аналізі випуску окремих видів машин. Якщо в 1970 р. було виготовлено 1083 вугільних очисних комбайни, то у 1987 р. – 796. У 1980 р. виготовлено 341 шахтну підйомну машину, у 1987 р. – 222, шахтних вантажних машин – відповідно 264 і 47.

Чергову спробу побороти технічну відсталість, домогтися зрушень у технічному його переозброєнні зроблено наприкінці 70-х років. Таке завдання містить постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. про удосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова передбачала першочергове виділення ресурсів саме на модернізацію виробництва. Однак наступні роки засвідчили, що були відсутні комплексний підхід до планування, забезпеченість фінансовими і матеріальними ресурсами. Більшість планів технічного переозброєння в Україні не виконувалась. Хоча потреба в новій техніці зростала, міністерства не вживали заходів щодо виправлення такого становища. Трудівники машинобудівного комплексу не були зацікавлені в реалізації планів технічного переозброєння виробництва. До того ж техніка, що надходила, часто не використовувалася за призначенням або лежала на складах і втрачала свою якість. Кількість невстановленого устаткування на підприємствах республіки з кожним роком збільшувалася. А за цю техніку часто платили твердою валютою. Відсутні були і спецорганізації по монтажу нового устаткування і демонтажу старого.

Технічне переоснащення виробництва і його освоєння вимагало підвищення кваліфікації працівників, запровадження прогнозування і планування в цій справі. Посилення наприкінці 70-х – початку 80-х років негативних тенденцій у соціально-економічному розвитку як УРСР, так і СРСР призвело до втрати трудящими заінтересованості у творчій, високопродуктивній праці. Лише третина працівників, за даними соціологічних досліджень, трудилася на повну силу. Зрівнялівка, безгосподарність марнотратство не спонукали працівників до активізації на виробництві. Все більшої гостроти набувала проблема якості продукції. Низька конкурентоспроможність виробів на зовнішньому ринку завдавала не тільки матеріальних, а й моральних втрат. Зниження темпів промислового виробництва супроводжувалося зростанням витрат сировинних і паливно-енергетичних ресурсів.

Широко розрекламовані програми «Метал», «Енергокомплекс», «Праця», «Матеріалоемність» та інші мали забезпечити прорив до прогресивних технологій, створення нової техніки, а отже, – і підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва. Проте бракувало коштів, заважала неузгодженість у заходах різних відомств. Бюрократична тяганина призвела до поступового затухання роботи над програмами.

Державні капітальні вкладення в технічну реконструкцію і переоснащення виробництва у порівняльних цінах в УРСР зросли з 39,8 млн крб. у 1980 р. до 48,9 млн крб. у 1987 р., але зрушень у справі механізації й автоматизації праці не помічалось. Інтенсифікація виробництва залишалася, як і раніше, в планових накресленнях.

Кількість робітників у промисловості України, праця яких потребувала першочергової механізації, на кінець 80-х років становила 1135 тис., у будівництві – 248 тис. Соціально-економічне становище працівників промисловості, як і інших галузей, погіршувалося. Невдоволення серед різних верств трудящих наростало і незабаром вилилося у демонстрації та страйки. Уряд УРСР не був готовий до таких виступів населення, як і партійні та профспілкові керівники.

Керівництво республіки на початку 80-х років вимушене було визнати наявність серйозних недоліків в організації виробництва, науково-технічному прогресі, зокрема повільність в освоєнні нових технологій в металургії – безперервній розливці сталі, порошковій металургії, а також використанні устаткування на підприємствах нафтохімічної і харчової промисловості. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький на XXVI з'їзді (1981 р.) визнав, що кошти, вкладені у технічне переоз-

броєння шахтного фонду, очікуваного приросту видобутку не дали, на повну потужність працювала лише третина механізованих і автоматизованих ліній. Майже п'ята частина металу на машинобудівних заводах республіки йшла у відходи.

Завдання підвищення продуктивності праці не виконувалися. Тенденція до погіршення основних показників діяльності індустріальних галузей все більше зростала. Якщо у 70-х роках зростання промислового виробництва щорічно становило в середньому близько 5%, то на початку 80-х – знизилось до 2,8%. У середині 80-х років майже вдвічі зменшилася рентабельність підприємств УРСР.

Традиційні базові галузі індустрії республіки становили вугільна промисловість, чорна і кольорова металургія, електроенергетика, хімічна індустрія і нафтохімія, багатогалузеве машинобудування і металообробка, а також приладобудування, електроніка і радіоелектроніка, промисловість будматеріалів тощо. У 1989 р. видобуто 180 млн т вугілля і 100 млн т залізної руди, вироблено 50 млн т сталі, майже 38 млн т прокату чорних металів, майже 300 млрд кВт/год електроенергії, понад 23 млн т цементу. На кінець 80-х років питома вага України у експорті Союзу становила: залізної руди – 95%, кам'яного вугілля – 65%, чавуну – 75%, прокату чорних металів – 70%, труб сталевих – 40%, цукру – 65%.

Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим з середини 80-х років, коли урочисто було проголошено курс на прискорення і перебудову, робить нову спробу підвищити ефективність економіки. У доповіді на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р. М. Горбачов доводив, що вирішення завдань підвищення ефективності економіки, виведення її із шляху затратного розвитку без нової технічної реконструкції неможливе. Першим кроком намічалася модернізація машинобудування, через яку мали вийти на новий рівень продуктивності праці, досягти нових щаблів національного доходу. Передбачалося виділити 10 млрд крб. на розвиток машинобудування. Поставлено завдання – до кінця XII п'ятирічки вийти на випуск 70–80% конкурентоздатних виробів у галузях машинобудівного комплексу. Але пошуки шляхів велися старими методами – жорстким плануванням, половинчастими заходами. В результаті програму модернізації машинобудування не було виконано. Прискорення не сталося. Економічний механізм залишався затратним.

Становище в економіці примушувало шукати нові підходи, щоб вивести країну зі становища, в якому вона опи-

нилася. Висувається ідея економічної реформи, активізації людського фактору, мотивів заінтересованості колективів в цілому і кожної людини в результатах роботи. Однак і на цей раз далі добрих намірів і пишних промов керівництво не пішло. Трудівники розчарувалися у можливостях виходу країни на шляхи світової цивілізації. Нова програма також зазнала нищівного краху.

Однією з визначальних причин низької рентабельності виробництва в індустріальних галузях була та, що вони мали велику енергоємність. У металургії, хімічній індустрії, нафтопереробній, гірничодобувній галузях промисловості України наприкінці 80-х років переважали енергоємні технології. Технічне і технологічне оснащення відставало від досягнень науково-технічного прогресу в світі. Металурги республіки працювали на застарілому обладнанні та енерговитратних установках. Усі мартенівські та 93% доменних печей мали перевищений строк експлуатації. Повільно розвивалося прогресивне конверторне виробництво з технологією безперервної розливки сталі. Хоча в республіці нарощувалося виробництво металу, але постійно залишалася проблема його якості. Запасних частин для машин і механізмів бракувало.

У важкому становищі на початку 90-х років опинилися працівники паливно-енергетичного комплексу України. Не могли не позначитися тут проблеми, що стояли перед усім народним господарством республіки. У вугільній промисловості, наприклад, оновлення шахтного фонду, його переоснащення високопродуктивними механізмами, запровадження сучасних засобів і технологій для підвищення видобутку і гарантування техніки безпеки гальмувалося через брак нової техніки і коштів для її придбання. Ряд шахт вже давно були нерентабельними і підлягали закриттю. Зривалися поставки кріпильного лісу з Росії, що ще більше загострювало становище гірників. Перебої ж з надходженням коксівного вугілля поставили в тяжке становище металургів, що, в свою чергу, позначилося на машинобудуванні. Зростали ціни на паливо, машини і устаткування.

Через об'єктивні й суб'єктивні причини на зламі 80–90-х років в УРСР відбувається спад виробництва в ряді галузей промисловості. Зменшився випуск продукції на підприємствах паливно-енергетичного, металургійного, будівельного та аграрно-промислового комплексів. Збереглася тенденція зниження видобутку нафти, газу, вугілля, в тому числі коксівного. Скорочувався випуск чавуну і готового

прокату, сталі, сталевих труб. Обсяг виробництва на машинобудівних заводах у 1990 р. залишився практично на рівні 1989 р. Зменшився випуск електродвигунів перемінного струму, автобусів, вантажних машин, сільськогосподарських машин та майже всіх основних видів продукції підприємств хімічної промисловості.

За даними Мінстату України, з 1990 р. відбувається спад національного доходу, особливо в 1991 р. Причиною цього було скорочення обсягів випуску продукції у всіх галузях народного господарства, зокрема у базових галузях промисловості. Все це спричинило падіння валового суспільного продукту у 1990 р. на 27% проти 1989 р. На 25% знизилася продуктивність праці, тимчасом як матеріалоємність продукції зросла на 7%. Україна гостро відчувала нестачу сучасних технологічних ліній для переробки, зберігання та поставок сільгосппродукції. Існували серйозні проблеми виготовлення сучасної тари для підприємств і об'єднань, що поставили продукцію на експорт.

Міжнародна комерційна виставка «Інтерпродхарчомаш-90», яка діяла у вересні 1990 р. у Києві, сприяла досягненню ряду угод про співробітництво у питаннях організації переробки сільгосппродукції. Недоліки і труднощі у розвитку переробних галузей і зберіганні стримували експортні можливості республіки на зовнішній ринок.

На зламі 80–90-х років переорієнтації економіки республіки до потреб людини не сталося. У ряді галузей промисловості, зокрема легкої і харчової, хронічно відставало технічне оснащення. Труднощі в соціально-економічному розвитку республіки нагромаджувалися. Вони супроводжувалися демонстраціями і страйками шахтарів та інших працівників промисловості. Знижувався життєвий рівень трудящих, що викликало соціальне напруження в республіці.

РОЗДІЛ АГРАРНЕ 10 ГОСПОДАРСТВО У 1945 – 1990 РОКАХ

1. Голод 1946–1947 рр. в Україні

Українське село перебувало під постійним репресивним тиском тоталітарної держави, її адміністративно-командної верхівки, зазнавало чи не найбільшого пресингу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики. Й. Сталін та його найближче оточення шляхом посилення репресій через активно діючий партійно-державний апарат запровадили стосовно українського села широкомасштабні хлібозаготівлі, щоб показати перед світом «переваги» соціалізму.

За директивами московського центру в неврожайному 1946 р. Україна мала здати державі 340 млн пудів зерна. Такий високий на той час для України план було встановлено вольовим методом. При його складанні, відзначав у мемуарах М. Хрущов, «виходили головним чином не з того, що буде вирощено, а з того, – скільки можна одержати в принципі, вибити у народ у «засіки держави». За планом хлібозаготівель, затвердженим Радою Міністрів УРСР й ЦК КП(б)У, колгоспи мали здати 160 405 000 пудів, колгоспники – 2 900 пудів, селянські господарства – 26 046 пудів, радгоспи – 29 260 000 пудів зерна.

Урожайність було визначено не реальну, а біологічну, тобто «на корені», і валовий збір зерна виявився нижчим від очікуваного на 130 млн пудів. Але на прохання керівництва України знизити план хлібозаготівель центр не відгукнувся. Навпаки – поставив вимогу неодмінно виконати завдання прискореними темпами.

ЦК КП(б)У та уряд України вживали суворих заходів щодо забезпечення максимальної здачі зерна державі. Постановою від 22 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У збільшили план обов'язкових поставок зерна 23 областям республіки на 50% (до доведеного раніше). План хлібозаготівель таким чином було збільшено до 362 750 000 пудів. Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Україні зобов'язувався доповідати вищому керівництву УРСР

про хід хлібозаготівель. Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, ухваленою 17 серпня 1946 р., обов'язковий план зернопоставок 13 областям було підвищено вже на 100%. Але зібраного зерна для виконання завдань центру не вистачало.

Істотна нестача хліба, неврожай овочів, невидача зерна й грошей колгоспникам на трудодні спричинили в республіці голод, що почав поширюватися. Але центр на те не зважав. 5 жовтня 1946 р. Сталін надіслав М. Хрущову телеграму з вимогою «вжити рішучих заходів для ліквідації відставання з хлібозаготівель, затвердити п'ятиденні завдання по здачі хліба державі для кожного колгоспу й радгоспу й забезпечити виконання цих завдань».

У директиві від 26 листопада 1946 р. Й. Сталін і А. Жданов звернулися до українських керівників колгоспів з настійною вимогою посилити хлібозаготівлі: «У ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот й очистку зерна, заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі». Вимагали «...покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель...». Вищі та місцеві партійні й державні органи зобов'язувалися рішуче припинити усі антидержавні дії, викривати й судити приховувачів хліба, злодіїв і розкрадачів, виявляти хліб, що приховується, й забезпечити здачу його державі.

Притягнення винуватців до суворої відповідальності – головний метод боротьби зі зривом хлібозаготівель. Вимагаючи безперечного виконання плану хлібозаготівель, ЦК КП(б)У вирішив провести в другій половині 1946 р. повторну перевірку колгоспів і радгоспів та вилучити зерно, засипане в насінневі, страхові, інші фонди. Однак зерна в колгоспах та радгоспах не було. Виконати доведений план хлібозаготівель українське село не змогло.

На вилучення хліба працювала велика кількість уповноважених, близько 11,5 тис. чоловік. За спеціальними постановами ЦК КП(б)У в області відряджали членів політбюро, ЦК партії та уряду. Обкоми партії в свою чергу відправляли своїх уповноважених у райони, райкоми – у колгоспи, радгоспи. За вказівками райкомів партії уповноважені ставили біля кожної молотарки по два чоловіка, які «позмінно відповідали перед райкомом», й прямо з поля, минаючи село, вивозили зерно на пункти заготзерна. В селах діяли місцеві «активісти», що, як і під час голодомору 1932–1933 рр., вдалися до обшуку селянських дворів. Усі ці «команди» ви-

бивачів сільгосппродукції зрештою тероризували селянина. Траплялися навіть випадки рукоприкладства.

Не кращим було становище голів колгоспів. Їх звинувачували в несумлінному ставленні до державних інтересів, у «приховуванні зерна», «саботажі хлібозаготівель», «зриві збиральних робіт», «розкраданні зерна» тощо. Понад 1300 голів колгоспів у 1946–1947 рр. було віддано під суд.

Однак навіть при вилученні зерна методом продрозкладки план хлібозаготівель 1946 р. було виконано лише на 62,4%. Колгоспники на трудовні нічого не отримували. Виробивши чимало трудовнів, селяни голодували. Здебільшого це були вдови і діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Так, колгоспниця сільгоспартілі «Червоний стяг» М. Манник, яка мала на утриманні шістьох неповнолітніх дітей (а її чоловік загинув на фронті), в 1946 р. виробила 729 трудовнів, на які одержала тільки 82 кг зерна, хліба не мала, діти опухли. Таких сімей виявилось багато.

Присадибні господарства, що могли б рятувати селян від голоду, обкладалися державою надмірними, непосильними податками. З приватних ділянок українські колгоспники повинні були здати і зерно, і овочі, і м'ясо, молоко, яйця тощо. Жорстоко потерпало селянство республіки від заборони продавати сільгосппродукти на ринку.

Репресії застосовувалися до селян при розміщенні облігацій державної позики, що була обов'язковою.

З метою «економії витрачання хліба» з жовтня 1946 р. 2 892 100 чоловік, які проживали в сільській місцевості було позбавлено хлібних карток. У жовтні 1946 р. в українському селі хліб за картками отримували 700 тис., а в містах – 8 868 000 тис. чоловік.

Позбавляючи селян гарантованого постачання хлібом, вище керівництво наголошувало на використанні місцевих ресурсів, яких не існувало. Інформує в листопаді 1946 р. ЦК ВКП(б) і Раду Міністрів СРСР про виконання керівних вказівок з економії хліба, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко вказував, що за рахунок скорочення контингенту, який постачався хлібом у сільській місцевості, в жовтні заощаджено 10924,9 т борошна й круп. В інформації такого ж роду керівництво Полтавської області зазначало, що «економія по контингенту становила 5378 чоловік, по хлібу – 298,2 кг, по дітях – менше на 994 дитини».

Одночасно із позбавленням хліба власного населення зростає експорт зерна до країн Європи, де також була посуха, – Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословач-

чини, а також Франції та Фінляндії тощо. За 1946–1947 рр. постачання зерна цим країнам досягло 2,5 млн т.

Пограбування тоталітарною державою українського села – реквізиції у селян зерна, овочів, молока, м'яса та іншої продукції – призвело населення республіки, і передусім сільське, до масового голоду. Здавши все державі, люди змушені були їсти жолуді, жом, дрібних гризунів, листя та цвіт акації, трави, своєрідним делікатесом стала макуха.

Під впливом голоду ширилися психічні та інші супутні голоду хвороби, частими були випадки канібалізму. З 14 712 хворих на висипний тиф за п'ять місяців 1946 р. близько 85% становило сільське населення.

Голодомор досяг апогею в першій половині 1947 р. На 1 червня в Україні, за неповними даними органів охорони здоров'я, налічувалось 1 075 000 виснажених людей. Серед селян було 828 429 хворих на дистрофію, або 77,1%. Рятуючи від голоду виснажених дітей, колгоспники відвозили їх до міст і залишали, сподіваючись, що дітей заберуть до дитбудинків.

У той самий час голодуючі хлібороби не мали права збирати на колгоспному полі навіть колоски, бо за це оголошувалися «розкрадачами соціалістичної власності». 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про крадіжки колосків рядовими колгоспниками. Н. Ліско з Чернятинського району Одеської області за крадіжку 3 кг колосків засуджено до восьми років позбавлення волі. За 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу «20 років Жовтня» Біловодського району Ворошиловградської (нині – Луганської) області, до десяти років ув'язнення засудили З. Соломаха.

За розпорядженням Й. Сталіна в Україну в березні 1947 р. прибув Л. Каганович, який очолив КП(б)У. Він мав посилити репресивні хлібозаготівлі та забрати з України зерно врожаю 1947 р. З метою забезпечення польових робіт для колгоспників із запізненням організували одноразове харчування. Але для виснажених людей воно було недостатнім.

При бажанні можна було уникнути голоду, перерозподіливши зерно, і допомогти селянам неврожайних районів вижити. Але цього не було зроблено. Україна ж своїми зерновими ресурсами самостійно розпоряджатися за умови тоталітаризму не могла. Голод забрав понад 1 млн, переважно хліборобських, людських життів. Найбільше він охопив південні, південно-східні та східні області. В Ізмайльській,

Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях та на півдні Чернівецької області смертність населення перевищувала народжуваність. Адміністративно-командна система тоталітарної держави ретельно замовчувала цей вже третій радянський голодомор і його страшні соціальні наслідки.

2. Невдале експериментаторство

З повоєнного часу українське село служило полігоном політичних експериментів, зазнавало найжорстокішого державного визиску, а сільські трудівники перетворилися на кріпаків соціалістичних резервацій.

Після здійснення колективізації в західних областях України на початок 50-х років стала республікою суцільної колективізації.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що певне піднесення розвитку сільськогосподарського виробництва були досягнуті в другій половині 50-х – другій половині 70-х років. Певне поживавлення наступало в 1986–1989 рр. після зниження їх у 1981–1985 рр. Із 1989 р. спостерігається фактично обвальний спад по всіх основних напрямках господарювання на селі.

Основними формами такого господарювання були колгоспи та радгоспи. Вони зазнавали кількісних змін, внутрішніх трансформацій, що спричинялися різними експериментами (укрупнення, розукрупнення, перетворення колгоспів на радгоспи, ліквідація МТС, апробація різних економічних моделей тощо).

У результаті широкомасштабної укрупнювальної кампанії початку 50-х років чисельність колгоспів зменшилася на 9,6 тис. В 1961–1965 рр., навпаки, у господарствах переважали розукрупнювальні тенденції. Після 1966 р. розукрупнення спочатку уповільнилося, а в 1976–1977 рр. зовсім припинилося. Йому на зміну пішов процес реорганізації кооперативної форми господарювання на державну.

У результаті подібних експериментів до 90-х років число колгоспів скоротилась у 3,1 раза (з 27 493 у 1945 р. до 8 594 у 1990 р.), і навпаки, радгоспів збільшилася за ці роки до 2 514, або в 3,2 раза.

За вказаний період число дворів колгоспників, що входили в одне господарство, зросло в середньому з 555 до 632. У 3,8 раза збільшилися неподільні фонди, на 600 га – посівні площі, в 1,6 раза – поголів'я великої рогатої худоби, різко збільшилась кількість техніки, інших знарядь праці.

Гігантomanія, притаманна діяльності державно-госпо-

дарського аграрного комплексу, базувалася на переконанні у перевагах великого виробництва над дрібним. Держава будувала величезні тракторні заводи, випускала багатосильні трактори.

Укрупнення і розукрупнення здійснювались без урахування оптимальних умов концентрації трудових ресурсів, земельних площ, техніки. Укрупнення відбувалося шляхом переважно механічного з'єднання кількох господарств у одне, порушуючи тим самим історичні традиції, національні та побутові особливості населених пунктів. Через ці обставини та здебільшого через некерованість сільськогосподарського виробництва близько п'ятої їх частини примусово розукрупнювались.

У 70–80-х роках більшість колгоспів були великими, багатогалузевими. Практика спеціалізації, що активно пропагувалася, приживалася повільно. Слабкі міжгосподарські зв'язки, жорсткий диктат держави змушували господарства будувати виробництво за принципом «всього потроху». Не приділяли належної уваги збереженню продукції та переробці. Колгоспи та радгоспи фактично позбавлялися можливості постачати на ринок навіть понадпланову продукцію у вільний продаж. Здійснювалося це тільки з дозволу місцевих державних структур, що призводило до великих збитків.

Центральні партійні інстанції у вересні 1953 р. проаналізували стан справ у сільському господарстві і, переконавшись, що село деградує, проголосили курс на модифікацію аграрної політики. Передусім були обмежені державні закупівлі, піднято ціни на сільгосппродукцію по географічно-кліматичних зонах, збільшено капіталовкладення. На село було вирішено відрядити 30 тис. чоловік з міст для керівництва колгоспами.

Проте неврожайний 1953 р. загострив продовольчу проблему. Пошуком виходу з кризи стала прийнята в лютому 1954 р. програма освоєння цілинних і перелогових земель, введення в господарський обіг невикористовуваних земель в Україні, ліквідації парів. Проте реальні перспективи цих заходів було переоцінено. Збільшення виробництва зерна, на цілинних землях наприкінці 50-х років потребувало величезних додаткових капіталовкладень. До того ж добрі врожаї тут були через погодні умови один раз на чотири роки. Виявленням хрущовської амбіційності стало непередумане збільшення посівів кукурудзи. Вони в Україні становили близько 16% посівних площ зернових.

Проголошена 1958 р. реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам з метою зосередження засобів виробництва в одних руках мала негативні наслідки. Звільнивши колгоспи від натуроплати за роботу МТС, держава встановила ціни на техніку і на продукцію колгоспів, утворивши тим самим так звані ножиці цін, що різко загальмувало сільськогосподарське виробництво, досить боляче вплинуло на соціальну інфраструктуру села. Багато господарств виявилися справжніми банкрутами.

На початку 60-х років відновилася політика стримування розвитку індивідуальних присадибних господарств. Виникла потворна лінія на ліквідацію неперспективних сіл, створення агроміст, що підривало селянський уклад, робило його антиприродним і спричиняло горезвісне розселення трудівника. Закладені в семирічний план 1958–1965 рр. 70% приросту сільськогосподарської продукції і одержаний результат – 15% – підтвердили непродуманість експериментаторства в аграрній політиці.

Чергові заходи щодо піднесення сільського господарства було проголошено у березні 1965 р. Акцентувалась увага на проблемах енергоозброєння, вперше широко розглядалися питання матеріальної заінтересованості шляхом приведення у відповідність заробітної плати.

Аграрна політика зводилася у 70-х роках до інтенсифікації виробництва шляхом впровадження досягнень НТР, комплексної механізації, меліорації, хімізації, збільшення капіталовкладень. Проте більшість накреслень не було реалізовано. Це, звичайно, негативно позначилось на галузі, і продовольче питання ще більше загострилося. В 1982 р. проголошено продовольчу програму на десять років. У листопаді того самого року ЦК КПУ, продублювавши союзне рішення, затвердив свою програму та заходи щодо її реалізації, але всі вони залишилися на папері.

Зміна курсу керівництва держави в 1985 р. зумовила нові підходи до аграрної політики. Зарясніли гасла відродження кооперативної природи сільськогосподарських підприємств. Йшлося про необхідність забезпечити нормальні соціально-економічні умови життя колгоспників, надати їм можливість розпоряджатися виробленою продукцією. Підкреслювалася необхідність нових поглядів на власність. У 1988 р. всенародно обговорений і затверджений Верховною Радою СРСР Закон про кооперацію хоч і мав на меті відродити кооперативну природу аграріїв, але не був підкріплений економічно.

3. Організація сільськогосподарського виробництва

Сільське господарство як виробнича сфера було скуте численними ланцюгами управлінських структур, що постійно розширялися.

Безпосереднє керівництво сільським господарством було покладено на парткоми та структури місцевих органів державної влади. А в парткомках, починаючи з районної ланки, навіть один із секретарів безпосередньо відав питаннями сільського господарства.

Управлінські функції належали, зокрема, Міністерству сільського господарства. На початку 60-х років його апарат складався майже з 250 управлінь та відділів, що врешті-решт дублювали одне одного, а рутинно-бюрократичний стиль діяльності, притаманний їм, гальмував вирішення нагальних практичних питань галузі.

Хрущовські управлінські реорганізації, започатковані 1962 р., внесли зміни в систему керівництва галуззю. При ЦК партії було створено Бюро по керівництву сільським господарством. В областях, крім шести західних, утворено сільські обкоми та сільські облвиконкоми. Замість сільських райкомів організовано парткоми колгоспно-радгоспних (чи радгоспно-колгоспних) виробничих управлінь. Для керівництва галуззю в республіці діяли Міністерство сільського господарства, Укрсільгосптехніка, Міністерство заготівель сільськогосподарської продукції з обласними та районними структурами. Мінсільгосп УРСР зобов'язаний був дбати про впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду, здійснювати керівництво середніми спеціальними навчальними закладами, що реорганізовувались у радгоспи-технікуми. Аграрні вузи підпорядковувались Москві.

Проте життя довело хибність такої реорганізації. Побудова керівних органів за виробничим принципом спричинилася до змішування їхніх функцій, паралелізму у роботі.

Нове державно-партійне керівництво рішуче відмовилось від таких експериментів. У 1965 р. було ліквідовано Бюро по керівництву сільським господарством при ЦК КПУ, відновлені єдині принципи побудови громадських інституцій. Обласні управління виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції перетворено на обласні управління сільського господарства. Колгоспно-радгоспні (радгоспно-колгоспні) виробничі управління в районах трансформувались у райсільгоспуправління. Указом Президії

Верховної Ради УРСР від 16 березня 1965 р. Міністерство сільського господарства і Міністерство заготівель сільськогосподарської продукції об'єднано в союзно-республіканське Міністерство сільського господарства. В Мінсільгосп влилася «Сільгосптехніка». При уряді утворювався Комітет по хлібопродуктах і комбікормовій промисловості.

У 70–80-х роках управлінський апарат сільського господарства розширюється до таких меж, що в СРСР кількість тих наглядачів за селом досягла майже 1 млн, чимало їх було і в Україні.

Наслідуючи зарубіжний досвід, на початку 80-х років робиться спроба інтеграції сільського господарства і переробної промисловості – утворюється агропромисловий комплекс (АПК). У 1982 р. формуються районні агропромислові об'єднання (РАПО), до складу яких увійшли колгоспи, радгоспи, районні підприємства переробки сільгосппродукції, системи агрохімії, заготівельників, ремонтників тощо. 1988 року в Україні функціонувало 474 РАПО. Проте невдовзі стає зрозумілим, що наміри змінити діючу систему на районному рівні з метою збереження і примноження управлінців не можуть бути ефективними. РАПО виявилось нездатним об'єднати інтереси всіх його ланок, бо видатки на їхнє утримання лягали важким тягарем на виробництво. Практична діяльність РАПО зводилась до фіксації інформації знизу та передачі її до вищих інстанцій. А спеціалісти районної ланки займалися паперотворчістю.

Союзними владними інстанціями в 1985 р. приймається рішення про удосконалення управління агропромисловим комплексом. На базі п'яти союзних міністерств (сільського господарства; м'ясної і молочної промисловості; плодоовочевого господарства; сільського будівництва і Державного комітету по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства) утворюється Державний агропромисловий комітет СРСР. В УРСР – відповідно Агропромисловий комітет республіки. В його систему увійшли 10 тис. колгоспів і радгоспів, близько 15 тис. переробних і обслуговуючих підприємств і організацій, 167 наукових закладів. Незабаром він перетворився на величезну бюрократичну надбудову, що наприкінці 80-х років об'єднувала 7 млн чоловік, 619 тис. управлінців. Адміністративний і обслуговуючий персонал в АПК становив 9% від загального числа працюючих.

Діяльність Агропрому УРСР і його підвідомчих структур у другій половині 80-х років виявила його неефективність. Не вдалося ліквідувати диспропорції на стиках галузей, за-

безпечити реальну інтеграцію колгоспів і радгоспів з підприємствами переробної промисловості. Наприкінці 80-х років з метою «дальшого поліпшення» функціонування АПК союзними інстанціями приймається рішення «докорінної» перебудови економічних відносин на селі і управління аграрним виробництвом. У 1989 р. ліквідується союзний Держагропром, і при уряді утворюється Комісія по продовольству і закупках. Але в УРСР Агропром продовжував існувати аж до 1991 р.

Починаючи з 1989 р., РАПО перетворюються з органів державного управління на госпрозрахункові формування: агрофірми, агропромислові комбінати, асоціації тощо. Першими в Україні такого роду районними формуваннями стали агропромисловий комбінат «Нікопольський» на Дніпропетровщині, «Дністер» Жидачівського району на Львівщині, «Чугуївський» на Харківщині, «Рось» Білоцерківського району. Так, до складу комбінату «Дністер» входило 20 колгоспів, 5 радгоспів, міжгосподарські переробні підприємства тощо.

Перевага на той час таких формувань простежується передусім у тому, що в них поєднувалися виробничо-фінансовий та соціально-економічний комплекси, що здійснювали виробництво, заготівлю, переробку та збут продукції.

Починають виникати і агрофірми як господарські формування по переробці і реалізації продукції. В числі перших агрофірми «Прут», «Косівщина» на Івано-Франківщині, «Провесінь» – на Львівщині, «Зоря» – на Рівненщині. На кінець 1989 р. в УРСР вже діяло близько 100 агропромислових формувань, у тому числі 29 комбінатів, 28 об'єднань та 39 фірм.

Відповідно до Примірного статуту сільгоспартілі (1935 р.) вищим органом управління в них були Загальні збори. Проте зміни, що відбувалися в колгоспному виробництві у другій половині 50-х років (укрупнення, централізація), спричинили необхідність надання в 1956 р. таких функцій і зборам уповноважених виробничих підрозділів. Та відсутність правової бази призводила до того, що в одному господарстві проводилися і збори уповноважених, і загальні збори. У новому Примірному статуті колгоспу (1969 р.) Зборам уповноважених вже надано статус вищого органу управління. В 1970 р. майже третина колгоспів однозначно визнала в своїх статутах вищим органом управління Збори уповноважених, які вибирали правління.

Проте ні Загальні збори, ні Збори уповноважених не виконували покладених на них функцій. В 70–80-х роках проводились лише звітно-виборні збори, що також затверджували і виробничо-фінансові плани. Решту питань брали на

себе правління та голови колгоспів. Виконавчо-розпорядчі функції правління деформувалися, робота їх зводилася до розгляду дріб'язкових другорядних питань (скарги, заяви, деякі справи оплати праці). Проводились вони, як правило, тоді, коли керівники поверталися з районних нарад, активів. Очолював правління голова колгоспу. Хоча теоретично ця посада залишалась виборною, на практиці ж на неї призначали працівників за рішенням райкому, знімали таким же чином. Це призводило до узурпації всієї влади в руках голів, справді єдиноначального керівництва.

Формально колективним залишалось і управління виробничими підрозділами. В 1957 р. в якості керівних органів виникли Ради бригад. До 1969 р. вони займалися в основному розглядом незначних виробничих питань, здійснюючи тим самим функції дорадчого органу. Примірним статутом (1969 р.) до їхньої компетенції були віднесені й питання, пов'язані зі станом виробництва, його організації, трудової дисципліни, кадрові питання в ланках тощо. В 1973 р. Союзна рада колгоспів ухвалила Примірне положення про Раду бригади, в якому було зафіксовано її виборний колегіальний статус. Проте наприкінці 70–80-х років роль їх починає падати, а то і просто ігноруватися.

На союзному рівні кілька разів скликалися з'їзди колгоспників (другий – 1935 р., третій – 1969 р., четвертий – 1989 р.). Великі часові інтервали між ними засвідчують, що вони були своєрідними політичними акціями, головним підсумком яких стало прийняття Примірних статутів як апофеоз прославлення колгоспного ладу.

Недосконалим залишалось законодавче регулювання діяльності сільськогосподарського виробництва, яке більшою мірою коригувалося партійними постановами і рішеннями. Колгоспи майже 35 років користувалися застарілим статутом, що засвідчувало байдужість держави до потреб колективного сільськогосподарського виробництва. Беручи за основу цей документ, колгоспи розробляли власні статuti, приймали їх на загальних зборах, а юридичну силу вони мали після затвердження районним виконавчим комітетом. Проте реалії життя складались так, що ті права, функції, обов'язки, компетенції, які відбивались у ньому, мали досить мізерну практично-виробничу значущість.

У повоєнні роки бригади поділялися на ланки, з відрядною оплатою праці. Але в 1950 р. стала застосовуватися уніфікована система, що нехтувала матеріальними стимулами. За основними підрозділами великих господарств – виробни-

чими дільницями – формально закріплювалися земля, техніка, худоба, господарські споруди. Створювалися ферми як основна організаційна структура тваринництва. На 1970 р. в колгоспах УРСР функціонувало 22,2 тис. ферм великої рогатої худоби, 10,8 тис. свиноферм, 7,6 тис. вівцеферм, 6,6 тис. птахоферм. Число їх змінювалося залежно від тенденцій укрупнення чи розукрупнення господарств. Аналіз організаційної побудови ферм дає підстави стверджувати, що вони були переважно багатогалузевими, розпорощеними.

Проте всі ці управлінські моделі виростили з існуючої командно-адміністративної системи і аж ніяк не відповідали інтересам виробників.

4. Недуги сільськогосподарської економіки

Становище економіки сільського господарства повною мірою залежало від того, яку політику щодо неї провадила держава.

Проте з повоєнних часів до кінця 80-х років у сільське господарство з урахуванням питомої ваги національного доходу, що воно давало, спрямовувалось капіталовкладень в 2,5 раза менше, ніж у промисловість. Із загальної суми капіталовкладень, що спрямовувались у народне господарство, сільськогосподарській галузі належало лише 15–17%, тоді як питома вага капіталовкладень у промисловість становила майже 40%. Джерела капіталовкладень для сільського господарства формувалися як державою, так і самими колгоспами. Фактично до 1986 р. вирішальна роль у цій справі належала колгоспам. За 1960–1990 рр. капіталовкладення зросли в 5,3 раза і досягли 6 530 млн крб.

Щодо використання капіталовкладень, то вони спрямовувались, головним чином, на придбання техніки, обладнання, будівництво виробничих приміщень і споруд, водогосподарських об'єктів, меліоративне будівництво тощо. За 1965–1981 рр. обсяги вкладень у технічне оснащення збільшилися в 2,4 раза і досягли 1304 млн крб., на будівництво – в 2,3 раза і становили 2539 млн крб. Вкладення коштів у будівництво водогосподарських об'єктів у 1965–1981 рр. зросли в 2,6 раза і становили 531 млн крб. У наступні роки капіталовкладення в дану галузь значно скоротилися.

Певна частина капіталовкладень направлялась на будівництво гігантських типових надзвичайно дорогих комплек-

сів, заганялась, що називається, «в стіни» замість використання їх на підвищення родючості ґрунтів, посилення механізації виробництва, соціальну перебудову села або в такі сфери аграрного виробництва, як зберігання і переробка продукції. Відсутність у цій справі належного раціоналізму і недбальство у використанні капіталовкладень негативно позначилися на сільськогосподарській економіці.

Подібного роду деформації мали місце у використанні основних виробничих фондів і обігових коштів. Так, в аграрному виробництві в 1978–1990 рр. вони зросли на 45 574 млн крб., 70% їх становили виключно сільськогосподарські основні виробничі фонди. В їхній структурі домінуюче становище займали будівельні споруди. Збільшилась на 5 594 млн крб. вартість силових, робочих машин та обладнання, на 1 551 млн – транспортних засобів, на 2 367 млн крб. – робочої і продуктивної худоби тощо. Проте структура цих фондів була досить нераціональною. Низькою залишалася питома вага, зокрема, транспортних засобів, різних робочих механізмів, продуктивної худоби.

Відбираючи за низькими цінами продукцію, держава виділяла аграрному виробництву то короткострокові, то довгострокові кредити. Причому радгоспи перебували у кращому становищі, ніж колгоспи. В 1965 р. колгоспи отримали суто індивідуальне право мати власні поточні рахунки в банках. З кожним роком суми підтримки радгоспів зростали. Лише за 1960–1980 рр. загальна сума довгострокових кредитів збільшилася у 5,8 рази і досягла 734 млн крб. Щоправда, в наступні роки відбулось їхнє помітне скорочення.

У середньому на одне господарство припадало 103 тис. крб. кредиту, що нерідко перевищувало прибутки господарства. До 1970 р. державні позички надавалися також на заробітну плату, будівництво дошкільних установ, пальне.

Головною продуктивною силою сільськогосподарського виробництва була, безперечно, земля. Тому проблеми землекористування були ключовими в діяльності галузі. Відповідно до законів земля належала державі, яка володіла правом надавати її у «довічне» користування. Життя засвідчило хибність такого підходу, оскільки, перебуваючи поза власністю того, хто на ній працює, земля опинилася в ролі об'єкта безгосподарності та неправильної експлуатації.

УРСР на кінець 80-х років володіла загальною земельною площею в 60 355 тис. га. З них 81%, або 48 584 тис. га, знаходилися під сільськогосподарськими угіддями. Сільськогосподарські підприємства господарювали на 35 821 тис. га,

що становило 60% ріллі і 74% сільськогосподарських угідь. Близько 4,7% (1663 тис. га) складали присадибні ділянки, 0,4% земель володіли робітники і службовці.

Посівні площі не були постійними, залежно від особливостей господарювання вони то розширялися, то скорочувалися. У другій половині 40–50-х років їх значно розширили за рахунок вилучення у так званих одноосібників (1945 р. у них знаходилось 17,4% посівів) та скорочення площ у користуванні громадян, а також несільськогосподарських підприємств.

З кінця 50-х – 80-х років виявляється тенденція певного їх скорочення. Лише за 1957–1981 рр. посіви зменшилися на 2,3 млн га. Кращі орні землі вилучалися під забудови об'єктів промислового і гідроенергетичного призначення, виробничих приміщень тощо. Їхнє вилучення намагалися компенсувати введенням у господарський обіг передусім менш якісних земель. Ось чому територія України розорана більш як на 80%. Такого становища в жодній країні світу не було і немає.

У другій половині 40-х – на початку 50-х років внаслідок посиленої боротьби з парами та введення в господарський обіг незораних земель розширилось громадське активне землекористування: на 5,2 млн га площі зернових і на 3,5 млн га – кормових культур. У 50–70-х роках переглянуто відведення площ під посіви зернових і технічних культур. Так, на 6 млн га було скорочено посіви зернових, що зумовлювалося головним чином розширенням площ під кукурудзу, технічні культури, а також освоєння цілих земель за межами України. Збільшуються на 1 млн га площі під технічні й на 3,4 млн га – під кормові культури.

На початку 70-х років робиться спроба розширити зерновий клин, який в наступні роки знову скорочується. В цілому ж серед зернових 60% займали пшениці. Наприкінці 70–80-х років скорочуються майже на 600 тис. га посіви кормових, що негативно позначилось на розвитку тваринництва: хронічною залишалась проблема розвитку кормової бази.

Вживалися заходи щодо розширення посівних площ і за рахунок меліоративних робіт. У 60–80-х роках вони набули особливих масштабів, але здійснювалися без належного наукового обґрунтування з погляду екології та раціонального природокористування. Площі осушених і зрошуваних земель зросли в 1970–1990 рр. відповідно в 2 і 2,8 рази і становили відповідно 3 220 і 2 601 тис. га. Практично ця діяльність була пов'язана з випрямленням русел річок, оранням

луків і пасовищ, навіть вирубкою лісових насаджень, що спричиняло деградацію ґрунтів, посилення водної та вітрової ерозії. Відбувалося підтоплення та вторинне заболочення земель, особливо на Півдні та в Криму. Але найбільшою бідою стала ерозія, яка щорічно поглинала 70–80 тис. га земель, особливо в середній смузі України, Поліссі.

В 60–80-х роках хімізація розглядалася як один з важливих економічних чинників розвитку рослинницької галузі. Живалися заходи щодо значного збільшення виробництва і внесення мінеральних добрив, застосування засобів хімічного захисту рослин тощо. Держава домоглася в 1960–1990 рр. збільшення виробництва добрив у 5,7 раза, хімічних засобів захисту рослин – в 11 разів. Поставки мінеральних добрив в 1960–1990 рр. зросли в 9 разів. Якщо в 1970 р. на кожний гектар посівних площ вносилося 55 кг діючої речовини мінеральних добрив, то в 1980 р. – вже 109. Загальне споживання їх збільшилось удвічі. Стали до ладу нові потужні виробництва в Черкасах, Рівному, на Львівщині, в Донбасі.

Проте цього було недостатньо. Сільськогосподарським підприємствам так і не вдалося домогтися внесення добрив у такій кількості, щоб забезпечити оптимальні умови значного підвищення врожайності зернових і технічних культур. Велика кількість мінеральних добрив постачалася на європейський ринок, особливо соцкраїнам.

З року в рік не приділялося належної уваги нагромадженню і внесенню в ґрунт найбільш цінних органічних добрив, оскільки це вимагало ретельного порядку у веденні тваринництва. Надзвичайно недостатньо використовувалися торф, запаси якого в Україні були величезними.

Недосконалою виявилась і система застосування добрив. Не вистачало технічних засобів, незадовільним було їхнє зберігання. В 70-х роках 60% колгоспів і 80% радгоспів вносили мінеральні добрива переважно за допомогою авіації. Тож мінеральні добрива потрапляли до водойм, місць концентрації фауни і тим самим завдавали небачених руйнацій природі.

Усі ці так звані інтенсифікуючі заходи не змогли забезпечити умови ефективного розвитку рослинництва. Проблема виробництва зерна в 70–80-х роках стала хронічною; особливо гостро давалася взнаки нестача збалансованих кормів. Протягом 1946–1990 рр. середня врожайність зернових зросла в 3,2 раза, цукрових буряків – у 2,6 раза, картоплі – в 1,2 раза і становила відповідно 17,2; 219 та 97 ц з га. Та порівняно з показниками сусідніх країн вони були менш ніж скромними. Головною перешкодою стало повільне впровадження

нових сортів зернових та технічних культур, недостатня селекційна робота та низька культура землеробства.

Хоча в Україні валовий збір зерна в 50–80-ті роки зріс більш як удвічі і досяг 50 млн т на рік, його з 1963 р. закуповували на світовому ринку по цінах, що диктували поставальники.

З хронічними недоліками розвивалась тваринницька галузь. Гасла про нарощування виробництва тваринницької продукції, переведення на індустріальні рейки розвитку, проголошення галузі «ударним» фронтом фактично нічим реальним не підкріплювались. Зміни відбувались виключно щодо кількісних показників. Збільшилось поголів'я великої рогатої худоби: корів – у 2 рази, свиней – у 7 разів, овець – у 2,7 раза. В 60–80-х роках збільшення поголів'я розглядалось як головний чинник нарощування виробництва продукції. Занепала селекційна робота, скоротилось поголів'я племінної худоби. На 1989 р. вдалося досягти середнього надоя молока на фуражну корову – 2835 кг (для порівняння: в Польщі – 3356 кг, Канаді – 5800 кг, США – 6460 кг). Так званий середньорічний тритисячний рубіж по надоях на одну корову подолали лише деякі господарства Київської, Львівської, Чернівецької та Черкаської областей.

Високими залишалися витрати кормів. Так, на 1 ц свинини витрачалося 8 ц комбікормів, що в 2,5 раза більше, ніж у країнах Європи, США. Подібне становище мало місце у виробництві молока, навіть м'яса – яловичини. Тільки в другій половині 70-х років для відгодівлі великої рогатої худоби використовується перероблена сировина цукрових заводів.

Щоправда, в другій половині 60-х – 70-х років в Україні утворюється справжня індустрія в галузі птахівництва. Споруджуються великі державні підприємства по виробництву яєць, курячого м'яса. Мережа їх виявилась досить розгалуженою; наприкінці 80-х років в Україні налічувалося 39 птахофабрик, у тому числі на Львівщині – три (Львівська, Буська, Бориславська), на Київщині – дві (Київська, Васильківська) тощо. Високі показники мали Червоноармійська в Криму та Київська птахофабрики. Але й цю галузь супроводжували незбагненні логічному мисленню парадокси. Так, на меланж (маса битих яєць, що становила 10% валового виробництва) навіть наприкінці 70-х років не існувало державної ціни, значить, його не можна було продавати. В результаті багато продукції гинуло, а макаронні фабрики були позбавлені можливості меланж купувати.

Виходячи з марксистської концепції, що володіти засобами виробництва має виключно держава, в другій половині 40-х – 50-х років державна політика матеріально-технічного забезпечення аграрного виробництва будувалася так, що основні суб'єкти сільського господарства – колгоспи – позбавлялись права володіти технікою. Остання концентрувалася в державних машинно-тракторних станціях, частково в радгоспах. У 1956 р. одна МТС у середньому обслуговувала 11–12 господарств. Щоправда, колгоспи мали в користуванні вантажні автомобілі, число яких протягом 1945–1956 рр. зросло з 0,3 тис. до 71,8 тис., або в 239 разів.

Співробітництво МТС і колгоспів (власників землі) не завжди було взаємовигідним. МТС, як державні виробничі структури, диктували умови співпраці, не були зацікавлені в якості та своєчасності виконаних робіт, байдуже ставились до кінцевого результату виробництва. Колгоспи, попри все, змушені були сплачувати МТС великий натуральний податок за виконані роботи.

Уряд у 1958 р. вирішив передати техніку колгоспам через реорганізацію її державного власника (МТС). Політично це обґрунтовувалось як засіб зміцнення зв'язку села і міста та зосередження техніки в руках власника землі. Здійснювався цей крок без урахування реалій, економічної ефективності тощо. Так, встановлені державою ціни на емтеєсівську техніку були занадто високими, що позбавляло можливості економічно слабкі колгоспи і радгоспи викупити її і поставило багатьох у становище банкрутів.

Політика держави в наступні періоди спрямовувалась на нарощування засобів сільськогосподарського виробництва. Тільки в 1965–1981 рр. у сільському господарстві в 1,6 раза збільшився парк тракторів, в 1,5 раза – комбайнів, в 1,3 раза – вантажних автомобілів. У середньому на рік сільське господарство отримувало 49,5 тис. тракторів, 28,9 тис. автомобілів, 11 тис. зернозбиральних та 5 тис. бурякозбиральних комбайнів. У господарствах збільшувалась кількість іншої різноманітної сільськогосподарської техніки.

На початку 70-х років сільське господарство отримувало 1313 видів різної техніки, устаткування тощо. Система оснащення аграрного виробництва включала 2630 найменувань тракторів, машин, агрегатів, у тому числі 690 – для тваринництва і виробництва кормів, 357 – для меліорації і водного господарства тощо. Але надто низькими залишалися надійність техніки в роботі, її якість. Так, 28–30% робочого часу тракторів і зернозбиральних комбайнів стано-

вили простої з технічних причин. Це загалом знижувало коефіцієнт виробітку до 60–70% наявних можливостей. До того ж техніка була досить складною в техобслуговуванні. Наприклад, у комбайна СК-4 потрібно було кожний день змащувати майже 100 точок.

Заводи-виробники не приділяли уваги питанням комфортності при експлуатації техніки, на низькому рівні був дизайн. У кабінах машин недостатньо виявилась герметизація, системи шумопоглинання та вентиляції були відсутні. Техніка мала досить низькі техніко-економічні показники. Багатомарочність, відсутність універсалізації посівних і ґрунтообробних машин, уніфікації вузлів і деталей ускладнювали її експлуатацію і ремонт. Номенклатура запасних частин становила близько 70 тис. найменувань. При проектуванні техніки заводи не враховували критерії природно-економічних зон.

Під кінець 80-х років вдалося повністю механізувати оранку, посів зернових і буряків, збирання зернових та силосних культур. Проте, попри всі досягнення, частка ручної праці в загальному обсязі робіт залишалась вирішальною. Не випадково в народі технічне оснащення сільськогосподарського виробництва називали вило-грабельним. Такі операції, як посадка овочів, на 39% здійснювалися вручну, 36% картоплі збирали немеханізованим способом. Ще більше залежало від ручної праці тваринництво. При роздачі кормів доля ручної праці на фермах великої рогатої худоби вручну складала 36%, на свинофермах – 37% і на птахофермах – 29%. Значна частина приміщень вимагала реконструкції, була непристосованою для механізації трудомістких процесів. Наприкінці вказаного періоду комплексна механізація була відсутньою на 37% ферм великої рогатої худоби, 39% свиноферм та 35% птахоферм.

Досить повільними темпами відбувалась електрифікація сільського господарства. Скажімо, ще в 1967 р. 6 млн сільського населення (27%) не користувались електричним освітленням. Близько 150 колгоспів не було підключено до електромереж, понад 1500 господарств продовжували користуватись малопотужними і ненадійними власними електростанціями. 18,5 тис. тваринницьких приміщень (12%) також не мали електроенергії. У наступні 70–80-ті роки споживання електроенергії сільськими виробниками збільшилось у 3,6 раза і досягло 28490 млн кВт/год. З неї 67% витрачалось на виробничі потреби. Підвищувалася енергоозброєність виробництва, хоча її загальний рівень залишався

значно нижчим світових показників. Утричі було збільшено кількість електродвигунів. На господарство в середньому припадало 303 двигуни, майже втричі зросла і їхня потужність.

Серйозні невідповідності існували в проведенні цінової політики. В другій половині 40-х – на початку 60-х років ціни на продукцію сільського господарства залишались на рівні 1928 р., тимчасом як на промислову продукцію зросли в 20 разів. Такого роду тенденція існувала й надалі, особливо наприкінці 80-х років. Упродовж 20 років фактично не змінювались ціни на зерно. Держава закуповувала літр молока за 30 коп. (дешевше пляшки води), тоді як собівартість його становила 1 крб. А ціни на основні види техніки, зокрема на трактори, автомобілі, зернозбиральні комбайни тощо зросли у багато разів.

Отже, сільське господарство в Україні порівняно з промисловістю займало другорядні позиції, постійно державою визискувалось.

РОЗДІЛ | ОСВІТА 11 | І КУЛЬТУРА У 1945–1990 РОКАХ

1. Матеріально-технічні основи розвитку освіти й культури

Перемога СРСР у Другій світовій війні відкрила нові горизонти в культурному поступі України. Перед трудящими поставили складні завдання у духовній сфері: забезпечити належне функціонування системи шкільної освіти, відродити джерела поповнення кадрів інтелігенції, тобто мережі середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, відновити діяльність культосвітніх установ.

За винятково складних умов розпочався 1945/46 навчальний рік у загальноосвітніх школах. Бракувало приміщень, багато з яких було зруйновано, не вистачало обладнання, підручників тощо. Тяжке становище склалося в інших сферах культури. Протягом 1944–1950 рр. державні та кооперативні підприємства спорудили та відбудували 1669 шкіл на 635,6 тис. учнівських місць. Відроджувалася матеріальна база вузів, технікумів, культосвітніх і видовищних організацій.

Значна увага приділялася формуванню системи народної освіти в Західній Україні та на Закарпатті. Щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, новий режим активізував українську початкову освіту. Швидко розвивалася вища школа: в 1950 р. у 24 вузах Західної України вже навчалася близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділень. Уже в 1945 р. в Ужгороді вперше в історії Закарпаття відкрито університет. У Станіславі зразу по війні відкрився медичний інститут, у Львові – університет, інститут прикладного і декоративного мистецтва, фізичної культури, сільськогосподарський. На базі лісотехнічного факультету Львівської політехніки відкрито лісотехнічний і сільськогосподарський інститути, а у Луцьку, Дрогобичі – педагогічні інститути тощо.

Певні зрушення відбулися в справі відродження культурно-освітніх і видовищних закладів. У повоєнні роки в республіці створюються нові професійні театральні і музичні

колективи. Так, в Ужгороді і Мукачевому започаткували діяльність професійні театри, Закарпатський ансамбль пісні й танцю тощо.

Наступні роки залишковий принцип фінансування соціальної інфраструктури став визначальним у культурній політиці держави. Питома вага витрат на потреби освіти і науки в бюджет України зменшувалася. Насамперед це стосувалося села. Фінансування культурного будівництва в сільській місцевості майже повністю провадилося не за рахунок держфінансування, а на кошти колгоспів, кооперативних організацій. Так, протягом 1946–1976 рр. з 19,3 тис. шкіл, збудованих на селі, 11,6 тис. споруджено на кошти колгоспів. За 20 років (1956–1976 рр.) у сільській місцевості зведено 12,5 тис. клубів та будинків культури, в тому числі 11,8 тис. за рахунок колгоспів.

Крім того, в сільській місцевості величезної шкоди соціальній інфраструктурі завдала орієнтація директивних органів на ліквідацію «неперспективних» населених пунктів. У селах закривались школи і культосвітні установи. Так, лише протягом 70-х – першої половини 80-х років число початкових шкіл у республіці скоротилося в 2,8 раза, а неповних середніх – майже в 1,5 раза. Внаслідок різкого скорочення мережі шкіл в Україні наприкінці 70-х років у 13 тис. населених пунктів шкіл не було. Тому в сільській місцевості майже 70% учнів необхідно було підвозити до школи, що здійснювалося в умовах бездоріжжя. Так само недостатньо виявилася мережа культосвітніх установ. Лише протягом 1965–1970 рр. з «неперспективними» селами зникло 334 клуби. В 1970 р. 29% сіл взагалі не мали клубів.

Серйозні деформації в соціальній інфраструктурі спричинилися до посилення міграції сільського населення, передусім сімей, які мали дітей шкільного віку та молоді. Процес урбанізації набував спотворених форм, ставав некерованим.

Недооцінка державою проблем зміцнення і удосконалення матеріально-технічної бази культури, утвердження залишкового принципу її фінансування викликали негативну реакцію широких верств населення. Серед трудящих поширювалися ініціативні рухи за відбудову і розширення мережі шкіл, клубів, видовищних закладів. Ініціатива щодо відновлення і будівництва сільських шкіл методом народної будови зародилася ще за часів війни – після визволення території від фашистських окупантів – в с. Верхівня на Житомирщині. А 1948 р. громадськість Чемеровецького району Кам'янець-Подільської області виступила з

почином споруджувати методом народної будови клубні заклади. Його підтримали у багатьох містах і селах України.

У наступні роки до удосконалення соціальної інфраструктури все більше залучалися колгоспи, радгоспи, промислові підприємства. Держава все частіше перекладала матеріально-технічні проблеми культурного будівництва на трудові колективи. Але на селі таку місію могли виконувати лише економічно зміцнілі колгоспи, радгоспи, решта не мала фінансових можливостей удосконалювати матеріальну базу навчальних і культурно-освітніх установ. І вона у багатьох селах залишалася в жалюгідному стані.

Активніше розвивалася система навчальних і культурно-видовищних закладів у містах України. Значна частина їх набула ознак справжніх культурних центрів з вагомим інтелектуальним потенціалом. Насамперед, ним стала столиця України – м. Київ.

Позитивну роль у справі культурного будівництва в містах і селах республіки відіграв також рух за створення громадських музеїв. У грудні 1948 р. організується перший в Україні колгоспний музей в с. Витілівці Кіцманського району Чернівецької області. В наступні роки громадські музеї створюються на промислових підприємствах, в школах, культурно-освітніх закладах. У 1953 р. такі музеї було відкрито на харківських заводах – «Електромашина» та канатному. Рух за організацію народних музеїв також набув значного поширення. Завдяки йому було виявлено і збережено значну кількість історичних пам'яток, пов'язаних з національними побутовими і духовними традиціями народу.

Однак загалом процес розвитку культури, в першу чергу на селі, не відповідав проголошеним завданням.

2. Тоталітаризм у сфері духовності народу

Після Вітчизняної війни в суспільстві склалися певні передумови для реформування соціально-економічних процесів. Суспільство об'єктивно бажало лібералізації управління, демократизації, економічного саморегулювання, змін у духовній сфері. На світогляд багатьох людей певний вплив справило перебування під час війни за кордоном.

Але Й. Сталін та його оточення по-іншому оцінювали ситуацію. Наступ проти «ідеологічних збочень» розпочався вже в 1946 р. Його очолив близький помічник Сталіна А. Жданов.

«Ждановщина» стала однією із загальнодержавних ідеологічних кампаній, спрямованих проти лібералізації культурного життя. Найбільш виразно проявила себе «ждановщина» в прийнятих 1946–1948 рр. постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Велике життя», «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі та ін.

Слідом за тим відповідні постанови були прийняті ЦК Компартії України. В республіці антидемократичний наступ відбувався під гаслом боротьби проти «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології». Нещадні нападки обрушилися на таких видатних діячів української культури, як М. Бажан, М. Рильський, Ю. Смолич, О. Вишня, І. Сенченко, К. Данькевич, Ю. Яновський та ін.

Апогей ідеологічного тиску настав 1951 р., коли в журналі «Звезда» в перекладі було надруковано вірш В. Сосюри «Любіть Україну». В республіці розгорнулася нова бурхлива хвиля переслідування творчої інтелігенції. Велася боротьба як проти «українського буржуазного націоналізму», так і проти «космополітизму». Відвертий антисемітизм, зведений до рангу державної політики, проявлявся не лише в ідеологічних кампаніях і акціях, а й в організаційних та репресивних діях влади. 13 січня 1948 р. в Мінську було вбито відомого театрального режисера С. Міхоелса. В Україні також поширилися репресії проти євреїв, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства чи інтерес до його проблем. З'явилося сміхотворне твердження нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР.

Певні зміни в культурно-ідеологічній ситуації намітилися після XX з'їзду КПРС, коли десталінізація охопила всі сфери суспільного життя. Цей період, дістав назву «хрущовської відлиги». Визначальним явищем «відлиги» стала масова реабілітація безневинних жертв сталінських політичних репресій.

Загальний стан суспільного життя зумовив лібералізацію, насамперед культурного процесу. З'являються художні та публіцистичні твори, в яких розкривається трагедія сталінщини. Соціально-політичні процеси, що визначили й характер «відлиги», породжували у творчої інтелігенції почуття свободи творчості, прагнення стверджувати плюралізм у літературі і мистецтві, породжували прагнення художніми засобами повною мірою відтворити українську національну ідею.

Повертаються твори авторів так званого «розстріляного відродження». Це – представники творчої інтелігенції, репресовані в роки сталінщини, доробок яких залишався невідомим широкому загалу. Надзвичайно зріс інтерес до творчості М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука та ін. Крім того, почали видаватися твори У. Самчука, І. Багряного, Б. Лепкого, авторів з діаспори, чия творчість до того в Україні була заборонена.

Певний вплив на формування світоглядних позицій, насамперед молоді, справило і те, що в Україні друкуються твори західноєвропейських авторів. Ознайомлення з творчістю Е. Хемінгуей, А. де Сент-Екзюпері, Е.М. Ремарка, А. Камю, Ф. Кафки та інших, творчістю художників і скульпторів-модерністів, неореалістичним італійським кінематографом підносило художньо-мистецькі критерії. Поступово долалося закладене за роки боротьби проти «космополітизму» критичне ставлення до західноєвропейської культури. І як результат поставало питання про місце української культури в контексті світових культурних процесів.

3. Українське дисидентство

Значну роль у подальшому суспільному розвитку України відіграло зародження під час «відлиги» національно-культурного руху. Його розвиток пов'язаний з іменами «шістдесятників». Це нова генерація української інтелігенції – письменників, поетів, художників, критиків, композиторів, науковців, журналістів – В. Симоненко, М. Вінграновський, Л. Костенко, І. Драч, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, А. Горська, В. Чорновіл та ін.

На перших порах «шістдесятники» ставили перед собою виключно культурницькі завдання, зумовлені насамперед пошуками нової літературно-мистецької форми, відмінної від того, що проголошувалося як соціалістичний реалізм. Але їх культурництво вимагало організаційного об'єднання. Ще 1959 р. студенти київського театального інституту і консерваторії створили театралізовані групи, що співали колядки. Колядували не тільки на вулицях, а й заходили до квартир діячів української культури – М. Рильського, М. Крушельницького, М. Стельмаха, Ю. Смолича та ін. Це викликало негативну реакцію з боку директивних органів. Однак призупинити «шістдесятників» вони вже не могли, тому надійшла вказівка «очолити» їх. Так, на початку 1960 р. у Києві виник (формально під егідою міськкому комсомолу) Клуб

творчої молоді, душею якого став І. Світличний. У Львові аналогічний клуб мав назву «Пролісок».

Поступово світоглядницькі позиції «шістдесятників» змінювалися. Значна частина їх під впливом багатьох чинників, зокрема відкриття нових даних про історичне минуле України, світовий історичний процес, стала на шлях боротьби за оновлення суспільства, ліквідацію впливу тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя. Отже, в Україні сформувався рух дисидентів, що відіграв значну роль у суспільних процесах.

Водночас спостерігався відхід від позицій і принципів проголошеного ХХ з'їздом КППС курсу на десталінізацію суспільства: ліберальна демократизація, що намітилася в роки «відлиги», виявилася неприйнятною для пануючої політичної системи. Наприкінці 1962 р. розпочинається масовий ідеологічний тиск на інтелігенцію, що підтримала гасла лібералізації суспільства. Наставав кінець хрущовської відлиги. Це засвідчили й зустрічі М. Хрущова з діячами літератури і мистецтва в 1962 та 1963 рр. На першій з них наступ проти демократизації духовної сфери було розгорнуто під гаслом викриття і рішучого засудження в літературі та мистецтві так званого формалізму і абстракціонізму. Ідеологічна кампанія, що нагадувала період «ждановщини», розгорнулася з особливою силою в Україні.

Посилилася вона після другої зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією у березні 1963 р. Девізом її стало розвінчування тих, «хто вишукує в житті тільки погане, зображує все в чорних фарбах». На цій зустрічі нищівній критиці піддано київського письменника В. Некрасова – автора надзвичайно популярного роману «В окопах Сталинграда». Його шельмували за роман «В родном городе», в якому письменник прагнув відійти від лакування дійсності і показати реальне життя людей.

Поступово ідеологічна ситуація напружувалася: від словесних атак, критичних виступів влада переходила до адміністративних заходів. Почали розганяти молодіжні мітинги, зокрема ті, що відбувалися біля пам'ятника Т. Шевченку на його честь, було знищено Шевченківський вітраж у вестибюлі головного корпусу Київського держуніверситету, створеного П. Заливахою, А. Горською та ін. Навесні 1963 р. в Україні розгорнулося відверте шельмування таких літераторів, як І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба, В. Симоненко та ін. Власті обмежували публікації «шістдесятників», припинили видання їхніх книжок, насамперед таких талановитих

поетів, як Ліна Костенко, В. Голобородько та ін. Відповідно на ці заходи властей стало поширення в Україні «самвидаву», а також друк творів «шістдесятників» за кордоном. З січня 1970 р. у «самвидаві» з'явився регулярний «Український вісник».

Характерною є також доля щоденника В. Симоненка. Постать поета, який у 28 років пішов з життя, стала символічною для періоду «відлиги». З одного боку, влада намагалася розглядати В. Симоненка як офіційного поета, і тому прагнула нівелювати риси його творчості, які не відповідали офіційним ідеологічним критеріям. «Шістдесятники» всіляко боронили образ поета як свій символ, поширювали «самвидавом» вірші поета без купюр, а також ті, які не допускалися до друку. Особливе місце в його літературній спадщині займав щоденник. В ньому чітко простежувалися погляди поета, його світоглядні позиції. Директивні органи не допустили публікації щоденника поета, і тоді його почали розповсюджувати «самвидавом», а потім він був опублікований за кордоном. Це викликало гостру негативну реакцію з боку властей.

Поступово з другої половини 60-х років ідеологічний тиск на громадську думку посилювався. В офіційній літературі почали виправдовувати «культ особи». Цей наступ проходив під гаслами неосталінізму. Особливо він посилювався під впливом подій 1968 р. у Чехословаччині, де інтелектуальна еліта певною мірою довела свою провідну роль у суспільстві. Посилилася літературна цензура, яка перекривала майже всі канали легальної публікації творів, що не відповідали критеріям офіційної ідеології. Розпочалися репресії проти інакодумців. У 1965 р. в Україні прокотилася хвиля арештів: у Києві, Одесі, Львові, Тернополі, Івано-Франківську заарештовують групу діячів культури. Серед них – І. Світличний, М. Горинь, П. Заливаха та ін. Преса ці арешти замовчувала.

Але судові процеси над ними не пройшли непоміченими. Громадськість реагувала досить гостро. 4 вересня 1965 р. під час перегляду в кінотеатрі «Україна» в Києві фільму «Тіні забутих предків» група інтелігенції організує акцію протесту проти арештів інакодумців. Поширювалася в ці роки і така форма протесту проти ідеологічного тиску, як колективні листи до директивних органів, у яких містилася вимога забезпечити гласність у політичних питаннях, фактично – протест проти репресивних акцій в Україні. Перший такий лист-петицію надіслано до ЦК КПУ і ЦК КППС у листопаді

1965 р. Його підписали кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко і П. Майборода, авіаконструктор О. Антонов, поети Л. Костенко, І. Драч та ін. З протестом проти репресій та ідеологічного тиску виступали не тільки «шістдесятники».

Репресії продовжувалися. Нова хвиля їх розгорнулася в 1972 р. В ніч з 12 на 13 січня 1972 р. в Києві, Львові та інших містах України було здійснено численні арешти і обшуки. Серед заарештованих були літературознавці і письменники – І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, Ю. Шелест. Невдовзі за ґрати потрапили В. Стус, І. Калинець, Н. Світлична та ін. Серед жертв ідеологічного погрому 1972–1973 рр. особливе місце займав В. Стус. Його першу книжку «Зимові дерева» не прийняло до друку жодне видавництво. Незабаром один із примірників збірки потрапив за кордон і у 1970 р. її було видано. Поет згодом пише низку поетичних творів, в яких гостро реагує на ситуацію в Україні. Це спричинило його арешт і перше ув'язнення 1972 р., а потім – у 1980 р. Другий арешт став для нього і останнім: воєни 1985 р. В. Стус помер у в'язниці.

Тиск тоталітарної системи на творчу інтелігенцію спричинив деформації в художньо-творчому процесі, але не перервав його. В цей період українська культура поповнилася новими творчими здобутками старої генерації. Плідно творили такі видатні літератори і митці, як П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Гончар, М. Стельмах, А. Малишко та ін. В їхньому доробку все виразніше звучала тема України. Роман О. Гончара «Собор» (1968) дістав загальне визнання. Для творчості письменника в цілому властивим стало те, що він одним з перших у радянській літературі порушив питання про гуманістичне ставлення до вітчизняної історії, збереження духовної спадщини народу. Всесвітнє визнання одержала творчість О. Довженка.

Нова хвиля піднесення української літератури пов'язана з іменами Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса та ін.

Не тільки національну, а й світову музичну культуру збагатив своїми творами Б. Лятошинський. Його учні і послідовники В. Годзяцький, Л. Грабовський, В. Загорцев та інші стали представниками українського авангарду в музиці. Досить високого рівня набула в Україні національна музично-пісенна культура, яку розвивали широко знані за межами республіки професійні колективи – заслужена академічна хорова капела «Думка», Державна заслужена хорова капела

України «Трембіта», Український академічний народний хор ім. Г. Верьовки.

Плідно розвивалося образотворче мистецтво. Гідно представляли його графік В. Касіян, живописці Т. Яблонська, В. Зарецький та багато інших. У 40–50-х роках Т. Яблонській широке визнання принесли картини «Хліб» і «Весна», написані в реалістичній манері. Незабаром художниця стала однією з «шістдесятників», які докорінно змінили зміст і поетику всього радянського мистецтва того часу. Високих художніх критеріїв досягло і народне мистецтво. Такі його представники, як Г. Собачко-Шестак, М. Примаченко, К. Білокур зайняли належне місце у світовій культурі.

Свідченням прогресивних явищ в українському мистецтві стало утвердження і розвиток українського романтичного кіно. Творчість таких видатних діячів українського кіно, як С. Параджанов, І. Миколайчук стали відомими далеко за межами України.

Завдяки таланту кращих представників творчої інтелігенції України визначальними в розвитку художньої творчості залишалось утвердження національної самобутності у поєднанні зі світовими літературними і мистецькими здобутками.

4. Стан середньої освіти

За часів війни значна кількість дітей, насамперед тих, які перебували на окупованій території, не мала можливості вчитися. Тому головним завданням у сфері освіти стало навчання всіх дітей шкільного віку у загальноосвітній школі. Питання, пов'язані з всеобучем, стали всенародною справою: ними безпосередньо займалися вчительські колективи, місцеві органи влади, громадські організації.

У західних областях відбувався процес реорганізації української школи, насамперед початкової. Радянський режим зайнявся ліквідацією неписьменності серед дорослих. Кількість неписьменних під час війни збільшилась також за рахунок частини населення Західної України, яка раніше в школі не навчалася. Крім того, важливою проблемою стало створення умов для підвищення загальноосвітнього рівня молоді, яка в роки війни працювала на виробництві. Повсюдно в республіці з цією метою створювалися школи та окремі класи працюючої молоді (вечірні, змінні).

Наслідком величезної роботи, проведеної по відновленню всеобучу, стало запровадження семирічного навчання.

В другій половині 50-х років семирічку закінчували близько 80% учнів, які поступили в перший клас. Розширення семирічного навчання стало базою для запровадження середньої освіти. Вже в 1957/58 навчальному році 60,6% учнів після закінчення неповної середньої школи продовжували навчання у восьмих класах. Але в цілому в освіті вже в повоєнні роки намітилися серйозні деформації, що не були подолані. В сільській місцевості через різні причини цей процес відбувався з величезними труднощами. Порушувався принцип всеобучу і порівняно менша кількість дітей після закінчення неповної середньої школи продовжувала навчання в середній школі. Тим самим поглиблювалася різниця в освітньому рівні сільського і міського населення.

Постало питання не про розширення, а про удосконалення системи навчання і виховання підростаючого покоління. Загальноосвітні школи випускали велику кількість молоді з середньою освітою. Все більше випускників середньої школи йшли працювати в народне господарство. Але для роботи на виробництві вони не були достатньо підготовленими – як професійно, так і психологічно. Навчання в школі орієнтувало молодь лише на навчання у вузах і технікумах. Передова педагогічна громадськість виступала ініціатором пошуків шляхів удосконалення шкільної освіти. Певні зміни в ній було законодавчо оформлено в «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР», прийнятому Верховною Радою республіки в квітні 1959 р. Відповідно до закону внесено зміни в організацію навчально-виховного процесу в школі. Замість семирічного було запроваджено восьмирічний всеобуч. У 1980 р. в Україні 99% випускників восьмирічок продовжували навчання в дев'ятих класах або в навчальних закладах, що давали середню освіту. Здійснено також спробу шляхом запровадження в школі трудового навчання надавати випускникам певну виробничу професію. Але в більшості шкіл виконати це завдання фактично виявилось неможливим: не було необхідної навчально-виробничої бази, відповідних кадрів.

Пошуки найбільш ефективних форм навчання і виховання дітей продовжувалися. Вони знайшли відображення і в прийнятих «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984). З другої половини 80-х років шкільна освіта зазнала подальших змін. Певною мірою почали відмовлятися від нетипових для загальноосвітньої школи функцій – надання випускникам професійної підготовки.

Це завдання покладалося на професійно-технічні училища, насамперед ті, які функціонували як навчальні заклади, що забезпечували середню освіту. Все більше утверджувався принцип, що головною працею дітей є оволодіння знаннями. В цьому напрямі змінювалися навчальні плани і програми. З 1985 р. у школах вводиться предмет «Основи інформатики і обчислювальної техніки».

Таким чином, від 40-х до у 80-х років загальноосвітня школа України пройшла великий шлях. Відновлення зруйнованої під час війни системи шкільної освіти, значне її розширення створило основу для здійснення семирічного, а потім і восьмирічного всеобучу, а з 50-х років досить швидкими темпами поширюється середня освіта. У результаті зростає освітній рівень населення. Але цей процес мав і серйозні деформації, що були зумовлені значною мірою характером і спрямованістю національно-мовної політики держави. Посилюються тенденції до русифікації. Поступово держава штучно звужувала в школі сферу застосування української мови. Зменшується мережа шкіл з українською мовою навчання. Так, у 1948/49 навчальному році в Україні працювало 26,1 тис. українських шкіл і 2,7 тис. російських. В 1955/56 навчальному році українських шкіл було вже близько 25 тис., а російських – понад 4 тис. Російські школи існували переважно в містах із значним числом паралельних класів. Кількість учнів, які навчалися українською мовою, інтенсивно зменшувалася. В 1951 р. в школах з українською мовою навчання було близько 5 млн учнів, а з російською – 1,2 млн. У середині 80-х років учні в школах з українською мовою навчання становили вже менше половини загальної кількості учнів. Таке співвідношення не відповідало національному складу населення України і свідчило про русифікацію загальноосвітньої школи.

5. Підготовка кадрів інтелігенції

У повоєнні роки в Україні з особливою гостротою постало питання про забезпечення народного господарства і культури необхідною кількістю працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Під час Великої Вітчизняної війни чимало інтелігенції загинуло. Водночас скоротилася підготовка спеціалістів у вузах і технікумах. Багато представників творчої інтелігенції стали жертвами сталінських репресій. Особливо гостро постало питання про формування кадрів інтелігенції в західних областях України.

Завдяки відбудові мережі вузів і технікумів, відновленню їхньої матеріальної бази було створено умови для поширення середньої спеціальної та вищої освіти. Серед молоді, яка прийшла у вищі та середні спеціальні заклади, було багато колишніх фронтовиків. Їм надавалися пільги при вступі до навчальних закладів. Іntenсивно розвивалося навчання без відриву від виробництва. Вже у 1946 р. в 76 вузах України функціонували заочні відділення, а в 21 – навчально-консультційні пункти. В 1950/51 навчальному році кількість студентів вузів республіки становила 201,5 тис. проти 137 тис. у 1945/46 навчальному році. Значну увагу приділялося становленню і розвитку вищої і середньої спеціальної школи в Західній Україні. В 1950 р. у 24 вузах тут навчалось вже близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділень. У результаті тут з'явився новий прошарок української інтелігенції. Під егідою держави відбувалася запізнiла соціально-економічна модернізація Західної України.

Розширення системи вищої і середньої спеціальної школи, збільшення кількості студентів та учнів – одна з найхарактерніших рис культурного процесу в Україні. Водночас з початку 70-х років скорочувалося навчання без відриву від виробництва. В 1988/89 навчальному році у вузах республіки навчалось 854,0 тис. студентів, удвічі більше, ніж у 1959/60 році. В 1988 р. в народному господарстві України працювало 3,2 млн фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. В довоєнному 1941 р. їх було 513,1 тис. При цьому зростало число спеціальностей, за якими проводилася підготовка фахівців. Протягом 60–70-х років започаткована підготовка кадрів з деяких нових спеціальностей, зокрема механізації обліку, обслуговування приладів точної механіки, з електроакустики і ультразвукової техніки, напівпровідникових матеріалів, з теплофізики, кібернетики та ін. У 1977 р. у вузах України підготовка фахівців здійснювалася з 348 спеціальностей.

Але за умов тоталітарної системи навчально-виховний процес у вузах і технікумах був спрямований на те, щоб виховувати молодь виключно в дусі офіційної ідеології. Але ідеї лібералізації, проголошені ХХ з'їздом КПРС, знайшли найбільший відгук в середовищі інтелігенції та студентської молоді. Тут зародилося «шістдесятництво», в організаційному оформленні якого активну роль відіграла студентська молодь. Не випадково уже в 1959 р. група київських студентів організувала театралізовані співання колядок, що переросли у Клуб творчої молоді. Його аналог «Пролісок» виник

також у Львові. В березні 1965 р. в Київському університеті засідання гуртка української літератури з нагоди обговорення статті В. Солоухіна про збереження народних традицій вилилося в дискусію про стан української культури. І хоч не було одержано офіційного дозволу на продовження диспуту, він відбувся самочинно і завершився обранням комітету для організації більш масової дискусії. До складу комітету ввійшли студенти університету, художнього і медичного інститутів. Представники студентства і викладацького складу вузів, переборюючи протидію партійно-державних органів, продовжували брати участь у політичних акціях. Саме вони ставали жертвами політичних репресій. Групу студентів, які брали участь у акціях «шістдесятників», виключили з навчальних закладів. Але інакомислення в вузах не було ліквідовано. Незважаючи на заборону, студенти разом з представниками інтелігенції сходилися біля пам'ятника Т. Шевченку не тільки з нагоди річниць, пов'язаних з ім'ям поета, а й для того, щоб критикувати державну політику в сфері культури. У вузівському середовищі поширювалася і така форма протесту проти політичних репресій, як звернення до директивних органів. У квітні 1968 р. листа до Л. Брежнєва, О. Косигіна і М. Підгорного підписали 138 осіб. Ініціаторами звернення стали викладачі Київського університету. Влада різко зреагувала на цю акцію: 38 з тих, хто підписав листа, було піддано різним формам переслідувань, у тому числі і вузівських працівників.

Сутність і тенденції усіх процесів, що відбувалися в системі підготовки інтелігенції, визначалися і характером державної національно-мовної політики. Звуження в республіці сфери застосування української мови спричинило і русифікацію навчально-виховного процесу у вузах, технікумах. На початку 50-х років навіть в Українській сільськогосподарській академії заняття зі студентами проводилися переважно російською мовою. У Київському медінституті з 50 кафедр 45 працювали російською мовою, у Ворошиловградському і Сталінському (нині Донецькому) педінститутах навіть на українських відділеннях усі предмети, крім української мови і літератури, викладалися російською мовою.

Національному складу населення регіонів не відповідав, особливо в перші повоєнні роки, студентський контингент. У 1951 р. в медичних інститутах західних областей навчалось понад 4,3 тис. студентів, з яких лише 1,4 тис. – з місцевого населення. Однак дедалі більше випускників місцевих середніх шкіл поступали на навчання до вузів, технікумів.

Але русифікацію вищої, як і середньої, школи обмежити було важко. Інтелігенція все більше денационалізувалася, позбавлялася рідної мови. Еліта суспільства втрачала у значній своїй масі національну свідомість.

6. Науковий потенціал

У повоєнні роки в Україні було відновлено систему наукових установ. Традиційно вона включала установи республіканської Академії наук, галузевих інститутів, створених при міністерствах та відомствах, а також колективи наукових кафедр та установ вузів. Але розвиток наукового знання в умовах тиску тоталітаризму був деформований. Характерним стало утвердження силових методів управління наукою, метою яких було не допустити жодного відходу від офіційної ідеології. Безумовно, діяльність науковців обумовлювалася й соціально-політичними факторами. Можна якоюсь мірою погодитися з твердженнями, що успіхи радянських вчених у певних галузях знання досягнуто не завдяки, а всупереч існуючій системі організації науки, ставленню до неї офіційних структур.

Це в першу чергу стосується розвитку біологічних наук, зокрема такої її галузі, як генетика. В Україні, як і в цілому по СРСР, проти біологічної науки було спрямовано вістря офіційної критики і переслідувань під гаслами боротьби проти «реакційної теорії менделізму-морганізму». Генетика переживала серйозні катаклізми ще в довоєнні часи. Після війни кампанія розгрому біологічної науки, насамперед генетики, набула особливої гостроти. В серпні 1948 р. відбулася сумнозвісна сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), на якій з доповіддю виступив її президент Т. Лисенко. Він виклав свої погляди і водночас піддав гострій критиці генетику як науковий напрям. Т. Лисенко оголосив, що його концепція схвалена Сталіним. Це означало, що антинаукова «теорія» Лисенка ставала державним підходом до оцінки розвитку біологічної науки в країні, підходом, який повністю відкидав генетику як науку. І це в той час, як в усьому цивілізованому світі всіяко утверджувався і розвивався цей напрям біологічної науки.

Після сесії розгорнулася кампанія боротьби з генетикою. Вона широко охопила Україну. У вересні 1948 р. в Києві відбулися збори громадськості республіки, на яких з доповіддю виступив один із однодумців Лисенка – Ольшанський.

Він не тільки вихваляв «вчення» Лисенка і спростовував генетику, але й взявся за розкриття шкоди, завданої науці і господарству республіки «менделістами-морганістами», «що окопалися в Україні». Серед тих, кого було піддано критиці, були й українські вчені, які не поділяли поглядів Т. Лисенка, – академік АН УРСР М. Гришко, професори Л. Делоне, І. Поляков, С. Гершензон та ін.

Невдовзі було вжито заходів щодо організаційного розгрому генетичних шкіл: в АН УРСР ліквідовано відділ генетики Інституту зоології. Всі генетики, які викладали у вузах, були звільнені як антимічурінці за наказом міністра вищої освіти СРСР. Було закрито також лабораторії, очолювані генетиками. Встановлювався суворий нагляд за науковими колективами, що працювали в галузі природничих наук. Неодноразово піддавалися огульній критиці науководослідні інститути біології, сільського господарства, медицини, ряд кафедр природничих наук вузів та ін. В Україні в біологічній науці і агрономії наступило всевладдя лисенківщини.

Проте і за страшних років сталінщини серед українських вчених були фахівці, які виявляли глибоку громадську свідомість і чесність в науці, розгорнули гостру критику лисенківщини, тобто за умов репресивного режиму фактично виступили проти сталінського догматизму і свавілля в науці. В липні 1948 р. на ім'я Г. Маленкова надійшов лист з критикою антинаукової школи Лисенка, надісланий українським біологом І. Поляковим. Усе своє життя чітку антилисенківську позицію займав і вчений з Харкова В. Єфраймсон. За свої наукові погляди він був репресований і висланий до концтаборів (реабілітований у 1955 р.).

Всеvладдя лисенківщини тривало аж до кінця 50-х – початку 60-х років, коли політична ситуація в умовах «хрущовської відлиги» почала поступово змінюватися. Лише в 1958 р. в Академії наук УРСР відновлено відділ генетики Інституту зоології, а в Київському університеті почали читати курс генетики. В наукових установах біологічного профілю відновлювалися і впроваджувалися нові методики наукових досліджень.

За досить складних умов в Україні виникла і розвивалася кібернетика. Вже в перші повоєнні роки вона офіційно була визнана «буржуазною» наукою, що не відповідає критеріям діалектико-матеріалістичного світогляду. Але попри всі труднощі ця сучасна галузь наукового знання в Україні розвивалася.

Дослідження в галузі кібернетики розпочалися в Україні в 1947 р. в очолюваній академіком С. О. Лебедевим лабораторії моделювання та обчислювальної техніки Інституту електротехніки АН УРСР. Тут під його керівництвом в 1948–1951 рр. було створено першу в СРСР малу електронно-обчислювальну машину «МЕОМ».

Справді широкого розмаху дослідницька робота в галузі кібернетики набуває після заснування 1957 р. у складі Академії наук Обчислювального центру, який в 1962 р. перетворено на Інститут кібернетики, очолений В. Глушковым. В інституті розгорнулися також дослідження з теорії числових машин.

З другої половини 50-х років створюються нові інститути, лабораторії, кафедри. Розширення фронту наукових досліджень свідчать про певні зміни в науковій державній політиці: вона стає більш ліберальною, певною мірою враховує реалії – потреби народного господарства, стан наукового знання не тільки в країні, а й за кордоном. Важливе значення мало й те, що було зроблено крок на шляху усунення ізоляції від світової науки. Ці зміни мали принциповий характер і стали результатом певної, хоч і не остаточної, десталінізації державної політики.

В українській науці в цей період працювали вчені, чий творчі досягнення здобули всесвітнє визнання. Це – М. М. Боголюбов, М. О. Лаврентьєв, О. О. Богомолець, О. В. Палладін, С. О. Лебедев, Є. О. Патон, Л. А. Булаховський, О. І. Білецький та ін.

Дещо по-іншому відбувалася трансформація суспільних наук. Сталінізм з притаманними йому методологічними догмами, граничною ідеологізацією, відсутністю можливостей для ознайомлення і врахування досвіду науки в країнах іншої соціальної системи обумовив суттєві деформації в розвитку суспільствознавства. Воно повністю виконувало роль апологета офіційної ідеології, її догматів, насамперед культу особи.

За умови хрущовської відлиги в суспільних науках почали відбуватися певні зміни. Найголовніше те, що з'явилися праці, які розвінчували культ особи.

Однак уже на той час в суспільно-політичному житті проявилася обмеженість у викритті сталінізму, прагнення завуальовувати принципові питання боротьби зі сталінізмом. В Україні це насамперед проявлялося в тому, що не були реабілітовані партійні діячі та діячі культури, які звинувачувалися в українському буржуазному націоналізмі,

наприклад, М. Равич-Черкаський, М. Попов та ін. Не було тоді реабілітовано М. Хвильового, В. Винниченка.

В історичній науці робилася спроба об'єктивно показати роль західноукраїнської буржуазії та її організацій у XIX – поч. XX ст. в історії України.

Важливою подією у науковому житті республіки стало заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу». Почалася підготовка до видання Української Радянської Енциклопедії, перший том якої побачив світ у 1959 р. Протягом 1954–1956 рр. вийшла друком двотомна «Історія української літератури», двотомний «Курс сучасної української літературної мови» за участю і редакцією Л. А. Булаховського, розпочато підготовку до видання «Історії міст і сіл України» тощо.

Про певні зміни в науковому процесі з другої половини 50-х років свідчить створення наукових товариств. Лише протягом 1959 р. в Україні почали працювати товариства: біологічне, фізіологічне, біохімічне, охорони природи і сприяння розвитку продуктивних сил та ін. Всього за рік було організовано дев'ять товариств, причому більшість їх – з різних напрямів біології.

У наступні ж роки в процесі загальної десталінізації суспільного життя певне пожвавлення в науковому процесі, його демократизація значно зменшилися. Період 70-х – першої половини 80-х років позначився посиленням істотних деформацій в науковому житті України.

РОЗДІЛ 12 | ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1945–1989 РОКАХ

1. Соціальне і національне життя українського народу у повоєнному десятиріччі

На порозі ХХІ ст. все чіткіше викристалізовується значення соціального чинника в житті українського народу. А етносоціальні процеси, що відбуваються, дають можливість стверджувати, що політичне життя зумовлене також його соціальним станом, тобто діяльністю соціальних спільностей – народів, націй, соціальних груп. Етносоціальні процеси охоплюють національні, демографічні, міграційні, соціально-професійні, освітні та інші чинники суспільного життя.

Суттєве значення в етносоціальних процесах мали повоєнні роки. Війна наклала негативний відбиток на життя українського народу, призвела до великих людських втрат, зниження народжуваності впродовж 1942–1945 рр. Про центральне місце України в минулій війні свідчить той факт, що вже у 1941 р. вона з населенням 41,9 млн була окупована німцями. Тимчасом як (для порівняння) ворог зайняв лише 47% території Росії з населенням 27 млн.

За останній рік війни Й. Сталін знецінив участь усіх народів СРСР у боротьбі супроти фашизму, більше того, декого, включаючи і українців, визнав ворогами, що підлягали виселенню з рідних земель.

На клопотання ЦК КП(б) У та уряду УРСР в лютому 1948 р. Верховна Рада Радянського Союзу прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Цей документ посилив виселенську політику щодо українських селян, здійснювану з часу воз'єднання. Майже до всіх областей України доводилися завдання «добровільного» переміщення селян для освоєння просторів Далекого Сходу, Криму, середньоазіатських республік тощо.

На Чернігівщині в 1947 р. ліквідовано 1731 хутірське господарство, а їхні жителі переселяються в Крим. У 1949 р. з області було виселено в Карело-Фінську РСР 800 сімей колгоспників, на південь відправлено 1000 сімей. А в 1950 р. – вже 4000 і в 1951 р. – ще 100 сімей. У серпні 1951 р. уряд УРСР ухвалив постанову «Про хід переселення колгоспників та іншого населення за межі Української РСР». На її виконання в 1952 р. виселено до Примор'я та Сахаліну 1416 сімей (5895 чоловік), в 1953 р. – 806 родин, в 1954 р. – 819. Партійно-державні угодовці тим самим нещадно обривали родинні корені тисяч людей. Ця жорстока діяльність продовжувалась і в наступні роки, але вже не так активно.

Проголосивши вищість російської нації, Сталін дав новий поштовх до зміцнення російського шовінізму, вихвалання московського месіанізму, формування у молодого покоління росіян імперської психології. Головним важелем стала пропаганда «інтернаціональної місії» Москви. Причому Росія розглядалася не як держава, територія, нація, а як всевітня месія, представники якої живуть за правилом: немає меж моїй «вітчизні», де я – там і Росія. Месіанська теорія, як ідеологія обраності, винятковості, завжди була замішана на крові, приниженні, рабстві одних в ім'я вивищення й панування інших. Прикро, що й у подальшому це намагалися підносити як втілення «братерства, рівності, свободи», як ідеал майбутнього, світоцем якого має бути «старший брат».

Особливо уславлювали «старшого брата» українські урядовці-партноменклатурники. Як фарс сприймаються урочистості 1954 р. з нагоди 300-річчя т.зв. воз'єднання України з Росією. У партійних «Тезах», привітанні ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР до українського народу з приводу «воз'єднання» говорилося, що об'єднання двох великих слов'янських народів «умножило їх сили у спільній боротьбі проти зовнішніх ворогів..., проти капіталістичного рабства». Трьохсотлітню асиміляцію, русифікацію, фізичне винищення мільйонів національно свідомих українців Москва трактувала як зміцнення дружби двох слов'янських народів.

Лунали заклики не лише «посилювати боротьбу з буржуазним націоналізмом», а й поглиблювати «інтернаціональне виховання трудящих, розкривати суть теорії про зближення і злиття націй». У періодичних виданнях з'явилися теоретично-пропагандистські статті, в яких автори розвінчували «націоналістичні пережитки минулого», підкреслювали «зростаючу роль російської мови», яка стала «другою рідною мовою» для неросіян.

Ухвалений сесією Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 р. Закон «Про зв'язок школи з життям», який позбавив українську мову, права бути обов'язковою в школі, дістав підтвердження в УРСР в Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» від 17 квітня 1959 р. В ньому, зокрема, наголошувалося: «Стаття 9. Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». І далі цим законом доручалося Раді Міністрів УРСР розробляти заходи щодо забезпечення необхідних умов для вивчення і поліпшення якості викладання в школах з українською або іншою мовою навчання російської мови, яка є «могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови в школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення».

Таким чином, проголосивши важливість російської мови у будівництві «світлого майбутнього – комуністичного суспільства», дозволивши батькам вирішувати, яку мову вивчати дитині (російську чи українську), в яку школу ходити (українську чи російську), ЦК КПКР і Рада Міністрів УРСР по суті узаконили поглиблення русифікації.

Зловісною віхою у національному житті українства в 1945–1950 рр. було масове насильне переселення людей із західноукраїнських земель, яке було розпочате ще перед війною. На ці роки припадають трагічні сторінки евакуації українського населення з території Польщі.

10 серпня 1946 р. заступник головного уповноваженого уряду УРСР В. Коноваленко надіслав секретарю ЦК КП(б) України Д. Коротченку і міністру внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Г. Строкачу доповідну записку «Про підсумки евакуації українського населення з території Польщі і диверсійно-терористичні прояви з боку антирадянських елементів». У записці зазначалося, що робота з евакуації населення була розпочата наприкінці вересня 1945 р. і закінчилася 2 серпня 1946 р.

За даними місцевих органів польської влади, на території евакорайонів Польщі було взято на облік 12 549 українських родин, або 482 109 осіб. Це становило 97,2% родин, тобто

96,8% населення. Ту частина українського населення, що залишилась у Польщі, було охарактеризовано як заможну й націоналістично настроєну.

Евакуйоване з території Польщі населення так розподілялося за національністю: українців – 439 135 осіб, росіян – 23 846, білорусів – 126, русинів – 18 759, інших національностей – 243 особи.

Водночас були і світлі сторони в етнонаціональній політиці у повоєнний час. Передовсім мається на увазі те побратимство, що відчули на собі трудящі України, відбудовуючи зруйноване війною народне господарство. Адже ще точилися бої за визволення Донбасу, а робітники «Уралмашу» звернулися до трудящих Свердловської області із закликом допомогти українцям відбудувати зруйновану промисловість республіки. На цей заклик відгукнулися колективи сотень підприємств Москви, Сибіру, Казахстану, Узбекистану, інших регіонів країни. Робітники Челябінської області відразу ж після визволення України відправили сюди близько 100 вагонів, завантажених електромоторами, іншим устаткуванням. Кузнецький басейн направив кваліфікованих шахтарів і спеціалістів. З Узбекистану в Донбас виїхало 750 вихованців ремісничих училищ і шкіл ФЗУ. Молоді слюсарі, токарі, мулярі активно включилися у відбудову шахт, заводів, електростанцій. А хлібороби Сибіру направили шахтарям Донбасу 580 коней, 490 голів великої рогатої худоби, 12 тис. овець, 5700 свиней, 4500 ц зерна, 5 тис. т картоплі й овочів, 1800 одиниць сільськогосподарського інвентарю.

До відбудови зруйнованих міст України докладали зусиль посланці інших республік. Так, індустріальному Харкову допомагали трудящі Москви, Ленінграда, Свердловська, Челябінська, інших міст, відправивши ешелони з устаткуванням і будівельними матеріалами. Робітники, майстри, інженери різних національностей їхали до Харкова на відбудову зруйнованих фабрик і заводів.

Відродження з руїн Донбасу, Дніпрогесу, «Запоріжсталі», «Азовсталі», Краматорського машинобудівного заводу, інших промислових гігантів, створення нових галузей народного господарства – газової, автомобільної, будівельної індустрії – до цих справ були причетні посланці більшості народів Союзу. Так, у відродженні Дніпрогесу взяло участь 120 заводів і фабрик Радянського Союзу, близько 60 міст надсилали сюди найрізноманітніші будівельні матеріали. За період відбудови сюди надійшло понад 2 тис. ешелонів з матеріалами і устаткуванням. На «Дніпробуді»

працювали представники понад 20 національностей, 112 підприємств брали участь у відродженні «Запоріжсталі».

Трудящі України зробили вагомий внесок у розвиток економіки радянських республік, зокрема Молдови, а також Прибалтійських республік. Металурги й машинобудівники України у повоєнний період взяли участь у спорудженні металургійного заводу в м. Руставі (Грузія). Для первістка грузинської металургії готувалися кадри на підприємствах Донецька, Нікополя, інших міст України.

Україна була основним постачальником вугілля, руди, металу для всіх новобудов. Її посланці зводили також гіганти індустрії в Москві, Сибіру, на Уралі і в Поволжі, інших промислових регіонах колишнього Союзу – Магнітка і Кузнецьк, Турксиб і Березники, Солікамськ і Балахна та ін.

У 1945 р. відбулася важлива подія в національному житті України: воз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, що знаменувало собою фактично цілковите завершення історичного процесу об'єднання усіх українських земель в єдиній Українській державі.

Проте в західних областях мали місце суттєві порушення принципів національної політики. Ненормальне становище склалося у вищих навчальних закладах, де більшість дисциплін викладалася російською мовою. Наприклад, у Львівському лісотехнічному інституті з 41 дисципліни лише 4 викладали українською мовою. В політехнічному інституті з 412 викладачів лише 15 вели заняття українською мовою. Таке ж становище створилося і в Державному університеті ім. І. Франка, де з 295 викладачів читали лекції українською мовою 49. Аналогічна картина була в педагогічному, сільськогосподарському і поліграфічному інститутах.

Щодо виховання дітей в національному дусі, то у 1946/47 навчальному році в республіці налічувалось 29 078 шкіл, де навчалося 5604,6 тис. учнів. Викладання, окрім української, велося російською мовою, а також молдавською, угорською, польською. У тому навчальному році працювало 158 шкіл з молдавською мовою навчання (20 тис. учнів), з угорською – 101 школа (12,5 тис.), з польською – п'ять шкіл (2260), з румунською – чотири школи (1994). Були також школи з узбецькою, туркменською, вірменською, єврейською і словацькою мовами викладання. Така мережа шкіл забезпечувала для всіх дітей можливість вчитись рідною мовою або мовою, яку вони обрали.

Окремою сторінкою у міжнаціональних взаєминах було освоєння цілих земель у Російській Федерації та Ка-

захстані. Тільки за 1954–1955 рр. з України в Казахстан і Росію прибуло понад 93 тис. трактористів, комбайнерів, шоферів, будівельників, агрономів, інженерів і техніків. З їхньою допомогою на цілині було створено 54 нових великих радгоспи, значна кількість тракторних і будівельних бригад. Усього ж на освоєння цілих земель прибуло понад 500 тис. юнаків та дівчат.

Перші дві хвилі еміграції відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. та після 1917–1928 рр. Друга світова війна викликала третю хвилю української еміграції.

Згідно з офіційною статистикою, у 1947 р. у західних окупаційних зонах Німеччини українці розподілялися таким чином: в англійській – 54 580, американській – 104 024, французькій – 19 026, у всіх трьох західних окупаційних зонах Австрії – 21 893 і у великому таборі під Ріміні в Італії – 11 тис. Вважалося також, що приблизно 100 тис. українців перебували на тих самих територіях серед цивільного населення або ж переховувались у лісах. Таким чином, понад 310 тис. українських громадян опинилися у становищі біженців або переміщених осіб. Політична за своїм характером третя хвиля української еміграції поглинула в основному людей освічених, свідомих, вихідців з міст.

Проблемою біженців і переміщених осіб уже з 1945 р. займалися міжнародні організації, передусім ООН. Після тривалих переговорів і узгоджень національного законодавства розпочалося розселення мешканців таборів по різних країнах. Так, до Канади протягом 1947–1953 рр. прибуло понад 30 тис. переміщених осіб українського походження, до США – 35, Австралії – 20, Франції – 10, Бразилії – 7, Аргентини – 6 тис. тощо.

Тільки під час недовгої десталінізації союзним республікам було повернуто деякі права. Це сталося у другій половині 50-х років і широко розголошувалося як один з показників «повернення до ленінських принципів національної політики». Тоді було утворено, хоча і ненадовго, республіканські міністерства освіти та юстиції, передано до компетенції урядів союзних республік затвердження планів виробництва і розподілу всіх видів промислової продукції, виготовленої підприємствами республіканських міністерств і промислової кооперації. Деякі додаткові права надавалися урядам союзних республік щодо культурного будівництва, які до того часу належали до прерогатив союзних органів влади. Але вже на початку 60-х років все це було централізовано.

Лібералізм у національному питанні у перші повоєнні роки тривав недовго. І коли наприкінці 40-х років Україною прокотилася чергова хвиля терору, Москва, зрештою, знову мусила зробити деякі поступки. Найперше те, що в цей період значно зріс відсоток українців серед партійної й господарської бюрократії, послаблено тиск на культуру і науку, українська мова почала потроху повертатися в освітню сферу та громадське життя.

2. Українське дисидентство 60-х років

У національне життя українства в 60-х роках увійшло таке явище, як дисидентство, хоча, якщо бути точнішим, вперше про нього заговорили ще наприкінці 50-х років. Вже тоді в західних областях України виникло кілька нелегальних організацій: Об'єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет.

Серед підпільних груп чи не найактивніше діяла Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), створена на Львівщині групою юристів під керівництвом Л. Лук'яненка, який все життя присвятив боротьбі за права української нації, за незалежність і державність України.

Українська робітничо-селянська спілка наприкінці 50-х років вперше в післявоєнній історії виробила ґрунтовну програму українського руху, де чітко вказувалося, що Спілка є спадкоємницею ідеї боротьби за самостійність України, разом з тим не має нічого спільного зі збройною боротьбою. Йшлося про легальну боротьбу мирними конституційними методами за вихід України з СРСР. Спілка мала намір з часом стати партією, але перед її наступним з'їздом було заарештовано її ініціаторів, а організацію розгромлено. Львівський обласний суд у січні 1961 р. вперше засудив Л. Лук'яненка, І. Кандибу та інших членів Української робітничо-селянської спілки на тривалі строки ув'язнення.

А вже через рік у цьому стародавньому місті був проведений гучний судовий процес над 20 членами Львівського українського національного комітету. Вироки були надто суворі. Так, члени цього комітету Коваль, Грицина, Гурний і Гнат засуджені до найвищої міри покарання, іншим найвищу міру покарання було замінено тривалими ув'язненнями. Того ж 1962 р. були засуджені до розстрілу голови Ходорівської та Тернопільської груп Ф. Проців та В. Готуць. Трохи пізніше, а саме в 1964–1967 рр., діяв Українсь-

кий національний фронт, який випускав самвидавном журнал «Воля й Батьківщина». Але й сюди згодом дотягнулася каральна рука тоталітарної системи. Члени УНФ З. Кравцівський, Д. Квецько та інші невдовзі були засуджені до тривалого ув'язнення.

До наступної генерації українських правозахисників належали В. Чорновіл, брати Б. і М. Горині, Є. Сверстюк, Є. Пронюк та ін.

Але і в наступні роки ідеологічний тиск та переслідування творчої інтелігенції тривали. В її середовищі опір тоталітарній системі зростав. У 1976 р. в Києві організовано «Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод». Її очолив письменник М. Руденко. Група діяла легально, але незабаром розпочалися акції проти її учасників: першим заарештували О. Тихого, потім М. Руденка. До 1980 р. більшість членів УГС ув'язнюють, а до деякого застосовують примусову еміграцію. Політичні репресії проти діячів української культури, їхні арешти продовжувалися до середини 80-х років.

3. Наступ на українську мову і культуру

Особливо складними були етнонаціональні відносини в 70-х – першій половині 80-х років. Саме в цей період в Україні з новою силою активізувалася масова русифікація. Номенклатурні прислужники заради кар'єри та особистого комфорту зневажали українську мову і прилюдно відрікалися від неї. Масовий перехід шкіл і вузів на російську мову – наслідок такої політики. На велелюдних конференціях, з'їздах, нарадах українською мовою не прийнято було говорити. В книжкових видавництвах випускалась література переважно російською мовою. Відбувався своєрідний тихий переворот, який мав на меті витлумити все українське, зруйнувати мову і культуру інших народів, які проживають на теренах України. Дійшло до того, що першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста звинуватили в націоналізмі, інкримінувавши йому непомірне роздмухування історичної пам'яті народу, популяризації пам'яток старовини. Чорні дні русифікації супроводжувалися начіплюванням ярликів, топтанням національної гідності за любов до рідної мови й культури, традицій і звичаїв. Тих, хто намагався захистити українську мову і культуру, переслідували.

Здійснювалося все це в рамках брежнєвсько-сусловського теоретизування про «злиття націй» і створення так званої нової історичної спільності – «радянський народ». І якщо Л. Брежнєв, який чимало років провів в Україні, у своїх спогадах ніколи не згадував український народ, а лише писав про «українських самостійників», то й лідер КПУ В. Щербицький теж перестав називати рідний народ власним іменем. З'явився тоді новий термін – «народ України». Оскільки Україна залишилася, а український народ «зник», то це полегшувало справу дискримінації української мови, культури, національних духовних цінностей. Передовсім страшної шкоди було завдано молоді, яку було відлучено від справжньої національної історії, традицій і звичаїв свого народу, його духовних надбань.

4. Демографічні процеси в Україні

Велика Вітчизняна війна справила величезний вплив на демографічні процеси. Близько 7 млн українців воювали в лавах Збройних Сил СРСР, 2,4 млн жителів республіки було вивезено на каторжні роботи до Німеччини, понад 1 млн чоловік, переважно найбільш кваліфікованих кадрів, евакуювалися на схід.

Радянський уряд, починаючи з осені 1944 р., коли бойові дії перемістились на територію Німеччини, робив усе можливе щодо повернення до Радянського Союзу громадян, які опинилися за кордоном. На Тегеранській та Ялтинській конференціях радянському керівництву вдалось переконати лідерів західних держав у необхідності обов'язкового повернення до СРСР усіх його громадян, незалежно від їхнього бажання. Виняток становили лише ті, хто до «золотого вересня» 1939 р. мешкав на території Польщі.

Прийом та поділ репатріантів відбувався в УРСР на шести збірно-пересильних пунктах (у Львові, Ковелі, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Коломиї) з 10 відділеннями. В усіх 24 областях республіки утворилися відділи в справах репатріації, а також 40 приймально-розподільчих пунктів. Разом з органами НКВС вони займались ретельною перевіркою тих, хто повертався до СРСР. Багато хто з репатріантів з однієї каторги – фашистської – потрапляли до іншої – ГУЛАГу.

На 1 листопада 1945 р. в порядку репатріації до України, за неповними даними, повернулись понад 750 тис. чоловік. На той час близько 450 тис. репатріантів було працевлаш-

товано, у тому числі 85,4 тис. – в промисловості, близько 360 тис. – у сільському господарстві.

Збільшенню чисельності селянства в повоєнні роки сприяли передусім проведені демобілізації воїнів збройних сил, що тричі проводились протягом 1945–1948 рр. Не менше половини демобілізованих прибуло саме в сільське господарство України.

Демобілізовані воїни, як правило, були кваліфікованими спеціалістами. Вони поповнювали ряди механізаторів, комбайнерів, механіків машинно-тракторних станцій. Водночас відбувалось зміцнення і керівної ланки кадрів. Чимало з учорашніх воїнів обрано головами та заступниками голів колгоспів, головами та секретарями сільських рад. Демобілізація служила й поліпшенню демографічних показників українського села.

Це було особливо важливо, тому що перед масовою розрухою, за неповними даними, чисельність селянства України порівняно з 1940 р. скоротилася майже на 4 млн і становила 19,8 млн з 27,4 млн населення республіки. Переважна кількість сільських жителів припадала на 16 східних областей республіки. Тут на початок 1945 р. в 26 373 відновлених сільськогосподарських підприємствах проживало близько 12 млн чоловік.

Паралельно зі скороченням кількості сільського населення зменшувалася питома вага тих, хто був безпосередньо зайнятий в аграрному виробництві. Таке становище, коли основна частина матеріально-технічної бази господарства в ході війни була знищена, фактично означало неминуче падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, фактичну натуралізацію селянського господарства. Це негативно вплинуло на кількість працездатного сільського населення. Якщо в 1940 р. працездатних налічувалось у селах республіки 7,2 млн, то в 1945 р. вони становили менше половини. У подальшому, в зв'язку з проведенням демобілізації, здійсненням реєвакуюації кількість працездатних збільшилась до 5,6 млн. Однак довоєнного рівня досягнуто не було.

Головний удар війна завдала чоловічому населенню. На 1945 р. співвідношення чоловічого та жіночого сільського населення становило 1:4. Ускладнювалось природне відтворення населення, створювалась напруженість у забезпеченні села трудовими ресурсами. Особливо драматичною була ситуація в центральних областях республіки – Полтавській, Київській, Дніпропетровській. Ситуація певною мірою поліпшилась у зв'язку з проведенням демобілізації, однак щодо

найактивнішого демографічного віку – від 20 до 40 років, залишалася надзвичайно напруженою. В 1946 р., наприклад, у сільському господарстві було зайнято 145,9 тис. чоловіків віком 20–29 років і 1369,1 тис. жінок (1:10). В 1950 р. – 821,5 тис. чоловіків і 1637,8 тис. осіб жіночої статі. У віці 30–39 років – 629,9 тис. чоловік та 1352,4 тис. жінок, 1950 р. – 677,9 тис. чоловіків та 1460,6 тис. жінок.

Це призвело до зниження рівня народжуваності на селі, що в той час мала компенсацийний характер. Зменшившись у 1,5–2 рази порівняно з повоєнним періодом, такий показник мав стійку тенденцію до скорочення. В 1952–1956 рр. він становив 21%, а в 1957–1961 рр. – 20,5%. І як наслідок – зменшення загальної чисельності дітей у сім'ях. У 1947–1951 рр. кожна колгоспна сім'я налічувала в середньому 2,49 дітей, а в 1957–1961 рр. – 2,17.

Втрати, завдані селу в роки воєнного лихоліття, позначились на працюючих у середньому на селянський двір. У зв'язку зі зростаючими темпами міграції, відбувається процес обезлюднення села. Якщо до війни в одному дворі в середньому проживало більше 4 осіб і практично в кожному господарстві був працездатний, то в 1944 р. один працездатний припадав на 5, а в 1946–1950 рр. – на 3–4 господарства.

Виходячи з цього, посилювались роль та значення на виробництві людей похилого віку, інвалідів та інших категорій непрацездатних. Їхня чисельність виросла майже в 1,5 раза, водночас кількість перспективної в демографічному відродженні групи – дітей-підлітків віком 12–16 років знизилась.

Однак хоча і значно повільнішими темпами, аніж в довоєнні роки, загальна кількість сільського населення в Україні продовжувала збільшуватись. Протягом 1946–1950 рр. вона збільшилась на 4,1 млн і становила 23,8 млн. Та найбільш високого рівня досягли темпи відтворення на селі в західних областях.

Початковий етап демографічного відродження села в повоєнні роки супроводжувався наростанням масштабів міграційних процесів. Вони диктувались різними причинами, головною серед яких була величезна потреба індустріальних підприємств у дешевій робочій силі з села, намагання шляхом її масового організованого залучення домогтися введення в дію промислових об'єктів. Масштаби міграцій порівняно з довоєнним періодом в цей час зросли більш як удвічі. Саме в цей період, поруч з уже існуючими методами масового переселення народів, депортації сотень тисяч людей до ГУЛАГу за співпрацю з ОУН-УПА отримали по-

ширення методи адміністративно-правового регулювання міграції, що спирались на систему юридичних заборон, обмежень, спеціальних санкцій і т. ін. До них слід віднести, передусім, правові методи регулювання зміни місця роботи, умов видачі паспортів сільському населенню, правові умови поселення в містах (обов'язковість прописки, хлібні картки тощо). Правове становище сільських жителів порівняно з міськими було істотно обмеженим.

Домінуюче місце в міграційних процесах посідало організоване переселення сільського населення. Воно направлялося головним чином до Криму, що після виселення звідти в 1944 р. кримських татар обезлюднів, на відбудову шахт Донбасу та індустріальних гігантів Наддніпрянщини.

Відбувався вимушений обмін робочою силою в зв'язку з вирішенням етнічних питань між Україною та Польщею після закріплення нового державного кордону. Обсяги того обміну були досить значними, сягали 700 тис. чоловік. Таке переселення не було одноразовою акцією.

Різно негативний вплив на соціально-демографічне становище села справили наслідки голоду 1946–1947 рр. Спрямований насамперед проти українського народу, голод з врахуванням його первинних, вторинних та третинних втрат забрав життя більше мільйона жителів республіки. Трагізм ситуації примножувався ще й тим, що негативні наслідки голоду проявили себе в умовах тільки-но відроджуваного зруйнованого війною демографічного генофонду українства.

50-ті роки позначились наростанням демографічного потенціалу українського села. Поліпшилась вікова і статевая структура сільського населення, склались більш сприятливі умови відтворення його трудового потенціалу, зросли можливості молоді у виборі тієї чи іншої сфери практичної діяльності.

Укрупнення колгоспів, проведене в середині 50-х років головним чином адміністративними заходами, сприяло міграційній активності населення. Сільські жителі надавали перевагу переїздам до районних центрів та міст. Утвердження колгоспної системи породило і таке негативне явище, як першочергова увага до центральних садіб сільськогосподарських підприємств і занедбання невеликих бригад. Саме тут, а також у невдалій спробі М. Хрущова створити «агроміста», слід шукати причини активно здійснюваної в 60–70-х роках ліквідації «неперспективних» сіл.

У 50-х роках внутрісімейне регулювання дітонароджень практикувала більшість сільських сімей, що відбилося у показниках народжуваності. Воно поступово знижувалось:

близько 700 тис. сільських жінок працездатного віку залишилися самотніми.

Водночас намітилася тенденція старіння сільського населення. Чисельність сільських пенсіонерів за віком у 50-ті роки зросла більш як на півмільйона чоловік. Посилення таких тенденцій засвідчив і проведений 1959 р. вперше у повоєнні роки перепис населення. Змінилася соціальна структура сім'ї. З великої різновікової структури вона перетворилася на сім'ю з одного-двох поколінь. Така ситуація поряд з загальноісторичними мала і специфічні причини. До їх числа необхідно перш за все віднести повний відхід селянства західних областей від ведення самостійного індивідуального господарства та масову їхню колективізацію, невлаштованість багатьох сільських пар.

60–80-ті роки стали періодом динамічних змін у соціально-демографічних показниках сільського населення. Проведені з інтервалом у 10 років (1959, 1970, 1979 та 1989 рр.) переписи показали, що вперше за багаторічну історію в 1964 р. кількість міського населення перевищила кількість селян. Наочно про це свідчать дані таблиці 3.

Таблиця 3

Кількість населення України

Рік	Загальна кількість населення (у млн)	Міське		Сільське	
		кількість	%	кількість	%
1959	41,9	19,2	46	22,7	54
1970	47,1	25,7	55	21,4	45
1979	49,8	30,5	61	19,3	39
1989	51,7	34,6	67	17,1	33

Складено на основі: Населення України. 1992 р.: Демографічний щорічник. – К; Мінстат України, 1993. – С. 6–7.

Для вищезгаданого періоду характерним було постійне скорочення сільського населення. Починаючи з 1965 р., таке щорічне зменшення становило 100–150 тис., а наприкінці 60-х – на початку 70-х років – 200–250 тис. Середній показник зменшення кількості сільського населення у міжпереписний період становив у 1979–1989 рр. 213 тис., тобто залишався майже на рівні попереднього міжпереписного періоду. Хоча загальна чисельність жителів села змен-

шилась. Останні 50 років українське село втратило понад 10 млн чоловік, понад 200 тис. щорічно.

Головним, що визначало скорочення селянства після війни, була масова міграція населення у міста. За своїми формами вона була постійною, а також сезонною та маятниковою. Найбільшою за масштабами стала постійна міграція, яка виявилася справжньою бідю для сільського населення центральних та північних областей республіки. Міграційні процеси спричинялись гіршими умовами праці та умовами проживання на селі, низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури. Відсутність у сільській молоді вибору повноцінного роду занять та низка інших причин призвели, починаючи з 1979 р., до депопуляції населення села. Цей процес 1989 р. переріс у депопуляцію всієї української людності. Особливе занепокоєння викликало становище в таких типово аграрних областях, як Чернігівська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Вінницька, а також Полтавська, Харківська. Тут темпи старіння та депопуляції села значно перевищували загальнореспубліканські показники. Такі тенденції розвивались на тлі зниження життєвого рівня, погіршення медичного обслуговування тощо.

До того ж показники дитячої смертності у віці одного – чотирьох років на селі були майже вдвічі вищими, ніж у місті, як і коефіцієнти смертності молоді віком 25–29 років, а також сільських чоловіків у віці 30–54 років. Поряд з низьким рівнем медичного обслуговування регрес був результатом незбалансованої соціальної політики, загострення екологічних проблем, високого рівня побутового та виробничого травматизму, пияцтва тощо.

Зі сходу та центру республіки депопуляція перемістилася на в цілому благополучні західні області.

Сучасну демографічну ситуацію в Україні можна кваліфікувати як кризову саме тому, що депопуляція супроводжується істотним погіршенням здоров'я, зниженням середньої тривалості життя. Демографічна криза – наслідок кризи в основних сферах життя суспільства, виникнення і загострення його економічних, соціальних та психологічних суперечностей, розв'язати які зараз надзвичайно складно.

Істотні корективи у процес демографічного відтворення вносять етнокультурні особливості населення: своєрідність природного відтворення, територіальних переміщень, етнічних трансформацій.

У формуванні загальної кількості населення України із тенденцією до збільшення у міжпереписний період

(1979–1989) на 3,7% різні національні групи мають неоднакову частку, відповідно і різний рівень відтворення. Так, кількість українців зростає всього на 2,5%, росіян – на 8,4%, молдаван – на 10,5%, румунів – на 10,7%. Водночас чисельність окремих національностей зменшилася: євреїв – на 23,1%, поляків – на 15,1%, греків – на 5,3%, болгар – на 1,9%, угорців – на 0,8%.

Збільшення кількісного складу населення України відбувалося за рахунок насамперед великих за кількістю національностей (українців, росіян), які мають найнижчі репродуктивні норми. Особливо помітне зниження загальної рівня відтворення населення України, зокрема більш ніж удвічі за останніх 20 років.

Посилює цю негативну тенденцію перерозподіл питомої ваги окремих національностей в етнічній структурі населення України, зокрема у 1979–1989 рр. Так, за ці роки питома вага українців зменшилася з 73,6 до 72,7%, євреїв – з 1,3 до 0,9%, поляків – з 0,5 до 0,4%, болгар – з 0,48 до 0,45%, угорців – з 0,33 до 0,32%, греків – з 0,26 до 0,25%; тимчасом як питома вага росіян збільшилася з 21,1 до 22,1%, молдаван – з 0,59 до 0,63%, румунів – з 30,2 до 30,3%.

Таким чином, серед чинників, які впливають на формування механізму відтворення населення, надзвичайно важливу роль починають відігравати чинники етнічного порядку. В Україні, зокрема, погравилася рухливість різнонаціонального населення, істотно трансформувалися колись встановлені етнічні стандарти відтворення. За ступенем інтенсивності міграції (а, отже, репродуктивної інтенсивності) всі національності України можна поділити на дві групи: відносно «спокійну» (осілу) – це в основному сільське населення з досить консервативними поглядами на зв'язок із батьківщиною (гагаузи, болгары, угорці, молдаване, румуни) і «рухливу» – переважно урбанізоване міське населення (українці, росіяни, євреї, білоруси).

Ще 10 років тому рухливість населення у різному етнічному середовищі мала різні величини: серед болгар вона сягала 3,4%, гагаузів – 3,3%, молдаван – 3,4%, українців – 5,9%, росіян – 6,8%. Згодом ці еміграційні стереотипи істотно трансформувалися, причому, як правило, у бік зростання величин міграції, тим самим віддзеркалюючи як послаблення зв'язків між поколіннями та традиційної прив'язаності до землі предків, так і неповноту окремих національних груп в умовах певної нестабільності етнічної ситуації, що склалася в Україні на початку 90-х років.

Статеві-вікова структура є сприятливішою у білорусів: на кожну тисячу жінок тут припадає 881 чоловік. Відповідні показники в українців – 848, росіян – 869, євреїв – 845. Етнічні особливості шлюбного стану населення полягають у тому, що найбільша частка тих, хто перебуває у шлюбі, спостерігається у білорусів, найзначніша частка тих, хто ніколи не брав шлюбу, – в українців, найвища питома вага вдівців і вдів – у євреїв, а розлучень – у росіян.

Найурбанізованішим серед етносів виявився єврейський: частка міських жителів серед євреїв становить 99,2%, на селі їх мешкає лише трохи більше 4 тис. чоловік. Українці характеризуються найнижчим показником міського населення (60,3%). Відповідні показники для росіян – 73,4%, білорусів – 79,3%. Слід зауважити, що всі етноси, крім українського (який відносно рівномірно розподіляється по території України), досить компактно розселені. Так, понад 50% росіян проживає у трьох областях (Донецькій, Луганській, Харківській) і Республіці Крим, понад 50% євреїв – у м. Києві (20,7%) і трьох областях (Одеській, Дніпропетровській, Харківській), понад 50% білорусів – у трьох областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській), м. Києві та в Криму.

Відставання українського етносу спостерігається і в освітньому рівні. Якщо у 1989 р. серед українців у розрахунку на 1 000 населення вищу освіту мали 85 чоловік, то відповідно серед білорусів – 116, росіян – 158, євреїв – 358; середню спеціальну освіту відповідно – 169, 198, 218, 245.

Отже, складними залишаються міжнаціональні відносини, що утворилися в результаті національної політики тоталітарного режиму. Цілеспрямоване змішування народів шляхом насильницької депортації і стимулювання міграції сприяло їхній асиміляції, русифікації, формуванню міфічної спільності – радянського народу.

5. Згубна політика тоталітарної держави щодо сільських поселень України у 50–80-х роках ХХ ст.

Важливим для українського села 40–80-х років було питання оптимального розміщення сільських населених пунктів та розвитку їхньої соціальної інфраструктури. З 1947 до 1985 р. число сіл у республіці скоротилось більш як на

третину. Особливої гостроти процес ліквідації «неперспективних» сіл набув у 60-х – першій половині 70-х років, коли в державній політиці домінуючою стала ідея концентрації виробництва, в тому числі і підсобних промислів у великих селах та припинення виділення коштів поряд з одночасним зселенням невеликих сіл і хуторів.

Така практика не припинялась навіть у зв'язку з прийняттям 1978 р. Держбудом УРСР рішення про розширення будівельних робіт у 12 тис. сіл. Так, протягом 1967–1979 рр. в Україні знято з обліку 3 555 населених пунктів, тобто понад 10%. Більшість з них фактично припинила своє існування, 167 сіл переведено в селища міського типу, близько 1/3 знятих з обліку сіл об'єднано з міськими поселеннями та іншими селами. Це справді можна назвати тоталітарним вандалізмом держави щодо села.

Життя підтвердило безперечну необхідність збереження існуючої поселенської структури. Вона, як і інші складові аграрного сектора економіки, не терпить численних перебудов та волюнтаристських перегинів.

За існуючою типологією села поділяються на три групи: великі (чисельністю понад 1000 жителів), середні (501–1000) та малі (до 500). Та окрім невеликих сіл, були й чисельністю до 200, або дрібні поселення – до 50 жителів.

Звичайно, структура сільського розселення впродовж 50–80-х років формувалась під впливом багатьох чинників. Серед них найважливішими були державно-ліквідаторські або державно-дискримінаційні акції, а також пов'язані з природно-історичними особливостями, економічною специфікою аграрних регіонів України. В давню освоєних регіонах (середня смуга Прикарпаття) сільське розселення характеризувалося густою мережею сіл. Південні області (Миколаївська, Херсонська, Запорізька), які історично освоювались пізніше, мають відносно зріджену поселенську мережу.

Число сіл у республіці в 1959–1989 р. зменшилось загалом з 42 229 до 28 767, або на 13 462 села: адже ж з карти України тоді назавжди зникло практично кожне третє село. Разом з ними розпорошилася по світу велика маса селян. Нерідко вони кидались світ за очі на будови, в індустріальні центри. Головними чинниками такого становища були масові переселення жителів хуторів і їхня ліквідація як поселень, об'єднання дрібних населених пунктів з великими, ліквідація сіл внаслідок промислового будівництва і спорудження штучних морів та зміни статусу сільських поселень і переведення їх у селища міського типу тощо.

Помітну роль у значному скороченні сільських поселень відіграло насильне переселення їх з місць спорудження рукотворних морів на Дніпрі. На початок 60-х років було закінчено спорудження Каховської ГЕС, активно здійснювались роботи по переселенню людей із зони затоплення Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС. Проводилися проектні розробки Київської та Канівської гідроелектростанцій.

Спорудження гідроелектростанцій в районі Кременчука було акцією, незнаючою в світовій практиці гідробудівництва як за масштабами затоплення родючих земель (268 тис. га) в районах Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей, так і за масштабами переселень населення – 45 426 дворів. Затопленню підлягали унікальні земельні масиви, які відзначались високою врожайністю. Там проживало 160 тис. чоловік. Основу земельного фонду, що мав бути захоронений під багатометровою товщею води, становили глибокі та середні високогумусні чорноземи, залівні луки. Згідно з прийнятою у світовій ґрунтознавчій науці практикою, бонітарна цінність цих земель визначалась у 89–100 балів, що відносило їх до розряду особливо цінних та унікальних.

Крім величезної цінності земель, вказаний регіон був центром традиційно розвинутого тваринництва. В ньому щорічно вирощувалось близько півмільйона голів великої рогатої худоби. При переселенні значну її частину слід було пускати під ніж. І це тоді, коли після війни поголів'я худоби тільки почало відновлюватись.

Головним аргументом ініціаторів затоплення було те, що фактично безправну дешеву робочу силу таким чином можна було перекинути на освоєння південних районів України, Криму, цілих земель Казахстану та Сибіру. Саме це мало компенсувати втрати від затоплення.

Уже перші спроби переміщення селян з обжитих районів у південні степи зазнали невдачі. Сюди планувалось перемістити 6 тис. господарств, однак не переселили й п'ятої частини. Люди відмовлялись їхати, а ті, хто погодився, швидко повернулись: ні будинків, ні води, ні нормальних заробітків у місцях нового проживання не було. Населення сіл з давньої історією (Гусне, Шушвалівка, Покотилівка, Чигирин-Діброва, Худяки, Воронівка, Ховнино, Вереміївка та інші), позначених ще на карті французького інженера Гійома де Боплана на початку XVII ст., виявилось розкиданим по світу. Більшість їхніх мешканців виїхала працювати в

міста, і вже в 1973 р. на території, що прилягала до водосховища, відбулася депопуляція села.

Таким чином, накреслені як компенсаційні заходи щодо організованого переселення людей з зони затоплення на південь завершилися крахом, мали різко негативні наслідки, що в майбутньому призвели до загострення демографічної ситуації в регіоні.

Не виправдали себе й обіцянки компенсувати втрати продукції на затоплених землях через проведення зрошення земель в районах переселення.

Нереальними виявились і заплановані рівні врожайності на зрошуваних землях. З часу спорудження електростанції пройшло понад 30 років, а рівні виробництва сільськогосподарської продукції зросли мінімально. Більше того, за підрахунками вчених, зрошуваний гектар на півдні України давав збитків на 60 крб., що становило по республіці щорічно 1,5 млрд крб. збитків у цінах 1973 р.

Українці незадовільно велось спорудження на нових місцях будинків для вимушених переселенців. Причинами такого становища були відсутність належної кількості будівельних матеріалів, кваліфікованих кадрів, техніки, транспорту, води, брак коштів у колгоспів та окремих громадян.

Драматичним було переселення індивідуальних господарств. Більшість з них знову опинилась на грані повного зuboжіння. Будучи самі економічно слабкими, колгоспи фактично відмовились надати допомогу окремим господарям при переселенні.

У центральні органи стали надходити численні скарги щодо браку виділених коштів, їх не вистачало навіть на зведення стін. За таких умов селяни змушені були самотужки будувати хати, вибуваючи практично на 1–2 роки з громадського виробництва.

Державні та фінансові органи обмежували фінансову допомогу навіть на спорудження будівель за державний рахунок інвалідам, сиротам, самотніми старим людям.

Спорудження рукотворних морів стало справжньою трагедією України, що дотепер дається взнаки затопленими селами та забрудненим Дніпром. Та все ж головну роль у руйнації сільської структури відіграла реалізація державної політики поділу сіл республіки на «перспективні» та «неперспективні».

Коріння цієї концепції крилося в основоположних засадах комуністичної системи, яка передбачала якнайскоріше зближення міста і села, розумової та фізичної праці, всіх

класів та соціальних груп. Виходячи з неї, малі села уявлялись як середовище, що стримувало поступ села з точки зору розвитку соціальної інфраструктури, поділу праці.

Вкладання коштів у такі населені пункти вважалося справою безперспективною і непотрібною.

Перші спроби реформування поселенської структури новітнього часу відносяться до кінця 40-х – початку 50-х років, коли за ініціативою М. Хрущова виникла ідея створення агромістечок, які мали прийти на зміну традиційно сільській поселенській структурі аграрного виробництва. Проте її реалізація через величезні витрати держави на освоєння цілих і перелогових земель Казахстану, Сибіру й Уралу та реалізацію нічим не виправданих за конкретних історичних умов програм поширення кукурудзи була практично неможливою.

Однак процес нищення сільської структури під виглядом творення великих, висококомфортних та розвинутих населених пунктів набув значного поширення. В результаті в 60-х роках в Україні зникло понад 10 тис. сіл. І це притому, що за умов прискореного розвитку південного регіону республіки тут лише в другій половині 50–60-х років було збудовано понад 1000 нових сіл, в яких налічувалося майже 100 тис. будинків.

Істотний вплив на динаміку поселенських процесів у цей період справляли численні адміністративні перетворення, які деякими істориками 70–80-х років кваліфікувались як «хрущовська адміністративна лихоманка». Важливо вказати, що здійснювалася вона за умов різкого скорочення сільського населення.

Поряд із списанням невеликих сіл внаслідок переселення жителів в інші міста або демографічного виснаження практикувалось їхнє укрупнення шляхом позбавлення таких населених пунктів самостійного статусу і назви через приписку до сусіднього більшого села.

Певна частина сіл включалася до міських агломерацій, що активно розвивались на родючих землях приміських зон. Згідно із опублікованим на той час «Адміністративно-територіальним поділом Української РСР» до таких позицій належало більше половини знятих з обліку сіл. Те, що сотні сіл набули статусу міських поселень за умови розширення капіталовкладень в їхню соціальну інфраструктуру, можна вважати позитивним явищем, як і об'єднання поселень або приєднання одних до інших у разі їхнього територіального зрощення. Однак для більшості сільських поселень, охоп-

лених адміністративними перетвореннями, особливо в рідкозаселених районах, втрата самостійного статусу мала негативні наслідки, бо фактично прирікала їх на ліквідацію.

Головна увага приділялась порівняно невеликій кількості сіл – центральним садибам колгоспів, радгоспів, їхніх виробничих підрозділів, центрам сільських рад.

Кращими визнавалися райони з великими, а значить, – і багатими селами. Формально зростали показники середньої людності сіл (від 535 чол. у 1959 р. до 685 у 1970 р.). Відповідно ціною найменших зусиль досягалося підвищення рівня забезпеченості сіл магазинами, медпунктами, школами тощо. У реальному житті нічого не змінювалось, деякі села продовжували існувати, втративши свої назви та певною мірою соціальний статус. У подальшому більшість таких приписних поселень було ліквідовано.

Помітного удару було завдано існуючим на початку 50-х років хуторам, під якими розуміються поселення кількістю до 50 чоловік. Їх налічувалося 59,5 тис. За два роки (1957–1959) певну їхню частину було приписано до найближчих сіл, деякі ліквідовано у зв'язку із переселенням жителів до інших місцевостей. У 1959 р. на обліку вже перебувало 8,4 тис. хуторів.

Донині вважалося, що початок поділу сіл на «перспективні» та «неперспективні» поклато рішення Державного комітету по будівництву УРСР, який у 1978 р. розглянув можливість подальшого розвитку кожного з 30 325 населених пунктів, з яких лише 18 846 було визначено як «перспективні», а інші – віднесено до розряду «неперспективних».

19 грудня 1964 р. ЦК Компартії України та Рада Міністрів республіки прийняли постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». Саме в цьому документі вперше говорилось про необхідність розвитку групи перспективних сіл, в яких мало вестися нове будівництво.

Однак на початок 1965 р. замість 268 запланованих було розроблено 176 проектів, у тому числі на 123 села, розташованих у західних прикордонних областях.

З метою пошуку оптимальних методів забудови сіл розпочалися проектні роботи по спорудженню 15 експериментально-показових сіл у різних зонах республіки. Проекти сіл були схвалені Президією ЦК КПУ у серпні 1965 р. Ставилося завдання завершити їхнє будівництво до 1970 р. – 100-річчя від дня народження Леніна.

При нових планах забудови враховувався наявний вже на цей час досвід спорудження сіл для переселенців із зон затоплення штучними морями, а також перші результати зве-

дення експериментально-показових будівель у Ксаверівці та Жовтневому на Київщині та Моринцях на Черкащині.

В основу концепції нової забудови, що мала стати домінуючою в усій Україні, покладено ідею багатоповерхового будівництва, особливо в південних областях республіки, та рішучого ущільнення забудови.

Однак, незважаючи на виділення значних коштів, спорудження сіл велось вкрай незадовільно, що змусило Раду Міністрів УРСР знову повернутись до цього питання і 23 серпня 1968 р. ухвалити постанову «Про заходи по забезпеченню будівництва експериментально-показових сіл в Українській РСР». Нею передбачалось прискорити роботи по їх зведенню та раз на два тижні повідомляти Держбуд про досягнуті результати. Проте і такі жорсткі методи контролю не зрушили справу з місця.

Не вистачало, як завжди, людей, техніки, будівельних матеріалів. Темпи державного будівництва значно відставали від темпів колгоспного житлобудування.

Тим часом річниця ленінського ювілею наближалась. Розуміючи, що до вказаної дати виконати такий обсяг робіт неможливо, 19 вересня 1969 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ колгоспів в Українській РСР», в якій чітко визначався поділ сіл на перспективні та неперспективні. Майбутнє бачилося лише в 20 тис. населених пунктів, з яких 12 043, або 77%, були колгоспними. Проте і в першій половині 70-х років будівництво експериментально-показових сіл велось вкрай незадовільно.

Широко розрекламована програма розбудови села зазнавала краху. Проголосивши курс на формування нової структури сільського розселення, держава виявилась неспроможною його здійснити. Споруджені аж наприкінці 70-х – початку 80-х років експериментально-показові села не дали жаданих соціальних результатів.

По-перше, в усіх населених пунктах протягом другої половини 70-х – 80-х років спостерігалось вагоме зменшення кількості працездатного населення. По-друге, темпи скорочення вказаних категорій населення у перспективних селах мало чим відрізнялися від аналогічних показників у сусідів, яким кошти не виділялися. По-третє, зменшення кількості населення в експериментальних селах відбувалося за рахунок працездатних, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Тимчасом як в інших господарствах спостерігалось істотне збільшення осіб згаданої категорії.

По-іншому виглядала динаміка працездатного населення в селах та господарствах, де перебудова житлових та культурно-побутових умов здійснювалася поряд з поліпшенням умов праці з урахуванням інтересів виробничої діяльності. В таких населених пунктах кількість працездатного населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, не лише не зменшувалась, а навіть зростала. Досвід доводить, що село, розвиваючись за умов здорового консерватизму, відкидало будь-які революційні зміни. Однак творення експериментально-показових сіл не припинилось.

Темпи скорочення числа сільських поселень у 70-х роках уповільнилися. Істотний вплив справило обмеження адміністративних перетворень. Скорочення сільської поселенської структури відбувалось шляхом ліквідації неперспективних сіл та через внутрішньоструктурні процеси.

Неперспективність та патріархальність сільського розселення уявлялись однією з головних перешкод на шляху широко форсованої індустріалізації сільського господарства. Вважалося, що малі села створюють додаткові труднощі на шляху науково-технічного прогресу, знижують ефективність соціально-культурних нововведень. Майже не бралось до уваги те, що традиційна дисперсність, тобто розсіяність сільського населення, зумовлювалась об'єктивними чинниками – природними умовами, характером землекористування та аграрного виробництва.

Здійснювані акції зустріли протидію населення, жителі деяких сіл відмовлялися переселятись до центральних садіб, мігрували в міста, залишаючи аграрне виробництво без кваліфікованої робочої сили. Були і випадки відкритого протистояння діям властей. Наприклад, поблизу м. Мелітополя в 60–70-ті роки існував плідорозсадник Міністерства сільського господарства УРСР, господарство земельною площею всього в 227 га. Незважаючи на численні умовляння, погрози, обіцянки, 49 чоловік відмовилися переселятись навіть за відсутності тут лікарні, школи, будинку культури. Людей тримала їхня рідна земля, могили предків.

З погляду концепції «неперспективності» існувало «вето» на будівництво в малих селах соціальних об'єктів, культурно-освітніх закладів та побутових об'єктів, доріг з твердим покриттям. Число клубних приміщень у сільській місцевості зменшилося з 24 до 20 тисяч. Вказана тенденція призводила до втрати сільськими жителями можливості на належному рівні задовольняти свої культурні потреби. Так, у Забузькому районі Львівської області на території Сілець-

кої сільської ради було 12 хуторів, а клуб знаходився лише на центральній садібі господарства. Аналогічною була ситуація в 15 хуторах Дібрівської сільради.

В окремих «неперспективних» селах закривалися вже існуючі заклади культури. Лише в 70-ті роки на Закарпатті під скорочення потрапило 30% клубних закладів. В Одеській області в середині 60-х років мережа закладів культури скоротилась на 60 одиниць. У 1968 р. було закрито 1100 сільських бібліотек у невеликих населених пунктах. Проте, як показала практика, не обов'язково було мати в кожному населеному пункті будинок культури чи бібліотеку-гігант. Велике значення для самоорганізації села мав і невеликий клуб, який міг би без особливих затрат добудуватись чи перебудуватись відповідно до потреб, і, звичайно, за індивідуальними проектами. Прийнятним для малих сіл був також варіант клуб-бібліотека.

Ця проблема залишалася в 70-ті роки досить серйозною. В 7236 селах, або більш як у 1/4 загальної кількості, не було ні школи, ні бібліотеки, ні клубу. Закладів культури не мали 97% сіл з населенням до 50 чоловік, 88% – кількістю 50–99 чоловік, 46% – 100–299, 10% – 300–499, 2% – 500–999, 0,2% – з тих, що мали 1 тис. і більше жителів. Така тенденція посилилась у зв'язку з фактичною заборонаю нового будівництва в «неперспективних» селах, а також через введення непридатних для соціально-культурної сфери нормативів: на 1 тис. сільських жителів мало припадати 30 місць у клубах та 6 тис. книг у бібліотеці. В результаті малі села виявились поза магістральними напрямками розвитку соціально-культурної сфери села.

На тлі реалізації такої політики у державному масштабі та загального скорочення кількості сільського населення посилювалися внутрішні зміни у складі сільської поселенської структури. Більш предметне уявлення про основні тенденції дають дані наведених нижче таблиць (табл. 4; 5).

Таблиця 4

Зміни в поселенській структурі села України в 1959–1989 рр.

Групи сіл за кількістю населення	1959		1989	
	Загальне число сіл	%	Загальне число сіл	%
До 50 чоловік	8,4	19,2	2,8	9,8
51–100	3,5	8,3	2,7	9,5

Групи сіл за кількістю населення	1959		1989	
	Загальна кількість населення	%	Загальна кількість населення	%
101–200 чоловік	6,2	14,7	4,2	14,7
201–500	10,2	24,1	7,6	26,7
501–1000	7,2	17,0	6,2	21,7
1001 і більше	6,8	16,1	5,0	17,5
Разом	42,3	100,0	28,5	100,0

Таблиця 5

Зміни у кількості населення українського села у 1959–1989 рр. (тис. чоловік)

Групи сіл за кількістю населення	1959		1989	
	Загальна кількість населення	%	Загальна кількість населення	%
До 50	125,6	0,6	74,8	0,4
51–100	263,8	1,2	200,4	1,2
101–200	923,7	4,2	622,0	3,6
201–500	3357,7	15,1	2501,5	14,6
501–1000	5118,7	23,1	4444,9	25,9
1001 і більше	12376,8	55,8	9311,2	54,3
Разом	22156,8	100,0	17154,8	100,0

Складено на основі: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – С. 26–27; Соціальне відродження та розвиток села в умовах ринкової економіки. – К. – С. 49.*

Найпомітнішою у 60-ті роки виявилась тенденція до скорочення числа малих сіл. Головним чином це відбувалося шляхом їхнього переселення чи приєднання до більших населених пунктів. Тож зникає з обліку ряд типів поселень. До них належать населені пункти при фермах, станах, пасіках, зрошуваних ділянках, водних постах, станціях, роз'їздах, пристанях, полустанках, аеропортах, дорожніх ділянках, перевозах, шлюзах та інші населені пункти при підприємствах та будовах, а також пов'язані з експлуатацією шляхів сполучення. Зникли як окремі структури населені пункти при лісництвах, лікарнях, школах, піонерських таборах, дитячих будинках, будинках інвалідів, санаторіях,

водокачках, складах. Віднині їх було включено до більш великих сіл.

Темпи падіння абсолютних показників малих сіл у 70-ті роки скоротились. Значною мірою це було пов'язане зі зміною характеру процесів у поселенській структурі. Дія адміністративних перетворень послабилась, а вплив соціально-демографічних процесів, таких як депопуляція, відсутність державних та колгоспних капіталовкладень у «неперспективні» села, посилювався. А тому не випадкове зростання в 1970–1989 рр. числа сіл, де проживало до 100 чоловік, більш як на 2 тис. одиниць.

Тенденція до зменшення характеризувала і сільські поселення, в яких проживало понад 1000 чоловік. Поряд з депопуляцією свою роль відіграло активно здійснюване у 70–80-х роках їхнє перетворення в міста та селища міського типу. Набуття такого статусу дуже часто не мало під собою належних матеріальних засад. Водночас слід зазначити, що населення не було в захваті від такої акції, бо значна кількість жителів таким чином втрачала належні їм, як сільським жителям, пільги.

Картина структурних зрушень, що розвивалася на тлі депопуляції села, бачилась такою: великі села внаслідок зменшення кількості жителів ставали середніми, середні – невеликими, а невеликі – дрібними. Останні через втрату демографічного потенціалу взагалі знімались з обліку. Всього у 1970–1989 рр. з цієї причини зникло близько 1,9 тис. сіл.

Проведене економістами обстеження показало, що по регіонах вказаний процес відбувався в Україні нерівномірно.

До першого регіону увійшли східні та північні області, які мали головним чином дрібнопоселенську структуру. Села тут здебільшого були невеликими, з числом жителів до 200 чоловік. Існуюча поселенська структура, незважаючи на різні соціальні катаклізми, вирізнялася найвищим рівнем стабільності. Цьому сприяло те, що дрібнопоселенська структура тут історично сформувалася за умов високих темпів урбанізації. Водночас вказаний регіон, що включав Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Полтавську, Сумську, Харківську, Житомирську та Чернігівську області, найбільше постраждав у ході реалізації політики «неперспективних» сіл і характеризувався найнесприятливішою демографічною ситуацією.

Останнє частково зумовлене тим, що саме на території цих областей знаходилася зона, забруднена радіонуклідами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

До другого регіону належали неоднорідні за складом формування області: чотири – степової зони (Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська), чотири – західного регіону (Хмельницька, Волинська, Львівська та Рівненська). Проте, незважаючи на такі досить значні географічні відмінності, загальні закономірності формування поселенської структури багато в чому виявилися спільними. Тут спостерігався середній по республіці показник населених пунктів від 200 до 500 чоловік. Середніми були і процеси перебудови поселенської структури, що здійснювалися в цих областях. Вони характеризувались уповільненими темпами вибуття сільського населення та перебудови сіл, за винятком хіба що Львівської області. Та масштаби депопуляції були тут досить значними.

Третій регіон, що охоплював області Степу та Лісостепу (Кримську, Одеську, Вінницьку, Київську, Тернопільську, Черкаську), мав порівняно великі села: малих сіл тут було не більше третини. Серед областей даної групи переважали ті, що характеризувалися середніми показниками депопуляції.

Четвертий регіон сільського розселення (Карпатський) був найменшим за кількістю включених до нього областей (Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська), в поселенському плані вони стали найбільш «благополучними». Тут переважали села з кількістю 1 тис. і більше чоловік, а відповідно незначним було і число сіл з населенням 200 та менше чоловік. Для Карпатського регіону характерним виявився природний приріст сільського населення, відносно невеликі масштаби міграції, стабільність загальної кількості селян, а в Закарпатській області в певні роки вона навіть збільшувалася. Даний регіон мав значно вищу порівняно з іншими щільність населення. Причому питома вага сільських жителів становила понад 57% загальної кількості населення, тоді як у першому регіоні – не більше 30%.

Найбільш складна ситуація на кінець 80-х років утворилася в першому регіоні. Тут гостро постала і залишається нерозв'язаною проблема вмирання сіл та згортання поселенської структури. За умов малої щільності сільського населення в першому регіоні і надалі залишалась низькою його питома вага у складі жителів. Деякі з областей, наприклад Донецька, змушені були понад 50% необхідних продуктів закуповувати за її межами, що надмірно підвищувало їхню вартість.

Наприкінці 80-х років у структурі розселення постала небезпека повного зникнення невеликих населених пунктів, а це не могло не накласти відбиток на розв'язання про-

довольчої проблеми. Причому ця небезпечна ситуація склалася саме в регіонах з дрібнопоселенським типом розселення, які охоплювали понад 40% площ сільськогосподарських угідь.

Однією з помітних тенденцій у розвитку поселенської структури села стало дрібнення населених пунктів. У 60-х роках вказаний процес не був таким явним через досить поширене за попередніх часів об'єднання сільських населених пунктів. Слід зазначити, що в повоєнні 1945–1959 рр. сільська поселенська структура скоротилася в Україні більш як на 16 тис. одиниць, причому 60% – через об'єднання сільських населених пунктів, приєднання їх до міст, перетворення на селища міського типу; 40% – через зселення та знищення сіл.

У 1964–1969 рр. на найвищому рівні неодноразово заявляли, що в Україні число сіл значно перевищує необхідне. Виходячи з цього, малі села підлягали переселенню чи приєднанню, а будівництво в них категорично заборонялося.

Для цього періоду характерним є стабільна кількість сільського населення, що в 1970 р. порівняно з 1959 р. становила майже 97%.

Становище докорінним чином змінилося після 1970 р. Якщо в попередні роки скорочення сільських поселень відбувалося досить високими темпами, головним чином за рахунок адміністративних змін, і становило 24%, то, починаючи з 1970 р., скорочення числа сіл на 8% здійснювалося переважно шляхом падіння кількості людності поселень, а згодом – і депопуляції.

При проведенні в січні 1985 р. Держкомстатом УРСР обстеження сільських населених пунктів з кількістю жителів до 200 чоловік було виявлено 65 таких, що взагалі не мали мешканців. На початок 1989 р. населення не було вже в 210 сільських пунктах. На межі фактичного вимирання опинилися 2,8 тис. сіл з кількістю жителів менше 50 чоловік. Тим паче, що питома вага осіб пенсійного віку в них перевищувала 55%, а на частину порожніх будинків припадало 11% житлового фонду. Тому рішення про дозвіл міським жителям займати такі будинки було не випадковим.

Отже, порівняно з 60-ми роками зменшилися масштаби скорочення числа сільських населених пунктів за всіма напрямками – об'єднання, зселення, переведення в статус селищ міського типу.

Водночас спостерігався, хоча і в поодиноких випадках, зворотний процес – поява нових населених пунктів. Головною причиною появи таких сіл було небажання населення

жити в старих селах, де була розвинена сфера побуту і відповідного благоустрою. Після роз'єднання соціальний розвиток таких сіл, як правило, прискорювався. В цілому по Україні у 80-х роках взято на облік 143 таких села. Найбільше їх число припадало на західні області республіки, де інтеграційні зв'язки між об'єднаними селами не були тривкими.

Іншою причиною стало узаконення, адміністративний облік раніше незареєстрованих населених пунктів. Головним чином, виникнення таких поселень пов'язувалось з будівництвом житла навколо виробничих об'єктів та необхідністю розвитку їхньої соціальної інфраструктури, що було неможливо без затвердження офіційного статусу поселення.

Істотний вплив на зміни сільської поселенської структури справляли організаційно-господарські перетворення в аграрному виробництві. На початок досліджуваного періоду на території республіки існувало понад 16 тис. колгоспів та радгоспів, у 1970 р. – 10,7 тис., у 1979 р. – лише 9,1 тис., що майже вдвічі менше, ніж 1959 р. Таким чином, за 20 років більш як половина центральних садиб колгоспів та радгоспів втратила організаційно-управлінські функції і перетворилася на центри виробничих підрозділів сільськогосподарських підприємств, а частина з них – на рядові сільськогосподарські поселення.

Не вдаючись до характеристики економічних наслідків такого явища, вкажемо, що воно завдало значної шкоди сільському розселенню, бо сприяло розшаруванню сіл за рівнем соціально-економічного розвитку, передчасній ліквідації багатьох поселень, посиленому впливу населення з села. Згодом став помітним вплив вказаних деструктивних явищ на сільськогосподарське виробництво, оскільки вони призвели до послаблення продуктивного використання сільськогосподарських угідь.

Укрупнення колгоспів та радгоспів призводило до збільшення їхньої селищності, що автоматично ускладнювало вирішення багатьох соціальних питань. Так, у 1959–1979 рр., незважаючи на зменшення числа сіл в Україні з 42 до 29 тис., їхня середня кількість у розрахунку на один колгосп (радгосп) збільшилася з 3,0 до 3,3 поселень.

Сільська поселенська структура руйнувалася. Група дрібних сіл поповнювалася не за рахунок нового будівництва, а шляхом демографічного й економічного виснаження невеликих та середніх поселень.

Показники середньої людності, що зросли в 1959–1970 рр. внаслідок укрупнення сіл з 525 до 685 чоловік, згодом на-

були стійкої тенденції до зменшення і становили у 1989 р. 601 чоловік.

За умов наростаючої економічної кризи, некерованості багатьох колгоспів та радгоспів, створених за цілими зразками, краху політики «гігантоманії» як в економіці, так і в поселенській структурі, незадоволення жителів бригадних сіл, з 1980 р. розпочався зворотний процес – розукрупнення великих сільськогосподарських підприємств. Наприкінці 1989 р. число колгоспів та радгоспів в УРСР становило 11,2 тис., або зросло на 23,2% порівняно з 1979 р. Відповідно і селищність господарств знизилася з 3,3 до 2,6 поселень, або в 1,3 раза. Водночас уповільнилися темпи зняття сіл з обліку.

Тоді виникають нові селища, яких у 1989 р. було зареєстровано понад 50. Сільські населені пункти утворювалися за місцем зведення нових виробничих об'єктів, внаслідок роз'єднання населених пунктів, зміни міського статусу на сільський окремих шахтарських поселень, які втратили вуглевидобувну спеціалізацію, будівництва поселень для переселенців із Чорнобильської зони, кримських татар, німців та інших народів, що поверталися з депортації.

Негативно вплинула на структуру розселення катастрофа на Чорнобильській АЕС та викликане нею переселення людей із зон радіоактивного забруднення. Внаслідок аварії на ЧАЕС на значній частині території республіки склалися небезпечні умови для здоров'я і проживання десятків тисяч людей. Її було оголошено зоною національної екологічної катастрофи. Постановою Кабінету Міністрів України «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» передбачалося переселити 40 тис. чоловік з радіоактивно забруднених районів Житомирської, Чернігівської, Київської і Рівненської областей в екологічно безпечні райони.

Невизначеність масштабів катастрофи на ЧАЕС, організаційні труднощі, терміновість евакуації призвели до того, що велику частину людей перемістили, не враховуючи їх бажання щодо місця переселення і умов проживання. Наприклад, жителів с. Варовичі Поліського району переселили в чотири села Васильківського і одне село Барішівського району. Так само поступили з мешканцями сіл Бобер та Луб'янка.

Зміна системи розселення призвела до порушення родинних, виробничих, сусідських відносин, психологічного дискомфорту. Відомі випадки, коли місцеві жителі забо-

роняли своїм дітям гратися, а молоді – одружуватись і створювати сім'ї з «чорнобильцями».

Переселення великих груп сільських жителів призвело у багатьох районах Київської та Житомирської областей до диспропорцій в існуючій системі розселення. Наприклад, переселення 2,8 тис. сімей, або 6,7 тис. чоловік, з Народицького до Брусилівського району Житомирщини зразу ж призвело до зростання в 4–5 разів щільності проживання у багатьох селах. Як результат – кількість працюючих на сільськогосподарських підприємствах Брусилівського району дорівнювала у 1991 р. 174%, а працездатними – 155% нормативної потреби.

У свою чергу, це послужило головною причиною аграрного перенаселення краю, безробіття, зниження рівня оплати праці, зростання соціальної напруги.

Названим вище негативним явищем можна було запобігти або пом'якшити їхню дію за умови розселення мігрантів у старих «вимираючих» та малих, а також недостатніх за трудовими ресурсами селах і господарствах. Однак на практиці часто виходило навпаки – люди переїжджали у села, які мали достатню кількість робочих рук. Головним мірилом при цьому виступала не економічна ефективність, а можливість проведення необхідних обсягів будівельно-монтажних робіт. Зважаючи на це, на початок 80-х років серед чорнобильців поширеним явищем стало фактичне безробіття чи низькооплачувана, малокваліфікована робота.

Аналіз числа населених пунктів та їхньої структури не дає повного уявлення про характер та напрями змін територіально-поселенської структури села. Важливим є показник щільності поселень.

Домінуюча кількість населення проживала у великих населених пунктах – від 1 тис. чоловік і більше. Піковим щодо цього став 1970 р., коли після масово проведених зселень, об'єднань та реорганізацій там проживало 58,2% селян. У подальшому процес пішов на спад, досягши, а згодом і перевищивши рівень 1959 р. Причинами цього стало розукрупнення сіл, відродження покинутих хуторів та бригад, розвиток там колективних форм підряду, а згодом і селянських (фермерських) господарств.

Стабільністю вирізнялися показники щільності населених пунктів, де мешкало від 200 до 1 тис. чоловік, переважно в районах, яких депопуляція торкнулася в останню чергу.

Невеликі села, що становили більше третини загальної числа поселень у республіці, концентрували всього 5,4%

населення. Проте їхня роль у господарському освоєнні території була значною і вона зростатиме у зв'язку з розбудовою селянських фермерських господарств, про що йдеться нижче. Збереження невеликих сіл від руйнації є першочерговою справою. Адже незважаючи на розширення протягом 70–80-х років числа «перспективних» сіл до 24 тис. і засудження в 1990 р. Верховною Радою УРСР вказаної практики, руйнація малих сіл в Україні триває. Їхньому збереженню можуть сприяти земельна реформа, роздержавлення власності, відродження різних форм кооперативних та селянських (фермерських) господарств. За сучасних умов важливо відродити та розширити народногосподарські функції невеликих поселень, головною серед яких стала сільськогосподарська.

Характерною рисою руйнівних процесів поселенської структури села була поляризація населених пунктів.

З одного боку, перспективними вважались центральні садиби сільськогосподарських підприємств – колгоспів, радгоспів та агропромислових формувань. У 1989 р. їх нараховувалося близько 9 тис., а середня щільність поселення дорівнювала близько 1200 чоловік. Загалом тут проживало 10,5 млн сільських жителів. Вказана група сіл мала розвинуту виробничу базу та соціальну інфраструктуру. В них розташовувались також центри сільських рад, яких в Україні налічувалося 8,9 тис. одиниць. З іншого боку, як перспективні розглядалась основна частина сіл, де проживало 5,4 млн чоловік, а середня щільність одного поселення становила близько 400 чоловік. До третьої групи входило близько 5,4 тис. сіл, в яких мешкало близько 850 тис. чоловік. Середня щільність поселення дорівнювала трохи більше 150 чоловік.

У більшості з них показники кількості населення мали різну динаміку – у великих селах кількість населення збільшувалась, а у невеликих – постійно зменшувалась. Аналогічна поляризація спостерігалась і в показниках соціальної інфраструктури.

Однією з нових проблем є виникнення в окремих регіонах зон слабозаселеності та територій, що мізерною мірою контролювались населенням. Водночас руйнація поселенської структури за умов подорожчання та нестачі нафтопродуктів призводить до подорожчання сільськогосподарської продукції за рахунок досить значних транспортних витрат.

Якщо в 60–70-х роках переважала тенденція скорочення всіх категорій сільських поселень – центральних садиб

господарств, центрів виробничих підрозділів колгоспів та радгоспів, рядових сіл сільськогосподарського та несільськогосподарського профілю, то в 80-х роках число центральних садиб господарств зросло від 8 123 до 8 964 одиниць. Головним чином це було пов'язано з розукрупненням колективних господарств. Водночас середній показник людності цих поселень упав з 1 336 до 1 173 чоловік. На 300 тис. зменшилась і кількість населення. В цілому ж сільська поселенська структура в 1979–1989 рр. характеризувалася несприятливими тенденціями. Так, число сіл – центрів виробничих підрозділів зменшилося з 16,7 до 13,3 тис., а кількість населення в них – з 7,6 до 5,4 млн. Вони поповнили групу рядових сільських поселень. Число останніх знизилось, понад 1000 одиниць вибуло через втрату демографічного потенціалу та народногосподарських функцій.

Для визначення перспектив розвитку малих сіл було розроблено методологію, що виходила з трьох основних положень. Перше положення передбачало фактичний внесок села в громадське господарство. Внесок, коли зважити на демографічний потенціал, був незначним, а тому і питання створення належної виробничої бази та соціальної інфраструктури тут практично не вирішувалися.

Відповідно до другого положення, вдосконалення механізму розселення уявлялось як послідовна заміна відживаючих форм новими, такими, що відповідали б вимогам висококоманізованого аграрного виробництва та соціалістичного способу життя. Виходячи з цього, збереження існуючої структури вважалось недоцільним.

Третій постулат полягав у тому, що в зв'язку зі зростанням технічної оснащеності сільського господарства, забезпеченістю його елементами виробничої інфраструктури (зокрема мережею доріг з твердим покриттям, транспортними засобами, впровадженням прогресивних технологій) послаблюється потреба сільського господарства в трудових ресурсах. Виходячи з цього, помилково вважалось, що виробниче значення щільності поселенської структури буде зменшуватись.

Реалізація на практиці згаданих ідей призвела до фактичної руйнації поселенської структури. Серед сіл, знятих з обліку, є багато таких, які за умови відродження могли функціонувати з високою ефективністю. Це стало особливо помітним у першій половині 90-х років ХХ ст., коли через нестачу нафтопродуктів транспортні зв'язки між селами практично було зведено нанівець, а фермери, що могли б

проживати в невеликих селах, їздить до землі за десятки кілометрів.

За нашими розрахунками, у повоєнні роки в Україні припинило існування понад 6 тис. сіл, не включаючи тих, що були об'єднані чи перетворені на селища міського типу. Три головні причини зумовили цей процес: вивільнення території для гідротехнічних споруд чи промислового будівництва; переселення жителів з невеликих сільських поселень на центральну садибу господарств з метою створення більш сприятливих умов життя; стихійне припинення існування поселень у зв'язку з відсутністю мешканців.

Руйнація поселенської структури, зникнення, укрупнення, ліквідація сіл не пішли на користь сільському господарству. Ці процеси не відповідали інтересам селян, а часто здійснювались всупереч їхнім бажанням. Діалектика подальшого розвитку аграрного виробництва неминуче ставила питання про відновлення поселенської структури. Виникнення фермерства в наступному спричинилося до створення малих поселень.

РОЗДІЛ 13 МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ. ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ

1. Матеріальні умови життя людей у повоєнні роки

Ціною величезного напруження фізичних і моральних сил відбудовувалося народне господарство України у післявоєнні роки. Та забезпечити належний матеріальний рівень населення було не просто.

У червні 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР – першій після закінчення Великої Вітчизняної війни – було затверджено Державний план і бюджет України періоду відбудови. Основні суми спрямовувались на виробничу сферу та оборону, а на добробут виділялось лише те, що «залишалось».

Серед причин невисокого рівня життя населення у повоєнні роки слід назвати такі: тяжкі наслідки війни, існування адміністративно-командної системи, яка робила капіталоукладення передусім у важку промисловість та військові програми, нехтуючи виробництвом товарів народного споживання. На умови життя населення України впливали численні фактори: політичні, економічні, соціальні, демографічні, міграційні, класові тощо. Економіка України входила до єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР, і питання про розвиток її, так само як і про добробут, вирішувалися не в Києві, а в Москві.

Демобілізовані воїни почали прибувати в Україну на основі Закону, прийнятого Верховною Радою СРСР (червень 1945 р.), в кілька етапів. До того ж війна забирала здорових і молодих, а повертала покалічених, хворих; багато воїнів повернулося з війни інвалідами. Створювалися спеціальні комісії з працевлаштування демобілізованих та інвалідів і з надання їм матеріальної допомоги. Наприклад, у Харкові на 1 жовтня 1946 р. демобілізованим було надано 5584 квартири та кімнати, видано 4091 т вугілля, 7741 складометрів дров. Також надано 8938,007 тис. крб. грошової позички та відпущено 6930 кубометрів будматеріалів. Розгортали роботу органи соціального забезпечення з

надання матеріальної підтримки, обліку інвалідів війни, сімей військовослужбовців, а органи народвіти – допомоги дітям-сиротам. У 1945–1948 рр. в усіх областях УРСР видано пенсій та інших виплат інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям загиблих військовослужбовців близько 14 млрд крб.

Після війни надзвичайно гострою була проблема забезпечення людей житлом. В Україні фашистські загарбники зруйнували сотні населених пунктів, знищили понад 40 млн м² житла – понад 50% довоєнного житлового фонду. Відбудовчі роботи почалися ще в роки війни у міру визволення тимчасово окупованої території, у повоєнні роки вони значно розширилися. Тільки в 1944 р. у містах відбудовано і введено в експлуатацію 944 тис. м² житлової площі. Але й на початку 1947 р. в Україні ще тулилися в землянках 23,4 тис. сімей (80,5 тис. чоловік), на чужій площі та в сараях проживало близько 260 тис. чоловік.

Вже навесні 1945 р. організуються десятки спеціалізованих будівельних організацій з постійними кадрами робітників та інженерно-технічних працівників. Розробляються плани відбудови житлового фонду місцевими Радами. Затверджуються списки об'єктів першочергової відбудови у Києві, Харкові, Сталіно (нині – Донецьк), Дніпропетровську, Ворошиловграді. Такі споруди розташовувалися насамперед в центральних частинах міст та на головних вуличних магістралях. Вуличні, квартальні комітети залучали населення до відбудовчих робіт. До березня 1945 р. на відбудові рідного міста кияни відпрацювали понад 420 тис. людиноднів. Демобілізовані воїни, робітники, домогосподарки, студенти, учні шкіл, представники інтелігенції, змарнілі і знесилені голодними роками війни, виходили на площі та вулиці рідних міст і розбирали завали зруйнованих та спалених будівель, розчищали майданчики для нових споруд. Методом народної будови відроджувалися лікарні й школи, кінотеатри й стадіони, гуртожитки й навчальні корпуси інститутів, технікумів.

Незважаючи на нестачу коштів, будматеріалів, механізмів, кваліфікованих кадрів, у 1945–1950 рр. споруджено та відбудовано 21 млн м² житлової площі та 650 тис. житлових будинків у сільській місцевості. Але й на початку 50-х років житлова проблема в республіці стояла надзвичайно гостро. Хоча й повільно, розширювалось обладнання будинків комунальними зручностями. В повоєнну п'ятирічку був споруджений газопровід Дашава – Київ. У 1950 р. в республіці забезпечувались газом 24 міста та селища міського типу (в 1940 р. – 11).

Відбудовувалися вокзали, залізничні станції, споруджувалися мости й шляхи. Під час фашистської окупації трамвайно-тролейбусне господарство було практично повністю зруйноване або вивезене до Німеччини і Румунії. У 1946 р. в результаті відбудовчих робіт трамваї пущено в експлуатацію в 21 місті, тобто в тих містах, де вони були до війни. Але в Кіровограді трамвайне господарство було настільки зруйноване, що доцільніше було розпочати будівництво тролейбусного сполучення. За роки четвертої п'ятирічки переважаючим видом транспорту залишався трамвай, водночас розширялось тролейбусне та автобусне сполучення.

У повоєнні роки відбудова промисловості та подальший її розвиток здійснювались ціною низької частки заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом. Оплата праці в усіх галузях господарства була низькою: наприклад, у 1950 р. вона становила у промисловості 708 крб., транспорті – 707 крб., будівництві – 656 крб., освіті та культурі – 668 крб. на місяць. Система нарахування заробітної плати, що існувала на цей час, встановилася ще в 20–30-ті роки і була складною й недосконалою. Наявність багатьох систем заробітної плати, всілякі нашарування до них породжували різнобій в оплаті праці за ту саму роботу.

Так, у машинобудуванні одночасно існувало понад 200 тарифних сіток і ставок, у промисловості будівельних матеріалів – 214 сіток та 138 ставок тощо. Застаріла система оплати і застарілі норми виробітку зводили нанівець матеріальну заінтересованість працівника, порушували зв'язок між продуктивністю праці та її оплатою. Певні заходи щодо усунення недоліків в організації та нормуванні праці, впорядкування її оплати було вжито лише за М. Хрущова у другій половині 50-х років. Протягом багатьох років важливою формою додаткового залучення грошових коштів населення на потреби соціалістичного будівництва були внутрішні позики – відрахування населенням приблизно 10% його заробітків. Лише у 1958 р. уряд припинив щорічний випуск державних позик для розповсюдження за колективною підпискою серед населення, а погашення попередніх облігацій відстрочувалося на 20 років.

Величезні матеріальні труднощі й нестатки повоєнних років відчувало на собі як міське населення, так і сільське. Оплата праці в колгоспах була мізерною, фактично – умовно-символічною. Підсобні господарства колгоспників

обкладалися непосильними податками та обов'язковими натуральними поставками.

Однією з трагічних і болісних сторінок важкого повоєнного життя України став голод 1946–1947 рр. Найбільш страждали від нього південні та східні області України. Так, у цілому в 16 східних, а також в Одеській, Миколаївській, Ізмаїльській, Чернівецькій областях померло понад 282 тис. чоловік у 1946 р. та 528 тис. – у 1947 р. Це лише ті випадки смертей, що зареєстровані ЗАГСами, насправді ж померло в той час принаймні на третину більше.

Причини голоду 1946–1947 рр. слід шукати не лише в обмеженості матеріально-технічних ресурсів сільського господарства чи в несприятливих погодних умовах, а передовсім у стані економічних відносин і соціальних умов. Командно-примусова система з її надмірними планами хлібозаготівель, жорсткою централізацією і регламентацією виявилася неспроможною захистити і врятувати сотні тисяч голодуючих.

Ціною величезних зусиль державний план хлібозаготівель 1947 р. Україна виконала на 99,7%. Надалі матеріальне становище колгоспного селянства України трохи поліпшилося, але до заможного життя було ще далеко.

У містах в перші повоєнні роки ще зберігалось введене під час війни нормоване забезпечення продуктами і промисловими товарами першої необхідності за картковою системою. Норми споживання були обмеженими. Існували часті збої у постачанні населення хлібом, крупами навіть за картками. Люди звикли до напівголодного існування ще з часів війни. Так, у грудні 1944 р. щоденна норма хліба становила для робітників 500–700 г, для службовців – 300–400 г, для утриманців (дорослих) – 200–300 г, для дітей (до 12 років) – 200–300 г. За рішенням Раднаркому УРСР (кінець 1944 р.) через недостатність фондів хліба та круп практикувалася видача населенню картоплі для домашки при випіканні хліба чи на заміну крупи. Із частими збоями здійснювалось постачання за продуктовими картками, особливо для таких категорій, як утриманці, студенти. Поступово норми постачання підвищувались, розширявся асортимент продуктів, що видавалися за картками. З 1944 р. діяла також державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами. Постанову про скасування карток на продовольчі та промислові товари й перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли 14

грудня 1947 р. Водночас проводилася грошова реформа, спрямована на ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та її впорядкування. Реформа 1947 р. сприяла зміцненню фінансової системи, нормалізації грошового обігу, що було дуже важливим – як з економічної, так і з політичної точок зору. До 1951 р. в Україні споживання основних промислових товарів та обсяг роздрібного товарообігу досягли довоєнного рівня.

Підсумки четвертої п'ятирічки можна охарактеризувати, з одного боку, переконливими успіхами у відбудові важкої промисловості, що забиравала 85% усіх капіталовкладень, але з другого боку, істотного підвищення життєвого рівня людей, зусиллями яких було забезпечене промислове зростання, не відбулося. Дорогу ціну сплатило населення за повенну відбудову економіки, галасливі військові та зовнішньополітичні програми сталінського керівництва.

2. Хрущовські соціальні реформи та їхній провал

З ініціативи М. Хрущова у 1953 р. розпочалися заходи щодо поліпшення життя колгоспників: збільшуються державні заготівельні ціни на зерно, продукцію тваринництва, з колгоспів списується заборгованість. Це, звичайно, дало поштовх сільськогосподарському виробництву. У 1956 р. запроваджено нову форму оплати праці – щомісячне авансування колгоспників, регулярну оплату трудовдя. Видача продуктів на трудовді стабілізувалася, і грошова частина оплати праці в колгоспах УРСР за 1950–1958 рр. зросла в 3,8 раза, та оплата грішми в середньому по республіці в 1958 р. залишалася всього по 14 крб. 80 коп. за один трудовдень.

Промисловість УРСР, як і всього СРСР, на початку 50-х років розвивалася з перевиконанням планів, маючи, однак, тенденцію до сповільнення темпів. Перший після смерті Сталіна XX з'їзд КПРС, розглянувши перспективи розвитку народного господарства на 1956–1960 рр., визнав за необхідне розгортання житлового будівництва, створення нової системи пенсійного забезпечення, нарощування випуску товарів широкого вжитку, створення мережі побутового обслуговування.

24 грудня 1957 р. для участі в ювілейній сесії Верховної Ради УРСР, присвяченій 40-річчю встановлення радянської влади в Україні, до Києва прибув М. Хрущов. У своїй

святковій промові він накреслив як основне економічне завдання держави «наздогнати і випередити найголовніші капіталістичні країни по виробництву промислової продукції на душу населення». Хоча М. Хрущов і вказав на необхідність розвивати більш швидкими темпами легку промисловість і, зокрема, виробництво взуття і тканин для населення, розширювати будівництво житла для трудящих і в найближчі 10–12 років розв'язати житлову проблему, та пріоритетними все ж залишалися «інтереси зміцнення оборони країни і дальшого розвитку важкої індустрії».

Значною подією другої половини 50-х років стало проведення пенсійної реформи. У 1956 р. набрав чинності новий Закон про пенсії. Адже більшість положень про умови та розміри пенсій вже застаріла (пенсії виплачувалися за нормами, встановленими ще 1932 р. Починаючи з 1947 р., було видано кілька постанов про підвищення пенсій робітникам окремих галузей народного господарства). За новим Законом про державні пенсії у середньому майже на 80% підвищувався розмір пенсій, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, скасовувались обмеження в призначенні пенсії. Було збільшено розміри пенсій усім категоріям населення, розширялося коло осіб, які мали право на пенсію; було підвищено допомогу мало-забезпеченим сім'ям, багатодітним матерям, інвалідам праці та війни. Закон чітко визначав розміри пенсій за віком залежно від заробітку. Вперше передбачалася можливість одержання пенсії за віком в певних частках при відсутності повного стажу роботи.

У липні 1958 р. по УРСР 1748,8 тис. робітників і службовців одержували пенсії, середньомісячний розмір яких становив 353 крб. (до введення нового закону відповідно 946,9 тис. чоловік – 199 крб.). Відзначимо, що на основі закону 1956 р. здійснювалося призначення і нарахування державних пенсій аж до початку 90-х років.

Соціальне ж забезпечення селян здійснювалося за рахунок колгоспів і залежало від їхнього економічного становища, а також від встановленого в кожній артїлі порядку призначення пенсій. У другій половині 50-х років сільгоспартїлі почали відраховувати 2% своєї продукції та грошових заощаджень у фонд допомоги непрацевдатним. У 1955 р. в Україні налічувалося 14 тис. колгоспних кас допомоги непрацевдатним, що охоплювали понад 4/5 колгоспів. Членами колгоспних кас були понад 3 млн колгоспників. Колгоспи також надавали допомогу натурою: зерном, овочами, продукта-

ми тваринництва. Колгоспні каси подекуди забезпечували інвалідів праці протезами, курортними путівками, надавали матеріальну допомогу матерям-породіллям та дітям-сиротам, але розміри цих виплат були незначними. Так, 1955 р. було надано допомогу лише 600 тис. колгоспників на суму 30 млн крб. Закон про пенсії для членів колгоспів за віком та по інвалідності був ухвалений тільки 1964 р.

У другій половині 50-х років у республіці зростає такий важливий показник добробуту, як товарообіг державної та кооперативної торгівлі. Порівняно з 1953 р. у 1957 р. збільшився продаж населенню молока і молочних продуктів – у три рази, м'яса тваринного і ковбасних виробів – майже вдвічі. За 1953–1957 рр. населення України придбало понад 8 млн годинників, 750 тис. швейних машин, 1,5 млн радіоприймачів, близько 300 тис. телевізорів, 2 млн велосипедів тощо. Разом з тим торгівля слабо вивчала попит населення, ґрунтувалася на недосконалому плануванні, недостатньо забезпечувала населення необхідними товарами, продуктами й послугами, що свідчило про недоліки адміністративного методу керівництва економікою та соціальною сферою.

Велику роботу було проведено у другій половині 50-х років щодо впорядкування нормування праці та заробітної плати працівників усіх галузей народного господарства. На підприємствах почали вводити єдині норми виробітку для однорідних робіт, застарілі тарифні ставки замінювалися новими, більш високими, зменшувався розрив між ставками вищого та нижчого розрядів, ліквідовувався відомчий різнобій в оплаті однакової праці. Наприклад, кількість галузевих тарифних сіток скорочується на 2–12 тис., посадових окладів – від 700 до 35. Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник одержали будівельні організації усіх міністерств та відомств, підприємства легкої промисловості, залізничного транспорту, інших галузей народного господарства. Вдосконалювалась система преміювання працівників за досягнення високих кількісних та якісних показників у роботі, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи. У відповідності з рішеннями ХХ з'їзду партії скорочувалася тривалість робочого тижня при збереженні повної заробітної плати трудящих: у 1956 р. вийшли постанови про зменшення робочого дня на 2 год для робітників та службовців у передвихідні та передсвяткові дні; було відновлено скорочений робочий день для підлітків віком до 18 років; ро-

бітників та службовців переводили на 7-годинний, а на шкідливому виробництві – на 6-годинний робочий день. Із 1 січня 1957 р. було підвищено мінімум заробітної плати для робітників і службовців: у містах – до 300–350 крб., на селі – до 270 крб.; заробітки низькооплачуваних робітників та службовців підвищувалися в середньому більш як на третину. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, а також у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років розгорнулася житлова реформа. Гострота житлового питання зумовлювалася значною мірою високими темпами зростання міського населення країни, адже промисловість розвивалася екстенсивно. Інтенсивний розмах житлового будівництва спостерігався в усіх містах країни. У цей період Радянський Союз за таким показником, як введення житла на душу населення, посідав перше місце у світі. Житлове будівництво розгорталося небувалими темпами: якщо у 1950 р. в УРСР на 1 тис. населення будувалося 5,6 квартири, то у 1958 р. – 11,7 квартири. Новосели переїздили з бараків, комуналок, напівпідвалів до окремих квартир у п'ятиповерхових будинках з комунальними зручностями. Будівництво житла було поставлено на індустріальну основу, ширилось застосування нових видів будматеріалів, будівельної техніки. Однак проблема житла залишалася однією з найгостріших. Прагнення архітекторів прикрасити фасади та поліпшити зовнішній вигляд будівель тоді розцінювалися як зайві та непотрібні «надмірності».

Розгорталися роботи з радіофікації населених пунктів, будівництва телефонних станцій, телевізійних центрів. У листопаді 1952 р. почав діяти перший в Україні телецентр у Києві, пізніше запрацювали телецентри в Харкові та Сталіно (нині – Донецьк). У 1957 р. розпочалося будівництво ще чотирьох телецентрів (Львівського, Одеського, Дніпропетровського, Сімферопольського) та шести ретрансляторів.

У столиці республіки у 1960 р. було введено в дію першу чергу (п'ять станцій) метрополітену. Київ став третім містом в СРСР, що мало метро.

Верховна Рада СРСР навесні 1960 р. ухвалила закон «Про заміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10:1. 31 травня 1960 р. вийшла постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заміну масштабу цін і заміну грошей, що нині обертаються, новими грішми». Заходи грошової реформи 1961 р. сприяли зміцненню грошово-фінан-

сової системи країни і були важливими з економічної, політичної та соціальної точок зору. Введені в обіг грошові знаки 1961 р. існували в Україні до початку 90-х років.

Наприкінці 50-х років очевидно стала диспропорція розвитку соціальної та виробничої сфер, особливо у великих промислових центрах і регіонах. Вже тоді в державних і планових органах УРСР порушувалися питання про розробку заходів щодо розвантаження Дніпропетровська, Запоріжжя і Харкова від промислових підприємств, організацій, установ та навчальних закладів (близько 33 найменувань), перебування яких у цих містах було недоцільним або економічно необґрунтованим. Але пропозиції щодо пом'якшення деяких проблем урбанізації не було повною мірою реалізовано. Почався новий індустріальний виток.

Посуха 1963 р. загострила продовольче становище: частішали труднощі з постачанням населення хлібом, борошном, довелося витратити валюту на закупівлю зерна за кордоном.

Хрущовські реформи не виправдали сподівань. Але гідне подиву зростання валового національного продукту СРСР, що аж до 70-х років перевищувало показники США, сприяло піднесенню життєвого рівня населення й різко контрастувало з періодом сталінського правління. М. Хрущов зробив спроби подолати тоталітарне мислення не лише в суспільно-політичному і економічному житті суспільства, але і в соціальній сфері. Проте пошуки «нового» напрямку розвитку суспільства спиралися на традиційні адміністративно-командні методи. Можливості соціальних перетворень, поліпшення добробуту населення були обмежені, недостатньо залучалися фінансово-економічні важелі. Зрештою реформи захлинулися.

3. Нерозв'язаність соціальних проблем у 70–80-ті роки

У 70-ті роки матеріальний і культурний рівень населення України підвищився. Це виявилось у збільшенні реальних доходів трудящих як за оплатою праці, так і за рахунок суспільних фондів споживання, у поліпшенні рівня освіти та культури. Так, середньомісячна заробітна плата робітників та службовців народного господарства УРСР становила у 1974 р. 128,5 руб. проти 115,2 у 1970 р. Середньомісячна оплата праці колгоспників зросла за 1970–1974 рр. з 66,6

до 80,7 крб. На колгоспників було розповсюджено умови нарахування пенсій, встановлених для робітників та службовців. У 1971–1973 рр. збільшилися мінімальні пенсії, підвищилися стипендії студентам вузів, технікумів та училищ, розширилися пільги жінкам-матерям.

Серед соціальних показників аграрного сектора економіки важливе значення мали умови праці та проживання як безпосередніх виробників, так і членів їхніх сімей.

Опубліковані лише останнім часом відомості дозволяють дійти висновку про надзвичайно важкі умови праці трудівників у сільському господарстві. Проведення в 1986 р. паспортизації виробництва в аграрному секторі економіки показало, що в господарствах республіки ручна праця становила 75%, передовсім у виробництві овочів у відкритому і закритому ґрунті, фруктів, цукрових буряків, у роздачі кормів, обслуговуванні всіх видів тварин. Отже, збільшення техніки, насичення нею села, зростання енергопотужностей не дали бажаних результатів. Техніка, що надходила на село, була не в змозі в конкретних технологічних операціях замінити значну кількість ручної праці. Наслідком цього стало зростання трудового навантаження на людей, що залишалися працювати на селі.

Не виправдала себе й концепція перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної. Адже забезпеченість села необхідними видами техніки для комплексної механізації виробничих процесів не була реалізована.

В УРСР поліпшилася структура харчування сімей: зростання сільськогосподарського виробництва забезпечило підвищення рівня споживання м'яса, молока, яєць, овочів, фруктів, цукру. Так, УРСР піднялася від 52 до 73% раціональної норми, молока і молокопродуктів – від 63 до 85%, споживання яєць становило 55% вказаної норми. Однак ці показники виявилися нижчими проти раціональних норм.

Зростала забезпеченість населення УРСР предметами культурно-побутового призначення. Протягом 1970–1974 рр. у розрахунку на 100 сімей збільшилася кількість телевізорів – від 55 до 60, холодильників – від 26 до 49, електропилососів – від 10 до 16 тощо. Однак майже хронічним явищем стало невиконання або недовиконання річних та п'ятирічних планів з виробництва багатьох видів товарів широкого вжитку – трикотажу, взуття, тканин тощо. Значна кількість споживчої продукції виготовлялася низької якості, не відповідала попиту. Часті нарікання у населення викликала

незадовільна робота і низька культура обслуговування у торгівлі та мережі побутових майстерень.

Поліпшення житлових умов населення забезпечувалося зростанням будівництва житлових будинків та покращенням їхнього благоустрою. Забезпеченість населення житлом у 1974 р. в середньому на одного міського жителя УРСР становила 12,6 м² загальної площі. Проте у 1974 р. в черзі на одержання більших за площею квартир стояло 1,3 млн чоловік. І в подальші роки житлове питання було серед найпекучіших соціальних проблем: велика кількість сімей потребувала кращих житлових умов, середня житлова забезпеченість населення не відповідала раціональній нормі (приблизно 20 м² на одного мешканця). Не випадково кожен п'ятий лист, надісланий у 1982 р. трудящими з України до Москви до найвищого профспілкового органу – ВЦРПС, – стосувався поліпшення житлових умов.

Не відповідали вимогам і умови проживання сільських трудівників. Починаючи з 20-х років, державна політика в соціальній сфері села базувалась на ідеї їхнього самозабезпечення, тобто будівництво житла і шкіл, будинків культури тощо велося власним коштом. 90% сільського житла зводилось зусиллями самих мешканців. У містах цей показник становив не більше 1/3 зведеного житла.

Якщо ж враховувати впорядкованість житла в селі й місті, то їх взагалі важко порівнювати. В містах водопровід мали 94% помешкань, в селах – лише близько 15%; центральним опаленням забезпечувалися відповідно 89% і 3,2%.

Особливо гостро стояло питання забезпечення помешкань газом. Так, міські квартири були забезпечені природним газом на 87%. У республіці існувало 800 відводів від магістральних газопроводів, що по трубах транспортували природний газ у країні Європи. За цих умов у другій половині 80-х років лише 1/3 українських сіл могли користуватись природним газом. А наприкінці 80-х років питома вага українських сіл, що користувались газом, зростає до 5%, тимчасом як, скажімо, в Білорусії – 80% сіл. Підключення до магістральних газопроводів могло здійснюватись лише з дозволу всесоюзних інстанцій і лише у виняткових випадках.

Проголошенням нових соціальних завдань ознаменувались 80-ті роки. Гучно були схвалені продовольча програма, програма соціального переустрою сіл та житлова. Так, на XXVII з'їзді КПРС (1986 р.) була прийнята програма забезпечення кожної радянської сім'ї окремою квартирою до 2000 р. Але програма «Житло-2000» страждала слабкістю

наукового обґрунтування, тим більше її виконання не забезпечувалося ні фінансово, ні матеріально-технічно.

За результатами соціологічних досліджень з питання «Коли краще жилося?», проведених у листопаді 1992 р. і опублікованих в газеті «Вісті з України», перевагу серед респондентів (40%) одержав Л. Брежнев, з ім'ям якого пов'язували досягнення певного матеріального достатку для більшості населення. Для тих часів характерне досягнення відносної соціальної та матеріальної стабільності у суспільстві. Хоча Україна мала могутній економічний потенціал, однак матеріальне становище населення, визначалося як таке, що було нижче середнього. В складі СРСР Україна у 80-х роках за рівнем споживання посідала п'яте місце після Росії, Литви, Латвії та Естонії серед 15 союзних республік. Порівняно з високорозвиненими країнами світу Україна набагато відставала за матеріальним рівнем життя населення.

Таке становище значною мірою зумовлене пріоритетом фінансування важкої промисловості та розвитку в країні оборонної, а не соціальної сфери. Оптимізм щодо здатності наздогнати зарубіжні держави за рівнем життя був високим у 60-х – на початку 70-х років, у період зростання продуктивності народногосподарського комплексу країни. З падінням ефективності економіки згасали й надії на швидке піднесення життєвого рівня трудящих.

РОЗДІЛ | ПРОБЛЕМИ 14 | ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

1. Наступність і державотворення в Україні у ХХ ст.

Державотворчі процеси в Україні в ХХ ст. є однією з найважливіших проблем, що вимагають наукового осмислення.

Ухвалення Центральною Радою 22 січня 1918 р. в Києві Четвертого універсалу стало безперечно визначним явищем у справі державотворення українського народу в новітній період історії України. І хоча цей процес силою зброї тоді на терені материнської України придушено, він дав могутній державотворчий поштовх українській еліті наступних поколінь у наполегливій боротьбі за державну незалежність і соборність, гідність українства та його соціальну етноконсолідацію.

Положення ж про державну незалежність України в 1918 р. закріплювалося в Конституції Української Народної Республіки, і це мало справді історичне значення в житті українського народу.

В Україні після доби визвольних змагань легітимний національно-державний процес різко обірвався. Розпочався тривалий період політичної діяльності в еміграції. Члени уряду УНР перебували у вигнанні (екзилі) на території Польщі, Франції, Німеччині, Канаді, Сполучених Штатах Америки. Однак до завершення Другої світової війни належної активності така діяльність уряду в еміграції не мала, адже йому доводилося пристосовуватися до реалій, існуючих у країнах, що дали притулок українцям. В Україні ж за умов становлення жорстокої тоталітарної системи національно-державницька ідея проявлялася в різних нелегальних формах.

У посттоталітарному українському суспільстві основний державотворчий процес зосереджується безпосередньо в Україні в контексті наступності раніше набутого історичного досвіду і традицій. Верховна Рада УРСР здійснила винятково важливий крок: 16 липня 1991 р. вона ухвалює «Декларацію про дер-

жавний суверенітет України», в якій проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території.

Далі в цьому виняткової ваги історичному документі наголошується, що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Україна забезпечує захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом.

Історична значущість Декларації є незаперечною: вперше у новітній історії України була проголошена її незалежність і самостійність.

Загострення загальнополітичної обстановки в Союзі РСР у зв'язку з утворенням у Москві 19 серпня 1991 р. Державного комітету з надзвичайної ситуації (ДКНС) змусило Верховну Раду України 24 серпня того ж року на сесійному засіданні прийняти «Акт проголошення незалежної України». З урахуванням його виняткової важливості і значущості для майбуття наводимо його повний текст.

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує:

Незалежність України та створення самостійної Української держави – Україна.

Територію України – неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його підписання».

З проголошенням незалежності України починається новий період суспільно-політичного життя.

Активізувалася й діяльність УНР в екзилі. За ініціативою президента УНР в екзилі п. Миколи Плав'юка проводиться спеціальна надзвичайна сесія Української Національної ради десятого скликання 14–15 березня 1992 р. у

Бавнд Бруці (США). Це була остання сесія УНР в екзилі, 14 березня вона ухвалила постанову, в якій ідеться «про закінчення повноважень і дії Державного центру УНР в екзилі і передачу цих повноважень владі самостійної і незалежної України, відновленої Актом від 24 серпня 1991 р. і затвердженої всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р.».

Уповноважена делегація ДЦ УНР в екзилі в серпні 1991 р. прибула до Києва. На сесії Верховної Ради 22 серпня 1991 р. у зв'язку зі складанням ним повноважень виступив президент п. Микола Плав'юк і передав Президенту незалежної України Леонідові Кравчуку Грамоту, схвалену Українською Національною радою. На тому й завершила діяльність УНР в екзилі.

У прийнятій 28 червня 1996 р. Конституції незалежної Української держави вказується, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Вона є республікою, а носієм і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Далі в Основному Законі наголошується, що право змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути прерогативою держави, її органів або посадових осіб. Ніхто не може узурпувати державну владу.

2. Державотворення в контексті історичного поступу

Для становлення законодавчої влади нової якості, як стверджує історичний досвід людської цивілізації, потрібен певний час. Концептуальні основи її, безперечно, мають бути закріплені в Конституції. Гальмування її розробки, окреслення стратегії державотворення пов'язане не лише з нерішучістю тих, хто перебував на вершині піраміди влади, а й свідчить про неготовність неготовність усїєї суспільно-політичної системи до нового повороту історії.

Функціонування, зміцнення, розбудова нової держави не можливі без відповідних правових основ. Таким ґрунтом державотворення стали, передусім, Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення її незалежності.

У теоретичному і правовому розумінні названі акти визначають політичну, економічну та соціальну природу дер-

жави, конструкцію владних структур по вертикалі й горизонталі, діяльність існуючих у ній різноманітних функціональних ланок. Нова якість держави спричинила необхідність внесення уточнень і доповнень до діючого на той час Основного Закону відповідно до цілей і мети та особливостей життєдіяльності нової держави. Верховна Рада XII скликання сформувала конституційну комісію. На початку 90-х років внесено доповнення до Конституції, а 19 червня 1991 р. ухвалено концепцію нового Основного Закону.

Прийнято було Закон про символіку незалежної держави. У січні 1992 р. Президія Верховної Ради видала указ про Державний гімн, а Верховна Рада ухвалила постанову про Державний прапор України, прийнято закон про українську (державну) мову, а також про реабілітацію жертв політрепресій.

Державотворчий феномен появи Української незалежної держави на тлі розпаду Союзу РСР став однією з найбільших геополітичних подій кінця ХХ ст.

Фактично вперше виникла абсолютно реальна можливість не тільки подолати стереотипи минулого, а й підпорядкувати Українську державу служінню ідеї громадянського суспільства, зосередивши її практичну діяльність на забезпеченні жагучих прагнень народу, вільного волевиявлення поглядів і переконань громадян, активного розвитку демократії, реальних прав людини. До того ж, основоположною базою державно-правового розвитку є дужий інстинкт національного творення, збережений українським населенням серед найстрашніших періодів своєї історії. Адже цілком зрозуміло, якби не було української нації, то не було б і Української держави. Природно, що у свою чергу без зміцнення, консолідації української нації неможливе зміцнення і утвердження в Україні державності.

Реалії багатьох століть державотворення, що розвивалося з урахуванням вітчизняної етнополітичної ситуації, переконливо засвідчують: українству вдалося на власній території утворити державні формації, які мали питомі національні риси.

У генезі української державності лежить тривала боротьба наших попередників, в якій генерувалася ідея самостійності. Ця ідея виражала колективістську національну душу українського народу. Отже, справа незалежності є заслугою не тільки політиків, демократично-національних рухів, а й усього народу, який рішуче висловив свою позицію на загальноукраїнському референдумі.

3. Функціонування законодавчої гілки влади

Уже на виборах до Верховної Ради України 1990 р. депутатський корпус обирався за багатопартійним принципом на альтернативній основі. Тоді вже виявив свою силу Народний рух за перебудову (згодом змінив назву на Рух), основна народно-демократична течія, що на виборах виступала зі своєю політичною платформою і стояла в опозиції до перебуваючої при владі Комуністичної партії та радянських владних структур в Україні.

У перші дні діяльності народних обранців у Верховній Раді сформувалися дві основні політичні течії: комуністи, що становили більшість – 239 депутатів, і Народна рада, серцевину якої становив Рух. Ця політична течія мала у своєму складі спочатку 79, а пізніше – понад 120 депутатів на чолі з депутатом від Львівщини академіком І. Юхновським.

До керівництва парламентською більшістю був обраний один з представників районної і обласної ланок штатних функціонерів, колишній завідувачий відділом Київського обкому О. Мороз.

У процесі структурування Верховної Ради було обрано її Голову, а також Президію. Спочатку Головою Верховної Ради був В. Івашко, перший секретар ЦК Компартії України, а з переводом його на роботу до Москви заступником Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, почергово обираються Л. Кравчук – колишній другий секретар ЦК партії, а за ним І. Плющ – голова Київського облвиконкому.

Після виборів депутатів нового складу Верховної Ради в 1994 р. її Головою став О. Мороз, лідер Соціалістичної партії України. Відповідно до конституційних положень. Голова Верховної Ради одночасно очолював і Президію Верховної Ради. До неї входили Голова та його заступники, керівники політичних фракцій, а також голови постійно діючих депутатських комісій. Законодавчий орган функціонував на основі Тимчасового регламенту, передбачалася систематична ротація складу Президії. Роль Президії як організуючої ланки діяльності законодавчого органу була значною. Всі основні питання, що виносилися на пленарні засідання Верховної Ради, попередньо розглядалися на Президії. Вносилися уточнення, вживалися заходи щодо організаційного забезпечення розгляду питань, здійснювалася правова експертиза проектів законів, постанов і т. ін.

Президія вивчала також значне коло й цілком автономних, не пов'язаних з винесеними на пленарні засідання питань. Серед них – доповіді голів обласних та інших ланок Рад про різні напрями діяльності Рад, Кабінету Міністрів, Міністерства закордонних справ, здійснення приватизації, соціального захисту населення у зв'язку з інфляцією тощо.

У складі депутатського корпусу XIII скликання здійснювалося широке політичне структурування. Прийнято офіційне рішення про створення фракцій і груп. Політичне об'єднання із 25 і більше депутатів відносилось до фракцій, а меншою чисельністю – до парламентської групи. У 1994 р. таких об'єднань налічувалось дев'ять, а на початку 1995 р. – уже десять, останнє з них, очолюване колишнім президентом Л. Кравчуком, отримало назву «Порозуміння». Найчисельнішими фракціями виявилися комуністична, соціалістична, що організаційно об'єднували і депутатів із Селянської партії. Близько 50 депутатів у жодну з фракцій і депутатських груп не входили, вважаючи себе «вільними демократами».

Депутатські фракції та групи вносили конкретні пропозиції щодо розгляду питань на пленарних засіданнях. За їхнім дорученням від імені фракцій чи груп депутати вносили доповнення, поправки, редакційні уточнення до проектів законів, рішень, висловлювали позицію при розгляді кандидатур до уряду.

Помітно зросла роль постійно діючих депутатських комісій у Верховній Раді XIII скликання. Депутатів до 1 липня 1994 р. зобов'язали розпочати виконання депутатських функцій та повноважень на постійній основі. Постанова питання є цілком слушною, адже Верховна Рада вжила заходів щодо матеріального забезпечення народних обранців. Скажімо, за лютий 1995 р. пересічний депутат отримував 23 млн 161 тис. крб. До цього слід додати ще й «транспортні» та «депутатські», що видавалися депутатам, і становили відповідно 4,8 млн та 600 тис. крб., податком не обкладалися. Голови, їхні заступники та секретарі постійних комісій отримували в кілька разів більше. І це на тлі масового зубожіння населення.

Багатьох вражає уникнення депутатами участі у пленарних засіданнях, коли через відсутність у залі кворуму важливі рішення не приймалися. Це питання стало предметом спеціального розгляду на сесійному засіданні 2 березня 1995 р. Виявилось, що тільки 20 народних депутатів були присутніми на кожному з 74 пленарних засідань другої і

третьої сесій Верховної Ради. Інші депутати пропустили 15,6% відведеного часу.

У Верховній Раді XII скликання діяло 25, наступного XIII скликання – 23 депутатські комісії. Зауважимо, що склад комісій був постійний і, за рішенням пленарного засідання Верховної Ради, поповнювався за рахунок новообраних народних депутатів або тих, хто не входив в жодну з постійних комісій. Комісії стали тим функціональним органом, через який до пленарного засідання Верховної Ради проходили пропоновані проекти законів, основних постанов, що згодом ним розглядалися і приймалися як документи законодавчого органу. Комісії мали право законодавчої ініціативи, заслуховували доповіді з конкретних питань працівників керівних ланок уряду, міністерств та інших державних установ і відомств. Деякі комісії проводили також виїзні засідання в областях, міністерствах тощо.

У кожній комісії на її засіданні обирався голова та заступник голови, в деяких із них утворювалися підкомісії, очолювані заступниками голови чи одним із членів даного структурованого органу. Здійснювати роботу в комісіях допомагали референти, різного роду радники й консультанти. З питань, що виносились на пленарні засідання законодавчого органу від комісій, як правило, виступали голови чи заступники або керівники підкомісій. Виважена, ґрунтовно продумана, юридично аргументована позиція комісії на пленарних засіданнях Верховної Ради отримувала належне розуміння і підтримку.

Діяльність комісій отримувала широкий розголос серед населення, яке вбачало в них активні структури діяльності Верховної Ради. Тож трудящі часто зверталися в комісії з різного роду пропозиціями, проханнями та скаргами.

Скажімо, в комісію з питань соціальної політики та праці в середньому на місяць надходило близько 300 заяв, скарг, пропозицій тощо від офіційних інстанцій, різних категорій населення. Чимало такого роду письмових звернень надходило і в комісії з питань науки та народної освіти, агропромислового комплексу, земельних ресурсів та соціального розвитку села, культури і духовності та ін. Порухнені в них питання аналізувались, надсилались для відповідного реагування до обласних та інших рад, їхніх комісій з метою розгляду та вирішення.

З початку 90-х років демократичний характер нової якості українського парламентаризму проявився у відкритості його діяльності. Новаторством було те, що пленарні засідання

відбувалися на очах і слуху всього українського народу: транслювалися по телебаченню, загальнодержавному радію.

Нові історичні умови вимагали забезпечення в Україні державотворчого процесу на основі юрисдикції закону, побудови правової держави. Досвід, накопичений у світі, однозначно засвідчував, що для життєдіяльності держави потрібні діючі закони.

Отже, утворення силових структур держави – армії, органів державної безпеки, міліції й прокуратури, судів, прикордонного захисту та інших атрибутів є, безперечно, важливою, але не визначальною частиною функціонування держави. Важливішим чинником життєдіяльності Української держави за незалежності, безперечно, виступає законотворчість вищих органів влади. І тут постає проблема низького рівня правової культури, інтенсивного тиражування законодавчою гілкою влади законів, які не мають прямої дії.

Це означає, що через наявність законів, які не мають прямої дії, є потреба в додаткових тлумаченнях, інтерпретаціях того чи іншого положення, статті з метою правового застосування. Йдеться про прийняття іноді великої кількості так званих підзаконних актів, які б забезпечували відповідні можливості, створювали гарантії втілення законодавчих актів у життя. Так, за даними Міністерства юстиції, для того, щоб у повну силу діяв, наприклад, Земельний кодекс, вимагалось ще 22 так званих підзаконних акти. Тобто таких правових документів, що забезпечують належні трактування і правові роз'яснення.

Загальна кількість прийнятих Верховною Радою законів та іншого роду правових актів постійно зростала. На березень 1995 р. загалом було прийнято понад 2200 законодавчих актів. Найбільше вони стосувалися різних аспектів економіки та соціальних проблем. Проте дієвих змін у даних сферах так і не відбулося. Передусім тому, що прийняті законодавчі акти не виконувалися. Однією з визначальних причин низького рівня матеріалізації законів є недостатній стан державної дисципліни. Відзначимо, що навіть закони надзвичайної важливості, що не вимагали додаткових тлумачень і роз'яснень, прийняття додаткових підзаконних актів, не виконувались або ж виконувалися лише частково чи неприпустимо гальмувались, або ж просто-напросто ігнорувались.

Спостерігалися суперечності між змістом законів і постановами органів виконавчої влади, що приймалися з метою тлумачення додаткового роз'яснення основних положень.

Законодавчі акти, які приймалися Верховною Радою, визначили ті чинники, що уособлюють характер і природу правових підвалин влади і напрями діяльності державно-суспільних механізмів. Найвищий нагляд за виконанням законів і постанов здійснюється Генеральним прокурором України, котрий призначається вищим законодавчим органом і який безпосередньо йому підзвітний.

Прийняті визначальні в державостановленні Декларація державного суверенітету, Акт проголошення незалежності, безперечно, є особливої важливості історично-вікопомні події. Однак, з точки зору юрисдикції, не менш складним процесом виявилось саме творення – утвердження, розбудова та зміцнення Української незалежної держави.

Відсутність належного політичного передбачення, необхідного політико-прагматичного таланту й досвіду в державних мужів як нової елітної генерації негативно відбилася на розвитку економіки, культури, гуманізації життєдіяльності суспільства, призвела до загострення соціальних проблем.

Крім того, апарат державних структур складався переважно з тих, хто працював раніше в апараті радянських органів і організацій соціалістичного суспільства. Вони привнесли й ті негативні риси, традиції (консерватизм, бюрократизм, волокіта, зверхність тощо), які не повинні бути властивими працівникам державних інституцій незалежної України.

Водночас сталося масове ожечбрачення малозабезпечених прошарків населення, передусім, людей пенсійного віку. Адже близько 90% населення опинилося на межі виживання. Ситуація особливо гостро обговорювалась у парламенті в січні, лютому 1995 р., але від того витки зростання цін на продовольчі товари в Донецьку, Дніпропетровську, Львові та інших містах не зникли. А у Львові вони були, за висновками соціологів, найвищими.

Разом з тим обличчя українського суспільства визначали банкіри, біржовики, брокери та ін. Із загальної кількості 100 тис. функціонуючих в Україні комерційних формувань (нових), абсолютна більшість у 1993 р. (70%) займалася тільки торгово-посередницькою діяльністю. Природно, вони жодною мірою не були причетними до виробництва продукції народного споживання. Активізували діяльність так звані тіньовики, поширилася наркоманія.

Варто відзначити, що творчість законодавчої влади, тісно взаємодіючих з нею виконавчих структур є становим хребтом правових основ успішного функціонування держави, і,

природно, від того, в якій мірі у суспільстві поважаються закони, залежить авторитет держави та дієвість принципів державовладності. У правовій державі невиконання законів, інертне до них ставлення, а тим більше ігнорування чи нехтування ними не може мати місця. Проте владні структури незалежної України повною мірою ситуацією в суспільстві не володіли. Наявний правовий нігілізм вимагав дійових і невідкладних заходів.

Окремо слід сказати про Кримську автономію. Законодавчою владою України приймається рішення про запровадження на півострові посади президента. Проте на виборах більшістю голосів президентом Автономної Республіки Крим був обраний не М. Багров, а керівник партії РРК (Російський Рух Криму) адвокат Ю. Мешков. З самого початку він здійснював обструкційну діяльність стосовно законів і Конституції України, виявляв сепаратистські тенденції, один за одним тиражував закони, що суперечили чинному законодавству Української незалежної держави. Численні застереження вищих урядових інституцій республіки ігнорувалися. До того ж до подібних акцій вдається й Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Утворення різних комісій з приводу таких дій нічого не приносили.

Все це зрештою привело до того, що Верховна Рада України 17 березня 1995 р. прийняла Закон про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим, які суперечили багатьом статтям Конституції України. Верховна Рада ухвалила також постанову «Про зупинення дії Закону Республіки Крим», «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим» та про політико-правову ситуацію в Криму і виконання постанови Верховної Ради України з цього питання. У дев'ятому пункті даної постанови перелічуються укази президента Автономної Республіки Крим, визнані такими, що ведуть до скасування у Республіці Крим демократичних засад побудови влади в Україні. Враховуючи грубі порушення Конституції та чинного законодавства України Генеральному прокурору доручено вирішити питання про порушення кримінальної справи щодо Ю. Мешкова, дії якого мають ознаку злочину, передбаченого ст. 166 Кримінального кодексу України (перевищення влади або службових повноважень). Одночасно ухвалено постанову про проведення виборів депутатів і голів місцевих Рад народних депутатів. Указом Президента України уряд Республіки Крим підпорядковується уряду України.

4 квітня 1995 р. вперше в практиці українського парламентаризму відбувся економічний звіт Президента Л. Кучми за 1994 р. перед Верховною Радою. П'ятий раз упродовж трьох років відправлено у відставку Кабінет Міністрів (уряд) України. Члени Кабінету Міністрів і Президент до такого вердикту Верховної Ради поставилися спокійно. Державовладні інстанції намагалися вжити заходів щодо виправлення глибокого кризового становища, але подолати ці вади в першій половині 1995 р. так і не вдалося.

Винятково важливе місце в діяльності Верховної Ради займала робота над Конституцією України. Проект Конституції, напрацьований у 1991–1993 рр. та всенародно обговорений і схвалений у 1993 р. Верховною Радою, став полем зіткнення політичних сил та різних гілок влади, що серйозно загальмувало конституційний процес.

Наполегливій роботі з удосконалення тексту Конституції передувала ініційована Президентом Л. Кравчуком підготовка Закону про владу. Він ще більше загострив протистояння гілок влади і поглибив політичну кризу у верхах, що зумовило дострокове складання повноважень Верховної Ради.

Після обрання всенародним голосуванням нового Президента Л. Кучми та Верховної Ради конституційний процес реанімується. У Верховній Раді поживляються дискусії навколо того, яка держава будеться, виникає ідея відновлення роботи над Конституцією. 10 листопада 1994 р. Верховною Радою затверджується новий склад Конституційної комісії, до якої увійшли представники усіх гілок влади, науковці тощо. Співголовами її стали Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз.

Президент, враховуючи конституційну кризу, ініціює прийняття закону про розподіл владних функцій. Зрештою, 8 червня 1995 р. Конституційний договір було узгоджено між Верховною Радою і Президентом і підписано Л. Кучмою та О. Морозом. За цих обставин до конституційного процесу долучилися політичні партії. Власні проекти Конституції першими підготували й опублікували в пресі Християнсько-демократична партія України та Конгрес українських націоналістів. Згодом зі своїми проектами виступили Українська республіканська партія та депутатська фракція «Комуністи України – за соціальну справедливість та народовладдя».

Отже, з початком роботи четвертої сесії (вересень 1995 р.) знову відновлюється офіційний конституційний процес. За спільним рішенням співголів Конституційної комісії

Л. Кучми і О. Мороза утворюється робоча група із провідних учених-правознавців з метою роботи над проектом Конституції, що Конституційною комісією був взятий за основу. Для доопрацювання проекту з урахуванням зауважень і пропозицій комісій Верховної Ради, інституцій виконавчої влади, партій започатковується нова робоча група з членів Конституційної комісії. Вона, зрештою, й подала до Верховної Ради проект для постатейного обговорення. Президія Верховної Ради 22 березня 1996 р. ухвалила постанову «Про організацію попереднього розгляду проекту Конституції України». Секретаріату, постійним комісіям було доручено забезпечити активне проходження проекту Основного Закону на засіданні Верховної Ради. Вирішено винести на обговорення проект Конституції на сесію 17 квітня та створити тимчасову спеціальну (узгоджувальну) комісію, до складу якої мали увійти представники всіх фракцій і депутатських груп на пропорційній основі. Незабаром таку комісію було створено: її очолив народний депутат М. Сирота.

Гостро відбувалося постатейне обговорення. Навколо визначальних питань про владу, власність, мову, державні символи закипали дискусії між позиціями Верховної Ради і Адміністрацією Президента, не було єдиної думки серед депутатських фракцій і груп. Сформувалася навіть думка, що Верховна Рада неспроможна прийняти Конституцію. Президент Л. Кучма оголосив про винесення проекту Конституції на всенародний референдум і 27 червня 1996 р. підписав Указ про його проведення. Та Верховна Рада 28 червня 1996 р. о 9³⁰ ранку після майже цілодобової напруженої праці з результатом: за – 321, проти – 45, утрималось – 12, не голосувало – 17 – прийняла Конституцію України.

Відкриваючи сесійне засідання 27 червня 1996 р., Олександр Мороз запропонував три нові процедурні норми, що згодом мали вирішальне значення для успішного завершення конституційного марафону. По-перше, пропонувалося провести одне спільне сесійне засідання, не розділяючи його на ранкове і вечірне. По-друге, було запропоновано спрощену процедуру розгляду тих статей проекту Конституції, які вже при першому голосуванні за статтю в цілому отримали конституційну більшість. По-третє, з найбільш спірних питань проекту Конституції запропоновано було створити локальні узгоджувальні групи.

Тоді в сесійному залі голосування по деяких статтях Конституції відбувалося на межі фолу. Постатейний розгляд проекту Конституції тривав і о 6, о 7, о 8 годинах ранку.

Десь близько 9 години ранку в Секретаріаті з'явився державний прапор України. А через кілька хвилин народ України дізнався, що нову Конституцію незалежної держави прийнято.

12 липня 1996 р. на урочистій церемонії у Маріїнському палаці Президент Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз поставили свої підписи під текстом Основного Закону. З цієї нагоди Л. Кучма відзначив, що Україна та її народ отримали довгостроковий правовий фундамент для динамічного цивілізованого розвитку. На думку ж О. Мороза, прийняття Основного Закону стало закономірним і логічним завершенням тривалого й надзвичайно складного конституційного процесу в Україні.

При створенні Конституції враховано загальноцивілізаційний досвід, набутки конституційного творення в Україні. Конституція синтезувала досвід багатьох видатних попередників – від першої конституції Пилипа Орлика, маніфестів Кирило-Мефодіївського товариства, таких мислителів як М. Драгоманов і І. Франко, які справили надзвичайний вплив на ідею державотворення в Україні.

Вперше в історії в Основному Законі зафіксовано, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Конституція має 15 розділів, 161 статтю. Близько 30% статей присвячені питанням прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. У ст. 21 Конституції записано: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Конституція чітко розмежовує гілки влади: законодавчу, виконавчу і судову, визначає їхні головні функції. Згідно з ст. 75 єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада. Вперше в Конституції спеціальний розділ визначає коло питань щодо діяльності Президента. Згідно зі ст. 102 Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Вищим органом системи виконавчої влади за ст. 113 є Кабінет Міністрів України. Він є відповідальним перед Президентом України та підконтрольний і звітний Верховній Раді у межах, передбачених статтями Закону.

У правовій сфері Конституція визначила поступ таких змін, як проведення судової реформи, реструктуризацію функції Мінюсту, реформування юридичної освіти.

Значно розширено і права місцевого самоврядування. За ст. 140 Конституції, місцеве самоврядування – це право жителів села чи добровільно об'єднаних у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Норми Конституції регулюють економічні відносини у суспільстві. У статтях знайшли відображення різні форми власності. Стаття 41 гарантує кожному громадянину право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами інтелектуальної діяльності, гарантує непорушність права приватної власності.

У державних символах України: у Прапорі, Гербі, Гімні відображено національні традиції українського народу.

З прийняттям Конституції постала проблема реалізації її положень, вироблення для цього необхідних механізмів. Президент України Л. Кучма своїм указом від 12 липня 1996 р. визначив серед першочергових заходів, пов'язаних з прийняттям Конституції, організацію широкого роз'яснення положень Основного Закону, органам державної влади привести у відповідність до Конституції всі нормативно-правові акти, створити до неї науково-практичний коментар, підготувати учебні програми для навчальних закладів.

6 серпня 1996 р. за указом Президента створено спеціальну комісію з координації заходів у запровадженні нової Конституції. До її складу увійшов 31 чоловік, головним чином, керівники держави, регіонів, депутати, вчені. Завданнями комісії визначено: систематичний аналіз і всебічна оцінка ходу запровадження Конституції, розгляд питань щодо підготовки і прийняття правових актів, розроблення рекомендацій для усунення неузгодженостей у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в цих питаннях та забезпечення системності у роботі органів щодо пропаганди і роз'яснення Конституції України й вивчення її громадянами України.

Головним завданням є якомога швидше застосування положень Конституції в усіх сферах суспільного життя.

Важливим моментом практичної реалізації положень Конституції України стало винятково активне обговорення у Верховній Раді законів про Конституційний Суд та формування його персонального складу. Відповідно до Основного Закону цей суд покликаний пильно стежити за неухильним дотриманням законів та інших правових актів і діючих конституційних норм.

Президент Л. Кучма своїм указом, а Верховна Рада – постановою делегували відповідну кількість представників до складу Конституційного Суду. Ними стали відомі учені-правознавці та досвідчені практики в галузі права.

Головою Конституційного Суду обрано відомого ученого юриста І. Тимченка.

Конституція поставила вимогу внести певні зміни у функціональні структури Верховної Ради, переглянути діючі законодавчі акти, що регламентують її діяльність.

Набрав з 11 липня 1996 р. чинності Закон про Рахункову палату Верховної Ради. Це має бути постійно діючий вищий орган, завданням якого є організація і здійснення контролю за виконанням доходної та видаткової частин Державного бюджету, погашення внутрішнього і зовнішнього боргів, за фінансуванням загальнодержавних програм, за грошовою емісією, інформування парламенту про хід виконання Державного бюджету тощо.

Функціонування Верховної Ради залежить від умов роботи.

За офіційними даними, на утримання Верховної Ради в 1995 р. передбачалося 3473, 3 млрд крб. У 1994 р. на парламентські потреби було затверджено кошторис у сумі 620,3 млрд крб., проте виділялось 287,3 млрд крб. Частина коштів йшла на забезпечення депутатів службовими квартирами, службовими приміщеннями.

1994 р. не вдалося повною мірою домогтися від Уряду розв'язання проблем забезпечення Верховної Ради. Фінансування управління справами того року здійснено лише на 46%, а в січні 1995 р. – лише на 29%.

Президія своїм рішенням від 7 жовтня 1994 р. на виконання постанови Верховної Ради 1992 р. утворила Інститут законодавства Верховної Ради України, який розпочав практичну діяльність. Зокрема, укладені угоди про співробітництво майже з 30 вітчизняними та зарубіжними науковими установами і навчальними закладами для опрацювання найактуальніших науково-дослідних проблем. Укладено договір з Інститутом держави і права НАН України про розробку концепції розвитку законодавчої системи України. Розроблена методологія планування законотворчої діяльності Верховної Ради України, на основі неї Інститут законодавства разом з секретаріатом формували план законодавчих робіт. Підготовлено проект закону про закони та законодавчу діяльність в Україні.

З метою залучення до законотворчої роботи додаткових наукових сил сформовані консультативні ради з питань пра-

вової політики і державного будівництва та соціально-економічних питань при Голові Верховної Ради. До них увійшли провідні науковці-юристи, економісти, практики з Києва та інших міст і регіонів республіки.

Здійснювалась інвентаризація і реєстрація законопроектів і законодавчих пропозицій, що надійшли до Верховної Ради. Всі проекти законів та інших правових актів вводяться в комп'ютер, в єдину мережу Верховної Ради, і кожний депутат без будь-яких обмежень може користуватися даною мережею.

Отже, Верховна Рада України за нових обставин виявила себе активним і дійовим органом державотворчих процесів в Україні. Проте давалися взнаки відсутність належного досвіду в цій справі, брак професійної державотворчої культури і високої відповідальності кожного депутата за виконання історичної місії.

Важливою подією в суспільному житті стали вибори 29 березня 1998 р. народних депутатів до Верховної Ради та Рад усіх рівнів 14-го скликання. Вони здійснювались на основі Закону про вибори народних депутатів, прийнятого законодавчим органом після тривалих дискусій і неодноразових уточнень та доповнень ще в листопаді 1997 р. Головною особливістю закону стало впровадження нової змішаної мажоритарно-пропорційної виборчої комісії. У виборах взяли участь 34 політичні партії та виборчих блоків, які виявили бажання отримати підписні листи для збирання підписів виборців на свою підтримку. З названої кількості 32 політичні партії та виборчі блоки отримали дозвіл на видачу їм підписних листів, кожна з вказаних організацій мала зібрати не менше 200 тис. підписів виборців на свою підтримку. Загін кандидатів за списками партій та блоків становив 3 589 чол.

У голосуванні взяло участь 26 754 184 громадян, або 70,73% виборців. Усього було включено до бюлетенів 345 тис. кандидатів до рад усіх рівнів. Окрім того, ще був бюлетень для голосування по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу з назвами партій та блоків. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі депутатські мандати пропорційно поділили вісім політичних партій, які отримали більше 4% голосів (зважаючи на розрахункову загальностатистичну квоту). Це – Компартія України – 24,65% (84 мандати), Народний рух України – 9,4% (32 мандати), виборчий блок СНУ та СелПУ «За правду, за народ України» – 8,56% (29 мандатів), Партія зелених – 5,44% (19 мандатів), Народно-демократична партія – 5,01%

(17 мандатів), Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 4,68% (16 мандатів), Прогресивна соцпартія – 4,05% (14 мандатів), Соцдемпартія (об'єднана) – 4,01% (14 мандатів). Центральна виборча комісія зареєструвала 442 народних депутати, у тому числі 225 – у багатомандатному виборчому окрузі та 217 – в одномандатних виборчих округах. Серед депутатів удвічі більше за попередній склад жінок, а за освітою – понад 20 різних професій, 106 народних депутатів мають учені ступені.

Роботу Верховна Рада в сесійному режимі розпочала 12 травня, але дебати навколо кандидатур керівників Законодавчого органу набули надзвичайно затяжного характеру. Здійснено було 12 турів виборів Голови Верховної Ради, але висунуті кандидатури необхідної кількості голосів не набирали, лічильна комісія констатувала, що вибори не відбулися. Тільки через два місяці, 7 липня 1998 р., було обрано Головою Верховної Ради екс-спікера минулого скликання О. Ткаченка, через пару днів було обрано першого заступника Голови, яким став другий секретар ЦК КПУ А. Мартинюк, його заступником – В. Медведчук, представник СДПУ (о), а також утворено 22 комітети, затверджені голови та персональний і кількісний склад їх.

4. Конституційні основи діяльності Верховної Ради України

Головною рисою сучасних правових демократичних держав світу є поділ єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. У нашій державі процес поділу державної влади був тісно пов'язаний з конституційним розвитком та формуванням демократичної системи державної влади.

Ст. 6 Конституції України зазначає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

У структурно-організаційному плані принцип поділу влади передбачає самостійність державних інститутів, порядок розмежування їхніх функцій, діяльності і повноважень державних влад, засобів та способів їхньої взаємодії. Кожна із трьох влад має діяти згідно з характером її функцій і призначення у встановлених Конституцією України межах і відповідно до чинних законів України.

Поділ влади по суті означає, що слід розрізняти три функції держави: законодавство (законодавча функція), управ-

ління (виконавча функція), правосуддя (судова функція), що вони мають бути розподілені відповідно між трьома спеціальними законодавчими, виконавчими, розпорядчими та судовими державними органами. Таким чином, інститут поділу властей передбачає створення органів державної влади, які втілювали б у собі одну із трьох функцій. Такий поділ називають горизонтальним поділом влади. Крім горизонтального поділу, існує ще й вертикальний, ієрархічний, який передбачає поділ функцій і всебічний контроль однієї влади над іншою. Жодному з вищих органів не може належати вся повнота державної влади, оскільки Конституція України забороняє будь-якій владній структурі здійснювати неприпустимі їй функції. Кожна влада при виконанні своїх функцій є автономною і самостійною.

Разом з тим поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову не може бути абсолютним. Конституція України закріплює відносну незалежність законодавчої, виконавчої та судової влади і передбачає їхню узгоджену діяльність. Аби забезпечити таку узгодженість, Конституція передбачає такі заходи: встановлення різних термінів повноважень парламенту, президента і дат їх виборів, право парламенту на дострокове припинення повноважень Президента країни, спільне призначення Президентом і парламентом вищих посадових осіб держави та ін.

Система стримувань і противаг є гарантією проти узурпації влади народом державою, її концентрації в руках однієї чи кількох осіб та зловживання нею, виникнення авторитаризму та запорукою забезпечення громадянських свобод і законності, стабільності розвитку суспільства.

У тріаді державної влади одне із найважливіших місць посідає Верховна Рада України. Згідно з Конституцією, Верховна Рада України є парламентом, єдиним вищим законодавчим органом. За роки незалежності України Верховна Рада зазнала еволюції від колишнього вищого представницького органу УРСР до класичного парламентського законодавчого органу. На цьому шляху довелося подолати немало суперечностей і перешкод, спричинених протидією окремих політичних сил щодо обмеження повноважень Верховної Ради в контексті поділу влади.

Аналіз конституційних положень свідчить, що Україна сприйняла варіант відносно жорсткого поділу влади, про що свідчать такі вимоги, як заборона народним депутатам перебувати на державній службі, неприпустимість делегування законодавчих функцій та багато інших. Парламент

України більше не має всевладних повноважень, зокрема права втручатися в компетенцію інших органів влади.

Основний закон України провідною функцією парламенту визначив законотворчість і законодавство. Ніхто, крім Верховної Ради, не має права приймати закони, наділені вищою юридичною силою і прямою дією на території України. Здійснення законодавчої функції дозволяє парламенту мати значний вплив на політичний процес. Верховна Рада ухвалює Конституцію, закони України, кодекси та кодифіковані акти, вносить до них зміни і доповнення, дає їх тлумачення. Ніхто, крім парламенту, не має права затверджувати закони. Внаслідок законодавчої процедури, яка складається із стадій внесення, обговорення та прийняття законопроекту, народжується закон. Право законодавчої ініціативи – це можливість вносити у законодавчий орган попередні тексти законів. Оскільки законодавчий орган неспроможний розглядати як законопроектні пропозиції стосовно удосконалення законодавства, що можуть надходити від різних осіб (коло їх може бути досить широким), Конституція України, спираючись на світовий досвід, подає перелік суб'єктів, що наділяються правом законодавчої ініціативи. Право виносити законопроекти на розгляд парламенту належить Президенту України як гаранту державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, народним депутатам України – представникам народу, Кабінету Міністрів України – вищому органу в системі виконавчої влади, Національному банку України – головній фінансовій установі держави.

Законопроекти, які вносяться главою держави в порядку законодавчої ініціативи до парламенту і визначаються ним як невідкладні, розглядаються позачергово. Закони та інші рішення Верховної Ради України схвалюються, як правило, після попереднього обговорення їхніх проектів відповідними постійними комітетами. Вони вважаються прийнятими парламентом, якщо за них проголосувало не менш як дві третини депутатів від конституційного складу парламенту. Закон підписує Голова Верховної Ради України і передає його главі держави для затвердження підписом.

Конституція України визначає Верховну Раду загальнонаціональним представницьким органом державної влади, що діє на постійній основі. Парламент виступає представником народу, формується на основі загальної участі населення в політичному процесі, шляхом загальних прямих

вільних виборів. Таким чином, Верховна Рада є вищим виборним, колегіальним органом держави.

Процедура формування парламенту і порядок обрання народних депутатів забезпечують вирішальну участь виборців у визначенні складу законодавчого органу й гарантують його незалежність від виконавчої та судової влади.

Конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів, наділених законодавчою владою.

Термін дії парламенту – чотири роки – відповідає світовій практиці. Право бути обраним народним депутатом мають усі громадяни України, що проживають на її території протягом останніх п'яти років, які на день виборів досягли 21 року і мають право голосу.

Перешкодою для обрання народним депутатом є не погашена і не знята у встановленому законом порядку судимість за вчинення умисного злочину. Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією України і деталізуються у законі «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р.

Порядок проведення виборів народних депутатів України, визначення їхніх результатів та повноважень здійснюється відповідно до закону «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. Нині цей закон діє тільки в частині, що не суперечить Конституції України. Він вирішує такі важливі питання, як принципи і засади виборців народних депутатів, порядок і терміни призначення виборів, порядок утворення і функціонування виборчих округів, виборчих дільниць та виборчих комісій, порядок проведення виборів, права та обов'язки виборчого процесу, порядок підрахунку голосів, визначення результатів виборів, порядок повторних виборів та ін.

Перед закінченням четвертого року повноважень, на який обрано парламент, чергові вибори до Верховної Ради України призначаються на останню неділю березня. Відповідно до ст. 82 Конституції парламент має зібратися на першу сесію не пізніше як на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. За старим законом вибори до Верховної Ради України відбувалися на основі мажоритарної виборчої системи, за якою обраним вважається кандидат, який отримав абсолютну (більше 50%) чи відносну (хоч на один голос більше, ніж інший кандидат) більшість голосів.

Обраний народний депутат має вільний мандат, що ускладнює процедуру його відкликання виборцями. Заборона депутатам Верховної Ради мати інший представниць-

кий мандат, зокрема в органах місцевого самоврядування, переслідує мету забезпечити їхню незалежність і недоторканність при здійсненні своїх обов'язків. Народні депутати не можуть поєднувати депутатську діяльність з іншими видами діяльності, крім викладацької, наукової та іншої творчої роботи.

Передбачається, що повноваження народних депутатів набувають чинності з моменту складання ними присяги на вірність Україні, захист її суверенітету і незалежності, дотримання Конституції України та інших законів України, служіння благу Вітчизни та добробуту українського народу.

Народні депутати протягом терміну своїх повноважень користуються правом недоторканності. Вони юридично не відповідальні ні за результати голосування або висловлювання у палатах та їхніх органах, за винятком звинувачення у наклепі та образі. Парламентарі не можуть притягатися до кримінальної відповідальності, зазнавати арешту або піддаватися заходам адміністративного стягнення, що накладаються у судовому порядку без згоди на це Верховної Ради України. Питання про надання згоди Верховної Ради на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт розглядається парламентом за поданням Генерального прокурора України. У рішенні Верховної Ради обов'язково має бути зазначено: на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності, на затримання чи арешт надається згода парламенту.

Повноваження парламентарів закінчуються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України, що визначається строком, на який обираються народні депутати, або достроково, за рішенням глави держави, якщо пленарні засідання парламенту не можуть розпочатися протягом 30 днів однієї чергової сесії. Окрім цього загального правила, передбачаються наступні випадки дострокового припинення повноважень народного депутата України: у разі складення повноважень за його особистою заявою; визначення його судом недієздатним або безвісно відсутнім; припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України; смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України, в тому числі за його особистою заявою, ухвалює парламент більшістю голосів від його конституційного складу. За існуючим порядком воно приймається за поданням комітету, до компетенції якого належить

питання статусу народних депутатів. Ухвалення Верховною Радою рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата перегляду не підлягає, оскільки Конституція і закони України не передбачають можливості відновлення цих повноважень. У разі невиконання народним депутатом вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності його депутатські повноваження припиняються достроково за рішенням суду. Право звертатися до суду належить Голові Верховної Ради, який може подавати відповідну заяву за власною ініціативою або на вимогу не менш як 25 народних депутатів України.

Порядок роботи Верховної Ради України визначається її регламентом, прийнятим народними депутатами, який має силу закону. Свою діяльність парламент здійснює сесійно. Саме в період сесії законодавчий орган реалізує свої повноваження, визначені Конституцією України. Сесія становить собою організаційну форму діяльності парламенту, яка забезпечує його безперервну роботу протягом певного часу. Кожна новообрана Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менше як двох третин від її конституційного складу.

Новообрана Верховна Рада на першу сесію збирається не пізніше ніж на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Перша сесія є особливою, вона не є черговою чи позачерговою. Перше засідання Верховної Ради відкриває найстаріший за віком народний депутат України до обрання Президії сесії, яка визначає головуючого на кожне засідання Верховної Ради. Президія сесії припиняє свою діяльність, а засідання парламенту веде спікер. За його відсутності засідання Верховної Ради України веде перший заступник чи заступник Голови парламенту. До обов'язків Голови Верховної Ради належить також підготовка питань до розгляду на засіданнях парламенту, ухвалення актів парламенту, представництво Верховної Ради України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав, організація апарату Верховної Ради України.

Важливу роль у практичній діяльності законодавчого органу відіграють створені ними комітети, які здійснюють законопроектні роботи, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України. Парламент у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань. Організація і порядок діяльності комі-

тетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюється законом.

До компетенції Верховної Ради України належить здійснення широких повноважень, які визначають її місце та роль у державі. До найважливіших повноважень можна віднести ті, що пов'язані із внесенням змін чи доповнень до Конституції України в межах і порядку, передбачених Основним Законом України; призначення Всеукраїнського референдуму з питань про зміни території України; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за його виконанням та прийняття рішення щодо звіту про його виконання; призначення, затвердження чи обрання на посади та звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією; здійснення парламентського контролю у формах і межах, встановлених Основним Законом, зокрема за фінансовою діяльністю держави та використанням майна; дотримання конституційних прав людини і громадянина; ратифікацію і денонсацію міжнародних договорів України та здійснення інших повноважень, віднесених Конституцією України до відання парламенту.

До повноважень Верховної Ради належать затвердження найважливіших загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; схвалення рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та одержання нашою країною позик від іноземних держав, банків, міжнародних фінансових організацій, а також здійснення контролю за їх використанням; затвердження загальної структури, чисельності Збройних сил України; Прикордонних військ України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства; призначення на посаду та звільнення з посади уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо.

Парламент розглядає питання, пов'язані зі схваленням рішення про надання військової допомоги іншим державам, про спрямування контингенту Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження протягом визначеного терміну в Конституції указів Президента України про запровадження воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, оголошення окремих місцевостей зонами екологічного лиха; вирішення питань територіального устрою та ін.

Парламент України розглядає питання державного і суспільного життя, що потребують урегулювання законами України, затвердження загальнодержавних програм економічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища, Державного бюджету, встановлення розміру бюджетного дефіциту та звіту про виконання бюджету, основ фінансової, грошової, цінової, кредитної, інвестиційної діяльності; системи оподаткування; видів податків, зборів та обов'язкових платежів; карбування монет, порядку й санкціонування емісії банкнот. Проте прийняття рішень парламенту з цих важливих проблем відбувається не без проблем. Особливо це стосується обговорення та затвердження закону про Державний бюджет в умовах економічної кризи, інфляції, спаду виробництва тощо. Конституція України передбачає затвердження Державного бюджету України щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня до 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період.

Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання питань, пов'язаних з економічним розвитком держави, зокрема, визначення правового режиму власності; засад і гарантій підприємництва, утворення і функціонування вільних економічних зон; зовнішньоекономічної діяльності та митної справи; використання природних ресурсів, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем; автомобільного, залізничного, повітряного, морського, річкового, трубопровідного транспорту, зв'язку тощо.

До відання парламенту належить виключне визначення законами прав та свобод людини і громадянина та їхніх гарантій; основних обов'язків громадянина; громадянства, право суб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав національних меншин; статусу мов; засад формування і діяльності громадських об'єднань та засобів масової інформації; основ соціального захисту, праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, материнства, батьківства, дитинства, охорони здоров'я, виховання, освіти і культури; засад регулювання демократичних та міграційних процесів тощо.

Верховна Рада України визначає організацію і діяльність парламенту, правовий статус депутатів; основи організації і діяльності органів виконавчої влади, державної служби, місцевого самоврядування, організації державної статистики та інформатики; судоустрій, судочинство, судову експертизу, організацію і діяльність прокуратури, слідства і нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи

організації і діяльності адвокатури та їхню відповідальність за вчинені ними діяння, які є злочинними, адміністративними і дисциплінарними порушеннями.

Шляхом законодавства парламент визначає організацію і порядок проведення всеукраїнських референдумів. Він приймає рішення про їх проведення з ініціативи Президента або народною ініціативою згідно з Конституцією та законами. До компетенції Верховної Ради належить також визначення засад територіального устрою України, правового режиму державних кордонів, статусу столиці, спеціального статусу інших міст та місцевостей. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності і цілісності державної території. Адміністративно-територіальний устрій України становлять Кримська автономія, області, райони, міста, селища і села. Невід'ємною складовою частиною України є Крим. Згідно з нині чинною Конституцією України, законом України «Про статус Автономної Республіки Крим» (29 квітня 1992 р.) територія Криму не може бути змінена чи передана до складу іншої держави без згоди парламенту України та парламенту Кримської автономії. Вирішення питань територіального устрою Кримської автономії, встановлення і змін меж районів, населених пунктів, віднесення населених пунктів до категорії міста, найменування і перейменування міст, районів, районів у містах, селищ міського типу, сіл належить до відання Автономної Республіки Крим в особі її вищих органів законодавчої та виконавчої влади, оскільки це не суперечить Конституції України. Правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції і законам України скасовуються парламентом України.

До відання Верховної Ради України належить прийняття рішень щодо визначення основних напрямів зовнішньої та оборонної політики держави, безпеки держави; засад зовнішніх відносин; основ оборони, національної безпеки і забезпечення громадянського порядку, правового режиму, воєнного і надзвичайного станів. Сьогодні до прерогатив парламенту України належить затвердження указів Президента України про надзвичайний стан, про оголошення стану війни, запровадження воєнного стану на всій території держави чи в окремих місцевостях у разі воєнного нападу або загрози воєнного нападу на Україну, рішення про їх припинення або скасування, про загальну або часткову мобілізацію на території України в разі оголошення стану війни, про укладення миру.

Окремими за змістом є законодавчі повноваження парламенту щодо встановлення і порядку використання та захисту державної символіки, а також встановлення державних нагород і звань.

Верховна Рада України вирішує й багато інших питань, передбачених Конституцією.

5. Діяльність виконавчої влади

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України виникла об'єктивна необхідність по-новому підійти до системи організації влади. У Декларації зафіксовано поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. На референдумі 1 грудня 1991 р. волею багатомільйонного народу України здійснені вибори Президента, який є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Він здійснює надані повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів, може створювати необхідні управлінські, консультативні структури, видає укази. Президент має право скасовувати постанови, розпорядження Кабінету Міністрів, уряду Криму, акти міністерств, виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів.

Виконавча влада є самостійним механізмом, що за своїми функціями істотно відрізняється від законодавчої та судової влади. Систему виконавчої влади становлять Президент, Кабінет Міністрів, місцеві органи влади з відповідними апаратними структурами.

З перших же кроків діяльності якісно нового механізму державотворення суспільство зіткнулося з надзвичайно складними проблемами. За цих умов Президент виступав проти використання тоталітарних заходів у керівництві. Водночас життя підтвердило, що будь-яке послаблення президентської влади, особливо в кризові періоди, іноді веде до певної узурпації Кабінетом Міністрів повноважень законодавчої влади.

У Законі «Про Представника Президента України» зазначається, що він є найвищою посадовою особою державної виконавчої влади – головою місцевої держадміністрації в областях, містах Києві, Севастополі, районах. В областях, містах Києві та Севастополі вони призначалися та звільнялися з посад Президентом України, йому підпорядковувалися. У своїй діяльності керувалися Конституцією, законами України, указами та розпорядженнями Президента і захищали інтереси незалежної держави, забезпечуючи на

відповідній території законність, права та свободи громадян, несли відповідальність за стан економічного і соціального розвитку відповідної території.

З плином часу функціонування цієї ланки виконавчої влади виявило, що представники Президента як голови держадміністрації зіткнулися зі значними труднощами. Водночас, скажімо, голова обласної держадміністрації не мав повноважень скасувати рішення міськрайвиконкомів, що не відповідають законам, лише міг призупинити дію відповідного акта, а визнати недійсним – правомірний тільки суд.

Згідно із законом голови виконкомів сільських, селищних, міських Рад відповідальні перед певним представником Президента за виконання делегованих їм повноважень у здійсненні державних функцій. Проте законом не передбачалися конкретні форми відповідальності. Хоча згідно з Положенням про держадміністрацію представник Президента у разі невиконання головою виконкому делегованих йому повноважень мав право вимагати звіту про стан реалізації цих повноважень та звертатися до відповідної Ради народних депутатів з поданням про увільнення з посади. Але насправді така форма впливу виявилась малоефективною.

Це спричинялося до непорозумінь між представниками Президента на місцях і головами Рад.

У законах про представника Президента та «Про місцеві Ради, місцеве й регіональне самоврядування» не розглядалися ключові проблеми поділу повноважень. У першому із законів визначено, що представник забезпечує реалізацію законів, виконує контрольні функції. Але юридично не зафіксовано, що він керує всією місцевою економікою. Про це йшлося в Положенні про місцеву держадміністрацію, але воно не мало форми закону.

У другому законі, прийнятому через тиждень після першого, записано, що місцеві органи влади – Ради та уповноважені ними інші органи місцевого самоврядування – розпоряджаються комунальною власністю від імені населення адміністративно-територіальних одиниць. Через три місяці це формулювання змінено: замість уповноважених Радами органів місцевого самоврядування функцією управління комунальною власністю від Рад наділені «уповноважені Радами органи». Відповідь на ключове питання про співвідношення між місцевою держадміністрацією та Радами сформульована в пункті 7 ст. 52 Закону про місцеві Ради. Але в законі не йдеться про те, що Рада передає управління комунальною власністю місцевій держадміністрації. У

тому ж пункті ст. 52 Закону про місцеві Ради зазначається, що до виключної компетенції пленарного засідання Ради належить затвердження переліку об'єктів комунальної власності, котрі передаються в управління місцевій адміністрації, не вказуються конкретні органи чи структури, яким передається в управління комунальна власність.

Президент відповідно до Конституції вніс доповнення до вказаних законів і запропонував, по-перше, в разі неприйняття місцевою Радою у двотижневий строк рішення про згоду на кандидатуру представника Президента призначати його за вибором Президента. По-друге, визначено, що голови тільки Рад базового рівня (село, селище, місто) залишаються найвищими посадовими особами на своїх територіях, а в області і районі не є такими, там призначаються представники Президента. Верховна Рада внесла зміни до Закону «Про Представника Президента України» і до Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування».

Реалії життя засвідчували, що представники Президента на місцях нерідко перевищували свої повноваження. В 1992 р. органами прокуратури виявлено близько 700 таких рішень представників Президента в районах і 150 в областях, а в першій половині 1993 р. – відповідно 550 і 30. Більшість із них приймалась у Львівській, Тернопільській, Харківській, Запорізькій областях та Києві.

Законами України «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве та регіональне самоврядування», «Про приватизацію майна державних підприємств» визначено компетенцію місцевих Рад щодо управління комунальною власністю, а Фонду державного майна та органів приватизації – щодо здійснення політики держави в галузі приватизації. Та представники Президента у Львівській, Житомирській, Івано-Франківській та інших областях вирішували питання про надання в оренду нежитлових приміщень, створення, реорганізацію та ліквідацію об'єктів комунальної власності тощо.

Закон «Про Представника Президента України» не давав права головам місцевих держадміністрацій накладати дисциплінарні стягнення на непідпорядкованих їм працівників. Однак у Житомирській, Кіровоградській, Волинській, Тернопільській, Луганській та деяких інших областях усупереч вимогам ст. 7 Закону «Про прокуратуру» представники Президента втручалися в діяльність органів прокуратури. З метою скасування незаконних розпоряджень представ-

ників Президента внесено майже 600 протестів, у тому числі 500 – головам районних і 70 – облдержадміністрацій, здійснено 175 подань. У порядку реагування скасовано 800 позаправових актів представників Президента всіх рівнів.

Отже, фактично паралельно існуючі дві гілки виконавчої влади в особі Рад народних депутатів і представників Президента приречені були на конкурентне протистояння, що, безперечно, не йшло на користь розбудові молодій Українській державі.

Ще у квітні 1993 р. прем'єр-міністр порушує проблему спеціального режиму управління економікою. У травнево-му звіті він вказав на необхідний мінімум компонентів такого режиму спеціального управління: підпорядкування урядові Національного банку, Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, подвійне підпорядкування місцевих державних адміністрацій (Президенту і Кабінету Міністрів) і пролонгацію можливостей Кабінету Міністрів видавати декрети. Така постановка питання мотивувалась вимогами життя. Надзвичайне становище загальної кризи суспільства вимагало й особливого реагування на такий стан вищих ешелонів виконавчої влади.

У свою чергу, Президент на сьомій сесії Верховної Ради 20 травня 1993 р. відзначив, що упродовж останніх двох років урядом опрацьовано сім програм виходу економіки України з кризового стану. Майже всі вони були схвалені Верховною Радою. Але через відірваність їх від життя, рішуче протистояння в суспільстві різних політичних сил, невизначеність функцій і повноважень владних і управлінських структур, відсутність відповідальності за стан справ фактично всіх ланок господарського механізму вони виконувались незадовільно. Крім того, надто неефективним був контроль виконання програм, особливо на регіональному рівні, низькою була професійна підготовка в усіх ланках влади. Постійна плінність кадрів у місцевих Радах виключала можливість плідної роботи.

Однак відбувався інтенсивний пошук шляхів удосконалення всіх ланок влади.

Певні сподівання пов'язувались зі створенням Державної думи, що діяла фактично при Президентові.

Президент запропонував вихід із кризового стану владних структур, узявши на себе безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів. Вносилися пропозиції про введення посади віце-президента та внесення в цьому зв'язку змін до Конституції. Склалася суперечлива ситуація, коли уряду

було делеговано повноваження щодо декретотворчості, а з іншого боку, настійно вимагалось, щоб він це здійснював за замовленням інших гілок влади.

У Верховній Раді відбулося гостре обговорення ситуації, що склалася. В результаті уряд не отримав необхідних владних повноважень. Водночас Верховна Рада не підтримала пропозицію Президента про безпосереднє підпорядкування йому Кабінету Міністрів. Не погодилася попервах також і на відставку Л. Кучми, про яку він поставив питання у Верховній Раді. Водночас здійснення початкових економічних перетворень зволікалося. Кволо відбувалася приватизація, серйозні прорахунки давалися знаки в кредитно-фінансовій системі. Безліч нарікань висловлювалося на адресу Національного банку та його обласних відділень з приводу невиконання ними контрольних функцій за діяльністю діючих банківських структур. Чимало рішень Нацбанк ухвалював самостійно, без узгодження з Кабінетом Міністрів, інколи навіть несподівано для нього. Водночас можливості уряду реформувати економіку, не маючи дієвих важелів впливу на кредитно-фінансову політику, були вкрай обмеженими. Верховна Рада категорично не погоджувалася передати головний банк країни у підпорядкування Кабінету Міністрів.

Представники ліберально-демократичної, національно-демократичної та соціал-демократичної опозиції однозначно оцінили ці події як поразку виконавчої влади, особисто Президента. Адже Президенту спеціальним законом повернули повноваження видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих законами України, що діють до прийняття відповідних правових актів Верховною Радою. Уряд же Л. Кучми був наділений повноваженнями видавати декрети, що не тільки заповнювали законодавчий вакуум, а й могли змінювати прийняті закони. Отже, виконавча влада, зокрема Президент, мали реальні можливості очолити вихід України з кризи. Зробити це можна було за умов збереження єдності між Президентом і прем'єр-міністром і, головне, прийняття таких указів, що зрушили б з мертвої точки реформу форм власності, створили умови для приборкання інфляції, регулювання цін. Та цього не відбулося.

16 червня 1993 р., у зв'язку із загостренням соціально-економічної та політичної ситуації в Україні, Президент підписав указ «Про необхідні заходи щодо стабілізації економічної та політичної ситуації в Україні». Відповідно з ним передбачалося створити Надзвичайний комітет Кабінету

Міністрів з питань оперативного управління економікою. Фактично йшлося про те, щоб Президент очолив боротьбу з організованою злочинністю, а прем'єр-міністр здійснював заходи управління економікою. За указом, Надзвичайний комітет мав очолити Л. Кучма. До його складу увійшли: перший віце-прем'єр з питань економічної реформи та агрокомплексу, міністри економіки, фінансів, Голова Правління Нацбанку, Голова Фонду держмайна. Основні завдання Комітету полягали в розробці й реалізації заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва, посилення соцзахисту найбільш вразливих верств населення, запобігання надзвичайним ситуаціям у соціальній, економічній сферах. Президент мав здійснювати безпосереднє керівництво діяльністю Кабінету Міністрів, а також очолювати центральні органи виконавчої влади, що керують невиконавчою сферою.

Даний указ, що рішуче перерозподіляв функції виконавчої влади, не було узгоджено з Кабінетом Міністрів. Після інтенсивних обмінів думками між Президентом та прем'єр-міністром через два дні дію указу зупинили.

Черговою спробою створити необхідну точку опори стала організація апарату радників Президента. Але ця реорганізаційна новація внесла напруженість у відносини з урядом Л. Кучми. Виявивши свою неспроможність працювати на реальний практичний результат, структура апарату радників Президента зазнає подальших трансформацій. Слідом за указом про реорганізацію апарату Президента, в якому вже не залишилося місця для Рад з соціально-економічних питань, зовнішньоекономічної діяльності та інших, ухвалено рішення про створення науково-аналітичних структур.

Невдалі переміщення у президентському оточенні відбувалися на тлі постійних рокировок у Кабінеті Міністрів.

Гострота колізій у вищих ешелонах влади, загальна напруженість в суспільстві дещо зменшилися у зв'язку з вжитими заходами щодо індексації оплати праці і підвищенням її в середньому в 1,9 раза. Припинився 14-денний страйк донецьких шахтарів після задоволення їхніх вимог – підвищення зарплати до 300–400 тис. крб. на місяць і прийняття Верховною Радою рішення про довіру Президенту і Верховній Раді шляхом проведення референдуму 26 вересня поточного року тощо.

Але становище в Україні в цілому продовжувало залишатися досить скрутним. З метою запобігти загостренню політичної боротьби було прийняте компромісне рішення не проводити вересневого референдуму, а в 1994 р. здій-

снити позачергові вибори Президента і Верховної Ради. Не отримавши додаткових повноважень, уряд Л. Кучми пішов у відставку. Безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів взяв на себе Президент України. Новозатверджений уряд за своїм персональним складом, за винятком колишнього прем'єр-міністра Л. Кучми, фактично не відрізнявся від попереднього.

Отже, виконавчі важелі опинилися в одних руках, що об'єктивно відкривало нові можливості для чіткішої організації можновладних структур. Але і за таких обставин виконавчій владі не вдалося перебороти ситуацію, зокрема в економіці.

У першій половині 1994 р. інфляція дещо знизилася. Але ця штучна стабілізація відбулася у зв'язку з масовим припиненням роботи підприємств, відстроченням бюджетних виплат тощо.

При відкритті сесії Верховної Ради України XIII скликання 11 травня 1994 р. виступив Президент України Л. Кравчук. Він зазначив, що у владних структурах держави, на рівні місцевих Рад, у політичних колах є поширеною думка про недоцільність проведення виборів Президента України, місцевих Рад та їхніх голів 26 червня 1994 р. Вказувалося на необхідність спочатку прийняти Конституцію, створити відповідну законодавчу базу і тільки потім здійснити політичні реформування.

З огляду на це, Президент звернувся до Верховної Ради XIII скликання з пропозицією перенести чергові вибори до формування відповідної законодавчої бази їх проведення, а на початку діяльності нового складу Верховної Ради основну увагу приділити завершенню роботи над новою редакцією Конституції України про статус місцевих Рад та їхніх голів тощо.

Але під тиском надзвичайних обставин (страйкові виступи шахтарів, ультимативні вимоги зміни Верховної Ради і Президента тощо) Парламент приймає рішення про дострокові вибори Верховної Ради і Президента. Проте спочатку ця акція не отримала відповідного конституційного закріплення. Не погодилась Верховна Рада і з пропозицією Президента прийняти на референдумі 27 березня 1994 р. Закон «Про організацію влади в Україні» з метою чіткого визначення щодо її структури, повноважень усіх гілок влади, включаючи й статус Президента.

2 червня 1994 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про послання Президента України Верховній Раді

України щодо перенесення строків виборів Президента України, депутатів та голів місцевих Рад, призначених на 26 червня 1994 р.». Верховна Рада перед припиненням своїх повноважень прийняла рішення ліквідувати інститут представників Президента у процесі виборів голів Рад та місцевих органів влади.

26 червня 1994 р. на альтернативній основі відбулися вибори Президента України. У виборчому марафоні взяли участь сім кандидатів. Як і прогнозувалось, перший тур не виявив переможця. Згідно з чинним законодавством, боротьбу у другому турі продовжили Л. Кравчук та Л. Кучма.

У липні 1994 р. Президентом України всенародним голосуванням обрано колишнього голову Кабінету Міністрів Л. Кучму. Він рішуче висловився за принципові заходи щодо зміцнення державності, кадрового потенціалу, розбудови управлінської вертикалі, утвердження правопорядку.

Відбулися вибори голів місцевих Рад та складу їх депутатів, здебільшого представники Президента в областях прямим голосуванням були обрані головами обласних Рад (Хмельницька, Полтавська, Чернівецька, Одеська та інші області). Така сама тенденція виявилася і в містах, районах у містах, сільських районах тощо. Водночас у деяких районах не було обрано достатньої кількості депутатів, які б становили необхідний кворум для функціонування Рад.

19 липня 1994 р. у спільній заяві Президента України Л. Кучми, Голови Верховної Ради О. Мороза, прем'єр-міністра В. Масола декларувалися наміри узгодити дії усіх гілок влади як гаранта злагоди в українському суспільстві.

12 жовтня 1994 р. Президент Л. Кучма у Верховній Раді виступив з концептуальною доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ». Зазначалося, що Верховна Рада не повинна виконувати не властиві їй функції. Комісії, Президія Верховної Ради не повинні займатися конкретними управлінськими питаннями. Що стосується виконавчої влади, то вона має чітку підпорядкованість та звітність знизу доверху, з правом вищого органу звільняти посадових осіб нижчого рівня, які не справляються з виконанням покладених на них завдань, або за порушення закону.

На початку грудня 1994 р. в засобах масової інформації опубліковано проект закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», поданий Президентом Л. Кучмою Верховній Раді. Він мав характер конституційного Закону. Передбачалось, що він діятиме до прийняття нової Конституції.

У проекті закону зазначалося, що Президент України є главою державної виконавчої влади в Україні і здійснює свої повноваження через призначений ним уряд – Кабінет Міністрів та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. За дорученням Президента прем'єр-міністр у двомісячний строк від сформування Кабінету Міністрів представляє програму дій Верховній Раді України. Президент призначає і звільняє прем'єр-міністра, членів Кабінету Міністрів, а також керівників центральних органів державної виконавчої влади, які не входять до складу уряду; утворює, реорганізує і ліквідує міністерства, відомства та інші органи державної виконавчої влади, в межах бюджетних асигнувань; здійснює управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності, в межах, встановлених законом; скасовує акти Кабінету Міністрів, міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади України, а також акти Президента і Уряду Автономної Республіки Крим, голів обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій у разі їх невідповідності Конституції та законам, указам і розпорядженням Президента України.

Уряд у межах своїх повноважень розробляє і забезпечує здійснення загальнодержавних програм економічного, соціального і культурного розвитку України, спрямовує і об'єднує роботу міністерств, інших підвідомчих йому центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, здійснює контрольні і координуючі функції щодо діяльності органів місцевого самоврядування тощо. Кабінет Міністрів України на підставі чинних законів України і указів Президента видає у межах своїх повноважень постанови і розпорядження, обов'язкові для виконання на території України.

Органами державної виконавчої влади в областях та районах (крім районів у містах) є відповідно обласні, районні державні адміністрації, очолювані головами цих адміністрацій, обраними громадянами, які проживають на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Обсяг повноважень місцевих органів державної виконавчої влади визначає Президент, який може делегувати державній адміністрації управління розташованим на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці державним майном, що перебуває в загальнодержавній власності.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право територіальних колективів громадян та обраних ними органів самостійно, під свою відповідальність,

вирішувати всі питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Територіальною основою місцевого самоврядування є місто, район у місті, селище, село.

Органами місцевого самоврядування в містах, районах у містах, селищах і селах є відповідно міські, районні в місті, селищні та сільські Ради, що обираються громадянами України, які проживають на території вказаних адміністративних одиниць. Голова Ради одночасно за посадою є головою виконавчого комітету міської, селищної, сільської Ради.

Голови Рад та очолювані ними виконавчі комітети з питань делегованих їм повноважень державної виконавчої влади підпорядковуються Президенту, Кабінету Міністрів, а також головам державних адміністрацій вищого рівня.

Рішення голів районних державних адміністрацій, а також рішення голів та очолюваних ними виконкомів міських, районних у місті, селищних і сільських Рад з питань здійснення делегованих їм повноважень можуть бути скасовані головами обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій. У разі неадекватних дій повноваження голів обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій можуть бути достроково припинені за поданням Генпрокурором, Президентом, а повноваження глави державної адміністрації, голови міської, районної в місті, селищної і сільської Рад за поданням відповідно прокурора області, міст Києва та Севастополя – главою обласної, Київської чи Севастопольської державної адміністрації.

У законі передбачено систему важелів у взаємовідносинах між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, Верховна Рада приймає рішення про схвалення програми сформованого Президентом уряду та про вотум недовіри уряду, що тягне за собою його відставку; відкриття процедури імпичменту щодо Президента в разі визнання Конституційним Судом, за поданням Верховної Ради, вчинення Президентом державної зради або іншого тяжкого злочину: рішення про імпичмент щодо Президента приймається Верховною Радою двома третинами голосів її конституційного складу; як і застосування вето щодо указів Президента в разі невідповідності їх Конституції і законам України з одночасним зверненням до Конституційного Суду.

Крім того, у разі незгоди з поданою урядом програмою, Верховна Рада може висловити недовіру Кабінету Міністрів.

У свою чергу, Президент за консультацією з Головою Верховної Ради та Головою Конституційного Суду має право розпустити Верховну Раду, якщо вона двічі підряд не схвалила

програму діяльності уряду і виразила недовіру сформованому ним Кабінету Міністрів або протягом трьох місяців не затвердила поданий урядом Держбюджет України.

У такому випадку Президент призначає нові вибори депутатів, що мають відбутися не пізніше чотирьох місяців після розпуску Верховної Ради. Після довгих дебатів і тиску Президента Верховній Раді у травні 1995 р. довелося затвердити «Закон про владу».

Отже, за умов перехідного періоду в незалежній Україні відбуваються істотні трансформації в природі і функціонуванні виконавчої влади. Найбільш характерною в цьому аспекті була діяльність президентської гілки як найвищої інституції виконавчої влади.

У 1997 р. відбулася зміна уряду України, ротація основного керівництва. Прем'єр-міністром став В. Пустовойтенко, який до того був міністром Кабміну, першим віце-прем'єром – А. Голубченко, віце-прем'єром з гуманітарних питань академік В. Смолій, директор Інституту історії України НАН України.

Президент України Л. Кучма ініціював після виборів значну заміну голів керівників обласних адміністрацій. Відбулася заміна їх у Запорізькій, Дніпропетровській, Чернігівській, Одеській, Чернівецькій та деяких інших областях. Значну зміну кадрів здійснено також у районній ланці, в адміністративних органах тощо.

6. Третя влада

Першим кроком на шляху формування нової концепції судово-правової реформи став пакет законів, прийнятих Верховною Радою України протягом 1991–1995 рр., зокрема закони України «Про Конституційний Суд України», «Про адвокатуру», «Про статус суддів» та ін. Закон України «Про нотаріат» уперше поряд із державним нотаріатом започаткував приватний.

Вища Рада судової адміністрації при Верховному Суді України сприяє адміністративно-фінансовій, організаційній та кадровій незалежності судової влади.

У липні 1992 р. обрано лише голову Конституційного Суду – Л. П. Юзькова, академіка Академії правових наук, колишнього професора Київського університету ім. Тараса Шевченка, який раптово помер у лютому 1995 р. (до вересня 1995 р. посада голови Конституційного Суду України залишалась вакантною).

У рамках європейської правової системи є обов'язковим виконання державою – членом Ради Європи, юрисдикції Європейського суду з прав людини. Останній спирається на національні суди. Отже, суд у Страсбурзі зможе розглядати справи лише тоді, коли українські суди ухвалюватимуть рішення на підставі міжнародних конвенцій про права людини.

Від часу проголошення незалежності Україна не в усюму приєдналася до міжнародної ініціативи у сфері прав людини. Комісія Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин не розробила жодного законопроекту з прав людини. Все це викликало відповідну реакцію, тим більше, що Україна є співавтором ряду міжнародних законів, статуту ООН, де були закладені підвалини цивілізованого ставлення до прав людини.

Важливим чинником становлення судової влади стало утворення 1991 р. системи арбітражних судів. Слід підкреслити, що створення системи арбітражних судів, прерогативою яких є вирішення господарських спорів, зумовлене не тільки потребами переходу до ринкової економіки, а й тісно з цим пов'язаним завданням побудови правової держави.

За роки, що виповнилися з часу створення арбітражних судів, було сформовано всі ланки судової системи, суди укомплектовано достатньо кваліфікованими кадрами, практично створено більш-менш задовільні умови роботи, працює система підготовки суддів та інших працівників. Започаткувала роботу Рада суддів арбітражних судів, діяла Асоціація арбітрів України. Налагоджено ділові контакти з вищими юридичними навчальними закладами та академічними науковими установами.

Підтримувалися зв'язки і з арбітражними та господарськими судами країн СНД. Розширювались зв'язки з судами країн Європи, США, зокрема з апеляційним судом Вашингтона, Верховним судом штату Огайо та ін.

Спільно з агентством міжнародного розвитку США розроблено заходи щодо подальшого розвитку та становлення арбітражних судів України. В них передбачено підвищення кваліфікації суддів, комп'ютеризація судів і становлення єдиної інформаційної системи.

Плідно співпрацювало судочинство з правовими громадськими організаціями України – Спілкою юристів України, Спілкою адвокатів, фондом «Українська правнича фундація». В основному започатковано видання друкованого органу Вищого арбітражного суду України, перші числа

якого вийшли друком у 1995 р. На підставі постанови Верховної Ради України від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення діяльності судів» з 1995 р. у складі Вищого арбітражного суду України працює науково-дослідний навчально-методичний центр. Його діяльність сприяє глибшому вивченню досвіду побудови і діяльності арбітражно-судових органів СНД, Західної Європи та інших країн світу.

Таким чином, за роки незалежності система арбітражних судів реально стала однією з важливих ланок судової влади.

Україна все впевненіше виходить з багаторічної правової ізоляції, підтвердивши свої зобов'язання щодо деяких міжнародних угод, закладених відповідними органами колишнього Союзу. Молода незалежна держава систематично зверталась за правовою допомогою до іноземних судів, виконувала їхні окремі доручення.

Новою стала така форма перегляду судових рішень, як апеляційна (остання широко вживалась у судочинстві багатьох демократичних держав світу). Не виключено розгляд справ у Верховному Суді як першій інстанції. Все це відповідає Міжнародному пакту про громадянські та політичні права людини, п. 5 статті 14 якого передбачає, що кожний, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були розглянуті додатково або переглянуті вищими інстанціями.

Позитивною ознакою демократизації судочинства є неухильне зростання ролі адвоката на судових процесах, а головне – в досудовий період, тобто на стадії слідчого дізнання. Останнє вимагало докорінного переосмислення.

Проте, як засвідчує практика, розвиток судової влади в Україні відбувається ще із значними відставаннями від практики виконавчої та законодавчої влади, життєвих потреб громадян. Це виявляється, насамперед, у катастрофічному зростанні в Україні злочинності. У 1991 р. було зареєстровано 23,6 тис. злочинів, що на 12,8% більше, ніж у 1990 р. А в 1992 р. загальне число зареєстрованих злочинів сягнуло вже 28 969 тис., що на 22,4% більше, ніж у 1991 р. У 1993 р. зареєстровано 539 тис. злочинів, що на 12,2% більше, ніж у 1992 р. Зросла відповідно і судимість на 32,2%. У 1994 р. лише по лінії СБ України порушено 538 кримінальних справ (ідеться лише про розкриті тяжкі злочини). За перше півріччя 1994 р. зареєстровано 327 276 злочинів, що перевищує показник попереднього року на 9,5%.

Отже, злочинність поширюється, набуває агресивного характеру, стає більш організованою.

Водночас не всі судді повною мірою правильно усвідомлювали ідею незалежності третьої влади. Якщо деякий час суди приймали окремі ухвали майже за кожною третьою кримінальною справою, то в 1993 р. це становило лише 6,3%. Навіть із цієї кількості не виконано окремих ухвал понад 40% і за невжиття заходів притягнуто до відповідальності лише 273 посадові особи. Суди майже не реагують на причини і умови, що спричинили правопорушення. В 1993 р. вони винесли окремі ухвали лише щодо 0,4% цивільних справ.

У 1993 р. значно помолодшав суддівський корпус, зокрема вперше судьями обрано 1300 осіб віком до 40 років. Така кількість молодих спеціалістів призвела до того, що знизилася виробнича, виконавча та трудова дисципліна. Як наслідок, того року порівняно з попереднім удвічі збільшилась кількість суддів, притягнутих до дисциплінарної відповідальності за несумлінне ставлення і виконання своїх службових обов'язків. Вимагала поліпшення дисципліна інших працівників судів тощо. У 1994 р. в Україні було 600 вакансій у судах, у тому числі 22 – у Верховному Суді України.

Поряд з цим з об'єктивних причин ускладнювався процес реального поділу влади між Президентом і парламентом, органами державного управління і самоврядування на місцях. Суспільні відносини в Україні, на жаль, ще регулювалися переважно завдяки управлінському впливу, а не в судовому порядку. Практика судочинства в Україні засвідчувала, що третя влада мала великі, ще не використані резерви, які вимагали впровадження їх у життя. Треба було завершити науково-теоретичне осмислення судово-правової реформи. Перебудову судової системи, започаткованої ще у грудні 1991 р. з'їздом суддів, було продовжено у квітні 1992 р. Верховною Радою України, яка схвалила концепцію судово-правової системи. Прийнято ряд законів для реалізації цієї концепції. Однак ще і на початку 1995 р. серед реформаторів не існувало однастайності щодо остаточної моделі реформування судової системи України. Тільки 1 червня 1995 р. в «Урядовому кур'єрі» було опубліковано проект концепції судово-правової реформи в Україні, але варіанти були не позбавлені суттєвих вад. Для подолання відставання, на думку правників, судова влада мала бути ширше представлена у складі Конституційної комісії.

У новій Конституції України чітко сформульовано принципи незалежності суду і гарантії його реалізації. Водночас необхідно поєднати незалежність з новими ефективними засобами контролю за діяльністю судів.

Реальними гарантіями незалежності суддів є їхня неторканність, відповідний рівень матеріального, фінансового забезпечення та соціального захисту.

З метою захисту життя, здоров'я та майна працівників суду й правоохоронних органів, гарантування безпеки тим, хто бере участь у кримінальному судочинстві та з метою створення умов незалежного здійснення правосуддя, Верховна Рада України прийняла закони «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» і «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Розв'язано питання про утворення в системі Міністерства внутрішніх справ України підрозділів судової міліції.

Відповідно до Закону України «Про органи судового самоврядування» 1994 р. судове самоврядування розглядається як одна з найважливіших гарантій забезпечення незалежності судів і суддів України.

Закон «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів, судів України» мав на меті стимулювання зростання професійної підготовки судового корпусу.

На початку 1994 р. Кабінет Міністрів України затвердив порядок та умови державного обов'язкового страхування життя і здоров'я суддів, а Верховна Рада прийняла постанову про матеріальне забезпечення судів. Затверджено опис і зразки мантиї та ритуального вбрання суддів. Суддів усіх рангів звільнено від сплати податків.

Тривалий термін призначення суддів – ефективний захист проти втручання у здійснення правосуддя. Ці гарантії не є якоюсь новиною, а вже давно опрацьовані світовою судовою практикою.

Розбудову судової влади не можна вважати закінченою без діяльності Конституційного Суду, а також Суду присяжних тощо. Конституційний Суд зрештою сформувався після прийняття нової Конституції України.

Демократизація суспільства, наближення до стандартів регулювання суспільних відносин світової цивілізації неможлива без підвищення ролі судової влади. У демократичній правовій державі суд вирішує практично всі суспільно значущі конфлікти. Чим вищою є питома вага конфліктів у суспільстві, що розглядаються у суді, а не органами державної влади, тим більше підстав вважати це суспільство демократичним, а державу правовою.

Суспільно-політичний розвиток суспільства засвідчує, що Україні потрібні не революційні, а еволюційні перетво-

рення. Перед судовими інстанціями постало завдання взяти активну участь у врегулюванні суперечок між релігійними громадами й державою, суб'єктами політичного життя тощо. Не обійдеться без втручання судів у розв'язання проблем страйкового руху, відносин державної адміністрації та підприємців з профспілками та ін.

Через невиконання судових рішень 50% скарг щодо діяльності судової влади припадає на них.

За умов розбудови ринкової економіки ефективність судової влади стає й важливим чинником економічного розвитку країни. Тому що без гарантій надійного судового захисту від свавілля держави, чиновників, бюрократів усіх рівнів, порушень договірної дисципліни вкладати кошти в економіку України, завозити сучасні технології ніхто не наважиться.

Судова влада в Україні має стати гарантом не лише інтересів держави, а й прав і свобод людини, громадянина, юридичної особи.

Згідно з чинною Конституцією України, судова система складається з Конституційного Суду України, загальних, господарських, військових судів.

До цих змін українські законотворці готувалися заздалегідь, вивчаючи досвід країн, де такі інститути діють, а також досвід дореволюційних судів, що діяли на терені України після судової реформи 1864 р. Виходячи з історичного судового досвіду минулого та сучасності, організацію спеціальних позасудових органів (трійок, двійок та інших каральних органів), наділених судовою владою, суворо заборонено.

Вперше в нашій державі почав діяти суд, покликаний оцінювати закони, інші нормативні акти та їх відповідність Конституції України, Конституційний Суд – гарант найвищої юридичної сили Основного Закону держави, а також єдиний орган конституційної юрисдикції.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада та з'їзд суддів України призначають по шість суддів. Голова Конституційного Суду України обирається таємним голосуванням Верховною Радою України. Процес обрання та призначення суддів Конституційного Суду України поклав Всеукраїнський з'їзд суддів від 20 вересня 1996 р.

Судовий нагляд за діяльністю загальних судів здійснює Верховний суд України, а за діяльністю господарських судів – Вищий господарський суд України. Кадрові питання регулює Міністерство юстиції, але Верховна Рада України, зокрема її Комісія з питань правової політики і судово-пра-

вової реформи, такої позиції не поділяє. Судді Верховного та Вищого господарського суду України призначаються Верховною Радою України строком на 10 років. Однак міські та районні судді обираються на рівні місцевих регіональних органів, зокрема Рад. Ця обставина призводить до певної залежності судів від місцевої адміністрації.

За станом на 20 січня 1997 р. до Конституційного Суду України було обрано та призначено 16 суддів Конституційного Суду України. Два судді так і не були обрані Верховною Радою України. Головою Конституційного Суду України обрано керівника юридичної служби адміністрації Президента, вченого-правознавця Івана Тимченка.

Таким чином, судові реформи носять надбудовний характер. Вони є продуктом глибинних соціально-політичних і економічних процесів, що відбувалися в надрах українського суспільства. Судова реформа 90-х років в Україні була покликана до життя проблемами ринкової економіки, що йде на зміну тоталітарній командно-адміністративній системі. Реформована Україна, яку проголошено демократичною правовою державою, де вищою цінністю є людина, її права і свободи, а їхній захист – першорядним конституційним обов'язком, все впевненіше стає в один ряд з найдемократичнішими країнами світу.

Реалізація судової реформи, відродження цивілізованого судочинства в Україні стимулює розбудову демократичної правової держави.

РОЗДІЛ | ПОЛІТИЧНІ 15 | СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

1. Зародження багатопартійності в Україні

Загалом на початок 1995 р. було зареєстровано 38 партій, їхня сукупна чисельність не перевищувала 400 тис. чоловік. Усі ці політичні структури умовно можна віднести до трьох головних блоків: центристський, або демократичний; правий, або націоналістичний; лівий (соціалістичний). До першого, тобто демократичного, увійшли Українська республіканська партія (УРП); Демократична партія України (Демпартія України); Партія демократичного відродження України (ПДВУ); Партія зелених України (ПЗУ); Українська селянсько-демократична партія (УСДП); Українська християнсько-демократична партія (УХДП); Об'єднана соціал-демократична партія (ОСДП); Соціал-демократична партія (СДП); Народна партія України (НПУ); Ліберальна партія України (ЛПУ); Християнсько-демократична партія України (ХДПУ) та ін.

Лівий блок становили: Соціалістична партія України (СПУ); Комуністична партія України (КПУ); Селянська партія України (СелПУ); Марксистська партія; Комуністична робітничка партія; Трудовий конгрес України.

Правий, національний блок об'єднав, передусім, Українську національну асамблею (УНА); Українську народну самооборону (УНСО); ОУН (б). До національного блоку слід також віднести Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ); Українську націоналістичну спілку (УНС); Спілку незалежної молоді України (СНМУ); Конгрес українських націоналістів (КУН), ОУН(м) та ін.

Проросійську позицію займали відверто антидержавні й антиукраїнські політичні сили, зокрема ВКП(б) Н. Андреевої, «Громадський конгрес», «Демократичний рух Донбасу», РДК в Криму та ще кілька інших зовсім нечисленних партій.

Серед усіх об'єднань не можна не назвати створений у січні 1991 р. у Харкові Демократичний конгрес, що об'єднав 42 партії й рухи з 13 республік. Демконгрес поставив

головним завданням ліквідацію у мирній формі унітарних імперських структур Союзу і створення на його території незалежних демократичних держав. Тоді ж виникла й ідея співдружності і перший конкретний документ щодо СНД.

Як засвідчує історичний досвід, початковий період сучасної української багатопартійності, який можна умовно назвати «опозиційно-переддержавним», хронологічно охоплює відтинки часу від утворення перших сучасних українських партій (осінь 1989 р.) до юридичного узаконення самостійного статусу України (1 грудня 1991 р.). Для цього етапу характерним було кілька типових рис. Передовсім те, що партії утворювалися навколо авторитетних людей, ідейною основою партійних програм залишався суверенітет, згодом дедалі частіше вживалося слово «незалежність» України; боротьба опозиційних сил з КПУ здебільшого мала характер окопної війни з періодами мирних переговорів і навіть часткового співробітництва, але на тлі падіння життєвого рівня більшості населення швидко зростала недовіра й апатія до політичної діяльності взагалі та «антипартійний синдром» зокрема.

Нові умови для розвитку політичних об'єднань в Україні склалися після заборони в серпні 1991 р. Комуністичної партії України, падіння державності СРСР, проголошення Верховною Радою 24 серпня 1991 р. незалежності і майже одноставне її підтвердження під час грудневого референдуму. З одного боку, революційний стрибок, який на деякий час перервав еволюційний поступ, допоміг опозиційним політичним силам достроково виконати свою програму дій, якою передбачалося скасування державності Союзу і монополії Компартії на владу. З іншого боку, втрапивши на деякий час звичний образ зовнішнього і внутрішнього супротивника, політичні партії і рухи після переможної ейфорії перших післясерпневих днів опинилися в певній розгубленості, яка невдовзі перейшла в глибоку кризу. Глибинною внутрішньою причиною цієї кризи була природна відсутність будь-якої значної масової підтримки населенням народжених партій, не кажучи вже про наявність міцної соціальної опори.

Невдовзі стало зрозумілим, що політичні партії в існуючому вигляді приречені якщо не на зникнення з арени суспільного життя, то принаймні на відсутність серйозних політичних перспектив. Результати перших в історії України загальнонародних президентських виборів (1991 р.) лише ствердили це: усі кандидати від партій набрали близько 11% голосів (4,5% – В. Гриньов від ПДВУ, КДПУ, ЛФПУ;

3,6% – Л. Лук'яненко від УРП; 1,7% – І. Юхновський від ПДВУ; 0,7% – Л. Табурянський від НПУ, а в сукупності з В. Чорноволом від Руху (26,6%) – майже на 16% менше, ніж Л. Кравчук – 54%).

Для політичних партій і рухів визначальним стало розуміння необхідності перегрупування сил, створення постійних коаліцій і блоків, знаходження джерел фінансування. Тому-то різні політичні об'єднання продовжували пошук майбутньої соціальної бази на основі конструктивної програми дій.

Об'єднавчі процеси у таборі соціальних і ліберальних демократів розпочалися наприкінці 1991 – на початку 1992 рр. У січні 1992 р. в Києві відбулася установча конференція громадсько-політичного об'єднання «Нова Україна» (ОНУ). Головною метою створення ОНУ стало поєднання політичного впливу керівництва партій і фінансового капіталу підприємницьких структур. Це утворення було ініційоване Партією демократичного відродження України (ПДВУ), яка відіграла у ньому провідну роль серед політичних партій. До складу об'єднання входили ОСДПУ, СДПУ, ЛДПУ, ДПУ, окремі організації ПЗУ. Серед підприємницьких структур – Конфедерація підприємців України, Українська ліга підприємств з іноземним капіталом, Спілка фермерів України, Укрінбанк, деякі регіональні профспілки.

«Нова Україна» виступила з вимогами відставки уряду на чолі з В. Фокінім, підтримкою програм економічних реформ групи на чолі з колишнім міністром і віце-прем'єром В. Лановим, який на з'їзді об'єднання у червні 1992 р. отримав найвищий рейтинг на виборах до Президії серед таких політиків як В. Гриньов, О. Ємець, Ю. Щербак, В. Пилипчук. Головою «Нової України» обрано народного депутата Верховної Ради України XII скликання В. Філенка.

Досить непросто після серпня 1991 р. складалася ситуація у таборі національних демократів, насамперед в УРП і в Русі. Однією з причин такого становища було те, що УРП прагнула будь-що стати державницькою партією консервативного зразка. Якщо провід УРП перебував у опозиції до влади, то наприкінці 1991 р. він звернувся до всіх громадян та громадських організацій із закликом об'єднатися довкола Президента з метою захисту незалежної України. Партійна еліта республіканців узяла активну участь у розбудові армії, інституту представників Президента на місцях, а голова партії Л. Лук'яненко був призначений послом України в Канаді.

Така позиція не могла влаштувати окремих керівників УРП, особливо різку протидію виявив заступник голови партії С. Хмара, який залишився непримиреним борцем з колишніми діями Компартії і її прихильниками. Як і очікувалося, на III з'їзді партії у травні 1992 р. радикальне крило на чолі з С. Хмарою вийшло з УРП, а головою партії був обраний М. Горинь. С. Хмара з прихильниками, кількість яких завдяки його непримиренній позиції істотно зменшилася, заснував Українську консервативно-республіканську партію (УКРП) і очолив її. Його партія за основу своєї діяльності взяла крайній антикомунізм і антиросійську спрямованість своєї ідеології.

У стані глибокої кризи опинився напередодні III Всеукраїнських зборів Народний рух України. Давні суперечності між різними елітами Руху тільки задали дискусіям на сторінках «Народної газети» та інших засобів масової інформації тон міжособистісної лайки. Очевидно, не останню роль відіграли у цьому індивідуальні особливості голови Руху В. Чорновола.

Водночас Рух разом з «Новою Україною» та іншими політичними силами став ініціатором утворення коаліції «Незалежній Україні – новий парламент», створеної з метою координації зусиль зі збору підписів за дострокове припинення повноважень Верховної Ради після виборів до парламенту в 1993 р. Але ця акція успіху не мала. З часом виявилось, що в таборі національно-центристського блоку відбулося значне послаблення позицій Руху й ОНУ, а сама національно-демократична ідея зазнала різкої дискредитації. У цей період партійно-політичні інститути зменшилися й кількісно. Головне завдання партій національно-демократичного спрямування у передвиборній тактиці полягало в тому, щоб узгодити кандидатів від демоб'єднання в кожному окрузі. Значна увага формально приділялася фінансовій, організаційній і методичній допомозі спільним висуванцям. У передвиборних програмах передбачалося також за наявності кількох кандидатів не поборювати один одного. Проте надії на збалансування позицій не справдилися. Не вдалося узгодити висування кандидатів у західному регіоні України, де в ході виборів у 1994 р. в окремих округах були десятки кандидатів від демоб'єднання. Подібний підхід характерний і для Конгресу національно-демократичних сил, який визначив свою передвиборну платформу так: «Для величч людини, для блага Батьківщини». У їхніх передвиборних документах не можна було не помітити розбіжностей у баченні майбутньої форми державного правління, принципів організації

влади на місцевому рівні. Вони не мали реальних можливостей здобути мандати депутатів у інших, крім західних, регіонах України.

У ліберальному блоці процес реструктуризації тривав майже до самих виборів, що відбулися у 1994 р. Тож доцільно розглянути деякі центри ліберальної течії. Передусім – це Міжрегіональний блок реформ В. Гриньов – Л. Кучми, що використовував парламентські вибори і для президентських змагань. Заручившись підтримкою директорату в багатьох регіонах, де переважало соціалістичне економічне мислення, блок висунув такі головні передвиборні гасла: стратегічний союз із Росією, економічні реформи, регіоналізація України.

Для партій і рухів національно-радикального блоку визначальною залишалася ідея інтегрального націоналізму. На відміну від націоналізму демократичного, що його сповідувало чимало представників консервативної частини, для інтегрального націоналізму характерні прояви «етнічного патріотизму».

Націонал-радикали виступили за розбудову незалежної Української держави. Саме державотворчій ідеї вони підпорядкували інші важелі суспільного буття: економічні, соціальні, духовні та ін. і проголосили найрадикальніші методи досягнення обраної мети.

Лідуючою серед таких організацій стала Українська національна асамблея (УНА). З малопримітної праворадикальної секти за три-чотири роки вітчизняної демократії вона перетворилася на серйозний політичний чинник, саме УНА вперше зробила ставку на силу і єдина в Україні створила збройні формування (УНСО).

Загострення кризи на початку 90-х років, а також значне поглиблення економічних негараздів привертало на бік УНА все більше невдоволених і зневірених, зокрема тих, для кого радикалізм соціал-комуністів неприйнятний. За словами одного з лідерів УНА Д. Корчинського, вони обрали своєю тактикою ставку на здоровий глузд. Члени УНА не заплямували себе владою і ще задовго до виборів 1994 р. лідери УНА-УНСО заявили про серйозні наміри щодо участі у парламентських виборах. Впевненості їм додала власна передвиборна платформа: повернення Україні вкрадених у неї матеріальних цінностей, пріоритетність сфер, найбільш важливих для розбудови державності.

Серед інших політичних напрямів національно-радикального спектра відрізняються такі організації, як Державна самостійність України, Організація українських націона-

лістів в Україні, Українська консервативна національна партія, Українська консервативна республіканська партія. Ці політичні сили виступали за створення та розбудову на етнічних українських землях сильної незалежної унітарної держави з громадянським суспільством та розвинутою багатопартійністю, де права людини гарантувалися б незалежною Українською державою. Вони залишались прихильниками розвинутих відносин, проведення політики мінімуму одержавлення і максимуму приватизації за справедливих стартових умов.

У цілому, аналізуючи події, які ми умовно відносимо до першого періоду сучасної української багатопартійності, визначимо схожість різних політичних сил у питаннях державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійних, культурологічних, економічних тощо. Програми партій характеризувалися загальнодекларативними гаслами, апелюванням до народу України, аби запобігти зменшенню зони ідеологічного впливу. Саме цим можна пояснити наявність у документах різних структур численних загальнодемократичних постулатів. Більшість партій, за винятком Комуністичної, обстоювала ідеї парламентської демократії і приватної власності. Щодо державного статусу України, то всі партії, за винятком КПУ, прямували до суверенітету України – або в системі співдружності, або із самостійницьким статусом. Таким чином, Демократична партія України, Ліберально-демократична партія України, Народна партія України, Об'єднана соціал-демократична партія і Партія демократичного відродження України, Партія зелених і Соціально-демократична партія України, Українська народно-демократична і Українська національна партії, Українська республіканська, Селянсько-демократична та Християнсько-демократична партії були одностайні у боротьбі за суверенітет, демократію, ринок, плюралізм і проти комуністичної ідеології. Це стало головною передумовою спільної діяльності, яка привела до проголошення незалежної демократичної України. Всі організовані партії, за винятком двох-трьох, були малочисельними, політично наївними, не залученими до механізмів державної політики. Взаємні докори й відкрите протиборство їхніх лідерів не дозволяли виступати цим партіям єдиним фронтом проти своїх ідейних супротивників.

Наступний етап сучасної української багатопартійності охоплював грудень 1991 – початок 1993 рр. Після Всеукраїнського референдуму та виборів Президента виявилось,

що цільові настанови, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і власна політика Президента збігалися, що привело до процесу «оксамитового» одержавлення партій. Такий процес спричинився до розколу опозиції, після чого значна частина партійних структур і громадсько-політичних організацій стала на підтримку Президента і уряду. Створений Конгрес національно-демократичних сил, а також до певної міри національно-радикальний блок теоретично і практично обґрунтували тезу «підтримка всенародно обраного Президента України – це підтримка розбудови незалежної держави». Протилежну позицію того часу займали соціалісти і комуністи, а також представники Селянської партії.

2. Структурування партійних рухів

Саме структурування політичних сил на лівому фланзі суспільно-політичного спектра розпочалося вже після серпневих подій 1991 р. Утворювалися нові ліві організації: Соціалістична партія, Селянська партія, Комуністична партія. Ліві партії виявилися найбільш чисельними.

Тож поштовхом до створення Соціалістичної партії стали серпневі події в Москві і проголошення державної незалежності України. Уже в серпні 1991 р. народний депутат від Таращанського виборчого округу Київської області О. Мороз висловив думку щодо створення самостійної партії прихильників соціалістичного вибору. Установчий з'їзд Соцпартії відбувся 26 жовтня 1991 р., на III з'їзді СПУ (грудень 1993 р.) йшлося про 30 тис. членів, 1997 р. уже налічувалося майже вдвічі більше членів Соцпартії.

У прийнятій виборчій платформі партії проголошувалось, що «основний, невідкладний засіб для запобігання катастроф і голоду – це контроль, нагляд, облік, регулювання з боку держави і трудящих щодо виробництва і розподілу продуктів, це збереження трудових колективів». У політичній сфері партія виступила за розширення місцевого самоврядування, підвищення ролі представницьких органів усіх рівнів. Пропонувалося збереження державної власності на засоби виробництва як домінуючої, обґрунтовувалися заходи, спрямовані на обмеження посередницької діяльності. Соцпартія підтримала проведення грошової реформи конфіскаційного типу, введення в разі потреби карткової системи, ретельно виношувала ідею проведення референдуму з питання про запровадження російської мови як другої державної, визнання потреби у подвійному громадянстві. Партія мала власні за-

соби масової інформації: загальноукраїнський тижневик «Товариш» і понад десять обласних видань.

Створення Селянської партії України було викликане збереженням нееквівалентного обміну між містом і селом за умови істотного зменшення дотацій сільськогосподарському виробництву. Надто вагомими видавалися вимоги, закладені в програму СелПУ: прагнення конструктивної державної політики, яка сприяла б створенню на селі власної виробничої інфраструктури, перегляду фінансової політики щодо трудівників села, зокрема зміни оподаткування господарств і окремих працівників тощо. Партію було створено наприкінці 1991 р. за ініціативою херсонських аграріїв. Головою її був обраний директор радгоспу «Космос» Бориславського району Херсонської області – С. Довгань. На час реєстрації партія налічувала 65 тис. чоловік.

Як і соціалісти, СелПУ особливу активність проявляла в підготовці до парламентських і президентських виборів 1994 р. Основою передвиборчої платформи послужили положення програми ухваленої ще установчою конференцією партії, підтриманої керівниками сільськогосподарських підприємств і досить широкими верствами населення, незадоволеними ігноруванням потреб села державою. Приналежність СелПУ до лівого блоку визначили, зокрема, її гасла про неприпустимість суцільної приватизації усієї колгоспно-радгоспної власності. СелПУ постійно виступала за законодавче закріплення за селянами землі на безстрокове володіння з правом передачі її у спадок, а щодо кооперативів та інших суб'єктів колективного господарювання, то з правом купівлі-продажу в межах цих колективів.

Певна частина прихильників соціалістичної орієнтації і «комуністичної перспективи», не задовольнившись участю у структурах Соціалістичної партії, виступила за відновлення Комуністичної партії. Постановою Верховної Ради України від 14 травня 1993 р. дозволялося створювати організації нової Компартії України.

У червні 1993 р. 550 делегатів з усіх областей України зібралися на з'їзд Комуністичної партії України у Донецьку, де без обговорення було ухвалено основні партійні документи, хоч влаштовували вони далеко не всіх делегатів. За заявою першого секретаря ЦК КПУ П. Симоненка, партія налічувала 120 тис. чоловік.

Для третього періоду (початок 1993 р.) діяльності партій і рухів характерним був вихід на політичну арену нових структур, розрахованих на майбутні парламентські і пре-

зидентські вибори. Серед політичних партій нового «передвиборчого типу» слід назвати Трудовий конгрес України, Українську партію солідарності і соціальної справедливості. Вони зробили ставку на підприємницькі структури і водночас на рівні програмної ідеології висунули популістське гасло захисту інтересів усіх верств населення.

Особливу роль у партійній ієрархії початку 90-х років відігравали Український союз промисловців і підприємців (УСПП), Всеукраїнське об'єднання підприємців (ВОП), Національна асамблея підприємців (НАП) та ін. Очевидно, ця роль пояснюється фінансовими можливостями відповідних громадських формувань.

Якщо проаналізувати діяльність партій безпосередньо напередодні парламентських виборів 1994 р., то слід відзначити, що далеко не всі партії брали на себе відповідальність визначитися, куди ми йдемо, яке суспільство будемо. Більш категоричними були у відповіді ліві: у безвихідь, до утвердження капіталістичних відносин, національної катастрофи. Зважаючи на усталені економічні зв'язки України з пострадянськими республіками, з Росією, всі партії, за винятком праворадикальних, висловилися за їх поглиблення на взаємовигідних засадах. Праві радикали одночасно виступали за вихід з орбіти колишньої російсько-радянської імперії. А, наприклад, Союз комуністів України не менш однозначно декларував необхідність політичного союзу країн СНД і зрештою відродження СРСР.

Об'єднання ж центристського спрямування проголосили бажаним просування України «європейським шляхом» до створення такої системи політичного устрою, яку більшість народів Європи вже давно витворила, обминаючи стадію «дикого капіталізму». А УРП висловилися за реалізацію об'єктивних можливостей України здійснити грандіозний прорив до вершин цивілізації.

Праворадикальні об'єднання однозначно підтримали розбудову національної, соборної, незалежної, правової Української держави на засадах української націоналістичної концепції.

Для більшості лівоцентристських та центристських формувань характерні «прозахідні» орієнтації щодо створення в Україні цивілізованої держави європейського гатунку з відновленням традиційних і вигідних економічних зв'язків з країнами близького зарубіжжя, входження до європейської економічної спільноти. На їхню думку, забезпечувати такий поступ українського суспільства можна за умови пар-

ламентсько-президентської республіки. Протилежної точки зору дотримувалися ліві партії: в Україні має бути парламентська форма правління. Своєрідну позицію займала з цього приводу ПЗУ: відповідь на зазначене питання має дати нова Конституція України. Соціалісти вважали, що для визначення основних засад державного устрою України, у тому числі щодо доцільності інституту президентства, потрібен всеукраїнський референдум.

Більшість партій демократичного центру обстоювала курс на докорінне реформування радянської системи влади. Маючи різні погляди на шляхи реформування системи управління в країні, політичні партії погоджувалися між собою в питаннях про розмежування повноважень місцевих органів у вирішенні проблем регіонів, створення повновладних місцевих органів влади й самоврядування – нечисленних та ефективних. СПУ вважала за доцільне покладення на голів місцевих Рад обов'язків щодо керівництва відповідною місцевою виконавчою владою, що й знайшло відображення в Законі України «Про формування місцевих органів влади й самоврядування».

Вагоме місце у передвиборних програмах політичних партій посідали проблеми економіки держави. Практично кожна з них висловлювалася за соціально зорієнтовану ринкову економіку. Лише Союз комуністів України виступав за відродження соціалістичної планової економіки. Принагідно зазначимо, що деякі партії вже наперед визначили свої перші кроки у новому парламенті. Наприклад, УРП планувала домагатися прийняття постанови про впровадження надзвичайних заходів в економіці щодо відновлення керівництва державним сектором економіки, посилення контролю за збереженням державної власності.

Майже всі вони були єдині в тому, що необхідно поглиблювати процеси роздержавлення, демонополізації та приватизації, структурних змін у промисловості, звуження сфери державного регулювання виробничих відносин: від зменшення кількості підприємств з державною формою власності на користь інших, скорочення до мінімуму необхідного рівня участі держави у господарській діяльності (ПЗУ, ПДВУ, КУН) – до поступового усунення держави зі сфери виробництва, передачі державної власності трудовим колективам, незалежним власникам (УРП, ЛПУ). Водночас ТКУ вважав за необхідне посилити державне регулювання процесів господарського будівництва, а СПУ – надати необхідну державну підтримку товаровиробнику.

Різний підхід сформувався у партій до приватизації промислових підприємств. Так, на думку КУН, цей процес має відбуватися насамперед в інтересах їхніх працівників. Народний рух України запевнив виборців, що саме приватизація дасть можливість зупинити розкрадання державного багатства. Протилежної точки зору дотримувалася КПУ, виступаючи за припинення «обвальної приватизації». Оголосити піврічний мораторій на приватизацію пропонували й соціалісти, які й добилися цього на першій сесії Верховної Ради України XIII скликання наприкінці липня 1994 р.

Жодна партія не заперечувала той факт, що без реформування сільського господарства неможливо забезпечити розбудову держави. Центристи, праві та радикали вбачали стрижень реформ на селі у формуванні там приватного власника, класу вільного селянства, який повинен мати у своєму розпорядженні землю, засоби виробництва і вироблену продукцію. Так, зокрема, НРУ метою своєї аграрної політики ставив ліквідацію монополії держави на землю і основні засоби виробництва, приватизацію землі шляхом паювання. Більшість партій позитивно ставилася до розвитку вітчизняного фермерства, агітуючи за створення ефективної, багатокладної конкурентоспроможної аграрної економіки, за рівноправність усіх форм власності. Але при цьому УНА застерігала від зняття з порядку денного питання про розпуск колгоспів, оскільки, на їхню думку, дана проблема є передчасною. Не допустити розгону колгоспів закликали КПУ та СПУ. Позитивно в цілому ставлячись до фермерських господарств, СПУ ставилася до землі ні в якому разі не як до товару. З метою фінансового забезпечення аграрної реформи СелПУ, КУН, НРУ, ПВСУ, ДемПУ пропонували створити Земельний (Земельно-Кредитний) банк України. НРУ вказував і на необхідність заснування Земельної біржі, Земельного суду, відродження Аграрної палати.

Проте не можна не помітити, що в своїх політичних орієнтаціях чимало партій вдавалися до популізму. Так, виступаючи за соціальний захист населення при невизначеності механізмів реалізації пропонованої ними соціальної політики, вони трафаретно намагалися розв'язати проблему. Апелюючи до виборців багатообіцяючими гаслами, в подальшому вони про соціальний захист свого електорату забували. Більшість громадських формувань, проводячи передвиборну кампанію, особливу увагу приділяла пенсіонерам, враховуючи, що вони становлять до половини виборців.

Партії, звичайно, одностайно декларували: влада повинна забезпечити для пенсіонерів нормальні умови життя, з цією метою рекомендувалось провести індексацію пенсій у повному обсязі. Цю думку наполегливо обстоювали СПУ, КУН, ПДВУ, КПУ, ТКУ, УРП, ЛПУ та ін. НРУ вважав, що необхідно надавати пенсіонерам дотації для користування міським транспортом. А СелПУ ще гучніше продекларувала, що вона «грунтовно» стає на захист людей пенсійного віку.

Прихід до багатопартійності – загалом позитивне явище українського суспільства – це конкретний вияв його демократизації. Але партії в Україні ще не стали рушійною силою на перехідному етапі розвитку суспільства. «Обличчям» їхнім в Україні є не програми, а їхні лідери.

Для більшості українських партій було характерним те, що на початку 90-х років вони ще не мали необхідного соціального підґрунтя, чіткої соціальної ідентифікації, оскільки формувалися значною мірою штучно, зверху, а не знизу, надаючи особливого значення формальним юридичним ознакам (статут, програма, реєстрація, з'їзди, політична кон'юнктура назва, самореклама тощо), аніж авторитетності і впливовості серед широких кіл населення, відображенню їхніх інтересів у структурах політичної влади.

Аналізуючи роль партій у нових умовах, відзначимо, що процес формування багатопартійності перебуває в зародковому стані, а тому потребує створення позитивного іміджу, оскільки у свідомості людей продовжує панувати стереотип негативного сприйняття будь-якої партії. Багатопартійність в Україні ще не стала справою державної політики, спрямованою на створення рівних умов для діяльності усіх партій, для чесного й цивілізованого змагання між ними. Більшість партій залишалася поза увагою дієвої державної підтримки, кожна з них правдами-неправдами намагалася утвердитися в політичному житті. Водночас підсумки президентських та парламентських виборів, що проводилися у 1994 р., засвідчили, що партії при вмілій їх самоорганізації відіграють чималу роль у суспільстві.

Передусім той факт, що до Верховної Ради України XIII скликання обрано майже 140 депутатів від КПУ, СПУ та СелПУ, свідчить, що народ підтримав тих, хто пообіцяв вивести країну з глибокої соціально-економічної кризи.

На пленумі політради Соціалістичної партії України (серпень 1994 р.), де розглядалися підсумки участі партії у виборчій кампанії 1994 р., серед іншого відзначалося значне збільшення представництва СПУ в більшості органів влади. Об-

рання О. Мороза Головою Верховної Ради України – соціалісти назвали безсумнівним успіхом партії.

А щодо правоцентристських партій та інших демократичних організацій, то вони в 1993–1994 рр. значною мірою втратили авторитет серед народу через свою розпорошеність, дезорганізованість, внутрішні чвари й амбіції лідерів, частина яких стала на шлях співпраці з так званою партією влади. Керівництва УРП та ДПУ, зібравшись 15 липня 1994 р., висловились за об'єднання двох партій в одну національно-демократичну структуру, аби протистояти комуно-соціалістичним силам, що вже згуртувались і засвідчили свою активність та організованість під час виборів різних рівнів у 1994 р. Роздробленість у таборі націонал-демократів є однією з основних причин слабкості їхнього впливу на події в державі. І справді, впродовж 1992–1994 рр. націонал-демократичні сили неодноразово намагались об'єднатися задля протистояння соціалістам і комуністам, але марно.

А от керівництво УРП та ДемПУ домовилися ухвалювати політичні документи разом, у подальших виборах до всіх владних структур висувати спільних кандидатів.

Громадські об'єднання України, передусім партії і рухи, не обмежилися діяльністю тільки в Україні, а й прагнули до міжнародного співробітництва. Так, за ініціативою Української республіканської партії, Демократичної партії України та Партії зелених у липні 1994 р. в Києві відбулася Міжнародна конференція політичних партій країн Міжмор'я. У її роботі брали також участь Конгрес українських націоналістів, Народний рух України, Партія демократичного відродження України, Соціал-демократична партія України, представники демократичних сил Білорусі, Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії. На думку учасників цього міжнародного зібрання, вирішенням економічних, політичних та інших проблем повинна займатися Ліга партій країн Міжмор'я, яка і поставила перед собою завдання зміцнювати мир, безпеку, сприяти різносторонньому співробітництву держав Центральної і Східної Європи, рішуче протидіяти реанімації імперських та комуністичних режимів.

Таким чином, є всі підстави сказати, що структурування партій в Україні триватиме. І це важливо, адже з початку становлення багатопартійності в Україні жодна з політичних партій не була в змозі запропонувати таку концепцію розвитку України, що могла б консолідувати весь народ на засадах загальнонаціональних і загальнодержавних цінностей і

інтересів. Кожна політична партія дбає, в першу чергу, про своє власне, а не державне становлення. Це явище здається нормальним і закономірним з точки зору становлення плюралістичної політичної системи, але міжпартійні чвари та ідеологічна невизначеність держави поглиблюють кризу в суспільстві, де самі політичні партії ще не дозріли до рівня державницького мислення.

Слід зауважити, що чисельність політичних партій постійно збільшувалась. На початку 1997 р. додатково утворюються ще дві нові політичні партії: жінок і аграрна. Загальна кількість їх зросла майже до сорока.

У виборах до Верховної Ради, що відбулися 29 березня 1998 р. взяли участь 32 партії та виборчі блоки. За списками партій та блоків висунули свої кандидатури 3539 чол. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі депутатські мандати пропорційно поділили 8 політичних партій, які дістали 4 % або більше 4 % голосів (зважаючи на розрахункову загальнонестатистичну квоту). Це – Компартія України – 24,65 % (84 мандати), Народний рух України – 9,4 % (32 мандати), виборчий блок СПУ та СелПУ «За правду, за народ України» – 5,44 % (19 мандатів), Народно-демократична партія – 5,01 % (17 мандатів), Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 4,68 % (16 мандатів), Прогресивна соцпартія – 4,05 % (14 мандатів), Соцдемпартия (об'єднання) – 4,01% (14 мандатів).

3. Народний рух України

Створений 1989 р. як форма громадянського протесту проти тоталітаризму, Народний рух України за перебудову, об'єднавши десятки, а в деякі роки й сотні тисяч людей (в тому числі й комуністів), став могутньою суспільно-політичною силою. Швидко еволюціонуючи – від концепції перебудови до ідеї відродження самостійної соборної Української держави, від ліберально-комуністичних позицій до національних, він змінював і свою назву на Народний рух України (НРУ), Народний рух, Рух.

Під час серпневого путчу 1991 р. Рух сприяв деморалізації КПУ, активним діям Народної ради у Верховній Раді України, прийняттю Акта про незалежність України.

Він провів величезну роботу з підготовки Всеукраїнського референдуму та виборів Президента. Кандидатом на пост Президента від НРУ став відомий публіцист та діяч

національно-визвольного руху, колишній політв'язень, депутат Верховної Ради України, голова Львівської обласної Ради народних депутатів В. Чорновіл. Але в ході передвиборної кампанії Рухові не вдалося об'єднати демократів навколо єдиної програми і єдиного кандидата, і В. Чорновіл одержав лише 24 % голосів.

Після заборони діяльності КПУ, в опозиції до якої перебував Рух, перемоги на референдумі 1 грудня 1991 р. постало питання про подальшу його роль і місце в суспільно-політичному житті. Рух залишився без програми, яку частково було виконано, а частково вона стала програмою Президента України. В основу діяльності Руху лягли програмні документи III Всеукраїнських зборів, які відбулися 28 лютого – 1 березня 1992 р., утвердження державної незалежності України, розбудова правової демократичної держави. За рішенням з'їзду І. Драч, М. Горинь, В. Чорновіл були обрані співголовами НРУ.

IV Всеукраїнські збори НРУ (10–12 грудня 1993 р.) підкреслили, що головною метою Народного руху України як центристської політичної організації є розбудова демократичної, економічно сильної Української держави.

Силою, що протидіяла утвердженню державності, НРУ вважав Компартію, оголосивши заборону КПУ суто формальним актом, спрямованим на те, аби вивести з-під удару партноменклатуру, яка залишилась при владі. Він висловив рішучий протест проти спроб реставрації КПУ, вимагав від Верховної Ради і Президента не поступатися перед депутатами-комуністами, підкреслюючи, що реанімація КПУ неминуче могла б призвести до утвердження тоталітарної системи, що унеможливило б побудову незалежної Української держави та входження України до світового співтовариства.

На Волині, у Львівській і Тернопільській областях улітку та восени 1993 р. за ініціативою місцевих філій Руху і «Меморіалу» ім. В. Стуса пройшли громадські слухання – своєрідний суспільний суд над ідеологією комунізму. 5–7 листопада 1993 р. Народний рух України, Всеукраїнське товариство «Меморіал» і Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих у Києві провели Міжнародні громадські слухання «Комунізм – глухий кут цивілізації», де засудили комуністичну ідеологію.

Після тривалих дискусій НРУ став в опозицію Президенту, назвавши її по відношенню до глави держави конструктивною чи вибірковою, націленою на підтримку ініціатив

Президента щодо реалізації державотворчих ідей. Разом з тим критикував Л. Кравчука за вступ до СНД, не зовсім вдале формування держадміністрації, кадрову політику, що полягала в його спробах спиратися на колишніх компартійних функціонерів – противників реформ та ін.

За умов глибокої політичної, економічної та соціальної кризи на початку червня 1993 р. НРУ заявив про перехід в опозицію до всіх владних структур в Україні. Підкреслюючи остаточно виявлену неспроможність законодавчої та виконавчої влади до державотворення, реформаторської діяльності, звинувативши у кризовому становищі суспільства Президента, Рух підтримав Л. Кравчука як гаранта незалежності і соборності України. Від висунення кандидата в президенти від Руху вирішено було утриматися. НРУ звернувся до всіх демократичних і національно-патріотичних сил із закликом об'єднати зусилля, щоб після виборів Україна не пішла прокомуністичним та проімперським шляхом. Обрання Л. Кучми Президентом України НРУ розглядав не як власну перемогу, а як поразку Л. Кравчука.

Проголошений Л. Кучмою курс на радикальні економічні реформи, залучення до виконавчої влади фахівців реформістської орієнтації, відновлення процесів приватизації, запровадження основ земельної реформи, що базувалася б на приватній власності на землю – всі ці заходи в основному відповідали програмовим принципам НРУ і заслуговували на його підтримку. Одночасно Рух, підсумовуючи вибори Президента України, голів та депутатів місцевих Рад, зазначав, що «можливість замінити у владних структурах скомпрометовану номенклатуру діями, здатними відстоювати інтереси Української держави та її громадян, поліпшення життя українського народу, вдалося реалізувати тільки частково».

Ця організація підтримувала Президента Л. Кучму в його діях, спрямованих на прийняття закону про владу, укладення Конституційної угоди з Верховною Радою для здійснення курсу радикальних економічних та соціальних реформ.

Неоднозначним було ставлення НРУ до Верховної Ради України. Після проголошення незалежності парламент не саморозпустився, як це могло статися у цивілізованому демократичному суспільстві, у ньому тривало протистояння більшості та опозиції. НРУ вважав, що не можна довіряти Верховній Раді, обраній в умовах колоніальної залежності й однопартійної диктатури, і виступив за її розпуск та прийняття закону про нові вибори на багатопартійній основі.

За концепцією НРУ, Україна мала залишатися унітарною державою при рішучому і послідовному проведенні децентралізації її державного управління. Готуючись до виборів, Рух обстоював пропорційну виборчу систему. Однак Верховна Рада прийняла мажоритарну систему, що унеможливило формування структурованого парламенту.

Оцінюючи вибори до Верховної Ради України, V Всеукраїнські збори НРУ (16–17 квітня 1994 р.) підкреслили, що у складних умовах Народний рух досяг задовільних результатів. Сумарна кількість голосів за кандидатів Руху показала високий рейтинг організації й сприйняття виборцями її позицій. Найбільше мандатів вона здобула серед партій реформістського і демократичного спрямування, провівши до парламенту таку кількість депутатів, яка дала змогу сформувати фракцію, здатну впливати на прийняття рішень парламенту. 1994 року рухівська фракція в парламенті налічувала 27 чоловік.

За твердженням Руху, у парламенті тривало засилля антиринкового, антиреформістського лобі, що унеможливило законодавче забезпечення економічних реформ. Виходячи з того, що вирішальним чинником зміцнення державності та підвищення життєвого рівня народу було б швидке, радикальне, глибоке реформування економіки, Рух водночас прагнув порозумітися з усіма реформістськими силами в парламенті та органах місцевої влади.

Значну увагу НРУ приділяв ситуації в Криму. Вимагаючи від Верховної Ради України анулювання незаконного, на його думку, Акта про самостійність Криму, він наголошував, що Верховна Рада республіки вдалася до рішень, які сприяли посиленню сепаратистських тенденцій, створювали ситуацію, яка загрожувала територіальній цілісності України, ставив вимогу суворого контролю щодо дотримання Верховною Радою Криму загальноукраїнських законів. Рух вимагав від Президента як гаранта Конституції, Верховної Ради та уряду України вжиття заходів щодо приведення законодавства Кримської автономії у відповідність з Конституцією і законодавством України. Його позицію у подальшому владними структурами було враховано.

НРУ опозиційно-критично ставився до офіційної зовнішньої політики України, виступаючи проти вивезення ядерної зброї на територію Росії. Націонал-демократи роз'яснювали, що якнайшвидший вихід із СНД прискорить державотворчий процес, а також стане відповіддю на імперські зазіхання самочинної правонаступниці СРСР – Росії. Вони

доводили, що підписання статуту СНД буде зрадою народу України. У результаті тривалої й важкої опозиційної боротьби Україна (а також Молдова й Узбекистан) від підписання Статуту СНД утрималася.

За умови ядерного роззброєння республіки, гарантом її безпеки, на думку Руху, міг би стати вступ Української держави до НАТО.

НРУ виступав за злагоду в міжнародних відносинах, послідовно обстоював всебічний розвиток добросусідських, рівноправних, без будь-яких територіальних претензій відносин між Україною та Росією, водночас переконливо доводячи, що на Україну з боку Росії чинився зовнішній тиск. Позиція НРУ була однозначною – жодних блоків з Російською Федерацією, яка час від часу висувала до України територіальні претензії. Намір уряду України про створення єдиного економічного союзу НРУ вважав шляхом до повної втрати Україною суверенітету, виступав проти оренди Росією м. Севастополя.

На думку Руху, головною зовнішньополітичною проблемою для України була її неінтегрованість у європейські політичні структури, здатні надати їй допомогу в разі виникнення зовнішньої загрози.

Найприйнятнішою формою державного правління для України, за концепцією НРУ, була парламентсько-президентська республіка з главою держави – Президентом – не главою виконавчої влади.

У галузі економічної політики Народний рух України ставив завдання добиватися радикальної економічної розбудови на засадах соціально орієнтованої економіки, плюралізму й рівноправності усіх форм власності (державної, кооперативної, приватної), у тому числі й на землю; інтеграції економіки України в європейську та світову систему.

НРУ виступав за прискорення корпоратизації та приватизації державної власності, вважав за необхідне форсувати приватизацію, головними формами якої мали б стати аукціони для дрібної власності й відкрите акціонування для великих підприємств.

Рух заявив про опозиційність до уряду. За його концепцією відродження економіки республіки мало розпочатися з земельної реформи, створення ринку землі та її вільного продажу, реформування колгоспів у реальні повноцінні кооперативи, фермерські господарства, асоціації селянських господарств за умов не руйнації, а реорганізації колгоспно-радгоспного ладу. Ключ до проведення еконо-

мічної реформи Рух вбачав у знаходженні оптимального співвідношення між ринковими механізмами і державним регулюванням, але не адміністративними, а економічними методами за допомогою грошової, податкової, кредитної, тарифної політики, політики цін і доходів тощо.

Народний рух зареєстровано як партію, оскільки за його статутом передбачалася політична діяльність, та водночас залишався громадсько-політичною організацією відкритого типу. Змінювалася його чисельність. Якщо під час Установчих зборів вона становила 280 тис. чоловік, у жовтні 1990 р. – близько 633 тис. чоловік, то в 1993 р. – близько 60 тис. фіксованих членів та 2,5 млн прихильників, а також до десяти асоційованих членів. Соціальну базу Руху становила в основному інтелігенція: його членами були люди різної соціально-економічної орієнтації незалежно від національності.

Форми та методи опозиційної діяльності були різноманітними – від прийняття звернень, заяв – до nereєстрації у Верховній Раді, недопущення таким чином потрібного кворуму, аби унеможливити ухвалення тих чи інших негативних рішень, які могли набрати силу закону.

Рух не уникнув і розколів усередині організації. Як організація, готова до співробітництва з усіма політичними силами, що боролися за побудову громадянського суспільства, правової держави, відстоювали національні інтереси незалежної України, НРУ вважав, що через послідовне проведення політичної лінії, спрямованої на розбудову незалежної, демократичної Української держави, на звільнення України з-під влади колишньої комуністичної номенклатури, через реалізацію цієї лінії шляхом парламентської опозиції до існуючих в Україні владних структур, він постійно перебував під політичним тиском та інформаційною блокадою з боку органів влади як «пропрезидентських», так і «прокомуністичних» і «проімперських» засобів масової інформації. Великий силовий тиск обрушився на Рух під час підготовки до виборів 1994 р. У ніч з 15 на 16 січня 1994 р. було вчинено напад на приміщення Секретаріату НРУ, тоді безслідно зник голова Секретаріату М. Войчишин.

Виступаючи за духовне відродження України, Народний рух вважав, що ідеологічною засадою організації має залишатися відродження всіх націй, що становлять народ України, громадянський патріотизм і християнська мораль. Маючи перед собою завдання всіляко сприяти відродженню людини як морально відповідальної особистості, Рада національностей НРУ з мовного питання залишалася провідником

відродження української мови, що було можливим лише за умови її статусу як єдиної державної. Він викривав гасло російсько-української двомовності як спробу використання наслідків попередньої політики у цьому питанні для витіснення української мови на периферію суспільного життя.

НРУ сприяв відродженню національних традицій та звичаїв, брав участь в організації визначення та відзначення національних дат і свят. Народний рух України обстоював право корінного народу зберігати на своїй етнічній території уклад життя, культуру, мову, самобутність, виступав за розвиток інших мов та культур людей усіх національностей, які населяють Україну. Він намагався впливати на владні структури, брав безпосередню участь у процесах державотворення.

Постійно займався і проблемою соціальної напруженості – загрози суспільству, демократії, незалежності, національній безпеці України.

28 грудня 1996 р. Центральний провід ухвалив обговорену на I конференції НРУ (14–15 грудня 1996 р.) програму боротьби з зубожінням, в основу якої лягли широке роздержавлення та приватна власність на землю.

У новій політичній ситуації, що складалася, Рух послідовно вів лінію на реформи, які мали забезпечити народovi добробут, активно виступав проти корумпованості, за рівність усіх громадян перед законом.

У 1998 р. на виборах Рух одержав 9,4 % голосів – 32 мандати у Верховній Раді XIV скликання.

Як динамічна політична організація Народний рух України намагався сприяти національному відродженню, побудові незалежної Української держави, основними пріоритетами якої були б патріотизм і демократія.

4. Профспілки незалежної України

Проголошення незалежної України, а згодом втрата Компартією монократичної влади спричинилися до великих перетворень у суспільно-політичному житті країни. Зміни відбувалися і в профспілковому русі, який набув нових ознак, передусім у низовій ланці – сферах виробництва і культури, де виникло багато автономних професійних спілок, що намагались організувати свою діяльність поза впливом колишнього центру (ВЦРПС).

Наймасовішою організацією стає Федерація профспілок України, яка об'єднала 21 млн членів, або 97% усіх працюючих, а також учнів, студентів. Загальна кількість трудових ресурсів України сягала 1995 р. 30 млн чоловік, але число зайнятих у народному господарстві скоротилося на 7 млн. Втрати профспілкового членства порівняно з попередніми роками, коли в профспілках були майже всі громадяни України, зумовлені не стільки переходом членів з ФПУ до інших спілок або виходом із профспілки, скільки зниженням загального рівня зайнятості і вимушеним виходом сотень тисяч трудівників зі сфери легальних трудових відносин. В окремі періоди протягом 1993–1995 рр. майже 21,2% працівників виробничої і невиробничої сфери перебували у «відпустках без відпускних». Взагалі ж в 1995 р. в Україні безробітням було охоплено 0,4% (за даними Верховної Ради України) економічно активного населення.

Отже, представляючи таку кількість об'єднаних трудящих, ФПУ могла б істотно впливати і формувати соціально-економічні процеси суверенної, демократичної України.

Однак з проголошенням незалежної України профспілковий рух пережив період внутрішніх чвар і реорганізацій. У результаті утворюються нові профспілки, які починають діяти автономно від ФПУ. Серед них – Незалежна профспілка гірників (НПП), Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ), Федерація профспілки працівників споживчої кооперації та інших форм вільного підприємництва, працівників Академії наук України, залізничного транспорту і транспортного будівництва «Солідарність» та ін.

Такі профспілкові об'єднання мали свої статuti й фінанси, керівні органи і провадили політику, що, як показав час, не завжди йшла на користь профспілковому руху, а також трудівникам.

Утворення альтернативних профспілок спочатку сприймалось як суспільно-політичне явище, покликане піднести профспілковий рух України на якісно новий щабель. Але лідери новоутворених профцентрів спрямували матеріальні та людські ресурси не на боротьбу за соціальні права трудівників, а на зведення особистих рахунків, амбіційних прагнень та розподіл майна, яке залишилося від колишньої Укрпрофради (адміністративні будівлі, санаторії та пансіонати, кошти від внесків тощо). Не гребували профлідери й благодійними пожертвами іноземних інвесторів, про що свідчили амбіційні звернення керівників НПП «Солідарність» до президента США та АФГ і КВП, а також боротьба

за фонд соцстраху тощо. Між ФПУ і деякими новоутвореними профспілками встановились нещирі відносини. Але нові профспілкові організації об'єднували мізерну кількість трудівників і тому значного впливу на соціально-політичну й економічну ситуацію в Україні не мали. Основною профспілковою організацією, з якою так-сяк рахувались урядові органи, була ФПУ. Проте навіть цьому примарному визнанню передувала напружена праця і боротьба на всіх напрямках профспілкової діяльності.

Активізація суспільно-політичного життя наприкінці 80 – на початку 90-х років, перехід країни до ринкової економіки дали в руки профспілок шанс відновити довіру мас.

У жовтні 1990 р. у Києві відбувся XV з'їзд профспілок України. Його делегати, що представляли 26 млн трудящих, обговорювали проблеми профруху, визначили стратегію і тактику дій у зв'язку з переходом до ринкових відносин.

Що стосується Укрпрофради, то вона, як зазначалося на з'їзді, виявилась не в змозі змінити методи роботи у перебудовний період і вичерпала кредит довіри трудівників України, передусім, за змістом діяльності. У резолюції записали: звіт Укрпрофради прийняти до відома і вважати її повноваження вичерпаними. Роботу визнати незадовільною.

З'їзд проголосив утворення Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ), обрав Раду Федерації.

Історичне значення для подальшого розвитку профруху в Україні мало статутне положення, що ФНПУ є незалежною в своїх діях від будь-яких державних господарських органів, партій, інших політичних і громадських об'єднань, їм не звітується, не контролюється. Вона утворена з метою об'єднання зусиль профспілок України на захист громадсько-політичних, економічних, соціальних, правових і духовних інтересів трудящих незалежно від їхнього походження, соціального стану, статі, раси, національності, мови, освіти, ставлення до релігії.

ФНП України з перших кроків доклала багато зусиль, щоб повернути втрачену довіру громадян. ФНПУ провела перевірку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС» серед працівників профспілкових органів України. Комісія вивчила документи, на підставі яких видано посвідчення 103 працівникам. При цьому було встановлено, що одержати посвідчення у 1990–1991 рр. згідно з діючими нормативами мали підстави лише 40 із 107 профспілкових працівників (37%).

Діям Ради Федерації, на відміну від колишньої Укрпрофради, надавалася широка гласність. З липня 1990 р. щотижня виходила «Профспілкova газета». Робота Ради, її президії, комісій висвітлювалась у засобах масової інформації. За пропозицією прес-центру профспілок президія ФНПУ у лютому 1991 р. ухвалила рішення про створення на громадських засадах інформаційного агентства – Профінформ України. Утворено видавництво профспілок України (Профвидав).

Згодом виявилось, що зростання активності ФНП України не всім до вподоби. Це стало очевидним на засіданнях Верховної Ради України. У депутатському корпусі, обраному в березні-квітні 1990 р., профспілки представляли лише три депутати – І. Г. Бойко, В. І. Дудченко та М. І. Під'яблонський. Ця обставина пояснювалась тим, що напередодні виборів профспілкові лідери України вдалися до тактики неучасті у виборах. Спочатку профспілки України позбавлялись законодавчої ініціативи, а 10 жовтня 1991 р. пленарне засідання четвертої сесії українського парламенту відхилило Закон про профспілки.

Більшість депутатів (в основному, господарників) пішли за директорським лобі, якому було не до вподоби зміцнення авторитету профспілок. Практична діяльність парламенту свідчила, що низка законів, ним прийнятих, мала антипрофспілкове забарвлення.

Антипрофспілкова політика уряду і парламенту спричинилася до руйнівних наслідків для організації і розвитку виробництва в Україні. Зокрема, занепадає охорона праці. Трудові колективи і їхнє керівництво, користуючись відсутністю контролю з боку держави і профспілок, усі кошти направляють на підвищення заробітної плати, ігноруючи відтворення засобів виробництва і охорону праці. Лише на підприємствах Держвуглепрому України в 1993 р. сталося 4774 нещасних випадки, з них 381 – смертельний, що відповідно на 36 і 13% більше, ніж у 1989 р. У промисловості України дедалі частіше керівники підприємств ігнорували норми охорони праці. Посилення влади директорів, з одного боку, та обмеження прав трудящих – з другого, сприяли значному зростанню звільнень працівників без згоди профспілки, необгрунтованим звинуваченням на адресу потерпілих від нещасних випадків.

За таких обставин єдиним і по-справжньому незалежним органом контролю залишалася технічна інспекція праці профспілки. У жовтні 1992 р. Верховна Рада України

ухвалила рішення передати протягом 1993 р. функції державного нагляду за охороною праці, здійснюваного профспілковою інспекцією, Держкомітетові України з питань нагляду за охороною праці. Відповідно було скорочено й асигнування з фонду держстраху. Як наслідок – кількість технічних інспекторів праці профспілки лише у вугільній промисловості України зменшилась удвічі. В інших сферах народного господарства України вже давно забули про таку категорію, як технічний інспектор з охорони праці.

Водночас Верховна Рада України в доповненнях до законів щодо адміністративної відповідальності за правопорушення запропонувала перевести технічну інспекцію праці профспілок до держструктур (Міністерства праці), тобто ліквідувати її як складову профспілок. Очевидно, що інспектори, перейшовши на держслужбу з відповідним забезпеченням (зарплата, статус, пільги), вже не зможуть виступати як об'єктивні арбітри у суперечці між потерпілими працівниками і власниками (державою), оскільки будуть службово і матеріально пов'язані з останньою.

Оскільки така політика не відповідає Статуту МОП, 1994 р. Президія ФПУ ухвалила низку типових положень з охорони праці на виробництві.

У трудових колективах на початку 90-х років прокотилася хвиля протестів проти зволікання Верховною Радою з прийняттям Закону про профспілки. До Ради ФНП надходили протести від трудящих Чорноморського суднобудівного заводу, суднобудівного заводу імені 61 комунара, «Зоря», заводу «Океан», а також від трудових колективів міст і сіл Миколаєва, Одеси, Вінниці, Знам'янки, Помошні, Розливу тощо.

Президія Ради ФНП зверталася до Верховної Ради із заявою-протестом, де висловлювався протест з приводу зволікання з прийняттям законів, які б зупинили подальше зuboжіння людей, проявів деякими депутатами зневаги до профспілок як демократичних об'єднань трудящих. У зверненні до первинних профспілкових організацій президія Ради ФНП закликала всіх її членів у разі невиконання урядом вимог оголосити загальноукраїнський страйк. Проте ФНП України далі письмових і усних заяв не пішла. Загальноукраїнський страйк було відкладено, а згодом урядові вдалося призупинити хвилю протесту.

21–28 листопада 1992 р. в Києві відбувся ІІ (позачерговий) з'їзд ФНП України, скликаний на вимогу більшості членів організацій у зв'язку з радикальними змінами в суспільстві (скасування однопартійності, докорінна перебудова вико-

навчої влади, впровадження економічних реформ), кризовою ситуацією у виробничій сфері. Його метою був перегляд стратегії і тактики дій профспілок за нових умов. На з'їзді ухвалено Програму профоб'єднання, затверджено Статут. З'їзд визначив, що становлення нової державності в Україні, консолідація всіх сил суспільства на подолання кризи в економіці є можливою лише після визнання профспілок представниками інтересів трудящих, за умови державної підтримки соціального партнерства на всіх рівнях, коли профспілки справді стануть конструктивною цивілізованою опозицією владним структурам і управлінню.

Однак Верховна Рада наступала на профспілки та їхні права захисту інтересів трудівників. У профспілок відібрали право контролю за виконанням колективних угод, участі в нормуванні праці та зарплати, нагляду за безпекою праці тощо. У статтях Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», прийнятому парламентом, профспілки позбавлені можливості обстоювати вимоги своїх членів з трудових і соціально-економічних питань, права оголошення страйку тощо.

З'їзд оцінив такі акції як антипрофспілкові, звернувся до Верховної Ради з пропозицією переглянути деякі прийняті раніше законодавчі акти і внести відповідні зміни до них. У разі ігнорування поставлених питань у профспілок лишається право звернутися до своїх членів із закликом включитися в акцію дострокового розпуску Верховної Ради та до Міжнародного центру профспілкових прав з приводу розгорнутого наступу парламенту на права трудівників України.

З'їзд перейменував Раду Федерації незалежних профспілок України на Федерацію профспілок України. Ухвалено рішення про створення нового органу – Конгресу, засідання якого відбуватимуться щорічно. До його складу входитимуть по десять представників від кожного членського об'єднання. Між з'їздом і конгресами функціонуватиме президія Федерації.

На з'їзді на альтернативній основі з шести претендентів обрали голову Федерації профспілок України. Ним став Олександр Стоян, який до цього працював старшим консультантом служби Президента України у зв'язках з політичними партіями, громадськими організаціями і рухами.

У січні 1993 р. відбувся I Конгрес ФПУ.

Реорганізації в керівних ланках ФПУ, а також у тактиці дали змогу дещо зменшити конфронтацію, що існувала між парламентом і урядом. Напередодні Першотравня 1993 р.

після дебатів, що тривали майже три місяці, підписано Генеральну тарифну угоду між Кабінетом Міністрів України і профспілковими об'єднаннями, якою передбачався захист соціально-економічних і трудових інтересів населення України. Проте, ще не встигли громадяни України ознайомитись із цим документом, як нове обвальне зростання цін на продукти харчування і товари широкого вжитку, а також загальний страйк шахтарів Донбасу звели зусилля нанівець. ФПУ виступила із заявою, в якій перед владними структурами ставились вимоги політичного та економічного характеру:

1. Терміново створити при Президентові України повноважну комісію для ведення переговорів з вирішення соціально-економічних вимог профспілок.

2. Сесії Верховної Ради України негайно прийняти рішення про дострокові вибори до Верховної Ради та місцевих Рад восени 1993 р.

3. Водночас із виборами депутатів до Верховної Ради провести референдум про довіру Президентові України. Винести на референдум також питання про суспільний лад та державний устрій України.

Протести, страйки, що прокотилися Україною, примусили законодавчу владу піти на проведення дострокових виборів до Верховної Ради України. ФПУ брала активну участь у проведенні виборчої кампанії до вищого органу влади України. Зокрема, в процесі виборчої кампанії та безпосередньо у виборах народних депутатів до Верховної Ради профспілковими організаціями підтримано 240 кандидатів, серед них – 129 профспілкових працівників. У результаті виборів до нового парламенту обрано шість профспілкових працівників, а також понад 40 чоловік, які стояли на передвиборчій платформі ФПУ. Першою законодавчою ініціативою профспілок України було прийняття закону про зняття податку на додаткову вартість з дитячих путівок.

У Києві 29–30 червня 1994 р. відбувся III Конгрес ФПУ, який ухвалив рішення про вступ до Загальної конфедерації профспілок (ЗКП – міжнародний профцентр, який утворився 1992 р. в результаті реорганізації ВЦРПС і 1995 р. вже об'єднував десять профцентрів СНД, у яких нараховувалось близько 100 млн членів) та інші документи щодо тактики у наступний період.

На IV Конгресі ФПУ в квітні 1995 р. постало питання про соціальну спрямованість економічних реформ в Україні та позицію ФПУ. Відзначалося, що економічні реформи уряду проводяться без адекватних заходів соціального захисту на-

селення, забезпечення з боку держави конституційних прав громадян на працю, відпочинок, належну охорону здоров'я, житло, матеріальне забезпечення по старості. Відбувається обвальне падіння життєвого рівня громадян України, і черговий раз ФПУ, а також інші профоб'єднання України обмежуються зверненнями і попередженнями до владних структур.

У січні 1997 р. відбувся черговий конгрес профспілок. Знову йшлося про те, що держава не здійснює необхідних кроків у питаннях соціального захисту трудівників.

Отже, після проголошення Україною незалежності на суспільно-політичну арену вийшла нова суспільна сила – незалежні профспілки. Їхнє формування відбувалося у болісному самоочищенні, руйнуванні старого й об'єднанні, консолідації зі структурами, що організаційно не входили до ФНПУ – робітничими рухами. Однак незалежні профспілки подекуди не стали на шлях здійснення головного свого завдання – захисту в органах державної влади, господарських, громадсько-політичних та інших структурах соціально-економічних, правових, духовних інтересів і потреб трудящих, а розпочали безперспективні міжспілкові чвари за майно, кошти, владу. Профспілковий рух не вийшов зі стану глибокої кризи. Частина так званих незалежних профспілок спирається не тільки на власні статутні норми, а й істотну допомогу з-поза меж України, що є незаконним. Радикалізм деяких профспілок – це не стільки турбота про відповідні галузі, добробут людей, які працюють у них, скільки форма політичного розв'язання своїх проблем.

5. Страйковий рух

У колишній Російській імперії страйки були ефективним засобом, за допомогою якого робітники і селяни обстоювали свої економічні права у підприємців та поміщиків, царської адміністрації.

Перспективи оновлення суспільства, що відкрилися в другій половині 80-х років, містили в собі можливість для відродження демократичних перетворень. Однак обвальне падіння життєвого рівня трудівників колишнього СРСР змусило їх взятися після 70-річної перерви до могутньої і грізної зброї – страйків.

В Україні страйковий рух з'явився в липні 1989 р. на вугільних шахтах Донбасу. Соціальний вибух у цьому регіоні визрівав давно. Адже із 278 діючих вуглевидобувних під-

приємств 228 шахт працювали без реконструкції понад 20 років, хоча згідно з нормативами, термін оновлення основних фондів не повинен перевищувати 14–16 років. До того ж вугільні родовища в Україні згідно зі світовою кваліфікацією належать до групи «С», що характеризується найскладнішими гірничо-геологічними умовами. Три чверті шахт належать до надто газонебезпечних. Понад 60% шахт працюють на глибині майже 700 м, а на 38 шахтах досягли позначок 1000–1300 м. На освоєних глибинах температура гірничих порід сягає 45–52°C. Якщо додати до природних умов систематичні затримки заробітної платні, то буде зрозуміло, чому саме в шахтарському середовищі виникла хвиля страйкових виступів.

Страйкуючим шахтарям і студентам вдалось навіть примусити уряд В. Масола піти у відставку, а відомствам вирішити деякі нагальні й гострі проблеми шахтарів, з якими зволікали роками і десятиріччями. Однак, коли страйки вийшли з-під контролю самих шахтарів, вони набули руйнівного характеру. З'явилась реальна загроза неконтрольованої страйкової стихії, перетворення страйкового руху на гальмо оновлення українського суспільства.

Бурхливі події кінця 80-х – початку 90-х років змусили уряд України вивчати причини страйкового руху. На сесії Верховної Ради України 29 жовтня 1992 р. було розглянуто в другому читанні проект закону України «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів)», де було зроблено спробу закласти правову базу страйкового руху та легалізувати такий важливий інструмент захисту приватного власника, як локаут. Обговорення проекту закону показало, що цей документ потребує доопрацювання. 24 листопада узгоджувальна комісія з доопрацювання проекту закону визнала недоцільним його прийняття до затвердження закону про колективні договори. Для цього створено спеціальний орган – Національну раду соціального партнерства (НРСП). Проаналізувавши причини страйкового руху, НРСР дійшла висновку, що у демократичних країнах, до яких належить Україна, страйк був і залишається одним з головних захисників як найманих працівників на приватних підприємствах, так і службовців на державних підприємствах. Водночас страйк є також дієвим засобом розв'язання соціально-трудових конфліктів. Засадничим у цій справі має бути Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Згідно з пунктом «д» статті 1, держави, які беруть участь у цьому пакті, зобов'язуються забезпечити право

на страйки, але «за умов їх здійснення відповідно до законів даної держави».

Необхідно підкреслити, що Україна має свій закон «Про колективні договори та угоди» від 1 липня 1993 р. й кілька нормативних актів цього ж спрямування. Проте ефективного механізму регулювання соціально-трудова конфліктів ще не опрацьовано, він не відповідає змінам, що відбулися після проголошення незалежності України у системі соціально-трудова відносин. Відставання це пояснювалось тим, що не всі у владних структурах були готовими до розв'язання назрілих проблем, а також відсутністю правового поля.

Однак обвальне падіння життєвого рівня, що відбувалося в Україні протягом кінця 80-х – початку 90-х років змушує вдатися до страйків нові загони робітників текстильників, транспортників, працівників освіти, медичної допомоги і навіть адвокатів. Вимоги страйкуючих на початку 90-х років відрізнялись тим, що вони мали переважно економічну спрямованість. Спільним було те, що страйки віддзеркалювали крайню напруженість соціально-економічного становища трудівників.

Насиченість індустріального Донбасу робітництвом зумовило те, що цей регіон був генератором страйкового руху, в наступні роки до нього підключаються три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, трудові колективи деяких підприємств Києва. Про суспільну активність робітників України свідчать наведені нижче узагальнюючі статистичні дані.

Найчисельнішими були страйкові виступи у 1989 р. – 293 тис. Протягом наступних років – 130–180 тис. чоловік, а вже у 1993 р. хвиля протесту знову піднімається – 260,3 тис. чоловік. Щодо інтенсивності страйкового руху (середнє число днів участі у страйку на одного учасника), то у 1989 р. в Україні вона становила 3,3 дні, 1990 р. – 1 день, 1991 р. – 10,6 дні, 1992 р. – 4,8 дні, 1993 р. – 10,6 дні. Можна вважати, що втрати робочого часу у попередні роки були значно більшими, ніж пізніше. Важливо підкреслити, що коли страйковий рух у Європі, а також США, Японії скорочується, то в Україні зростає.

Страйковий рух можна поділити на два періоди – до розпаду СРСР і після нього. Відчутним поштовхом для цього стали проведення «шокової терапії» з січня 1992 р. до жовтня 1994 р., інфляція, гіперінфляція, різке зменшення реальної заробітної платні і доходів населення.

У процесі страйкової боротьби досвід трудівників збагатився такими формами угод, як консенсус, компроміс, при-

мирна процедура тощо. Вчорашній керівник підприємства («червоний» директор) з чітко окресленими функціями перетворився на роботодавця, а до поняття «робітник» дедалі частіше додається «найманий».

Щодо причин страйкових заворушень в Україні, то, поперше, це різке зменшення зарплатні, падіння життєвого рівня; по-друге, порушення співвідношення між галузями у сфері оплати праці, оподаткування і регулювання фондів споживання; по-третє, фактична втрата державою контролю за регулюванням співвідношення між рівнем зарплатні й цінь; по-четверте, масове приховане безробіття, коли людей відправляють у відпустку з дозволу адміністрації без грошового утримання, що не включається у трудовий стаж, лікарняний не сплачується. Переростання трудових конфліктів у страйки служить відсутність правової бази, інституту посередництва, служби примирення, трудового арбітражу.

6. Жіночий рух

У незалежній Україні з розвитком демократії все більшої активності (як в цілому у світі наприкінці ХХ ст.) набуває жіночий рух.

Незалежний жіночий рух в Україні почав відроджуватися з метою розв'язання жіночих проблем. Адже з переходом до нових соціально-економічних відносин загострилися суперечності між правом жінки на рівність у суспільстві, виробничій діяльності, у сім'ї та його реальним здійсненням.

Активність українського жіноцтва посилилася у зв'язку з розвитком громадсько-політичних рухів, зокрема, Народного руху України. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років жінки України відновлюють створені раніше жіночі організації, що припинили свою діяльність за тоталітаризму. Було знову зорганізовано «Союз українок», «Жіночу громаду», утворено «Спілку жінок України». У 1996 р. в країні функціонувало понад 70 неурядових жіночих організацій.

Відомою є істина, що рівень цивілізації будь-якої нації, народу визначається багатьма чинниками, у тому числі становищем у ній жінки. У суспільстві, де у владних структурах домінують чоловіки, потреба жінки впливати на прийняття рішень, розв'язання складних проблем на державному та місцевому рівнях є життєво необхідною.

Соціально-економічне та морально-психологічне становище жінки в Україні через кризовий стан української економіки, катастрофічну ситуацію у навколишньому при-

родному середовищі, низький рівень розвитку медичної та соціально-побутової інфраструктури держави, статеву дискримінацію є надзвичайно складним.

Жінки України зазнають дискримінації в політичній сфері. У Верховній Раді України XIV скликання всього 4% депутатів-жінок (16 осіб), у місцевих радах – 7%. Враховуючи, що жінки становлять більшість населення нашої держави (54%), ці цифри вражають своєю мізерністю. Тимчасом як у країнах світу жінка є кожним восьмим парламентарієм. Надзвичайно мала частка жінок у місцевих і вищих органах управління державної влади України. В 1995 р. серед перших осіб у керівництві вони становили 5,1%.

У зв'язку з переходом до ринкових відносин, постійна реорганізація виробництва передусім позначається на жінках: їх витісняють з виробничої сфери, вони зазнають дискримінації на ринку праці. За станом на 1 серпня 1996 р. службою зайнятості зареєстровано 265 747 безробітних та звільнених працівників, 68% яких – жінки. Наявною є нерівність в оплаті праці чоловіків і жінок. Згідно з даними соціологічних досліджень, середній розмір зарплати жінок 1991 р. становив 73% середньої зарплати чоловіків. За умов переходу до ринкової економіки розрив між рівнем заробітної плати чоловіків та жінок різко збільшився. Існує прихована експлуатація жінок.

Дуже скрутна для жінок ситуація склалася у соціальній сфері. 4,2 млн жінок змушені виконувати фізично тяжку, шкідливу для здоров'я роботу. Рівень материнської смертності на 100 тис. пологів становить в Україні 33 порівняно з 9 і 7 – у країнах Європейської Співдружності і Скандинавії. Різких змін з кінця 1991 р. зазнала народжуваність. Зокрема, традиція багатодітності як масове явище безповоротно втрачена.

Таким чином, становище жінок України за останні роки за всіма показниками погіршилося. Й лише за одним – кількістю та рівнем освіти – жінки України, як і раніше, продовжують випереджати чоловіків.

Як бачимо, причини активізації жіночого руху криються у ході соціально-політичних перетворень на шляху до ринкової економіки. Відновлення неурядових жіночих організацій є своєрідним підсумком соціально-політичних змін за останні роки. Жіночий рух відбиває різноманітність поглядів, соціальних процесів в українському суспільстві.

Метою діяльності добровільної громадсько-просвітницької позапартійної і позаконфесійної патріотичної організації «Союз українок», відновленої в грудні 1991 р., стало

відродження демократичного жіночого руху, спрямування творчих сил українського жіноцтва на утвердження в суспільстві національних святинь та ідеалів, духовної культури українського народу, виховання нової генерації української молоді, здатної будувати правову демократичну державу. Стоячи на національних позиціях, «Союз українок» залучає жінок до громадської активності, допомагає у поліпшенні умов праці і здоров'я, вихованні дітей.

«Союз українок» активно співпрацює зі світовою Федерацією українських жіночих організацій, у липні 1993 р. вони спільно провели Міжнародну конференцію «Українка і демократія», на якій було проаналізовано становище жінки у посткомуністичній Україні та розглянуто комплекс актуальних проблем жіноцтва. У 1994 р. «Союз українок» відзначив 110-річчя Міжнародного жіночого руху. Подальшому розвитку жіночого руху сприяла проведена 1995 р. організацією конференція та низка масових заходів. У зв'язку з ускладненням економічної ситуації в більшості філій «Союзу українок» створено секції соціальної допомоги дітям-сиротам, убогим і немічним.

Відновившись у 1992 р., добровільною, самостійною, незалежною всеукраїнською, а з 1993 р. – міжнародною громадською організацією стала «Жіноча громада», що після 50-річної перерви спершу відродилася як «Жіноча громада Руху». До програми «Відродження культури і будівництво незалежної України» «Жіноча громада» згодом додала гасло «Від добробуту кожної родини – до добробуту Української держави». «Жіноча громада» – організація різнонаціонального характеру – має 67 осередків в усіх областях України, а також у державах Європи, Північної Америки та Австралії. Головне її завдання – пропаганда і розвиток ідей подолання дискримінації жінок у суспільстві, поліпшення їхнього становища, виховання громадських і державних лідерів-жінок, пробудження та заохочення до громадської активності, турбота про добробут і побутові зручності сім'ї як матеріальної основи духовного й культурного розвитку жінок. У 1993 р. «Жіноча громада» створила Жіночу академію, організувала проведення циклу лекцій з політології, економіки, культури та історії жіночого руху в Україні й світі. Відбулася міжнародна конференція «Жінка у державотворенні». У червні 1995 р. «Жіноча громада» організувала й провела науково-практичну конференцію «Жінка і демократія». «Жіноча громада» бере активну участь у реалізації програм ООН «Жінка в розвитку».

«Жіноча громада» здійснює масштабні заходи щодо допомоги бідним і знедоленим, дітям-сиротам і багатодітним сім'ям, оздоровлення дітей Чорнобильської зони в Україні та за її межами: організовує безкоштовні їдальні для старих і немічних, надає стипендії талановитій творчій молоді, реалізує програми зайнятості жінок за умов переходу до ринку тощо.

Основними статутними завданнями «Спілки жінок України» – неурядової громадської жіночої організації – є соціальний захист жінок, дітей, родин в умовах переходу до ринкових відносин, а також досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах політичного, економічного, соціального життя держави. «Спілка жінок України» до 1991 р. була республіканським підрозділом Комітету радянських жінок, а після проголошення незалежності України стала самостійною організацією. «Спілка» провела міжнародні науково-практичні конференції – «Жіночий рух в Україні: Історія і сучасність» (жовтень 1994 р.) та «Жінки України: сучасність і перспективи» (червень 1995 р.).

Для розвитку жіночого бізнесу «Спілка жінок України» створила асоціацію «Калина», разом з фірмою «Зоря» на Київщині – спільне підприємство з переробки сільськогосподарської продукції. При організації діє Навчальний центр малого бізнесу.

Прогресивні традиції українського жіночого руху, спрямовані на утвердження в суспільстві демократичних ідеалів, національної свідомості, фактичної рівноправності жінок і чоловіків, розвиває Всеукраїнське жіноче товариство ім. Олени Теліги – громадська культурно-просвітницька добродійна організація, утворена 1994 р. У складі товариства – Юнацька ліга (дівчата віком до 18 років), а також асоційований член – Ліга «Матері і сестри – воїнам України».

У жовтні 1994 р. товариство організувало й провело всеукраїнську конференцію «Від емансипації – до фемінізму». У квітні 1995 р. спільно з Національним комітетом з підготовки до IV Всесвітньої конференції жінок під егідою ООН зарубіжними організаціями товариство провело Всесвітній семінар з проблем самопомоги жінок перехідних суспільств, у якому взяли участь жінки 18 країн світу.

Плідною є його видавнича діяльність: осередок в Ужгороді видав журнал «Краянка», в серії «Бібліотека «Краянки» – книжки С. Малильо «Іди і вір», Є. Степанович «Українська кухня в піст» та ін.

Члени «Ліги українських жінок», заснованої ОУН, брали участь у передвиборній кампанії 1994 р., розповсюджували дитячу літературу, влаштовували народні свята по селах з вивченням колядок та щедрівок тощо. Ця жіноча організація започаткувала акцію «Діти: Україна – Схід». Під час шкільних канікул учні зі східних регіонів відвідували Західну Україну. Ліга сприяла відкриттю у східних областях українських шкіл тощо.

Правозахисний характер має міжнародна неурядова асоціація «Надія», головне завдання якої полягає в об'єднанні всіх жінок незалежно від національності, професії, релігійних переконань. У 1994 р. асоціація провела міжнародну неурядову конференцію з питань освіти жінок у галузі прав людини і проблем сім'ї.

Головними цілями діяльності «Української християнської партії жінок» є боротьба за фізичне й духовне відродження українського народу, реальну рівноправність жінки, будівництво суверенної України. Ця організація, зосереджуючи увагу на моральних проблемах, має переважно релігійний характер.

«Організація солдатських матерів» головною метою вважає боротьбу з «нестатутними» стосунками, насильством у війську. Учасники цієї організації змогли домогтися офіційного представництва в штабі Збройних сил України. До організації звертаються солдати, які зазнали утисків, насильства на службі.

Активно діють організації Ліга «Матері і сестри – воїнам України», «Всеукраїнська федерація багатодітних матерів» та ін. Організація жінок «Мама-86» допомагає дітям, потерпілим від Чорнобильської катастрофи. Благородну справу допомоги літнім людям виконує Організація єврейських жінок «Рахамим». Організація ділових жінок основним у своїй діяльності вважає економічне виживання сімей.

Крім згаданих вище організацій, які представляють основні напрями жіночої громадської активності, дістали велике поширення жіночі об'єднання за професійною ознакою, як, наприклад, «Українське відділення міжнародної асоціації жінок-кінематографістів», елітний жіночий клуб «КОД» («Клуб оденських дам»), який об'єднує жінок-директорів великих підприємств та організацій, а також відомих діячок культури, медицини й архітектури.

Якщо у недавньому минулому наші жінки мали лише одну можливість солідаризуватися зі своїми однодумцями – вступити до жіночої ради, – то нині в Україні активно фор-

муються і діють недержавні жіночі об'єднання, серед форм їхньої діяльності – статистичні та соціологічні дослідження, створення жіночих гімназій та навчальних курсів з жіночої проблематики, добродійні заходи на користь незаможних жінок та їхніх сімей, допомога солдатським і багатодітним матерям, жінкам-інвалідам тощо.

Жіночі організації прагнуть впливати на соціально-політичне життя в країні, здійснювати політичні акції. З метою створення реальних рівних можливостей в економічній діяльності у 1994 р. група активних жінок організувала Асоціацію «Жінки. Економіка. Безробіття. Ринок», на базі якої створили Інформаційно-консультативний центр для здійснення інформаційного зв'язку між жіночими організаціями України. Центр працює над реалізацією програми з координації та узагальнення результатів діяльності різних жіночих недержавних організацій і груп в Україні.

З 1993 р. в Україні діє жіночий правозахисний центр на базі Всеукраїнського комітету охорони прав людини.

Оцінюючи ситуацію, що склалася в державі з жіночого питання, група депутатів Верховної Ради України ініціювала перед урядом створення Національного комітету з питань жінок, сім'ї, дітей та демографічної політики. Порятунком дітей жінки-політики назвали найважливішою справою.

Комітет у справах жінок, материнства та дитинства при Президентові України було створено 8 квітня 1995 р. У його складі функціонують управління охорони здоров'я жінок, материнства і дитинства, з питань освіти, науки, культури та духовності, планування та розвитку сім'ї, демографічної політики та духовності, досліджень, регіональної політики, міжнародних зв'язків тощо. Цей акт без перебільшення можна назвати перемогою жіночого руху в Україні, бо свята справа захисту дітей об'єднала жінок, відкинувши все, що їх роз'єднує, у тому числі й політичні амбіції. Комітет у 1995 р. став активним учасником діяльності Комісії НАТО «За мир та безпеку в Європі», європейського форуму «Чоловік і жінка» в Словенії, IV Всесвітньої конференції жінок у Пекіні, брав безпосередню участь у підготовці державних програм «Діти України» та «Планування сім'ї». За активну всебічну гуманістичну діяльність голову Комітету з питань жінок, материнства та дитинства при Президентові України О. Крандакову Фонд Добра визнав жінкою 1995 року, проголошеного «Роком жінки».

Лідери інших активних українських жіночих організацій взяли участь у перших парламентських слуханнях 12

липня 1995 р. з питання реалізації в Україні Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», організованих народним депутатом України Н. Карпачовою. Цією акцією вперше у Верховній Раді України порушувалися такі питання становища жінок, як їхня нижча заробітна плата, вищий рівень безробіття, низька чисельність жінок у складі уряду, відсутність програм для жертв домашнього насилля та інші соціальні проблеми. Міністерству юстиції України було запропоновано здійснювати постійний контроль за дотриманням міжнародних стандартів прав жінок у національному законодавстві та підзаконних нормативних актах.

Подальше загострення кризи в країні посилює активізацію усіх форм жіночого руху. Проте у жіночому русі поряд з позитивними чітко простежуються і негативні тенденції. Однією з них є спроба перетворити жіноче питання на «окрему жіночу політику». Об'єднаного неформального феміністичного руху в Україні досі немає. Окремі ж жіночі організації часто не сприймаються у суспільстві, вони політично і юридично безправні.

Державні органи та громадськість все ще перебувають під владою усталених положень, що політика не є жіночим ділом, а управління громадськими справами належить лише до компетенції чоловіків.

Однак слід підкреслити, що проблема об'єднаного жіночого руху є надзвичайно складною. З одного боку, зрозуміло, що таке об'єднання необхідне, з другого – воно може бути передчасним за умов, коли ще триває формування жіночих організацій, вироблення їхніх платформ, тобто засад жіночого руху України. Деякі кроки на шляху до об'єднання було зроблено «Жіночою громадою», яка ініціювала, організувала й провела у лютому 1994 р. Перший всеукраїнський з'їзд жіночих організацій України, який виробив принципи будови виборчих програм жінок – кандидатів у депутати до Верховної Ради. За ініціативою «Жіночої громади» було створено передвиборний блок «Жіноча Рада України», до складу якого увійшли понад десять громадських організацій для участі в парламентських виборах 1994 р. Представництво жінок, таким чином, було збільшено на три місця.

Цілеспрямованими, активними діями жіночі організації добилися значних зрушень у ставленні до феміністичної проблеми. Вони домоглися створення Сектора жінок, сім'ї, материнства і дитинства при Кабінеті Міністрів України. У ст. 24 прийнятої 1996 р. Конституції України стверджується: «Рів-

ність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства...».

7. Молодіжна державна політика

Протягом значного часу молодіжна політика в Україні формувалася і втілювалася у життя як політика комуністичного виховання, а не створення дієвих чинників для участі молоді у суспільно-політичних реаліях. Така політика не витримала випробування життям.

Принциповою відмінністю молодіжної політики незалежної Української держави є не формування «всебічно розвинутої особи», а створення реальних умов, що сприяли б розвитку впевненості в завтрашньому дні, творчості молодих людей, їхнього самовдосконалення і самореалізації.

На початку 90-х років змінилося соціальне обличчя молоді, її місце і роль в українському суспільстві. Відчутно збільшилася кількість чинників, під впливом яких формується молода особа. Це – сім'я, школа, позанавчальні інституції, організаційні об'єднання молоді, повсякденне буття.

У справді демократичному суспільстві молодіжна політика є одним з головних напрямів функціонування державних структур. Саме ці органи повинні дбати про створення умов і соціальних гарантій становлення та розвитку молоді.

Йдеться не про постійне втручання держави в молодіжну політику партій, профспілок тощо, а про визначення пріоритетних напрямів у цій галузі, про законотворчу діяльність, створення відповідних структур, що займаються практичною реалізацією молодіжної політики; йдеться про підтримку молодіжних ініціатив, забезпечення соціального захисту найбільш вразливих груп молоді.

У суспільстві за кризових обставин молоде покоління раніше за інші соціальні групи опиняється у важкому стані, відокремлюється не лише від держави, а й від усього суспільства. В Українській державі ключовими чинниками такого відчуження є безробіття, соціальна незахищеність; прагнення до самореалізації і водночас нігілізм, відсутність

інтересу до суспільного життя; криза свідомості, відрив від національних традицій; значною мірою втрата моральних координат взагалі.

Кількість молоді у віці 16–29 років в Україні сягає понад 10 млн. У 1985–1995 рр. питома вага молоді стосовно всього населення України скоротилася з 22,2% до 19,7%. Якщо в 1983 р. молодь становила 31,9% загальної кількості працюючих в усіх галузях народного господарства, то в 1987 р. – 30,2%, а в середині 90-х років – 28%. Концепція соціально-економічної політики щодо молоді тривалий час будувалася виключно на пріоритеті виховної діяльності, одностороннього впливу на неї. За умов динамічних ринкових трансформацій, галопуючого підвищення цін, інфляції молода людина опинилася серед недостатньо захищених категорій населення.

Зарплата молодих робітників становить приблизно 60% її середнього рівня у промисловості і вдвічі нижче за мінімальний споживчий бюджет для юнаків і дівчат. Водночас потреба самовизначення, необхідність створити сім'ю і виховувати дітей спонукає молодь критично ставитись до соціально-економічних, навіть політичних змін, що відбуваються у суспільстві.

За існуючих економічних умов прикра перспектива поповнити загін безробітних має насамперед молодь. Статистичні дослідження переконують, що найбільше побоюються стати безробітними спеціалісти з вищою освітою, які працюють у виробничій галузі (49%).

В Україні 49,8% населення у віці 16–29 років – це жінки. За 1985–1995 рр. питома вага молоді в Україні зменшилася, причому серед чоловіків – на 2,1%, а серед жінок – на 2,5% у порівнянні з 1980 р. З 10 млн 16–29-річних 7,3 млн – це жителі міста. Серед них останнім часом кількість молоді зменшилася і має подальшу тенденцію до зниження. Молоді жінки становлять більше 50% серед своєї вікової маси в місті і менше 50% – у сільській місцевості.

Надзвичайно несприятливою для України є ситуація стосовно сім'ї та шлюбу. Перманентно погіршується добробут молодої сім'ї, істотно зменшується народжуваність, зростає смертність. Так, лише у 1991 р. відбулося зменшення населення України на 34,9 тис. Близько 40% розлучень зафіксовано при тривалості шлюбу до п'яти років, що також не сприяє дітонародженню і у майбутньому викликатиме проблему трудових ресурсів. Збільшується кількість неповних сімей. Цей показник збільшився з 12,8% у 1979 р. до 15,2% у 1992 р.

Якщо до цього додати постійне зростання цін на дитячі товари і харчування, путівки до таборів відпочинку, незадовільний стан охорони здоров'я дітей, то стає цілком зрозумілим, що під загрозою не тільки життя цілого покоління, а загалом весь генофонд нації.

Нерозв'язаність житлової проблеми в Україні найбільш негативно позначається на житлових умовах молодих сімей. Реалії такі, що більшість сімей отримує окремі квартири вже за межею молодіжного віку. На момент реєстрації шлюбу власне житло у 1993 р. мали лише близько 12% молодих сімей, дві третини жили з батьками, інші – в гуртожитках або наймали житло. У першій половині 90-х років, особливо в містах, спільне проживання кількох сімей в одній квартирі стає джерелом психологічної напруги і не сприяє стабільності шлюбу, поліпшенню дітонароджуваності.

Рішучі зміни в молодіжному середовищі сталися у зв'язку з проголошенням Верховною Радою Акта про державну незалежність України та проведенням 1 грудня 1991 р. референдуму, що підтвердив це рішення. Майже всі молодіжні організації проголосили, що після того, як Україна виборола незалежність, вони переходять зі стану опозиції до конструктивної співпраці з урядом, парламентом.

1992 р. Верховною Радою України приймаються Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», а також ряд інших законодавчих актів та постанов уряду з питань молоді і спорту, інших проблем, що стосуються молоді.

У Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», ухваленій Верховною Радою 15 грудня 1992 р., зазначено, що державна молодіжна політика має за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах незалежної Української держави.

Державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 15 до 28 років, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян.

На початку 90-х років в Україні почали формуватися організаційні структури, покликані втілювати молодіжну політику в життя. Постановою Кабміну від 3 жовтня 1991 р. (№ 242) створюється Міністерство України у справах молоді і спорту. Серед покладених на нього завдань була також розробка пропозицій щодо формування державної політики у вирішенні проблем молоді, піднесення фізичної культури і спорту, прогнозування і забезпечення комплексного розвитку цих сфер. Міністерству доручається також створення соціальних служб для молоді, розробка комплексних і цільових програм з питань молоді, фізичної культури і спорту тощо.

Міністерство України у справах молоді і спорту в першій половині 90-х років частково профінансувало деякі програми та заходи молодіжних об'єднань.

З метою зміцнення та консолідації молодіжного руху в Україні за активної участі Комісії Верховної Ради у справах молоді та Міністерства України у справах молоді та спорту у середині 90-х років проведено кілька конгресів молодих політиків України, «круглих столів» та зустрічей представників молодіжних об'єднань.

З метою вдосконалення структури управління економікою та соціальною сферою, оптимізації функціонування управлінських ланок 26 липня 1996 р. указом Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» на базі Міністерства України у справах молоді і спорту, Комітету у справах неповнолітніх Кабміну України, Комітету у справах жінок, материнства і дитинства в незалежній Україні створюється Міністерство у справах сім'ї та молоді. Проблеми ж розвитку спорту віднесені до компетенції Держкомітету України з фізичної культури і спорту.

Становлення Української держави, безумовно, вимагає якісно нового підходу до вирішення проблем молоді. До принципів завдань молодіжної політики належать такі: створення певних стартових умов для молоді; реалізація життєвих проблем молоді людини не за рахунок інших соціальних груп населення; координація зусиль усіх державних структур, різноманітних соціальних інституцій суспільства щодо забезпечення умов для самореалізації молоді; соціальна турбота за ті категорії молоді, які не в змозі самостійно вирішувати власні проблеми.

Головними чинниками, що забезпечують молодіжну політику, є законодавча і виконавча влада, а також молодіжний рух.

Підкреслимо, що ефективна реалізація молодіжної державної політики можлива лише за умов, коли активними суб'єктами такої політики є сама молодь, її організаційні об'єднання.

Своєрідними перепонами, що ускладнюють реалізацію молодіжної державної політики в Україні, є гострий дефіцит матеріальних ресурсів держави, що мають забезпечувати вирішення проблем молоді; катастрофічне зниження життєвого рівня; значне послаблення авторитету державних структур, політичних об'єднань у молодіжному середовищі; відсутність дієвого молодіжного руху та його організаційних ланок.

РОЗДІЛ 16 | НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ДУХОВНІСТЬ НАРОДУ

1. Соціально-демографічне становище українців

Розглядаючи соціально-демографічне становище української людності, писатимемо не лише про етнічні землі в межах сучасної України, але й про Східну і Західну діаспору.

Звичайно, відмінності у розвитку Західної і Східної України спричинили деякі історичні, конфесійні та культурні особливості даних регіонів. Водночас було б помилково вважати, ніби регіональні різниці включають різне розуміння національної незалежності. Якби було так, то українська держава, навіть ще недостатньо зріла, уже б розпалася. Зрештою, не було б і тих 90,32% «так» на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., а ще повсюдного прагнення до відновлення історичної пам'яті. Щодо «розчинення» українців ряду областей іноетнічним населенням, то його неухильно провадила імперська влада, починаючи із XVIII ст., в XIX ст., в процесі індустріалізації Донбасу й Нижньої Наддніпрянини. Переселенці з Росії осідали переважно в містах і промислових селищах, перетворюючи їх на російськомовні. Українська мова витіснялася, робилася непрестижною: державну службу, навчання, освіту тощо заповонила російська. Подібне явище за незалежності також мало місце, а в окремих регіонах воно набрало не менших масштабів, ніж це було в колишньому СРСР.

По суті, більшовики в своїй стратегії й тактиці національної політики сприяли русифікації українського народу і постійно протиставляли одні регіони іншим: Схід і Південь як «свідомо-пролетарські» – решті як селянським обмеженим, Захід як «націоналістичний» – Сходові як «інтернаціоналістичному».

Підриву української єдності слугувала ще одна теза: мовляв, існує «ментальна відчуженість» між Сходом і Заходом України. Таке формулювання проблеми українцям нав'язується давно. Навіть прийнявши ментальність як певну уза-

гальнючу категорію на ознаку національної духовності, навряд чи вдасться знайти серед розбіжностей західного й східного українства такі, що робили б їх чужими один одному (а саме в цьому сенс «ментальної відчуженості»).

Звичайно, відмінності певні є, але не антагоністичні. Як показали перші роки державної незалежності, в Україні не вирішено проблеми міжнаціональної злагоди, особливо відчутними ці питання є в Республіці Крим.

Все це дає підстави вважати, що процес національно-культурного відродження, що розпочався в Україні в 1991 р., поки що не торкнувся глибинних, зокрема духовних його підвалин. Він, як і колись, визначається переважно соціально-економічними чинниками, які й зумовлюють в основному негативні тенденції відтворення українського населення.

Так, упродовж переписних 1959–1989 років питома вага українців зменшилася з 76,8 до 72,7%. Особливо швидкими темпами відбувався цей процес у південно-східних та південних областях, де частка українців у середньому скоротилася на 6% за рахунок сільського населення. Що стосується національних меншин в Україні, то тут, зокрема, різко зменшується кількість євреїв: якщо в 1989 р. зменшення єврейського населення становило 16,7%, то в 1992 р. – 18,5%. З цієї причини єврейське населення характеризується найвищим показником старіння (люди пенсійного віку становлять 40%, працездатні – 50, діти – 10%). «Наймолодшим» етносом в Україні залишаються росіяни (пенсіонерів – 19%, працездатних – 57, дітей – 24%). Українців-пенсіонерів у містах – 17%, працездатних – 59, дітей – 24%, у сільських поселеннях пенсіонери становлять близько третини населення (29%), працездатного віку – 49%, тобто на кожного працездатного припадає більше одного непрацездатного. Особливістю вікового складу білорусів є висока частка працездатних (66%) і надто низька частка дітей (12%). У всіх розглянутих етносах більший показник постаріння у жінок, ніж у чоловіків. Так, питома вага чоловіків у віці 55 років і більше становить в українців 18%, росіян – 17, євреїв – 38, білорусів – 24%, жінок – відповідно 29, 25, 48, 30%. У селах України ці відмінності ще різочіші, зокрема, серед українок осіб пенсійного віку 39%. А в окремих сільських поселеннях Вінницької, Полтавської, Чернігівської областей ці показники старіння ще вищі.

Статеві-вікова структура сприятливіша у білорусів: на кожну тисячу жінок тут припадає 881 чоловік. Відповідні показники в українців – 848, росіян – 869, євреїв – 845. Най-

більша частка тих, хто перебуває у шлюбі, спостерігається у білорусів, найбільша частка тих, хто ніколи не брав шлюбу, – в українців; найбільша вага вдівців і вдів – у євреїв, а найбільша частка розлучених – у росіян.

У національних групах України продовжує знижуватися рівень міжпокоління відтворення, яке на початку 90-х років досягло критичного стану. Причому рівень серед них знижується швидшими темпами, ніж у середовищі чисельно великих етносів (українців, росіян), набуваючи ознак депопуляції. У самих українців депопуляція розпочалася ще з кінця 1979 р. Водночас найбільш урбанізованим із досліджуваних нами етносів є євреї: частка міських жителів серед них становить 99,2%. Українці характеризуються найнижчим відносним показником міського населення – 60,3%. Відповідні показники для росіян – 73,4%, білорусів – 79,3%. Слід зауважити, що всі етноси (крім титульного – українського, який відносно рівномірно розподіляється по території України) компактно розселені. Так, понад 50% росіян проживають у трьох областях (Донецька, Луганська, Харківська) і Республіці Крим, понад 50% євреїв – у м. Києві (20,7%) і трьох областях (Одеській, Дніпропетровській, Харківській), понад 50% білорусів – у трьох областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській), м. Києві та Республіці Крим.

Не може не привернути до себе увагу надто низький рівень освіти українського етносу. Якщо у 1989 р. серед українців у розрахунок на тисячу чоловік населення вищу освіту мали 85 чоловік, то серед білорусів – 116, росіян – 158, євреїв – 358; середню спеціальну освіту – відповідно 169, 198, 218, 245 чоловік.

Аналіз соціального складу населення України показав, що найвищу питому вагу робітників (61,8%) мали білоруси, службовців (65,3%) – євреї, колгоспників (21,8%) – українці. Більшість українців, росіян і білорусів належала до суспільної групи робітників, євреїв – до службовців. У єврейського етносу найбільша питома вага зайнятих переважно розумовою працею (67,6%), а у населення інших національностей вона є значно нижчою: українців – 29,4%, білорусів – 31,6%, росіян – 38,6%. Найбільша частка українців була зайнята в галузях матеріального виробництва – (76,7%), у білорусів ця частка становила 74,2%, росіян – 70,8%, євреїв – 57,4%.

Мала свої певні національні відмінності структура сільських жителів України. Перш за все вона зумовлюється співвідношенням міських і сільських жителів усередині

кожної національності. Чим менша частка осіб певної національності проживає в місті, тим більше вона представлена в структурі сільського населення порівняно з національним складом усього населення. Так, українці становили за переписом 1989 р. 72,5% всього і 86,5% сільського населення України, молдавани відповідно 0,8% і 1,3%, угорці – 0,5% і 0,6%. І, навпаки, представникам національностей, більша частина яких проживає в містах, у сільській місцевості належить менший відсоток, ніж в усьому населенні. Зокрема, росіяни становили у 1989 р. 22% всього і 8,2% сільського населення України, євреї – відповідно 1,2% і 0,2%, білоруси – 0,8% і 0,5%.

Неоднорідність соціальних умов за місцем проживання, співвідношення міського і сільського населення серед національностей України великою мірою визначають рівень їхнього соціального й культурного розвитку. За даними останнього перепису (1989 р.), (зрештою, у незалежній Україні досі не вирішено питання про новий перепис) дві третини населення республіки (66,7%) становили міські жителі. Що ж до окремих національностей, то за часткою міського населення між ними існували значні відмінності. З одного боку, більшість українців (60,3%), поляків (67,6%), греків (69,4%), білорусів (79,3%), росіян (87,6%) і євреїв (99,2%) проживала у міських поселеннях. З другого – 57,3% болгар, 61,4% угорців, 66,7% молдаван, 72% гагаузів і 74% румунів республіки були сільськими жителями України.

А загалом треба наголосити, що і в далекому минулому (коли Україна перебувала в складі СРСР), і за роки державної незалежності істотне значення для формування населення України мала міграція. Не торкаючись цієї проблеми, ретроспективно простежимо вплив міграції на процес формування населення України та її регіонів. Зазначимо, що більшість населення України у 1989 р. (86%) народилася на її території. З республік колишнього СРСР найбільше на формування населення вплинула Російська Федерація – на її території народилося 10% жителів України; далі йдуть Білорусь (0,8%) і Казахстан (0,7%).

За рахунок зовнішніх і внутрішніх мігрантів значною мірою сформувалося населення Криму (35% його населення народилося за межами України), м. Києва (відповідно 15% та 41%), Херсонської (14% та 23%), Донецької (21% та 16%), Дніпропетровської – 16% та 19%, Миколаївської (14% та 20%), Запорізької – (16% і 17%), Луганської (20% та 13%), Харківської – (17% і 13%), Одеської (16% та 14%) областей.

Найменше міграційного впливу зазнала Закарпатська область – 92% її населення народилося на території області, ще 4% – на території інших регіонів України. Далі йдуть Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська області (85–88%).

Одним з важливих чинників, що впливають на міграційну активність населення та напрями міграції, була і є національність. Підсумки перепису 1989 р. надають можливість проаналізувати формування населення усіх регіонів лише стосовно двох національностей – українців і росіян.

Мабуть, закономірно, що більшість із 37,4 млн українців народилася в Україні (96%). Проте щодо регіонів, то тут існують значні розбіжності. У Республіці Крим народилося 29% українців з числа тих, хто проживав там на час перепису, а 62% – в інших регіонах України. По Києву ці показники становили відповідно 45% і 51%. У Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях 18–26% загальної кількості українців були переселенцями з інших регіонів України.

Інша ситуація склалася серед росіян, кількість яких 1989 р. становила 11,4 млн, з них 6,4 млн, або 57%, народилися в Україні, інші – за її межами, в тому числі 38% – у Росії. Виділяються тут знову Республіка Крим та м. Київ. У Криму народилося 51% усіх росіян, які там проживали, 6% – в інших регіонах України, 43% – за межами України, у тому числі 37% – у Росії. По м. Києву ці дані становлять відповідно 37, 15, 47, 41%. З росіян, які на час перепису проживали у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях, понад 50% народилися за межами України.

В українському етносі спостерігалось відставання від інших розглянутих етносів у якісних характеристиках. Ця обставина набула особливо великого значення в умовах депопуляції, яка з 1991 р. стала притаманною Україні в цілому для всіх етносів. Показник життєвості (відношення кількості народжених до кількості померлих) становив у 1991 р. в українців – 0,94%, росіян – 0,99%, євреїв – 0,17%, білорусів – 0,86%. Усе це засвідчує, що з подоланням депопуляції підвищення якості населення має стати згодом одним з найважливіших орієнтирів демографічної політики України.

А той факт, що з 1991 р. смертність населення в Україні перевищила його народжуваність, можна класифікувати як національне лихо. Основними чинниками, що негативно впливають на демографічну ситуацію, є насамперед глибока економічна криза, невпевненість громадян України у завтрашньому дні, відсутність найближчої перспективи, катастрофічний спад життєвого рівня, зубожіння абсолютної більшості населення. Це є соціально-економічне тло, на якому розгортатимуться етнополітичні процеси і в найближчій перспективі.

Глибина як соціально-економічної, так і світоглядної кризи, ступінь дезорієнтованості суспільства наочно проявляються в «надломленості» масової свідомості.

За таких обставин породжують тривогу намагання деяких політичних сил в Україні змінити політичний курс держави, спроби свідомого протиставлення поглядам національно-демократичних сил у новоутворених державах, які розпад СРСР розцінювали як одну із найвидатніших подій ХХ ст.

Ідея використати СНД для створення єдиної державної інтегрованої структури не покидає певних російських обронців «єдиної і неподільної». Над проведенням цієї ідеї в життя вони працюють дуже скрупульозно й інтенсивно.

Таким чином, соціальне обличчя українства складне й суперечливе, бо ще не всі, хто живе в незалежній Україні, бажають бачити її такою, декому хочеться знову в «Союз непорушний». Така реальність, і з нею не рахуватися не можна.

А щодо українців, які проживають за межами України, то в них проблеми іншого характеру, хоча більшість з них відчуває свою причетність до перетворень у незалежній Україні.

За даними перепису 1989 р., іншими підрахунками, понад 11 млн українців оселені поза межами України. Найчисленнішою з них є східна діаспора, де проживає 15–20 млн українців, але час зробив своє: асиміляція, русифікація тощо дуже на неї вплинули.

Основна маса українського населення за межами України проживає у Російській Федерації (Центрально-Чорноземний район, Північний Кавказ, Сибір, Далекий Схід), а також у Казахстані та деяких територіях Закавказзя. Досить численним українське населення є у суміжних районах Білорусі та Молдови. В інших регіонах українців налічується порівняно мало.

З урахуванням особливостей формування українського населення за межами України його поділяють на три групи.

Першу групу становлять українці у смузі етнічних кордонів, що відзначаються давністю сумісного проживання з іншими народами (українсько-російська або українсько-молдовська етнічно мішані зони). Згідно із запропонованою вище типологією – це частина українського етносоціального організму. Етнічні процеси тут характеризуються винятковою складністю і багатогранністю, тривалою взаємодією, наслідком якої є не досить чітка етнічна самосвідомість. Вирішальну роль там, як правило, відіграє фактор державності. До другої групи належать аграрні українці, які протягом короткого часу, особливо наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., сформували компактні етнічні масиви (Приуралля, Казахстан, Сибір, Далекий Схід тощо). І на етапі українського державотворення вони відрізняються стійкою етнічною самосвідомістю. Третю групу складають українці, які дисперсно розселені в інонаціональних масивах, а також у містах.

Особливе місце серед української діаспори в Росії займає Слобожанщина, Слобідська Україна (історична назва сучасної крайньої східної території України, яка охоплює Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронежської, Курської та більшу частину Белгородської областей), що переважно заселялися українцями і розташовувалися як у сучасних межах України, так і в теперішніх кордонах Росії.

Етнічним процесам серед українців у смузі українсько-російського приграниччя – на території Курської, Воронежської, Белгородської, Ростовської областей, Краснодарського краю, а також північно-східних областей України – притаманне формування багатьох спільних рис із культурою російського населення і водночас збереження окремих особливостей, властивих українцям. Ці процеси зумовлені етногенетичною близькістю обох народів, їхньою безпосередньою культурно-побутовою взаємодією протягом століть.

Водночас частка українців скорочується, насамперед, за рахунок асиміляції (русифікації). Одним з важливих чинників такого процесу були і міжнаціональні (етнічно змішані) шлюби: діти таких шлюбів майже завжди записувалися росіянами.

Ці процеси інтенсивніше відбувалися в етнічно змішаних поселеннях, особливо серед соціально однорідного населення обох народів. Аналогічні процеси мали місце у східних районах серед українського населення Кубані та Ростовської області. Як відомо, відразу після встановлення

більшовицької влади на Кубані розпочалася українізація. Було відкрито сорок українських шкіл, два українських педтехнікуми, інститут ім. Скрипника в Краснодарі-Єкатеринодарі, а в 1932 р. все це було заборонено. На початку 1992 р. українські громади Кубані звернулися до Президента Росії Б. М. Єльцина з проханням скасувати постанову 1932 р.

Наприкінці жовтня 1993 р. у Москві відбувся перший Конгрес українських громад Російської Федерації. У ньому взяли участь представники понад 50 українських культурних товариств із різних регіонів Росії і чисельна делегація з України. Конгрес ухвалив резолюцію «Про становище українців та розвиток української культури у Російській Федерації». У ній наголошується, що українська діаспора повинна бути повноважним представником в інституціях державної влади – як представницької, так і виконавчої – на федеральному, регіональному та місцевому рівнях.

Учасники Конгресу висловилися за безпосередню участь у розробці та реалізації державної програми України, спрямованої на повернення на Батьківщину осіб українського походження, які цього бажають. Особлива увага наголошувалася на повернення осіб, примусово вивезених та висланих у 1920–1950 рр., а також їхніх нащадків. Враховуючи значну кількість українців – громадян Росії, а також їхню розкиданість по величезній території, характер їхніх потреб та вимог, що стосуються насамперед національно-духовного самовизначення, на Конгресі порушувалося питання про створення культурно-національної автономії українства в Росії.

Отже, соціальне обличчя українства всередині України і поза її межами характеризується попри певні розбіжності загалом спільними рисами: передовсім прагненням до консолідації, до розбудови суверенної Української держави.

У Конституції України, зокрема, зафіксовано, що держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин.

Проте і в кінці 90-х рр. в умовах незалежності України ми не можемо вповні стверджувати, що в країні зроблено суттєвий прорив у розробці всебічно виваженої етнонаціональної політики. Вина за таке становище лягає як на виконавчу, так і законодавчу владу. Так, до Верховної Ради XIII скликання було передано низку нових законопроектів, серед них проекти законів «Про розвиток і застосування

мов в Україні», «Про внесення змін і доповнень до Закону «Про національні меншини в Україні». Але їх розгляд затягнувся. Проте 9 грудня 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про ратифікацію Рамкової конвенції», за яким передбачалося поширити положення хартії спочатку на мови десяти етнічних груп. Це – болгарська, грецька, гагаузька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, польська, російська, румунська та угорська мови відповідних етнічних меншин. У 1998 р., враховуючи суттєве збільшення німецької меншини, що за деякими джерелами налічує понад 100 тис. осіб, Державний комітет у справах національностей та міграції до «списку десяти» додав ще й німецькомовну меншину.

Серйозною проблемою залишається облаштування кримських татар. З цього приводу, виступаючи на щорічних зборах ЄБРР (травень 1998 р.), Президент України зазначив, що потрібно майже 2 млрд дол. США. Україна вже виділила понад 250 млн дол. але, враховуючи економічне становище держави, більше фінансувати самотужки програму репатріації кримських татар вона неспроможна. Потрібна допомога як з тих країн СНД, звідки повертаються депортовані, так і країн-донорів та міжнародних фінансових інститутів.

2. Національна ідея в розбудові незалежної держави

Суперечки навколо ролі національної ідеї в державотворчому процесі не вщухають з часу проголошення незалежності України. І відбувається це з багатьох причин, але чи не найголовніша з них полягає у тому, що різні політичні сили вкладають у це поняття свій зміст.

Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації і означає державність, суверенітет, соборність. Її реалізація постає як національний ідеал, що має інтегруючий характер.

Однак національна ідея в Українській державі ще не стала домінуючою у свідомості значної частини населення. Безумовно, не останню роль тут відіграло важке соціально-економічне становище, зубожіння значної маси населення.

Водночас складність розв'язання даної проблеми зумовлюється певною невизначеністю офіційної державної етнополітики та надто значними розбіжностями у поглядах на характер Української держави.

У цілому за сукупністю різноманітних політичних ознак можна чітко виділити три регіони, в яких по-різному сприймається національна ідея, проблема державності України: передовсім це Північний Захід, Південний Схід, Крим.

Північно-Західний регіон, охоплюючи 16 областей та столицю, займає більше половини території країни (57,4%), проживає в ньому понад половини населення України (51,4%). Вага етнічних українців тут сягає за 90%. Частка тих, хто вільно не володіє українською мовою, незначна, проте в Закарпатській області вона становить – 17,3%, у Києві – 18,8%, у Чернівецькій області – 22,3%. Електорат тут прихильно ставиться до національної ідеї та до політичних організацій, які її сповідують.

Південно-Східний регіон об'єднує вісім областей і становить 38,1% території, 43,6% населення України. Регіон цей індустріально-аграрний, має порівняно високий індекс етнічної мозаїчності та виразні внутрішні політичні відмінності. До соціально-економічної диференціації тут ще додається й етнополітична, без явного домінування якогось одного напрямку. Ціннісні орієнтації у населення регіону досить мінливі. Національна ідея має свою специфіку, але загалом тут лояльно ставляться до української держави, хоч не скрізь і не завжди доброзичливо сприймаючи українську мову і культуру. Тут мають глибоке коріння громадсько-політичні угруповання лівого спрямування.

Найменший регіон, який об'єднує Автономну Республіку Крим і м. Севастополь, займає 4,5% території з 5% населення всієї України. Цей регіон надто відрізняється від інших частин країни і за політичними ознаками, і за етнічною структурою. Це по суті державне утворення етнічних росіян в Україні, де також мешкає понад 600 тис. українців, 200 тис. автохтонних кримських татар, понад 50 тис. білорусів, понад 17 тис. євреїв, мешкають тут і караїми, кримчаки, які не мають за межами України власних державних утворень. Вони, очевидно, мають право на свою окремішність.

Етнічна специфіка названих регіонів не збігається з їхніми мовними особливостями. А поміж тим, значення мовного чинника в становленні національної ідеї важко переоцінити. І той факт, що в Донбасі та Автономній Республіці Крим значна кількість населення неросійської національності вважає своєю рідною мовою російську, зайвий раз засвідчує, які глибокі корені має деукраїнізація в Україні. Тільки за останнім переписом (1989 р.) 4,5 млн українців визнали рідною мовою російську.

Більше того, в Україні формувалися цілі покоління, для яких історія й культура рідної України сприймаються, на жаль, багатьма ще й сьогодні, як периферійний додаток до російської історії і культури.

Сутність національної ідеї спрямована на те, щоб бути рушієм у суспільно-політичному процесі, акумулятором національних програм.

Для незалежної України дуже важливими стали пошук форм і засобів стимулювання політичної активності українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибоких державотворчих процесів, утворення і поширення в українському суспільстві культурно-державницької ідеї, розробка цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, концептуальним ядром якої має бути власна державна національна ідея.

Прикро, що українство ніяк не може позбутися комплексу меншовартості. «Головне, щоб національна ідея жила у свідомості суспільства, була обручем нації...», – наголошував Президент України на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 р. – Це ідея сильної та процвітаючої України; ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадського миру й злагоди; ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світу».

Таким чином, національна ідея – це дороговказ нації. Вона є важливим чинником відродження Української держави, визначальною у формуванні національної свідомості, сприяє утвердженню гуманістичних ідеалів, інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства.

3. Культурно-творчі процеси в незалежній державі

Утвердження геополітично єдиної української державності спричинилося до певної демократизації суспільства, відмови від ідеологічних догм тоталітарної системи, серйозних зрушень у громадській свідомості.

Сучасний культурний процес характеризується трьома основними чинниками. По-перше, в умовах тяжкої економічної кризи відбувається процес якісно нового культуротворення.

По-друге, важливу роль у культурному розвитку відіграє активне повернення забутих або заборонених культур-

них цінностей. Невід'ємною складовою частиною культурного фонду нації стає культура української діаспори.

Поступово відроджується духовно-церковна культура. Вона складається з релігійної поезії і народної творчості, храмової архітектури і мистецтва, обрядової культури, християнської доброчинності.

Нині в містах і селах України збудовано нові храми, досить широко виконується духовна музика, літератори все частіше звертаються до релігійних тем та ін.

По-третє, відбувається процес утвердження національних пріоритетів, що вимагає національної ідентифікації, розширення функціонування державної мови, українізації всіх сфер суспільного життя, і насамперед культурно-ідеологічної, але водночас постає необхідність враховувати особливості регіонів, окремих етнонаціональних спільнот.

На сучасному етапі вперше з'являється можливість розробки та реалізації регіональної культурної політики. Це обумовлено тим, що основна частина об'єктів культури залежить від територіальних органів управління. При цьому важливим фактором виступає взаємоузгодженість загальнонаціональних та регіональних підходів у культурній політиці.

Найголовнішим з них стала відмова від єдиної державної ідеології. У незалежній Україні з її багатонаціональним складом населення, широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю духовна сфера може результативно функціонувати лише як плюралістична. Саме такий підхід гарантує кожній особі або певним соціально-політичним і етнонаціональним групам вибір ідеології і тим самим забезпечує гарантію прав людини, її свободу в духовному розвитку, задоволенні культурних потреб.

Водночас відхід від єдиної державної ідеології, що визначає обов'язкові естетичні і загальнокультурні критерії, створює основи плюралізму в культурно-ідеологічних процесах. Духовний плюралізм є одним з вагоміших чинників розбудови відкритого суспільства. Тільки в умовах такого суспільства можливе досягнення справжньої інтелектуальної свободи людини – вищої мети демократії. Але шлях до відкритого суспільства, як свідчить історичний досвід, є важким і складним.

Відхід від єдиної державної ідеології не означає відмови від державної культурної політики. Держава має виступати інтегруючим чинником організації духовного життя народу.

Визначальною рисою процесу культурно-ідеологічних перетворень у незалежній Україні є його демократизація. Нині досить активно розвивається не тільки традиційне, а й сучасне мистецтво. Все впевненіше в Україні люди починають сприймати те нове, нетрадиційне, що зароджувалося в художній творчості на початку ХХ ст. і мало глибокі корені в українській культурі і від чого в силу догматичної ідеології тоталітарної системи вони були відсторонені впродовж тривалого часу.

З 60-х років публікували твори Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Стус та ряд інших поетів. Їм наслідували в наступний час не менш значущі для вітчизняної лірики поети М. Воробйов, В. Кордун, В. Голобородько, М. Григорів та ін.

В Україні не вщухнув інтерес до театрального мистецтва. Про це свідчить, насамперед, зростання числа професійних театральних колективів: за 1990–1999 рр. – з 125 до 165. Причому число україномовних театрів зросло з 39 до 100. У наш час відбувається якісне оновлення національного театру через поєднання кращих вітчизняних і світових традицій. Ця тенденція пов'язана з новаторською діяльністю таких режисерів, як І. Молостова, Р. Віктюк, С. Данченко, Л. Танюк та ін.

Активно утверджується новаторство в образотворчому мистецтві. Цьому сприяють численні вернісажі, які проходять не тільки в Києві, а й у багатьох містах України, і збирають дедалі більше глядачів і прихильників.

Широке визнання, наприклад, у наш час одержав Г. Синиця. Більш як півстоліття живопис Г. Синиці замовчувався, відкидався. Його творчість відносили до абстракціоністського, формалістичного напрямку в мистецтві. Художник став одним із зачинателів нового напрямку в монументальному живописі – «української національної колористичної школи». За твори останніх років, зокрема цикл під назвою «Україно, життя моє», що експонувався в Київському державному музеї імені Т. Шевченка, творець одержав у 1992 р. Державну премію України ім. Тараса Шевченка.

Літературні твори модерністів все активніше публікують часописи. Деякі видавництва друкують окремі книжки авторів-авангардистів.

Характерно, що в країні виникають певні структури, які сприяють утвердженню і популяризації українського модерного мистецтва. Водночас функцію помічника і своєрідного посередника між шанувальниками сучасного мистецтва та

молодим мистецьким потенціалом узяли на себе нещодавно створені заклади, наприклад, Центр сучасних мистецтв «Срібний слід» та Галерея Бланк-Арт України. Тут виставляються ті, чия творчість причетна до мистецького експерименту. Є такі структури і в галузі театрального мистецтва, зокрема, театральна майстерня «Нова сцена».

Новаторський стиль утверджується також у музичному мистецтві. Цьому сприяє і те, що українська національна музична школа має традиції, пов'язані з іменами таких композиторів-новаторів, як Б. Лятошинський, а також його послідовників. Характерно, що і в Україні, і поза її межами зростає популярність творчості композиторів – представників українського авангарду В. Годзяцького, Л. Грабовського, В. Сильвестрова, В. Загорцева, Л. Дичко, Є. Станковича.

Водночас розвиваються такі традиційні форми українського музичного мистецтва, як хорове виконавство. У багатьох регіонах України розпочато пошуки різноманітних форм популяризації хорового співу. З цією метою почали проводитися фестивалі, конкурси, огляди. Вже утвердилися як певні явища в культурному житті України конкурс ім. М. Леонтовича, конкурси хорів ім. С. Крушельницької на Тернопільщині, ім. Лесі Українки на Волині, ім. К. Стеценка на Київщині. У червні 1995 р. в Івано-Франківську пройшов конкурс, присвячений 130-річчю від дня народження першого професійного композитора в Галичині – Д. Січинського тощо.

У галузі хорового співу досить високого рівня досягли як професійні, так і аматорські колективи. Серед професійних відзначають майстерність капели «Трембіта», хору Українського телебачення і радіо, Київського камерного хору тощо. Причому нерідко українські професійні академічні хори практикують виконання програм на замовлення зарубіжних імпресарію, фірм, конфесій. Ці програми складаються переважно з творів західноєвропейської класики та православної духовної акапельної музики. Вони сприяють піднесенню престижу українського хорового мистецтва за кордоном.

В Україні організується дедалі більше різних музичних конкурсів, особливо серед молодих виконавців. Таким є конкурс молодих піаністів у Львові, що має на меті популяризувати творчість Василя Барвінського, а також міжнародні конкурси оперних співаків ім. Соломії Крушельницької (перший – у 1991 р., другий – у 1994 р.) та ін.

Усе це свідчить про прагнення митців до активізації культурного процесу, посилення ролі художньої культури в духовному розвитку країни.

Однак у цілому культурно-творчий процес в незалежній державі переживає певною мірою період, який деякі фахівці цілком слушно визначають як паузу. Адже і в художній творчості, що відбиває характер усього суспільно-політичного життя, енергія сучасного національного відродження не осягла ще тих висот, які породжують нові якості, нові шедеври.

Рівень культурно-творчого процесу визначається й тим, що об'єктивно, виходячи із загальнолюдських моральних і естетичних критеріїв, по-новому почали оцінювати творчість діячів культури, які творили за умов тоталітарного режиму. Цьому, безумовно, сприяє і те, що почали публікуватися твори, що донедавна замовчувалися. Так, багато в чому по-іншому стала сприйматися творчість таких велетнів української культури, як М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина.

Безумовно, пересічний читач розширить своє уявлення про творчість В. Сосюри, коли ознайомиться з його поемами «Мазепа», «Розстріляне безсмертя», романом «Третя рота». Прямим перекликом з віршем «Любіть Україну» стала сосюрівська поема «Мазепа», де є такі рядки:

«Я серцем хочу показати
Страшну трагедію Мазепа...
...Він серцем біль народу чув,
Що в даль дивився крізь багнети...
Іезуїтом він не був –
Це тільки вигадка поета.
І кров стікала на ріллю,
Стискалось коло вужче й вужче.
О, Пушкін, я тебе люблю,
Та істину люблю дорожче.»

Дещо по-іншому сприймається й творчість П. Тичини. Цьому передовсім сприяє новий підхід до його творів, зокрема збірки «Сонячні кларнети» з боку як сучасних літературознавців з України, так і тих, хто працював за кордоном. Прикладом можуть бути публікації Є. Маланюка, зокрема його твір «Павло Тичина. Фрагменти зі статті «Напровесні», написані в 1920–1921 рр. і раніше не відомі читачам в Україні. Вони дають дещо інше, ніж те, що усталилося в радянському літературознавстві, уявлення про поета, соціальну значущість його творчості на певних історичних етапах. Як зазначають українські дослідники, ранні вірші П. Тичини, зокрема «Думи», збудили національний дух,

поету «...повірили емігрантські культурні кола, письменники Галичини вбачали в Тичині – після Шевченка – нового месію в українській літературі ХХ ст.».

Нове уявлення про творчість поета дають також вірші, які не були опубліковані. Серед них – збірка невідомого досі ліричного циклу поезій молодого П. Тичини, написана в 1915–1916 рр., що вважалася самим автором загубленою. Випадково рукопис її був знайдений серед паперів особистого архіву одеського художника М. І. Жука. Збірку, до якої включено також невідомі вірші П. Тичини з юнацького зошита 1909–1910 рр., видано нині під назвою «Панахидні співи». Таке саме значення має публікація трьох віршів П. Тичини під загальною назвою «Антистрофа». Поет пише:

«Ну що ж, Тарасе! Рад еси, не рад –
дивись який в господі нашій лад,
в сім'ї великій, у громаді вольній.
Дивись. Мовчи. Хоча б схотів і їсти –
Нічого не кажи. Первопристольний –
Бо ще й тебе пошиють в шовіністи.»

Про утвердження плюралізму в духовній сфері свідчить повернення в культурний процес творів сучасних авторів, що в минулі роки вважалися неприпустимими і замовчувалися. Серед таких мистецьких творів – фільм «Загублена грамота», знятий на кіностудії ім. О. Довженка в 1972 р. Її авторам – режисеру В. Івченку та сценаристу І. Драчу – було висунуто звинувачення в «замилуванні козацькою мінущиною», спотворенні характерів діючих осіб. З аналогічних позицій критикувалися твори С. Тельнюка «Грає синє море» і «Легенда про трьох сестер». У 1989 р. С. Тельнюк одержав за літературну працю премію ім. Павла Тичини «Чуття єдиної родини». М. Руденко – в минулому дисидент, один із зачинателів національно-визвольного руху в період «відлиги», який змушений був виїхати за кордон, – за роман «Орлова балка» і збірку «Поезії» також одержав Шевченківську премію.

Переоцінка духовних цінностей, реконструкція шляхів, пройдених українською культурою, сприяли тому, що до фонду української культури поступово повертається все найкраще, передове, що було створено на попередніх етапах, а також духовні надбання української діаспори. Тим самим можна стверджувати, що в незалежній Україні відбувається процес розширення інтелектуального фонду нації за рахунок його духовної спадщини.

Принципове значення має повернення до духовної спадщини доробку тих літераторів і митців, кого називають «розстріляним відродженням». У роки сталінських репресій з культурного процесу України було вилучено чимало талановитих письменників, поетів, художників, композиторів, літературознавців, мистецтвознавців, журналістів. Серед них майстри, творчість яких досягла загальноєвропейського рівня: Є. Плужик, М. Вороний, М. Бойчук та ін. У 1991 р. видавництво «Радянський письменник» видало збірку «Поезії» Григорія Чупринки – самобутнього митця слова, який 1921 р. став жертвою тоталітаризму. З 1930 р. в Україні Г. Чупринку не видавали, а його книжки зберігалися в спецфондах. Лише в наш час до читача незалежної України дійшли твори письменників, чия особиста і творча доля склалася трагічно – В. Винниченка, М. Куліша, О. Олеся, С. Черкасенка, Б. Лепкого, М. Зерова, Є. Плужника, В. Підмогильного, Б. І. Антонича, М. Хвильового.

Принципове значення для формування національної свідомості народу незалежної України, розширення його інтелектуального потенціалу має повернення до масового читача творчої спадщини М. С. Грушевського.

Після розгрому школи М. С. Грушевського ні в часи сталінщини, ні в роки відлиги, а тим більше в період застою і стагнації, коли командно-адміністративна система робила все для того, щоб знищити національну самосвідомість українського народу, громадськість України не мала змоги знайомитися з науковими та публіцистичними творами видатного вченого: вони не видавалися. Лише наприкінці 80-х років з'явилися перші статті, в яких ставилося питання про відповідну сучасним реаліям оцінку творчості М. С. Грушевського. Лише за умов незалежності з'явилися широкі можливості для повернення до культурного потенціалу нації творчої спадщини академіка М. С. Грушевського. У періодиці та збірниках стали систематично з'являтися його твори, дослідження про нього. В 1990 р. окремою книгою було видано «Ілюстровану історію України» М. Грушевського (репринтне відтворення видання 1913 р.). У наступному році вийшов у світ перший том 12-томного видання «Історія України-Руси» і вже видано 11 томів цієї праці. Опубліковано також книжки М. Грушевського «Предок. Із белетристичної спадщини», «Про українську мову і українську школу», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та ін. 1993 р. «Наукова думка» розпочала випуск «Історії української літератури» та ін.

Новому осмисленню історичного процесу, врахуванню позицій різних шкіл і напрямів сприяє також повернення до читача творів В. Антоновича, І. Огієнка та ін. Так, в Україні видано такі твори І. Огієнка, як «Українська культура», «Дохристиянські вірування українського народу», «Історія українського друкарства».

Розвиток української культури за кордоном зумовлений тими геополітичними процесами, які відбувалися у світі і які визначили життя української діаспори у багатьох країнах світу, насамперед на Американському континенті, а також в Європі, Австралії.

Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності. Там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців. Там видано також твори і праці радянських письменників і вчених, жертв сталінських репресій, висвітлено теми, які у нас протягом десятиліть були заборонені або фальсифікувалися. Завдяки організації відповідних, зокрема архівних, установ на Заході збережено і зосереджено значну частину документального й архівного матеріалу з історії та культури України.

Тенденцією, що визначає характер розвитку української культури в діаспорі, є те, що хоч українці вже інтегрувалися в суспільне життя відповідних країн поселення і вважають їх своєю батьківщиною, сильним залишається прагнення зберегти свою етнічну спільність. Про це свідчить той факт, що більшість українців, особливо старшого віку, зберегли мову. Показником функціонування в діаспорі української культури є попит тут на українські видання, діяльність мистецьких інституцій – галерей, виставок, видавничих установ, творчих об'єднань тощо.

Досить широку мережу різноманітних за своїм характером культурно-освітніх установ, що сприяють розвитку і функціонуванню української діаспори, створено не тільки на Американському континенті, а і в Європі. До збереження української етнічності в Західній Європі чимало зусиль докладають такі художньо-мистецькі колективи, як «Гомін», «Орлик», «Заграва» (Велика Британія), «Степ», «Запорожці» (Франція) та ін.

Відмова від ідеологічних догм, що відкидали плюралізм у художньо-мистецькому процесі, сприяла тому, що національний культурний потенціал, нагромаджений у діаспорі, поступово входить до культурного фонду українського на-

роду. В Україні все активніше почали видаватися твори українських авторів з діаспори – В. Барки, І. Багряного, У. Самчука та ін. Завдяки публікаціям у періодичній пресі до читацького загалу доходять і літературні та публіцистичні твори письменників, що брали участь в ОУН – О. Теліги, О. Ольжича та ін. Так, у журналі «Березіль» (№ 5–6, 1993) опубліковано твори О. Теліги «Якими нас прагнете?» (есе) і фрагмент оповідання «Або-або».

Свідченням відновлення історичної справедливості є ознайомлення з творчою спадщиною письменників-емігрантів, їхніми долями. Серед них Юрій Клен (1891–1947) – український поет, який до 1931 р. належав до київських неокласиків, а згодом, виїхавши до Німеччини, батьківщини своїх предків, став одним з найвідоміших поетів української еміграції. В Україні вірші Ю. Клена вперше побачили світ 1986 р. в журналі «Україна». Потім твори письменника з'явилися у таких часописах, як «Молода гвардія» і «Дніпро». В 1991 р. окреме видання – «Вибране» Ю. Клена опублікувало видавництво «Дніпро». З'явився і ряд літературознавчих публікацій про творчість Ю. Клена. Вже видані і знані в Україні твори сучасних письменників діаспори, багато авторів цих видань, зокрема членів об'єднання «Слово», що засноване і працює в США, прийнято до Спілки письменників України.

Досить прикметною ознакою часу стало і те, що до книжкових фондів, які стали доступними масовому читачеві в Україні, передано публікації, які зберігалися до цього в спецфондах. Серед них книги, видрукувані в діаспорі. Зокрема, в Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського НАН України було відкрито зал зарубіжної україністики.

Донедавна в Україні майже не знали мистецького життя діаспори. Певною мірою переломними в цьому плані стали 80-ті роки. До України систематично почали приїздити мистецькі колективи і окремі виконавці з діаспори. Гастролювали також і танцювальні ансамблі, наприклад «Шумка» з Канади під керівництвом І. Піхлика. Організував цю відому танцювальну групу 1959 р. в Канаді Честер (Мирослав) Куць, учень видатного хореографа і режисера В. Авраменка, який починаючи з 1926 р. створив танцювальні групи і школу народних танців у Нью-Йорку. Сотні концертів дала «Шумка» на Північноамериканському континенті. З великим успіхом вона виступала в Японії, Гонконгу, Африці та в багатьох містах США. В 1990 р. ансамбль

приїхав в Україну і виступав на сценах Києва, Львова, Івано-Франківська. У той самий час вперше одержали змогу приїхати в Україну відомі за кордоном художні колективи – жіночий хор «Левада», чоловічий хор «Оріон», оркестр «Авангард». Вони підготували святкову програму «І одна у нас мова солов'їна», присвячену 100-річчю поселення українців у Канаді. З нею виступили у Львові, Івано-Франківську, Києві, інших містах. Гастролював в Україні хор «Думка» з Нью-Йорка.

1991 р. на сценах України виступали такі широко відомі мистецькі колективи й окремі виконавці з діаспори, як капела бандуристів ім. Т. Шевченка (США), чоловічий хор «Бурлаки» і жіночий «Веснівка» (Канада), окремі виконавці. Громадськість України високо оцінила творчу діяльність діаспорних мистецьких колективів. Концертно-виконавська діяльність капели бандуристів ім. Т. Шевченка була відзначена в 1992 р. Державною премією України імені Тараса Шевченка. Досить широко залучається до культурного фонду України творчий доробок видатних митців, що творили за кордоном. Так, в українську культуру повернулося ім'я видатного танцюриста, хореографа, теоретика класичного балету С. Лифаря. У Києві було проведено два Міжнародних конкурси балету, присвячених його пам'яті. Вони стали значними подіями у світовому мистецькому процесі.

Почали виставлятися твори образотворчого мистецтва, авторами яких є також митці з діаспори.

Прагнення українців з діаспори сприяти утвердженню незалежної України, розквіту її національної культури проявляється також у численних фактах матеріальної підтримки мистецьких процесів, окремих діячів культури. Засновано низку зарубіжних премій. Не поодинокі випадки, коли музейним та бібліотечним установам нашої країни передаються у дар культурні цінності.

Так, напередодні 134-х роковин перепоховання Кобзаря на Чернечій горі нащадки академіка М. Ф. Біляшівського презентували Національному Шевченківському заповідникові оригінал гравюри Т. Шевченка «Приятелі». Цей офорт з картини І. Соколова був виконаний 1859 р. в Петербурзі. За нього Т. Г. Шевченко перший в Росії здобув звання академіка гравюри. У родині Біляшівських офорт зберігався понад сто років.

Взагалі процес повернення в Україну культурних цінностей, які з тих чи інших причин опинилися за кордоном, набуває широких масштабів. Для організації і спрямування

цього процесу створено Національну комісію при Кабінеті Міністрів України. Її зусиллями повернуто частину документів О. Довженка, що зберігалися у Москві. Повернувся в Україну із США і архів українського письменника В. Барки, отримано також окремі твори української художниці Л. Морозової, вченого і дослідника В. Січинського, колекцію мистецьких творів М. Андриєнка та ін.

Позитивні тенденції, що намітилися у культурно-творчому процесі в незалежній Україні, проходять уповільненими темпами і навіть подекуди гальмуються. Це зумовлено низкою чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Основна об'єктивна причина – це загальний кризовий стан держави, її економіки за умов переходу до ринкових відносин.

Однак головним чином позитивні зрушення в духовній сфері гальмуються через відсутність належної державної ідеології, що повинна нести в собі, утверджувати і поширювати національну ідею, ідею державності і тим самим об'єднувати на рівні суспільної свідомості народ України. Відбувається процес ідейної поляризації населення. До процесу духовного відродження України залучено досить невеликий прошарок населення як українців, так і представників інших національних спільнот, що пояснюється низьким рівнем усвідомлення національної приналежності, національної самосвідомості громадян незалежної держави, нестабільністю соціально-економічного становища в Україні, низьким рівнем життя переважної частини населення. Причому однією з найсуттєвіших причин гальмування національно-культурного відродження є те, що не вся інтелігенція, діяльність якої визначає рівень і характер культурно-ідеологічного і наукового розвитку суспільства, активно брала участь у духовній розбудові, що розгорнулася в незалежній Україні. Негативно позначився і факт відпливу кадрів інтелігенції за кордон. Там опинилося чимало висококваліфікованих представників науково-технічної інтелігенції, а також спеціалістів масових професій – лікарів, юристів тощо. Масовий відплив кадрів інтелігенції відбувається і внаслідок еміграції з України єврейського населення. Так, під час алії (хвилі еміграції) 1969–1971 рр. за кордон виїхав значний прошарок євреїв, що мали вищу освіту, – 34% загальної кількості євреїв-емігрантів, а під час алії 1989–1990 рр. – 74%, робітників – відповідно 49 і 22%. Ці дані свідчать про зростання контингенту емігрантів з вищою освітою, еліти не тільки єврейської, а й державної.

Нестабільна політична ситуація, тяжке матеріальне становище стали причиною того, що за кордон виїхала значна частина найбільш кваліфікованої науково-технічної та художньо-мистецької інтелігенції. Здебільшого – це молодь, науковці і митці, втрата творчого потенціалу яких є значною перешкодою на шляху підвищення інтелектуального потенціалу України. Крім того, значна частина молодих інтелектуалів перейшла з духовної в інші сфери функціонування суспільства.

Так, одним із найтрагічніших наслідків тяжкого становища української науки стало те, що наукові установи залишає молодь. За даними Мінстату, понад 40% загальної кількості докторів наук у країні зараз люди віком 51–60 років, одна третина – 61–70 років і навіть більше. І хоч у цьому плані вживаються певні заходи, зокрема, спрощено прийом в аспірантуру, встановлено цільові стипендії, але становище не змінюється. Лише протягом 1994 р. у наукових установах НАН України кількість кандидатів наук скоротилася на 400.

Негативний вплив на культурний процес має і той факт, що за умов кризового стану суспільства катастрофічно знизився життєвий рівень інтелігенції. Розпочалися масові страйки вчителів, заробітна плата яких не забезпечує їм прожиткового мінімуму і не видається місяцями. До вчителів приєдналися викладачі вищих і середніх спеціальних закладів, науковці.

У цій складній ситуації зростає роль творчих спілок і організацій, які об'єднують певні групи інтелігенції. Так, велику роботу під егідою Спілки письменників України було проведено щодо реабілітації безневинно репресованих письменників України, створено унікальний мартиролог сталінських репресій «З порога смерті». Завдяки різноманітним за своїм характером публікаціям літератори внесли значний вклад у ліквідацію «білих плям» в історії українського народу, сприяючи тим самим зростанню серед різних верств населення інтересу до історії свого народу, його минулого.

Підвищується роль інтелігенції у здійсненні національно-мовної політики. За ініціативою літераторів та представників інших прошарків інтелігенції було оформлено на першому установчому з'їзді в лютому 1989 р. Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, яке поставило своєю метою боротися за утвердження української мови як державної в усіх ділянках суспільного життя. У жовтні 1991 р. Товариство прибрало назву Всеукраїнське товариство «Про-

світа» ім. Т. Шевченка. Така зміна обумовлена розширенням поля діяльності цієї організації.

Певна демократизація самого художньо-мистецького процесу створила умови для появи об'єднань художньої інтелігенції, до складу яких входять митці, що утверджують певний напрям у мистецтві. Виникли творчі асоціації – «500», яка об'єднує художників, письменницька «Нова література» та ін. В Україні також почав працювати Пенклуб – міжнародна письменницька організація.

Яскраво виявляється і прагнення творчої молоді до певного організаційного об'єднання. Так, група українських студентів у 1994 р. вирішила об'єднатись у Новий клуб творчої молоді. Його прообразом стали створені за роки «відлиги» – Клуб творчої молоді в Києві та аналогічний клуб «Пролісок» у Львові.

За умов економічної кризи знижуються моральні критерії суспільства, посилюється індиферентність людини щодо культури, сприйняття художньої творчості.

Так, за даними соціологічного дослідження, виконаного на замовлення Міністерства культури, аудиторія кінотеатрів скоротилася у 1995–1996 роки на 38,7%. Дані по дев'яти регіонах України свідчать, що постійно відвідують театр тільки 3,7% населення. У Східній Європі цей показник становить близько 4%. У нашій країні за останні роки театральна аудиторія зменшилася на 17,5%.

Свідченням кризового стану масової культури стало різке зниження рівня художньої самодіяльності, яка в попередні часи в Україні досягла досить значних масштабів. Істотно скоротилося число самодіяльних колективів і кількість аматорів, що віддавали свій вільний час художній творчості.

Зниження культурної активності широких верств населення, негативні процеси, що з'явилися у суспільстві, зумовили подекуди спрощення і примітивізацію творів мистецтва. В літературних творах, і особливо в кіномистецтві, рекламуються порнографія, жорстокість, насильство, неповага до людської гідності. Екрани кінотеатрів і телебачення заповнили іноземні, насамперед американські, не кращі за своїми естетично-художніми критеріями кінострічки. Це великою мірою стосується й естради.

Серед найважливіших проблем, що досить гостро постає в процесі культурної розбудови в незалежній Україні, – питання українізації духовної сфери. Соціально-політична ситуація в Україні призвела до того, що за 30 років 5,7% українців відмовилися від української мови. В 1959 р. ук-

раїнську мову вважали рідною 93,4% українців, а у 1989 р. – 87,7%. На Півдні України це явище набрало масового характеру: 12% українців зреклися рідної мови у Запорізькій обл., 21% – у Луганській.

Такому процесові русифікації відповідала певною мірою і духовна сфера суспільства. Але і за умов національної державності проблеми українізації духовної сфери вирішуються досить неоднозначно, з великими труднощами.

Інтенсивно цей процес відбувається в народній освіті. Свідченням цього є зростання числа україномовних шкіл і контингенту учнів у них. У 1994/95 навчальному році в Україні працювало 21 396 шкіл, в яких навчалося 6,9 млн учнів, у тому числі 15,8 тис. (74%) шкіл з українською мовою викладання – 3,9 млн учнів. (В 1990/91 навчальному році кількість учнів, які навчалися українською мовою, становила 47,9%). До того ж у 1994/95 навчальному році функціонувало 3 тис. шкіл (13,9%) з російською мовою навчання – 2,9 млн учнів; 2406 шкіл двомовних або тримовних (11,2%) – переважно з українською та російською мовами навчання. В Україні також діяло 108 румунсько-молдавських шкіл, 60 – угорських, 3 – польських, 1 – кримськотатарська. У Києві працює 349 загальноосвітніх шкіл. З них повністю українських – 107, змішаних (але в них переважно діти навчаються українською мовою) – 226. Наведені дані свідчать, що в Україні у сфері освіти намітилися певні зрушення щодо утвердження української мови, мов національних меншин.

Але в інших ланках культурного процесу утвердження державної мови проходило з певними деформаціями. З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих 1993 р., 62% опубліковано російською мовою і лише 30% – українською. Загальний тираж видань українською мовою становить лише 21 млн, тимчасом як російською – 54,5 млн. Частка книг та журналів українською мовою у загальному обсязі книжкового фонду бібліотек Міністерства культури становить 36%.

В окремих регіонах стан української мови є ще тяжчий. Так, у Криму, де проживає понад 600 тис. українців, видається близько 150 російськомовних газет і лише дві – українські. З 1993 р. виходить друком «Кримська світлиця».

Необхідним фактором культурної розбудови суспільства є створення умов для функціонування всіх сфер культури – системи народної освіти, науки, культурно-мистецького процесу. Проте кризове становище самої держави зумовлює її неспроможність приділяти достатньо уваги культурним

процесам, виділяти необхідні фінансові й матеріальні ресурси для забезпечення потреб цієї ланки соціальної інфраструктури.

Позитивним є те, що за останні роки не закрито жодного театру, концертного залу чи філармонії. Урядом України ухвалено рішення про створення історично-культурних заповідників у Галичині, Корсуні-Шевченківському, Одесі, Глухові, Збаражі, Вишгороді, Нагуевичах. З нагоди 100-літнього ювілею О. Довженка створюється національний центр його імені.

Указом Президента низці творчих колективів, кільком музеям і заповідникам і Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. В. Вернадського, які відіграють визначну роль у духовному житті України, надано статус національних закладів культури, що гарантує певну державну підтримку. Вжито також заходи щодо надання державної підтримки творчим спілкам, діячам культури, учням і студентам мистецьких закладів. Встановлено 100 щорічних премій для митців і 50 стипендій для обдарованої молоді.

Але ці позитивні тенденції в цілому не змінюють тяжкого стану, в якому опинилася матеріальна база української культури, насамперед ті її галузі, що потребують значних державних капіталовкладень, які зменшуються. Порівняно з 1993 р., коли було забезпечено фінансування галузі культури на рівні 1,8% національного доходу України, 1994 р. рівень виділених асигнувань становив не більше 1,3%. Фактично з потрібних 213 млрд карбованців було виділено лише 78 млрд. У результаті значно скоротилися обсяги капітального будівництва нових об'єктів культури, ремонт уже існуючих, катастрофічно погіршилося технічне устаткування закладів культури, зокрема комп'ютерами, музичними інструментами тощо. Майже припинилося придбання державними установами культури творів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва.

Отож, зростала невідповідність між якістю матеріально-технічної бази освіти й культури та рівнем потреб соціально-культурного процесу в країні.

У дуже скрутному фінансовому становищі опинилася українська наука. 1994 р. витрати на науку по Україні порівняно з 1990 р. скоротилися в 5 разів, витрати на одного наукового працівника – у 8 разів. Через те в багатьох галузях науки (особливо у фізиці, біології та ін.) спостерігається вплив дипломованих працівників у комерційні структури і за кордон.

За умов економічної кризи Національній Академії наук України стає все важче зберігати наукові колективи, нагороджений за десятиліття науковий потенціал. Так, у 1995 р. замість мінімальних 17,6 трлн крб., потрібних для виживання Академії, тобто лише на зарплату і утримання приміщень, їй було виділено лише 8,2 трлн крб., тобто менше половини. Тож скорочується обсяг наукових досліджень, призупиняється видання наукових праць.

Національний кінематограф також переживає кризу: протягом 1994 р. на екрани України випущено дев'ять художніх фільмів, 12 документальних кінострічок та чотири анімаційні картини. За минулі роки в Україні щороку створювалося 50 повнометражних і телевізійних фільмів та до 500 короткометражних документальних, науково-популярних та анімаційних стрічок. Причому, якщо в інші галузі культури надходять кошти тією чи іншою мірою від спонсорів, то в цій галузі вони не зацікавлені: кіно не дає прибутку. Тому, якщо в 1992 р. за спонсорські кошти було знято 35 фільмів, у 1993 р. – 12, то в 1994 р. – жодного.

Негативно позначилася економічна криза на мережі культурно-освітніх установ. У 1995 р. в Україні існувало 23,5 тис. клубних закладів, з них понад 20 тис. – системи Міністерства культури. Понад 90% клубних установ розміщено на селі. В 1995 р. порівняно з минулим роком у республіці стало на 300 клубів менше. Так само закриваються парки культури і відпочинку, центри дозвілля тощо.

Як зазначалося в постанові Кабінету Міністрів «Про стан і заходи щодо розвитку української культури» від 22 грудня 1996 р. у республіці фактично припинилося будівництво закладів культури. Якщо навіть 1991 р. було побудовано 111 культурно-освітніх установ, то в 1995 р. – лише 5.

Виняткове становище склалося в бібліотечній системі, зокрема в справі поновлення фондів бібліотечних установ. За 1990–1992 рр. в Україні закрилося 300 бібліотек. А ті, що залишились, майже не поповнюються книгами і періодичними виданнями.

Більшість із 516 державних музейних закладів, навіть і частина тих, що набули статусу національних, розташовані у старих непристосованих приміщеннях, що давно не відповідають навіть мінімальним європейським стандартам. Через брак експозиційних площ нині експонується не більше 18% різноманітних за своїм характером пам'яток історії та культури українського народу, інші знаходяться в музейних сховищах, умови зберігання в яких не завжди від-

повідають необхідним критеріям. Це при тому, що в Україні музеїв у 17 разів менше, ніж в Ісландії, в 15 разів – ніж у Фінляндії і в 5 разів – ніж у США. В Україні з попередніх часів залишилося 5 тис. музеїв, що працюють на громадських засадах. Раніше утримували їх підприємства, колгоспи, радгоспи, організації, школи. Але зараз для цього вони позбавлені коштів. І тому суспільство втрачає один з важливих чинників підтримання інтересу широкого загалу до історії і культури свого краю.

Криза завдала удару по системі народної освіти – загальноосвітній, середній спеціальній і вищій школі. Прийнятий у 1992 р. закон про освіту не передбачав забезпечення обов'язкової повної середньої освіти. Це значно знизило критерії навчання і виховання підростаючого покоління. Тим більше, що за законом діти можуть навчатися в школі лише до 15 років. Це призвело до згубних наслідків – майже 30 тис. підлітків ніде не навчаються і не працюють.

Характерно, що в системі шкільної освіти відбулися структурні зміни: тут створено нові альтернативні навчальні заклади, що дають середню освіту: гімназії, ліцеї, коледжі, а також приватні школи.

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку вищої освіти стало виникнення в Україні системи недержавних і навіть приватних вузів. Практика недержавних вузів широко розповсюджена в усіх розвинутих країнах. Але в нашій країні за умов реформування освіти гостро постало питання про забезпечення відповідного рівня навчального процесу в недержавних вузах. Існує високий рівень конкуренції у сфері освіти. Він зумовлений тим, що у зв'язку з курсом на ринкову економіку в системі підготовки фахівців необхідні альтернативні вищі учбові заклади, діяльність яких також базується на ринкових відносинах. Крім того, кількість молоді, яка прагне здобути вищу освіту, збільшується, а держава не має можливості фінансувати навчання всіх. Тому виникла потреба залучити до організації системи вищої школи підприємства і фірми. Безумовно, що в наш час у країні вже є певна частка громадян, які мають бажання і можливість навчати своїх дітей за плату, сподіваючись на більш високий рівень освіти. Отже, в Україні працюють такі навчальні заклади, як Національний університет Києво-Могилянська академія, Соломонів університет тощо.

Одним з альтернативних вузів є створений 1992 р. Київський економічний інститут менеджменту «Екомен», що готує економістів за спеціальностями: менеджмент зовнішньо-

економічної діяльності, менеджмент виробничої і невиробничої сфери і маркетинг. Інститут є спільним підприємством з колективною формою власності. Одним з основних засновників «Екомена» стала Державна академія легкої промисловості. Це дозволило поєднати навчально-методичний потенціал державного вузу з фінансовими можливостями приватних фірм.

Нові соціальні та суспільно-політичні умови спричинилися до перебудови навчально-виховного процесу в деяких традиційних вузах. Так, змінив профіль підготовки спеціалістів Харківський державний інститут культури – вуз переключився на підготовку менеджерів у сфері культури.

У республіці виникла мережа недержавних вузів – їх близько 200. У них навчання платне. Але в організації цієї справи є також серйозні недоліки: певна частина цих вузів, хоч і подає широку рекламу про свої плани, але на практиці не може забезпечити необхідного рівня підготовки спеціалістів. Так, наприклад, ставиться мета навчити математичному програмуванню, а вуз не має жодного комп'ютера.

Тому виникла потреба в ліцензуванні недержавних вузів, що дає право Міністерству освіти, іншим державним структурам певною мірою контролювати їхню діяльність. До середини 1995 р. таке ліцензування пройшли лише 83 вузи. Серед них – Міжнародний інститут управління, Київський економічний інститут менеджменту та ін.

В Україні тепер можна одержати також західну освіту і міжнародний диплом. Для цього в Києві створено Міжнародний християнський університет. Навчальний процес там проводиться виключно англійською мовою за стандартами американських університетських програм (понад 50 дисциплін). Викладають тут професори провідних університетів США, Канади і Західної Європи. Підготовка фахівців проводиться на стаціонарі за спеціальністю «бізнес» та «інформаційні системи в бізнесі». Після закінчення навчання випускники одержують диплом бакалавра або магістра міжнародного зразка.

Урізноманітнення форм організації вищої освіти можна в цілому охарактеризувати як позитивне явище, що сприяє появі конкуренції, а звідси і підвищенню рівня навчально-виховного процесу у вищій школі.

На жаль, і за цих умов у найбільш скрутному становищі опинилися державні вузи, які залишаються основним джерелом підготовки кадрів національної інтелігенції. Вузи з багатьох причин залишають найкращі викладачі, скорочу-

ється матеріальна база. Адже, якщо в 1994 р. бюджетом передбачалося на освіту 9,7% валового національного доходу, то фактично було витрачено лише 6,6%.

Відсутність необхідного фінансування, зокрема у вищій школі, компенсується певною мірою завдяки тому, що вузам дозволено займатися всіма законними видами економічної діяльності – аж до операцій з цінними паперами. Важливим джерелом прибутку стає плата за навчання іноземних студентів, вона становить 1,5 тис. дол. на рік. Крім того, 20% студентів дозволено брати за оплату понад план. Але в цілому такі заходи кардинально не змінюють становища.

На 1996 р. Міністерство культури зробило заявку в проект бюджету на 68 трлн 500 млрд карбованців. Кабінет Міністрів затвердив пай у розмірі 17 трлн 300 млрд, які становлять лише 1,3% загальної суми витрат, закладених у бюджеті. Але в загальній сумі національного доходу, який тепер називають «внутрішнім валовим продуктом» і який за обсягом більший за бюджет, не набереться й відсотка. А в «Основах законодавства України про культуру» встановлено, що держава повинна витрачати на потреби культури 8% національного доходу.

Стан матеріального забезпечення призвів до зменшення питомої ваги культури в соціально-культурному комплексі (за основними фондами). Якщо в 1985 р. вона становила 15,3%, то в 1994 р. – 14,2%. Причому число клубів лише протягом 1991–1993 рр. зменшилося на 3%, у тому числі на селі – на 2%, кіноустановок – на 11%. У результаті в Україні на 1000 населення забезпечення місцями в клубах становить 69,2% раціонального нормативу, у театрах – 40,5%, у концертних залах – 30,5%.

Музейна мережа в розрахунку на 1 млн населення в 7 разів є менш насиченою, ніж у країнах Східної Європи і Прибалтики, у 2 рази менша, ніж у Росії. Забезпеченість театрами порівняно з країнами Прибалтики становить 50%. У республіці питома вага клубних і бібліотечних приміщень, які потребують капітального ремонту, сягає 27,3%. Темпи зростання основних фондів культури значно відстають від подібного показника в усіх інших сферах діяльності.

Водночас інфраструктурне забезпечення культури у співставленні з динамікою населення по регіонах свідчить про відсутність належного взаємозв'язку культурної політики з демографічною ситуацією. Так, у Донецькому регіоні, де проживає 15,9% населення України, зосереджено лише 7,2% основних фондів культури, а саме: 8,2% клубних,

6,4% – театральних місць, 11,5% – книжкових фондів. У той час, як у Карпатському регіоні (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області), де мешкає 12,4% населення, основні фонди культури становлять 19,4%, а відповідні показники – 12,4, 9,4, 13,0, 14,8, 13%.

Не тільки державні асигнування, але і кошти громадських та комерційних структур, підприємств різного типу все частіше стають джерелами фінансування культурного будівництва.

Указом Президента в Україні 1994 р. засновано Фонд сприяння розвитку мистецтв, підтримки митців в умовах становлення ринкової економіки соціальному захистові. Ним передбачено забезпечення організаційних та економічних засад для розвитку культурно-мистецьких процесів і формування мистецького ринку в нашій країні, участь у відбудові та реставрації пам'яток історії та культури.

З метою надання матеріальної допомоги талановитим літераторам створено добродійний фонд «Літературна скарбниця». Започаткувала фонд родина Чопівських із США, а також деякі інші приватні особи з діаспори. Свої внески зробили також приватні фірми, малі видавничі підприємства, ряд громадських організацій з України, зокрема Міністерство культури, Бюро пропаганди СПУ, «Просвіта» та ін.

Для фінансування культурно-мистецького процесу за ініціативою громадськості при Міністерстві культури України також започатковано Фонд розвитку культури, кошти якого становлять благодійні внески спонсорів і меценатів. Його метою є концентрація коштів для здійснення державної культурної політики у сфері національної культури та мистецтва, підтримки культурно-історичних традицій і збереження духовних надбань, відродження і примноження культури українського народу, залучення підростаючого покоління до скарбів вітчизняної та світової культури. На зібрані кошти проведено фінансування Ніжинського українського драмтеатру ім. М. Коцюбинського, музичної школи у м. Луганську, Рівненського інституту культури, Опішнського будинку культури тощо.

4. Засоби масової інформації за умов національного відродження

Динамічні процеси, що відбуваються в Україні за умов втілення у життя ідеї державної незалежності, активно впливають на засоби масової інформації (ЗМІ), докорінно

змінюючи розуміння їхньої ролі, ведучи до розбудови і все більшого ускладнення їхніх функцій.

Особливістю ЗМІ – цієї своєрідної структури української національної культури – було передусім те, що саме через них йшло викорінення національної самосвідомості; не без участі ЗМІ відбувалися катастрофічні для існування нації зрушення як у масовій свідомості, так і свідомості окремих людей.

Динаміка соціальних процесів посттоталітарного періоду й спонукала ЗМІ до об'єктивного погляду на перебіг суспільних подій, до активної участі у формуванні національної та суспільної свідомості.

У період національного відродження на шпальтах газет, інших часописів усе частіше з'являється термін «українська національна ідея». Однак часто у ці слова кожен вкладав свій зміст. Проте національна ідея має єднати всі верстви суспільства, усі складові суспільної свідомості.

За умов національного відродження засоби масової інформації розглядали українську національну ідею як на-самперед ідею державної незалежності та самодостатньої цінності людської особистості. Тому через ЗМІ активно поширювалися найрізноманітніші знання в галузі українознавства – від вивчення української мови до освоєння й опрацювання складних проблем вітчизняної історії, відродження славних традицій українського народу. Економічне, політичне й духовне життя України як суверенної республіки передбачало самостійність і незалежність її важливих суспільно-політичних структур, у тому числі засобів масової інформації.

ЗМІ мали враховувати той фактор, що на свідомості народу відчутно позначилася глибока суспільно-економічна криза, що призвела до повсюдної зневіри. Посилилася увага до соціальної тематики, адже відбувалося переосмислення цінностей, руйнувалися віджилі суспільні форми і вироблені десятиліттями стереотипи, зароджувалися нові тенденції. Таким чином, на передній план вийшов соціальний фактор – пізнання й відображення суспільних відносин. І як результат – у середині 90-х років значно посилюється соціалізуюча роль преси. На проблемний зміст ЗМІ суттєво вплинули зміни у суспільному житті, часовий фактор.

Станом на початок 1998 р., за даними комп'ютерного банку, в Україні зареєстровано 4229 видань: газет – 3345, журналів – 740, бюлетенів – 70, розмаїтих збірників – 57, альманахів – 16. Міністерством в справах преси та інформації

zareestrowano 1098 regionalnych zarubizhnykh vydanyh: gazet – 476, zhurnaliv – 478, byuletenuv – 70, zbirnykiv – 57, almanahiv – 16. Oblasnymi komitetami u spravah presi ta informatsii zareestrowano i pererestrowano 3131 vydannya, z nich – 2869 gazet ta 262 zhurnali.

Analiz movnoi situatsii zasvidchiv, sho mayzhe v usih oblastyakh Ukrainy, za vyniatkom Avtonomnoi Respubliki Krym, Odеської, Luganської ta Doneцької, bilshtsiv drukovanykh zasobiv masovoi informatsii vydaetsya ukrainskoiu movoiu.

Z 1098 vydanyh, zareestrowanykh Minpresinformom Ukrainy z lystopada 1996 r., 28% vykhodyat vyklyuchno ukrainskoiu movoiu, 16% – rosiyskoiu, 23% – dublyuyutsya ukrainskoiu ta rosiyskoiu movami, 33% – kilьkoma movami. Na pochatok 1999 r. zagalnyi tyrazh vydanyh rosiyskoiu movoiu переважав ukrainski. Yak bachimo, zhodnykh pidstav tverdyti, sho utyskuetsya rosiyska mova чи movи nacmenshyn nemaє.

Sered zasnovnykiv novykh vydanyh pershe misce posidayut komertsiiyni struktury, drugе – pryvatni osoby, trete – naukovі ta naukovo-vyrobnychi ustanovy, chetverte i pyate vidpovіdno podilyayut organi derzhavnoho upravlinnya ta hromads'ki ob'ednannya i organizatsii.

Shodo obstoynannya ideї derzhavnoi nezalezhnosti, to ZMI Ukrainy dovelosya dїyati, z odnogo boku, za umov informatsiynoi ekspansii, z inshogo – v protsesi zrostannya ne tilyky publikatsii, sho mali destruktivnyi zarjad. Mozlyvo, ce stalo rezulьtatom toho, sho trivalyiy period ne pryimaly «Zakon pro informatsiiu», yakyy, gruntuuyuchys na Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy ta Akti progholoshennya ii nezalezhnosti, stverdyl informatsiyniy suverenitet Ukrainy.

U chervni 1992 r. u Kyevi vıdбулося zasidannya koordynatsiynoi rady ukrainskoho telebachennya, prysvyachene problemam funktsionuvannya ZMI v umovakh natsionalnoho vıdrodzhennya. Yak zaznachaly yoho uchasnyky, protses natsionalnoho vıdrodzhennya, demokratyzatsii i onovlennya sprychynyvysya do pereosmyslennya roli ZMI, do toho, sho zvychnyi arsenal pryiomiv i metodiv, yakymi desyatylittiyami korystувалися zhurnalisti, zaznav lomky. Zhurnalistyka stala vystupaty yak instrument hromads'koho vplyvu i dosyagnennya dynamichnoi zlagody u suspilьstvi. Problema stvorennya informatsiynoi kulьtury na ruїnah totalitarnoi imperyskoi struktury є nadzvychayno skladnoyu spravoiu. Zrozumiло, sho ZMI Ukrainy she daleko do krashykh zrazkiv «pablik rileyshenz» – pravdivoi i operativnoi informatsii. Ale v Ukraini ponyattya «svoboda presi» i «chetverta vlada» vse bilshe vıdbiva-

lyut spetsyfyichne stanovyshe zhurnalistyki: вона прагне стати важlyvim zasobom stanovlennya y utverdhennya suchasnoho hromadyans'koho suspilьstva.

Natsionalne vıdrodzhennya vystupaє faktorom formuvannya ZMI novoho typu i daє mozlyvyshe postavtyti yx na ob'ektivno zumovlene misce u demokratychnomu sotsiymі molodoї derzhavy, keruyuchys perevırenymy na praktytsii svitovymy standartamy. Ydetsya pro sotsialnu strukturu i strukturu natsionalnoi auditorii, pro zasoby masovoi informatsii i problemu sotsialnoho stereotyphu ta in.

Shob ne opynytysya v roli ob'ektivists'kykh statystiv v umovakh shalenoї psykholohichnoi viyni, pracivnyky ZMI Ukrainy vysunuly ideyu stvoryty presovo-informatsiyniy analitichnyi tsentr або naukovo-doslidnyi pidrozdil, yakyy by seriyozno vıvchav problemy ukrainskoi zhurnalistyki v umovakh natsionalnoho vıdrodzhennya. Pered tym pidrozdilom postavleno zavdannya: analiz, systematyzatsiya vystupiv presi, systemne programuvannya y rozrobka problem vysvitlennya vazlyvykh pytanyh zhyttya Ukrainy.

Nasampered ukrainskym ZMI nalezhyt rishuche pozbutysya provintsializmu, menshovartosti. Po-druhe, usim organam masovoi informatsii sled usvidomtyti, sho Ukraina stane derzhavoi lyshе todi, коли bude vkluchena do svitovoi komunikativnoi systemy, коли v mizhnarodnykh informatsiynykh potokakh matyme sviy vaгомий golos.

Nezvazhayuchi na velichезnu rol'y ZMI u nezalezhnii derzhavi, im ne pryidilyayetsya nalezhnoi uvahy yak z boku vlady, tak i z boku hromads'kosti, nauky. Ne zdolano do kintsya netolерantnyi pohlyad na presu lyshе yak na kolishchatko i gvintyk zagalnodержavnoho mekhanizmu, a na zhurnalistiv – yak na pidruchnykh. Ne mozhyt ne trıvohyty fakty persleduvanyh, nezakonnykh zvylneniy pracivnykiv ZMI, a takozh pohromnyts'ki diї predstavnykiv kraynih ekstremists'kykh syl proty progressyvnykh zhurnalistiv.

U зв'язku z progholoshennym samostiyhnosti Ukrainy, natsionalnym vıdrodzhennym перед zasobamy masovoi informatsii postalo pryncypovo nove zavdannya – buty chetvertoю vladoю nezalezhnoi demokratychnoi derzhavy, vykonuvaty dostupnyymi yiy zasobamy derzhavotvorchi funktsii. Spravzhne demokratyчне suspilьstvo musyt maty nezalezhni ZMI. I decho v tьomu napryami зроблено, zokrema pryinyato Derzhavnu programu rozvytku natsionalnoho knygovydannya i presi na period do 2000 roku, zatverdzhenu Ukazom Prezidenta Ukrainy vid 28 lyotoho 1995 r.

Програма має на меті виконання наступних завдань: визначення основних пріоритетів у галузі видавничої справи, усунення негативних деформацій, поліпшення якісної структури видання; оптимальне реформування форм власності, економічного механізму, вдосконалення податкової політики у видавничій справі; вдосконалення правових норм діяльності книгодрукування і преси, створення необхідної законодавчої, нормативно-технічної бази видавничої галузі, приведення чинного законодавства у відповідність з міжнародними нормами; розширення участі України в міжнародному співробітництві в галузі книгодрукування і преси тощо.

РОЗДІЛ 17 | ЗРУШЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ Й СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ

1. Економіка незалежної України

Декларація Верховної Ради про державний суверенітет України, а згодом Акт про незалежність і референдум 1 грудня 1991 р. означали появу на карті Європи молодій суверенній держави. Водночас суспільство новоствореної держави, як і її керівництво, певною мірою не були готовими до таких різких змін. Надто сильною протягом десятиріч вважалася наддержава СРСР, і її розпад для багатьох політиків Заходу став несподіванкою.

У спадщину від Союзу, що розпався на самостійні держави, український народ одержав економіку, яка перебувала у кризовому стані. Спад виробництва, що тривав протягом 80-х – початку 90-х років набув загрозливого характеру. Як відомо, промисловість УРСР виробляла менше 20% кінцевого продукту, а решта становили деталі, комплектуючі. І як наслідок понад 80% промислового виробництва не мало замкнутого циклу. До того ж у республіці зосереджувалися екологічно небезпечні та капітало-, енерготрудомісткі виробництва, які потребували великих витрат енергоносіїв. Ситуація ускладнювалася через тяжке становище у сільському господарстві та фінансову кризу – Національний банк України виявився однією з найбільш слабких структур економіки. Різке скорочення виробництва сільськогосподарських машин та іншої техніки для потреб села супроводжувалося зростаючими труднощами з паливом, запчастинами, що призводило до великих втрат урожаю. Економічна розруха становила велику загрозу для молодій державі, яка мала ще виборювати економічну незалежність.

Перед керівництвом республіки поставали проблеми, пов'язані з необхідністю структурної перебудови економіки, переорієнтацією її на потреби ринку, відходу від затратного характеру, однобічної орієнтації на розвиток важкої індустрії. Водночас потрібно було розв'язувати проблеми енергоносіїв, здійснювати рішучі кроки до роздержавлення

і приватизації, переходу до ринкових відносин. Необхідно було виробити чітку, науково виважену програму стабілізації економіки, демонополізації власності, здійснити переорієнтацію її на потреби людини, зацікавити виробника у виготовленні якісної продукції, яка була б конкурентоспроможною і на зовнішньому ринку.

Серед причин економічної кризи, в якій опинилася Україна, вирізняють фундаментальні, об'єктивні та суб'єктивні, або такі, що в основному залежать від якості управління, від діяльності владних структур. До фундаментальних причин кризи належать спотворена структура економіки: товари споживання становлять лише невелику частку валового суспільного продукту, зростає інфляція. Відсутність ринкового механізму ще більше погіршує становище. У державі поглиблюється майнове розшарування. Водночас Кабінет Міністрів продовжував здійснювати пряме адміністративне втручання у розвиток економіки країни.

У складі колишнього Союзу Україна наприкінці 80-х років виробляла 33% сталі, 50% локомотивів, кораблів та літаків, а також більшу частину продукції, отримуваної на базі високих технологій. На Україну припадало 25% зерна та м'яса і 50% цукру, що вироблялися у Союзі.

Наприкінці 80-х років спрацювання основних виробничих фондів у чорній, кольоровій металургії, паливно-енергетичному комплексі та хімічній промисловості України становило 50–60%. Використання їх починаючи з 1990 р. (67%) зменшувалося з кожним роком. Відбувся різкий спад національного доходу. Вже на початку 1991 р. зафіксовано абсолютне зменшення випуску товарів народного споживання майже на 6%, а товарів легкої промисловості – на 4,4%. Загальне скорочення промислового виробництва 1991 р. становило 4,8%, а протягом 1992 р. – уже 9%.

Якщо у 1989 р. у республіці було видобуто 180 млн т вугілля і 100 млн т залізної руди, виплавлено 50 млн т сталі, вироблено майже 38 млн т прокату і близько 300 млрд кВт електроенергії, понад 23 млн т цементу, то у 1992 р. внаслідок спаду промислового виробництва валовий національний продукт скоротився на 25%. Скорочення виробництва у тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні становило 21,3%, кольоровій металургії – 16,9%, хімічній промисловості – 14,7%, чорній металургії – 10%, нафтопереробній – 28,9%. Валовий внутрішній продукт порівняно з 1991 р. зменшився на 14%, вироблений національний дохід – на 16%, продуктивність праці – на 13%.

Стартові можливості економіки України досить високо оцінювалися багатьма спеціалістами на Заході. Вони вважали, що Україна має достатній виробничий, науковий потенціал, відповідний розвиток базових галузей промисловості, а також сільського господарства. Проте керівництво держави не врахувало фактор часу і необхідність рішучих дій. Своєчасно не було підготовлено чітку програму заходів щодо виходу з кризового стану, заходи, що вживалися для стабілізації економіки, мали половинчастий характер. Програми уряду, хоча і затверджувалися Верховною Радою, але не забезпечувалися матеріально через постійне падіння курсу купоно-карбованця, зростання цін на енергоносії. Скорочення обсягів виробництва тривало. Національний дохід також зменшувався. Падіння продуктивності праці на 25%, а також валового суспільного продукту на 27% різко знизили рівень національного доходу на душу населення.

Падіння життєвого рівня населення, неспроможність уряду успішно розв'язувати соціально-економічні проблеми, питання соціального захисту спричинилися до страйків та масових виступів населення, що призвело до відставки у квітні 1991 р. уряду В. Масола, а 1 жовтня 1992 р. і уряду, очолюваного В. Фокінім. Уряд так і не зміг впоратися із завданнями стабілізації спотвореної структури економіки, що склалася за роки неподільного панування командно-адміністративної системи, а також в умовах розриву економічних зв'язків між республіками колишнього СРСР. Негативну роль відіграли тут і невиправдані експерименти за роки так званої «перебудови».

Державний сектор зберігав панівне становище, а процеси роздержавлення, приватизації і демонополізації відбувалися надто повільно та з порушеннями правил. Поглиблювалося майнове розшарування, коли основна маса населення опинилася за межею бідності і лише незначна частка багатіла. Кабінет Міністрів, як і раніше, продовжував адміністративне втручання у процеси економічного розвитку, прагнув вирішувати всі питання, застосовуючи старі прийоми.

Розробка ефективного механізму розвитку народного господарства, регулювання відносин різних форм власності, а отже, створення змішаної, багатоукладної економіки, яка була б раціональною, гнучкою, орієнтованою на життєві потреби населення, органічно вбирала б новітні досягнення як вітчизняної, так і зарубіжної науки і техніки, не сталося. На багатьох підприємствах через брак енергоносіїв, розрив економічних зв'язків зі спорідненими заводами сусідніх

держав, а також через неплатежі зупинялося виробництво, працівників відправляли у неоплачувані відпустки, переводили на інші види робіт. Значна частина кваліфікованих працівників залишила роботу і перейшла до комерційних структур або у спільні підприємства, де зарплата була вищою і видавалася регулярно.

Зростало число псевдопідприємницьких комерційних структур, інтегрованих у державно-розподільчу корумповану систему, яка досить ефективно дискредитувала перші кроки переходу до ринкових відносин. Недостатньо виважена податкова система не заохочувала до виробництва нових видів продукції, але відкривала можливості отримання коштів за рахунок розширення торговельних операцій. Можливість виходу підприємств на зовнішній ринок породила у керівників підприємств переконання, що вони можуть вільно розпоряджатися валютою, не рахуючися з інтересами держави і виробничих колективів. Зароблена на зовнішньому ринку валюта осідала на особистих рахунках керівників або використовувалася на закупівлю престижних марок машин, побутової техніки тощо. Державний бюджет постійно зазнавав величезних втрат через неузгодженість фінансово-кредитної системи, зменшення надходжень від податків, затягування строків розрахунків між суб'єктами господарської діяльності.

Кабінет Міністрів, очолюваний Л. Кучмою, що прийшов до керівництва після В. Фокіна, поставив вимогу: за продані на зовнішньому ринку товари і одержану валюту директори підприємств мусять звітуватись. Гостро було поставлено питання про долю тих підприємств, які роками були збитковими, виробляли продукцію, що не користувалася попитом, але використовували сировину, енергоносії і не відшкодовували державних витрат. Зовнішні борги України, зокрема Росії за енергоносії, стрімко зростали, хоча багато підприємств останньої також заборгували Україні великі кошти. Керівництво держави згаляло сприятливі можливості для впровадження власної валюти, що негативно позначилося на можливості призупинення грошової емісії. Однак запроваджувати власну валюту, на думку економістів, можна було лише за умов стабілізації економічної ситуації, зупинення спаду виробництва та створення стабілізаційного фонду.

Загрозливе соціально-економічне становище, що склалося наприкінці 1992 – на початку 1993 рр., змусило Л. Кучму визнати, що в країні було втрачено важелі керівництва

державою. Одним із невідкладних завдань стало проведення антиінфляційної політики. Голова уряду при розгляді плану і бюджету на 1993 р. закликав скоротити капітальне будівництво, де стали традиційними «довгобуду», а також віддати перевагу об'єктам соціального призначення у сільській місцевості, скоротити кошти на утримання держапарату. Ділки тіньової економіки повністю використовували безпорадність уряду і не мали наміру ділитися з ним своїми прибутками. Набули масового характеру факти вивезення дефіцитних ресурсів, зокрема металу, за кордон і продажу їх на світовому ринку за демпінговими цінами. Так, за неповний 1992 р. було лише легально надано ліцензій на експорт товарів на суму 5 млрд доларів (крім бартеру), а державі з цієї суми надійшло лише 97,7 млн доларів. Решта осіла на рахунках комерційних структур або на особистих рахунках тіньовиків.

Для виходу зі скрутного становища, в якому опинилася українська економіка, потрібно було рішуче вносити зміни до галузевої структури та скорочувати виробництво, зокрема у чорній металургії. Але виважених кроків у цьому напрямі бракувало. Непродуманість низки прийнятих декретів та постанов, зокрема щодо підвищення цін, призвела до зростання соціальної напруженості в суспільстві. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про соціально-економічне становище в Україні та заходи щодо його стабілізації, соціального захисту населення, вдосконалення роботи Верховної Ради України в умовах, які склалися». За участю фахівців і апарату Кабінету Міністрів підготовлено програму виходу України з економічної кризи та вироблено план дій уряду щодо реалізації та розвитку «Основ національної економічної політики на 1993 рік».

Передбачено було жорсткі антиінфляційні заходи, у тому числі щодо розвитку базових галузей економіки, зокрема заморожування зарплат відповідно до обсягів виробництва. Йшлося про жорстку кредитну політику, припинення безплатної приватизації та спекулятивного переливання ресурсів з державного сектора у приватний бізнес. На 1993 р. запроваджували державний контракт і державне замовлення. Якщо за держконтрактом держава гарантувала оплату за рахунок бюджету, то за держзамовленням вона лише надавала певні пільги виконавцям, але не фінансувала.

Хоча на багатьох зустрічах керівників країн СНД йшлося про те, щоб зняти всі бар'єри на шляху співробітництва, а також укладалися різні – як двосторонні, так і багатосто-

ронні, постанови, проте рівноправного економічного співробітництва не було досягнуто. На шляху економічної інтеграції поставало багато перешкод, і угоди не діяли.

За дорученням уряду розроблялися програми відродження Донбасу, створення вільних економічних зон, які мали охоплювати значні регіони, приділялася увага стабілізації агропромислового комплексу. Розпочалися роботи з метою налагодження охорони навколишнього середовища, фінансування очищення малих річок басейну Дніпра.

Серйозною проблемою для України ставала ядерна енергетика. Кожна з АЕС була збудована без урахування екологічних вимог. У зв'язку з тим, що в Росії було ухвалено закон, який забороняв приймати на зберігання і переробку ядерні відходи з-за кордону, а в Україні не було де їх зберігати, чотири АЕС України опинилися перед загрозою зупинки.

На початку 1994 р. Кабінет Міністрів України затвердив низку заходів, спрямованих на фінансове оздоровлення підприємств, які опинилися на межі банкрутства. Ставилася мета підтримати державний сектор економіки, надати допомогу тим підприємствам, які довели свою життєздатність. Форми підтримки були різні – від погашення боргів, переформування короткотермінових кредитів на довготермінові до радикальних: злиття збиткових підприємств з фінансово міцними, випуск цінних паперів, зміна форм власності, в тому числі на колективну. Передбачалося задіяти і Закон про банкрутство. Щоправда, протягом 1993 р. Вищий арбітражний суд розглянув 46 справ про банкрутство. В основному це були держпідприємства. Відмовлено лише чотирьом. Але і ті, що залишилися банкрутами, не були оголошені. Рішення арбітражу не приймалися ні банками, ні виконавчою владою.

Спад виробництва у металургії країни лише за січень 1994 р. сягав 50%. А в цілому спад виробництва становив 34%. На вимогу гірників були зняті з посад директор шахти ім. Челюскінців ВО «Донецьквугілля», а потім і директор ВО «Шахтарськвугілля». Створена комісія підтвердила підозру гірників щодо використання валюти не за призначенням.

У лютому 1994 р. зупинився конвеєр Черкаського цукрофаїнадного комбінату, одного з найбільших у галузі. Робітників і службовців, які не одержували зарплати з грудня 1993 р., відправили у вимушені відпустки. А причина полягала в тому, що концерн «Укрцукор» не переказав ко-

лективові близько 50 млрд крб. за продану продукцію. Не надходили платежі за відправлений цукор з Азербайджану, Дагестану та інших республік. У свою чергу, підприємство заборгувало 52 млрд крб. банкам. Найвні запаси цукру на комбінаті керівництво концерну забороняло продавати.

Більшість вугільних підприємств Донецької області на літо 1994 р. значно знизили обсяг видобутку вугілля, через що з шахт та об'єднань звільнилися сотні шахтарів, переходячи в комерційні структури. У безвиході опинилися виробничі об'єднання. В обласному суді у вересні відбулося чергове слухання справи про банкрутство ВО «Донецьквугілля». Судова ж справа про визнання банкрутом одного з флагманів вугільної промисловості ВО «Орджонікідзевугілля» стала новиною. Як з'ясувала місцева податкова інспекція, гірники Єнакієво заборгували бюджету близько 30 млрд крб.

Наприкінці серпня 1994 р. президія Кабінету Міністрів України ухвалила рішення про заходи щодо стабілізації роботи вугільної промисловості. Цей документ рекомендував, зокрема, Мінекономіки, Мінфіну, Нацбанку України і Держвуглепрому в місячний термін вирішити питання погашення кредитної заборгованості. На початку вересня віце-прем'єр А. Дюба, який вів вугільну промисловість, звернувся з листом до Вищого арбітражного суду з проханням зупинити слухання справ про банкрутство вугільних об'єднань, у тому числі «Донецьквугілля», яке всього тиждень носило тавро банкрута.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів фінансова підтримка колективам, які потрапляли в скрутне становище, виділялася не на зарплату і навіть не на технічне переозброєння, а для розрахунків з поставальниками. До підприємств, які могли розраховувати на підтримку, належали підприємства пріоритетних галузей. На подолання платіжної кризи на початку 1994 р. уряд виділив 50 трлн крб. У таку суму оцінювалися запаси продукції, сировини, матеріалів у державі.

Лише декілька шахт ВО «Донецьквугілля» на осінь 1994 р. стабільно і навіть з перевищенням минулорічних показників видавали паливо. Серед них «Лідіївка», яка діяла вже 90 років, серед молодих – «Південнодонбаська-1». У галузі технічний рівень виробництва був надто низьким. Страйки і голодування на шахтах стали звичайним явищем. Не дивно, що порівняно навіть з 1993 р. видобуток палива скоротився більш як удвічі.

У пошуках шляхів виходу з такого становища в Донбасі почали виникати спільні з іноземними підприємства з видобутку вугілля. З ініціативи директора шахти «Комсомольська» ВО «Антрацит» весною 1994 р. створено перше в Донбасі українсько-швейцарське підприємство з видобутку, переробки і реалізації вугілля. Швейцарська фірма «Планмаріне» викупила на чотири роки шахтне поле і виділила на його розвиток 900 млн доларів.

Спад виробництва охопив ряд галузей, але найглибшим він виявився в галузях, що виготовляли продукцію на експорт. А це значною мірою позначалося на бюджеті, адже держава недобирала коштів. Система оподаткування також була далеко не досконалою.

Влітку 1994 р. на п'яти АЕС України експлуатувалися 14 енергоблоків загальною потужністю 12,8 млн кВт. Це давало 24,5% від сумарної, яку мала об'єднана енергосистема держави. Протягом півроку, діючи в базовому режимі, вони виробили 38,4% усієї електроенергії України, що становило 105% планового завдання. Ядерного палива на той час на складах не було. Його не було за що купити в Росії.

Борги і тарифи без всіляких заборон ставили під загрозу зупинки атомних реакторів. Незважаючи на значні труднощі, було відновлено будівництво трьох блоків на Запорізькій, Хмельницькій і Рівненській АЕС, які найближчими роками змогли б компенсувати ту частину потужностей, які втратить Україна із закриттям Чорнобильської АЕС.

В енергетиці з кожним днем зростали труднощі, загострювалися відносини зі споживачами через несвоєчасну сплату боргів за використану електроенергію. Мініенерго України заявляло про намір відключити енергоподачу «Укрзалізниці» за несплату боргів, які становили досить велику суму.

А 8 вересня харківські енергетики відключили електрику місцевим залізничникам на 4 год, тим самим зупинивши рух 98 пасажирських і приміських поїздів. Понад 4 год майже 60 тис. пасажирів, у тому числі жінки, люди похилого віку і діти і хворі, були заблоковані в поїздах, які зупинилися. Заборгованість Південної залізниці за електроенергію на той час становила 170 млрд крб. Об'єднанню «Вінницяенерго», яке обслуговувало чотири області, на травень 1994 р. споживачі заборгували 160 млрд крб. Найбільшими боржниками були залізничники та тернопільські колгоспи, а решта – бюджетні організації, лікарні, навчальні заклади. Загальна заборгованість енергетикам країни, за скромними підрахунками, становила майже 1,5 трлн крб.

Кабінет Міністрів України з серпня 1994 р. знову в 1,6 раза підвищив середню оптову ціну на вугілля і вугільну продукцію. Вона сягала 573 тис. крб. Однак, на думку спеціалістів Держвуглепрому, це не розв'язувало проблеми. Якщо паливо реалізувалося за фіксованими цінами, а основні види устаткування і матеріали шахтарям доводилося закуповувати за «розкріпаченими» цінами, які постійно підвищувалися, то державна дотація галузі не покривала всіх витрат. Так, з початку року борг галузі на серпень становив 10,3 трлн крб. У свою чергу, лише підприємства Мінпрому заборгували їм 1,6 трлн крб. Працівники галузі не могли розраховатися з боргами і при збереженні дотацій за рахунок нової ціни на паливо. Адже автоматично це викликало зростання цін на матеріально-технічні ресурси, електроенергію.

Сумний рекорд було встановлено в Україні восени 1994 р. За неповний рік на шахтах держави сталося дев'ять великих аварій, які супроводжувалися людськими жертвами. Потрібні були значні кошти, щоб підвищити безпеку праці, покращити її охорону.

Розгалужена і потужна система трубопроводів України дозволяла забезпечити на осінь 1994 р. газом понад 70 тис. підприємств різних галузей народного господарства та 87% загальної кількості квартир у містах і селах. Продуктивність газотранспортної системи країни на той час становила 230 млрд м³ на рік, або понад 700 млн м³ на добу. При стабілізованому газокористуванні система газопроводів мала забезпечити транспортування російського і туркменського газу в обсягах понад 100 млрд м³ на рік, а після введення в дію нових об'єктів транзитні поставки газу через територію держави могли б значно збільшитися.

Влітку 1994 р. було підписано угоду між російським акціонерним товариством «Газпром» та акціонерним товариством «Укргазпром» про довгострокове співробітництво з метою розширення і реконструкції транзитних потужностей на території України для транспортування російського газу. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити на всій території будівництво та введення в дію нових транзитних газопроводів, а також підвищити потужності старих.

Антимонополийний комітет України восени 1994 р. встановив, що корпорація «Укргаз» є монополістом на ринку використання газових мереж. Користуючись своїм становищем, корпорація направила лист до керівників держпідприємств газового господарства, в якому виклала вимоги у

вигляді рекомендацій щодо територіального поділу газових лічильників у регіонах України, а також перелік іноземних фірм, у яких належало закуповувати лічильники. Антимонопольний комітет заявив, що дії корпорації «Укр-газ» є порушенням вимог Закону про обмеження монополізму.

Значних втрат зазнавала економіка держави через те, що Україна не була членом Генеральної угоди по тарифах і торгівлі (ГАТТ). Держави – члени ГАТТ використовували антидемпінгові заходи для захисту своїх ринків від продукції конкурентів. Проти українських підприємств було проведено сім антидемпінгових розслідувань. І хоча продукція українських виробників (хлорид калію, штучний корунд, карбід кремнію) продавалася за нормальними цінами, вони були нижчими за ціни на аналогічні товари. Їхня собівартість була низькою порівняно зі світовою, враховуючи дешеву сировину, електроенергію, робочу силу. Однак країни – члени ГАТТ розпочали антидемпінгове розслідування, в результаті якого економіка України зазнала великих втрат. Вхідження держави до ГАТТ стало нагальною потребою.

У розвитку зовнішньоекономічних зв'язків значну роль відігравали бартерні зв'язки між українськими та зарубіжними підприємствами. При цьому керівництво підприємств намагалось якомога менше віддати державі податку на валюту, що продавалася комерційним структурам досить часто з грубими порушеннями правил.

Водночас економіка України переживала гіперінфляцію. Уряд звинувачував у цьому комерційні банки, а ті – уряд у «неоголошеній війні» проти банків. Економісти доводили, що основною причиною гіперінфляції є не кредитування, а політика підтримки підприємств держсектора. За оцінками деяких фінансистів, близько 40% грошової маси йшло в сільське господарство і на закупівлю сільгосппродукції. Дешеві кредити для державних підприємств становили, на їхню думку, 23–27%. А обсяги неповернення неухильно зростали, як і взаємозаборгованість між підприємствами. За таких умов зростання грошової маси, незбалансованої приростом товарної продукції, призводило до збільшення інфляційних нулів на грошових знаках.

Разом з тим знецінювалися реальні доходи працюючих, купівельна спроможність середньої заробітної плати знижувалася. Постало питання про реформу організації оплати праці. Заробітна плата не лише не виступала основним

чинником підвищення ефективності виробництва, а й перетворилася на гальмо виробництва. Були деформовані співвідношення в оплаті праці залежно від кваліфікації, складності, відповідальності виконуваної роботи, між фізичною і розумовою працею, між виробничою і бюджетною сферами. З ряду причин було зруйновано систему нормування праці, яка не стимулювала підвищення продуктивності праці, знижувався рівень захищеності сумлінно працюючого робітника, вкрай деформовано міжгалузеву диференціацію заробітної плати, зростали диспропорції в оплаті в державній і недержавних сферах економіки.

Сучасна соціально орієнтована ринкова економіка не може не використовувати певні регулятори, в тому числі й у сфері заробітної плати. І не лише в державному секторі економіки, а й поза його межами, в усіх підприємствах незалежно від форм власності.

Відсутність єдиної цілісної правової основи організації оплати праці, протиріччя і неузгодженість законодавчих і нормативних актів, а також декрету «Про оплату праці» і Закону «Про колективні договори і угоди» практично заблокували договірне регулювання оплати праці, зробили неможливим укладання генеральної і галузевих тарифних угод та колективних договорів на 1994 р. У результаті колективними договорами на підприємствах, в установах, організаціях було охоплено лише 58% загальної кількості найманих працівників.

Проблема зайнятості, соціальних гарантій для трудящих у нових умовах набирала великої гостроти. Кабінет Міністрів України 5 листопада 1993 р. затвердив Національну програму суспільних робіт. Владним інстанціям – міністерствам економіки, фінансів, праці, обласним і міським адміністраціям було визначено кошти на виконання цих робіт, а контроль за виконанням робіт передбачався восени 1994 р. Підкреслювалося, що програма розглядається як засіб активної політики держави на ринку праці і нею передбачалося охопити від 400 до 600 тис. чоловік. Роботи планувалося проводити як на регіональному рівні, так і в рамках проектів загальнодержавного масштабу. Водночас ставало все більш явним потенціальне безробіття, і життя вносило свої корективи. Фінансова криза показала, що багато з обіцяного в Національній програмі не може бути виконаним.

У лютому 1994 р. Президент України Л. Кравчук підписав нову програму зайнятості населення, яка була вже позбавлена обіцяної підтримки. Нею передбачалося надання

допомоги громадянам у працевлаштуванні, організація перепідготовки кадрів, профорієнтація молоді, регулювання вивільнення робочої сили у випадку ліквідації підприємства або його банкрутства, створення додаткових робочих місць та сприяння трудовій міграції, зниження рівня прихованого безробіття.

На підприємствах низки галузей неповністю зайнятими в окремі періоди були 35–40% усіх працюючих. Отже, багато мільйонів виробничників не з своєї вини були приречені на тривалий відрив від робочих місць і фактично позбавлені роботи й засобів до існування.

Браховуючи непередбачуваність дій урядових структур щодо інвесторів, керівники комерційних банків надто неохоче йшли на вкладання грошей у розвиток економіки. Відсутність чітких переходів до реформування економіки, постійні суперечки між різними школами реформістів відносно того, яким має бути ринок – регульованим чи соціальноорієнтованим, вільним чи не зовсім – завдавали великої шкоди проведенню перетворень в економіці.

Масовий наступ російських компаній на фондовий ринок України розпочався з 1994 р. На вітчизняний ринок вийшли компанії потужніші, досвідченіші, відоміші, і багато хто віддавав їм перевагу. Російські фірми проявляли високу активність в Україні. Вони обіцяли великі дивіденди за вкладені у трастові компанії гроші. Вкладникам пропонували туманні і розпливчасті обіцянки надзвичайних прибутків як, наприклад, «Український дім селенга» та ін. По суті йшов елементарний збір коштів компаніями, які не володіли ні реальними капіталами, ні конкретними інвестиційними проектами. Отже, можна було говорити про експансію російського капіталу в Україну на цілком законних підставах.

З переходом до ринкових відносин діюча система захисту всіх форм власності і, насамперед, її основа – законодавство України – виявилися не готовими до ефективної боротьби з організованою злочинністю у сфері економіки. Злочинність у цій сфері продовжувала зростати. Якщо у 1993 р. тут було виявлено понад 41 тис. злочинів, то до осені 1994 р. – майже 26 тис.

У 1993 р. і за неповний 1994 р. органами Головного управління державної служби боротьби з економічними злочинами МВС України виявлено понад 300 злочинів у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Цьому значно сприяла недосконалість законодавства та зловживання окремих

службових осіб. Лише у 1994 р. було виявлено понад 800 фактів протизаконного вивозу підприємствами, організаціями своїх виробів. Було вилучено і повернуто товарів на суму близько 170 млрд крб. Причому у здійсненні злочинів, спрямованих на порушення законодавства у сфері економіки, в тому числі й незаконних спробах вивозу, брали участь інспектори митниці.

З метою посилення боротьби зі злочинністю у сфері економіки вийшли укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби з злочинністю» (1994 р.) та «Про захист внутрішнього ринку і вдосконалення митного контролю».

Кабінет Міністрів України розглянув чергову програму приватизації на 1994 р., яку представив Фонд держмайна. Виявилось, що виконання програми приватизації на 1992 р. чиновники просто завалили, а програму на 1993 р. до кінця року парламент так і не затвердив, тож, зрозуміло, що й вона не була виконана.

З весни 1994 р. в Україні розпочався новий етап приватизації. Кабінет Міністрів накреслив у 1995–1999 рр. комплекс заходів, спрямованих на удосконалення процесу приватизації, підвищення контролю за його проведенням, створення ринку цінних паперів. Передбачалися конкретні кроки у напрямі демонополізації економіки і створення конкурентного середовища, державного стимулювання малого бізнесу.

Новокраматорський машинобудівний завод одним із перших серед промислових гігантів перейшов на оренду, а незабаром став акціонерним товариством, у якому на осінь 1994 р. було понад 51 тис. акціонерів, з них працівники підприємства становили близько 25 тис. Приватизація, підготовчий процес до якої розпочався на поч. 90-х років, коли підприємство перейшло на оренду, стала повною і незворотною на середину 1994 р. Колектив повністю розрахувався з державою за всі заводські фонди, підприємство перейшло в його власність. Якщо в колишньому Союзі «НКМЗ» вважався одним із лідерів, то в суверенній Україні за величиною вкладу в економіку рівних йому не було.

До продажу за приватизаційні майнові сертифікати громадянам держави були запропоновані акції 150 підприємств.

Постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1993 р. № 717 було затверджено методику оцінки вартості об'єктів приватизації на принципі методу витрат. Він являв собою оцінку окремих груп активів підприємства (ос-

новні та оборотні кошти, будівлі, нематеріальні активи і т. п.). Одержану суму оцінок потрібно було зменшити на вартість частини пасиву (боргові зобов'язання). У підсумку мали реальну ринкову вартість підприємства. Існували й інші методи.

На середину 1995 р. в Україні було приватизовано майже 5,5 тис. об'єктів державної комунальної власності, скористалися своїми іменними приватизаційними сертифікатами майже 2 132 тис. громадян. Проте проблеми приватизації ускладнювалися як через загальне гальмування економічних реформ, так і опір місцевих властей і уряду.

Різного роду помилки було допущено в ході приватизації в країні: здійснювалася вона без дотримання принципу соціальної справедливості, реальної оцінки вартості держмайна, визначення частки кожного громадянина у цій власності. Повальна корпоратизація, яка мала місце, призводила до розчленування високотехнологічних підприємств, а відтак і до їх втрати. Надбаня нації, створене працею багатьох поколінь, почало використовуватися на шкоду народним і національним інтересам. До того ж широко застосовувалася практика зниження вартості державного майна, яке підлягало приватизації, утискалися права трудових колективів, іноді через підставних осіб оформлялися документи на приватизовану власність.

Державну власність досить часто використовували як приватну. Загроза тіньової приватизації ставала серйозною. Все це породжувало у людей зневіру, вело до загострення соціального напруження.

Призупинення приватизації означало тільки наведення порядку. Тому заборонялося протягом півтора місяців підписувати нові договори купівлі-продажу. Уряд мав підготувати перелік об'єктів, які не підлягають приватизації, а парламент належним чином забезпечити чітку законодавчу базу під приватизацію.

У постанові Верховної Ради України «Про вдосконалення механізму приватизації» передбачалося, що зобов'язання покупця записувалися в угоду купівлі-продажу. У разі їх невиконання – підприємство могло бути передане на аукціон, де мав з'явитися господар, дійсно здатний дати раду цьому підприємству.

Весь перебіг процесу приватизації в Україні супроводжувався багатьма порушеннями, бо ж сам механізм приватизації був вкрай недосконалий. Не було вирішене питання оцінки вартості майна, не створено нормального клімату

для інвестицій, не було відкрито доступ всім громадянам України до орендних підприємств тощо.

Після того, як Фонд держмайна оприлюднив проект законів «Про внесення змін і доповнень до Закону України», «Про оренду майна державних підприємств та організацій», орендарі заявили, що цей варіант закону для них неприйнятний, оскільки він надає орендодавцеві право приймати рішення про приватизацію держмайна, передавати в оренду, незважаючи на завчасно укладені угоди, створює правові підстави для відмови трудовому колективу в оренді держмайна взагалі, безпідставно забороняє оренду держмайна з викупом, а також створює механізм подальшого знецінення невикористаних приватизаційних сертифікатів тощо.

Перерозподіл володінь у Криму на літо 1994 р. вступив у вищу фазу. Вирішувалася доля 966 установ відпочинку, морських і авіаційних портів, 310 промислових і 325 сільськогосподарських підприємств, 16 будтрестів та інших об'єктів. На той час Київ володів власністю та фінансував понад 100 організацій, установ, служб, підприємств. Власністю Росії були переважно оздоровчі заклади. Президент Криму Ю. Мешков серією указів передав уряду автономії відання всіми питаннями власності, перепідпорядковуючи Фонд держмайна і навіть санаторії, видавництва, друкарню, автобазу, що раніше належали парламенту. Він постановив приватизувати до кінця 1994 р. 19 підприємств української власності, в тому числі тих, що не підлягали приватизації за законом. Серед них авіакомпанію «Крим», ялтинський, евпаторійський, феодосійський і два керченські порти.

Процеси приватизації на кінець 1996 р. набирали сили. За даними Фонду держмайна, на осінь понад 21 млн громадян України отримали приватизаційні сертифікати, що становило 42,5% кількості населення. На цей час приватизовано 8259 об'єктів, з них – 6380 об'єктів малої приватизації та 1879 великих підприємств. До кінця року передбачалося приватизувати ще 2 тис. об'єктів малої приватизації та 400 – великої.

Однак, як свідчили підсумки процесів приватизації за 1995 р., план малої приватизації було виконано на 58%, а великої – на 55,5%. Лідерами великої приватизації стали Севастополь, Донецька, Одеська області. На кінець року 80% підприємств приватизовано через оренду з викупом або трудовими колективами. 80% підприємств не змінили власника.

Значно прискорилися темпи приватизації на Черкащині. За неповний 1995 р. тут 390 колишніх державних підприємств змінили форму власності. Вони виготовляли до 80% товарів народного вжитку та 70% промислової продукції області. У Харкові програму приватизації об'єктів комунальної і державної власності виконано на 95%, і місто зайняло щодо цього перше місце в державі. В області було приватизовано 704 об'єкти, в тому числі 106 об'єктів великої приватизації.

Проте повністю приватизованими вважалися лише ті підприємства, де держава не володіла жодною акцією. Мінстат же при підрахунку включав у число приватизованих усі ті, що продали хоча б одну акцію. За даними Фонду держмайна, на кожному третьому приватизованому підприємстві держава зберігала контрольний пакет акцій.

У суспільстві склалося розуміння необхідності здійснення радикальних економічних реформ і прискорення ринкової трансформації української економіки. Президент і очолювана ним виконавча влада розглядали це як основний засіб виходу з кризи і економічної стабілізації.

Процеси приватизації і роздержавлення відбувалися в Україні досить суперечливо. Підсумки проведення першого етапу приватизації у ряді областей показали, що найбільше в ході її проведення потерпають люди, не захищені матеріально і соціально. Нові власники здійснювали репрофілювання виробництва без урахування інтересів населення, закривали продуктові магазини тощо. Порушувалося законодавство про обмеження числа об'єктів, що не підлягали приватизації.

За даними опитування служби «Соціс–Геллап», на осінь 1996 р. кожний шостий громадянин України не отримав свого ваучера. Близько третини опитуваних зберігали приватизаційні сертифікати у себе вдома. Наприкінці року особливої гостроти набула проблема роздержавлення 208 найважливіших стратегічних підприємств, що займали монопольне становище у своїх секторах, на ринках СНД або й світовому. До списку входили, зокрема, п'ять коксохімічних заводів і близько 20 – металургійних. Два з них – «Азовсталь» і Маріупольський завод ім. Ілліча – виробляли 43% усього експортного українського металу.

Згідно з урядовим планом приватизації великих та середніх підприємств, у 1997 р. мала завершитися сертифікаційна приватизація. Фондом держмайна передбачалися нові форми приватизації: конкурси під інвестиційні зо-

бов'язання, комерційні конкурси, продаж пакетів акцій на фондовій біржі та ін. Наприкінці 1996 р. Верховна Рада України призупинила приватизацію 208 стратегічних об'єктів під інвестиційні зобов'язання. Законом «Про приватизацію майна державних підприємств» передбачалося, що у разі невиконання умов купівлі-продажу, неефективного господарювання новий господар міг бути позбавлений права розпоряджатися власністю. Списки підприємств, що не підлягали приватизації, уточнювалися. Якщо спочатку їх було визначено 8 тис., то пізніше до цього переліку входило 6500 підприємств. Верховна Рада України наприкінці 1996 р. знову переглянула і скоротила список підприємств, які не підлягали приватизації. Після доопрацювання з нього було виведено 1400 об'єктів народного господарства, що не становили стратегічного чи життєво важливого значення для економіки. Одночасно комісія Верховної Ради вирішила надати статус 5000 підприємств як таким, які не підлягають приватизації. У результаті список підприємств, які не підлягали приватизації, охопив 5600. Економісти переконані, що з переходом до управління державною власністю через державні та акціонерні підприємства держава реально працюватиме зі своїми активами і з'являться можливості реалізації акцій і отримання дивідендів.

Державна програма приватизації на 1997 р. значною мірою залежала від нового бюджету та інвестицій в українську економіку.

Західні інвестори висловлювали готовність вкладати гроші в українські об'єкти для модернізації, репрофілювання виробництва, а також ставати їхніми співвласниками. Херсонське АТ «Дельта», що спеціалізувалося на виготовленні пластмасових виробів, 1996 р. потрапило у фінансову скруту. Одна із німецьких фірм спільно з Київським АТ висловила згоду вкласти понад 1 млн доларів для модернізації виробництва та сплати боргів АТ «Дельта», а також репрофілювати підприємство на випуск екологічно чистої і якісної продукції.

Іноземні інвестори уважно вивчали можливості збільшення вкладів в українську економіку і викупили ряд акцій відомих підприємств, зокрема таких як «Азовсталь», ім. Ілліча, Миколаївський суднобудівний завод «Океан».

Проблема неплатежів, затримки з інвестуванням в українську економіку, недоліки і помилки у процесах приватизації негативно позначалися на становищі економіки держави. Влітку 1997 р. на засіданнях Міжвідомчої комісії з

питань демонополізації економіки розглянуто проблему, пов'язану із штучним адмініструванням, що заважало розвитку конкуренції, вільному рухові товарів, зокрема, на загальнодержавному та регіональному ринках. Виявлено порушення Закону «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності». Шкідливі наслідки монополізму в економіці яскраво проявлялися у безгосподарному ставленні до природних ресурсів, відсутності справжніх мотивів до ресурсозбереження, удосконалення техніки і технології, а в кінцевому підсумку, зневажливому ставленні до споживачів, до якості продукції. Державний монополізм в економіці зумовив і такі негативні наслідки, як низьку продуктивність праці, низьку ефективність виробництва, скорочення показників фондівіддачі та рентабельності.

Реальні доходи трудящих у зв'язку з гіперінфляцією в Україні різко падали, купівельна спроможність зарплати знижувалася. Вона не лише не виступала основним чинником підвищення ефективності виробництва, але ставала гальмом до високопродуктивної праці.

Вугільна промисловість України на кінець 1995 р. опинилася у тяжкому становищі. Донбас становив собою екологічну загрозу. На складах були машини і механізми, спецодяг, але гірники не мали за що їх викупити. Заборгованість споживачів шахтарям досягла астрономічної суми – 90 трлн крб., і надії на те, що гроші надійдуть, залишалися марними. Гірники блокували керівництво об'єднань, вимагали виплати зароблених грошей, починали страйки. За 1995 р. в аваріях, що відбулися в шахтах загинуло 239 чоловік. Криза вугільної промисловості, відсутність фінансування і низький рівень виробничо-технологічної дисципліни є причиною зростання аварій у галузі. Замість запланованих 95 млн т палива у 1995 р. було видобуто лише 85 млн т.

Водночас постало питання про максимально безболісне закриття близько 30 шахт протягом двох років. Питання про закриття неперспективних шахт вже давно назріло, але за кожною з них стояли люди з їхніми сім'ями.

Восени 1995 р. Верховна Рада схвалила урядову програму стабілізації економіки, якою передбачав обов'язковий взаєморозрахунок.

Але реформування економіки незалежної України, успішне подолання глибокої соціально-економічної кризи потребують значних фінансових і матеріальних ресурсів.

Восени 1996 р. в Сімферополі відбулася перша конференція Південноукраїнського економічного союзу – нової добровільної організації, яка об'єднала ділових людей цього важливого регіону України. Вона була створена для сприяння уряду у справі залучення насамперед іноземних інвестицій у розвиток економіки і соціальної сфери.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України, підготовлена на осінь 1996 р., розроблялася разом з проектом державного бюджету на 1997 р. Розрахована на відродження національної економіки через закріплення стабілізаційних процесів, послідовне зниження рівня інфляції, вона визначала його умови. Це – створення сприятливих інвестиційних умов, реформування податкової системи, а також наведення порядку у витрачанні коштів бюджету. Водночас закладалися основи для нарощування виробництва, що мало стати матеріальною основою поліпшення соціального стану населення, виходу з економічної кризи.

Збиткова за ринковими вимірами державна промисловість потребує великих капітальних інвестицій.

Наприкінці 1996 р. з виконанням доходної частини державного бюджету склалася надзвичайна ситуація. Заборгованість підприємств і організацій перед бюджетом становила на 1 жовтня вже 1 391,6 млн гривень. На рахунку підприємств Мінпрому було майже 20% несплачених коштів. Тимчасова комісія з питань забезпечення своєчасної сплати податків виявила, що хоча продукція більшості заводів і об'єднань хімічної промисловості є конкурентоспроможною на зовнішньому ринку, але хіміки постійно не виконували зобов'язань перед бюджетом і Пенсійним фондом. На початок 1997 р. в Україні налічувалося понад 45 тис. підприємств-боржників, які заборгували великі суми у бюджет держави.

Значна частина керівників підприємств і об'єднань виявилася не готовою до нових умов господарювання при переході до ринкових відносин. Директори одинадцяти великих запорізьких промислових підприємств під тиском трудових колективів змушені були піти з посад. Серед них – директори Мелітопольського моторного заводу, Арматурного об'єднання, Сталепрокатного заводу та ін. Причинами такого явища стали зниження обсягів виробництва, скорочення робочих місць, незадовільна фінансово-господарська діяльність, затримка зарплати. Під вогонь критики підпали керівники багатьох інших підприємств, і не лише у Запорізькій області.

Результати проведених у 1996 р. ревізій і перевірок державних відомств, підприємств, установ і організацій свідчили, що при дефіциті бюджетних коштів допускалися непоодинокі факти порушень чинного законодавства, нестачі та розкрадання коштів і матеріальних цінностей. Виявлено збитків на загальну суму 365,1 млн гривень. Перевірка фінансово-господарської діяльності вугільних підприємств Донецької та Луганської областей показала, що на тлі різкого спаду обсягів видобутку палива, зниження рівня його реалізації встановлено факти безгосподарності, нераціонального, а в деяких випадках і незаконного витрачання державних коштів, зловживань, відсутності контролю з боку керівництва об'єднань і шахт.

Великої гостроти наприкінці 1996 р. набули проблеми енергокомплексу в Україні. Вугільна промисловість з багатьох причин опинилася у важкому становищі. Спрацювання устаткування, затримки з виплатою зарплат і страйки гірників призвели до великих втрат у видобутку палива. Збитки в результаті шахтарських страйків становили 4,2 млн т, або 25 трлн крб. У галузі велися роботи з реструктуризації, підприємствам вуглепрому надавався статус юридичних осіб, почалася корпоратизація. Умовно шахти України поділялися на три групи. До першої увійшли 76 рентабельних, до другої – 160 нерентабельних, але які могли б піднятися, діставши підтримку, до третьої – 103 шахти повністю збиткових. І хоча у розвиток галузі було вкладено 400 трлн крб., поліпшення становища не було досягнуто.

Підприємства Мінвуглепрому за 1996 р. видобули 71 683,5 тис. т палива, що на 24,7% менше запланованого. З виробничими завданнями 1996 р. впоралися лише 3 із 33 об'єднань, зокрема «Ровенькиантрацит», «Селідоввугілля», «Павлоградвугілля» і 5 самостійних шахт. Добовий видобуток палива на початку 1997 р. становив 220 тис. т.

Верховна Рада України наприкінці 1996 р. ухвалила у другому читанні проект закону про звільнення від погашення заборгованості вуглевидобувних і вуглепереробних підприємств, які підлягали закриттю. А планувалося у 1997 р. закрити 25 збиткових шахт. З початку 1996 р. загальна заборгованість шахт, що підлягали закриттю, становила 57,5 млн грн. Водночас постала проблема працевлаштування гірників, які залишалися без роботи. Проте відпускання боргів збитковим шахтам ставило у складне становище місцеві бюджети, які не могли дістати запланованих коштів на утримання шкіл, лікарень та інших соціальних об'єктів.

Для поліпшення стану справ в енергетиці України разом з німецькою стороною восени 1996 р. ухвалено спільні проекти, спрямовані на підвищення продуктивності шахт шляхом впровадження нових технологій, спільного виробництва устаткування, зокрема випуск комбайнів для видобутку палива на малопотужних шарах на заводах України.

Становище у газопромисловому господарстві України останніми роками залишалося досить складним. Восени спочатку в Києві, а згодом у Москві велися переговори між делегаціями Держнафтогазпрому України та Російським АТ «Газпром». Ставилася питання не лише про обсяги та стабільність поставок російського газу, але і про підвищення тарифу за транспортування його в європейські країни через територію нашої держави. У зв'язку з тим, що РАТ «Газпром» не сплачує за транзит російського газу українською територією грішми, а постачання веде в рахунок оплати 30 млрд м³ газу «Укргазпрому», його керівники обрали платоспроможні підприємства і хотіли обслуговувати лише їх. Серед них – маріупольські металургійні комбінати ім. Ілліча та «Азовсталь», Одеський припортовий завод, Нижньодніпровський трубний завод, Миколаївський глиноземний завод та інші прибуткові виробництва. Однак уряд не погодився з таким підходом до поділу газового ринку.

Крім російського газу, «Укргазпром» мав ще близько 17 млрд м³ газу власного видобутку. Керівництво Держнафтогазпрому у 1996 р. кілька разів переглядав розподіл газових ресурсів за регіонами. Споживачі газу заборгували «Укргазпрому», який не мав коштів для підтримки у належному технічному стані газотранспортних систем. А це посилювало загрозу аварій, які все частішали.

З початку січня 1997 р. Держнафтогазпром України затвердив поділ ринку газу між оптовими імпортерами, а також видобувниками українського газу. Найбільша частка дісталася АТ з іноземною інвестицією «Промислово-фінансова корпорація «Єдині енергетичні системи України». Незабаром тимчасова комісія Верховної Ради з формування національного ринку енергоносіїв визнала незадовільною діяльність Антимонопольного комітету щодо попередження монополізації газового ринку. У 1997–1999 рр. надалі скорочувався видобуток газу, нафти, вугілля. Проблема економії енергоносіїв залишається гострою. Україна забезпечена власними енергоносіями лише на 50%. Решту вона змушена завозити з Росії та інших колишніх республік Союзу. Тому питання економії енергоресурсів з початку 1997 р.

набуло великої гостроти. Міненерго, а потім і Президент України Л. Кучма звернулися до керівників підприємств і населення про необхідність економії палива, теплової енергії.

У металургії великі надії покладали на створення промислово-фінансових груп – об'єднання металургійних заводів і гірничо-збагачувальних комбінатів. Але становище в галузі залишалося складним. На з'їзді металургів у лютому 1997 р. головну увагу було приділено розробці заходів щодо зміцнення позицій вітчизняного виробника гірничо-металургійного комплексу.

Хоча серед підприємств машинобудівного комплексу України у 1997–1998 рр. були заводи, які поступово нарощували виробництво, домагалися підвищення конкурентоспроможності виробів на зовнішньому ринку. Так, продукція акціонерного товариства «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. Фрунзе» відповідала міжнародному стандарту якості. Проте становище багатьох із них залишалося досить скрутним. На складах ряду машинобудівних заводів нагромадилося стільки нереалізованої продукції, скільки вони здатні виробити за рік. Але це не було свідченням їхнього оздоровлення, а, навпаки, було наслідком завищених цін, низької якості продукції, браку платоспроможності потенційних покупців.

Економісти пояснюють спад виробництва та інфляцію структурною невідповідністю промисловості України сучасним потребам та не виправданою податковою політикою. Прискорена лібералізація цін і зовнішньої торгівлі виштовхнули непідготовленого вітчизняного виробника у ринкове середовище і поставили у заздалегідь не вигідні умови порівняно з імпортерами. Зокрема, скорочення виробництва товарів народного споживання відбувалося значно вищими темпами, ніж скорочення обсягів продажу. Вітчизняні товари через високі ціни і низьку якість витіснялися з ринку закордонними, що змушувало вітчизняних виробників скорочувати із року в рік їхнє виробництво. Подальша «тіньовізація» української економіки завдавала великих втрат народному господарству.

У нашій державі фактично функціонують дві економіки – офіційна і нелегальна, або тіньова. У першій половині 1997 р. остання сягала 50% і загрожувала офіційній економіці та політичній стабільності України.

Річний рівень інфляції у 1996 р. у державі становив майже 40%. Лише 150 українських підприємств цього року не знизили темпів виробництва, оскільки працювали здебіль-

шого на експорт. Серед них значна частина підприємств хімічної промисловості. Так, за неповний 1996 р. порівняно з попереднім випуск міндобриव зріс на 9%, шин – на 10%, кордової тканини – на 76%. Нову продукцію освоїли Білоцерківський шинний завод № 2, ВО «Свема», ВАТ «Суміхімпром». Запроваджено сучасну технологію на «Рівнеазот». У легкій промисловості України наприкінці 1996 р. дещо краще працювали швейна, фарфоро-фаянсова, текстильно-галантерейна галузі, льонокомбінати та підприємства з виробництва штучних шкір. І все ж валовий внутрішній продукт (ВВП) – основний індикатор економічного розвитку країни, що характеризує виготовлення товарів і послуг для задоволення кінцевих потреб суспільства (споживання, нагромадження та чистого експорту) оцінювався 1997 р. у 92,5 млрд грн. Проти 1996 р. він скоротився на 3,2%. Президент України 18 серпня 1997 р. схвалив невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи.

Улітку 1998 р. економічне становище в державі загострилося. Бюджет 1998 р. виявився нереальним і потребував корекції. Президент України Л. Кучма направив у новообрану Верховну Раду 18 проектів указів, які передбачали по дальшу трансформацію економіки у ринкову. На черговому засіданні Ради національної безпеки та оборони України було ухвалено рішення «Про нормативно-правове забезпечення оздоровлення економічної ситуації в Україні». У липні 1998 р. Президент, керівники уряду спільно з керівництвом Верховної Ради обговорювали пакет указів Президента України, спрямованих на зменшення податків і збільшення надходжень до бюджету.

Отже, перші кроки на шляху стабілізації економіки в Україні, переходу до різних форм власності шляхом приватизації, роздержавлення і демонополізації відбувалися у складних умовах, супроводжувалися дальшим спадом виробництва, зростанням безробіття, соціальним розшаруванням, падінням життєвого рівня народу, наростанням соціально-політичних протиріч.

Хоча у суспільстві склалося розуміння необхідності проведення радикальних економічних реформ і прискорення ринкової трансформації економіки, інтеграції її у світову, але подальше наростання негативних чинників у розвитку економіки – зростання інфляції, дороговизна – поставило рядових трудівників, і особливо пенсіонерів, на межу виживання.

2. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі

Зміни у державотворчих процесах, політичних засадах державного механізму спричинили потребу в трансформаціях сільськогосподарського виробництва. Видозмінювалась політика держави стосовно сільського господарства, що відбилося передусім у законах, які ухвалювались законодавчою владою. Вони, зокрема, стосувались реформування організаційних засад аграрного виробництва, питань власності, здійснення земельної реформи, змін у земельних відносинах.

Ухвалено Закон про селянське (фермерське) господарство (грудень 1991 р.). Фактично вперше за 60 років місцеві державні органи юридично дістали право надавати в користування землю індивідуальним власникам. На перших порах передбачалося відведення для даних цілей до 10% землі загальних площ землекористування в конкретних господарствах. А згодом питомо вагу таких земель було розширено до 15% наявних обсягів земельних фондів.

Утворення селянських (фермерських) господарств відповідно до Закону здійснювалось на базі кооперативних (колгоспних) та державних (радянських) господарств. За рахунок цих господарств фермери наділялись землею, переважно через них придбали техніку (трактори, комбайни), транспортні засоби, пальне та мастильні матеріали, причіпні знаряддя, посівний матеріал тощо. На «фермерський хліб» переходили агрономи, зоотехніки, економісти, інженери, а також механізатори та інші категорії працівників сільськогосподарського виробництва, вчителі. З кожним роком фермерський рух набирив поширення, кількість фермерів щорік збільшувалася, за чотири роки зросла більш як у чотири рази і на початок 1995 р. вже становила понад 33 тис.

У Верховній Раді, представники села особливо активно обстоювали саме дану форму господарювання. Передусім у березні 1992 р. приймається закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Визначальним було положення про неприпустимість втручання у практичну діяльність колективних господарств з боку державних структур, надавався абсолютний простір господарській підприємливості, ініціативі в діяльності колективних господарств і їхнього керівництва.

Відбувається широка трансформація колгоспів у кооперативні об'єднання, асоціації, здебільшого на їхній основі

утворюються аграрні фірми, аграрно-переробні, навіть побутово-індустріальні об'єднання. Протягом 1992–1993 рр. цей процес було завершено: мирним шляхом відбулася деколективізація, і колективні господарства перетворилися на сільськогосподарські асоціації. Це було визначним еволюційно-нізуючим кроком для становлення української незалежної держави в постсоціалістичну добу.

Проте процес створення фермерських господарств проходив і в 1994 р. надзвичайно повільно, що спонукало Президента Л.Кучму прийняти указ про прискорення здійснення на селі земельної реформи. Уряд ухвалив рішення про організацію відносин держави з сільськогосподарськими об'єднаннями – фермерами (селянськими господарствами) на ринкових засадах.

До 1995 р. найразючішою деформацією зазнала проблема цін на сільгосппродукцію, особливо на зерно. Встановлені заздалегідь державою закупівельні ціни на зерно, м'ясо тощо інфляція «з'їдала», і сільгоспідприємства отримували за реалізовану продукцію значно менше грошей за фактичну їхню ринкову вартість. За таких обставин трудівники матеріальної сфери не отримували платні за виконані роботи по п'ять-шість місяців і більше, вартість виплачених коштів значно знецінювалась.

Особливо гостро поставали питання сприяння аграрному виробництву під час підготовки і проведення весняних польових робіт, збиральної кампанії, здійснення осінніх робіт. Постійно виникала проблема забезпечення сільського господарства паливом, мастильними матеріалами, хімікатами для боротьби зі шкідниками, питання запасних частин для сільгосптехніки тощо. Верховна Рада з цього приводу ухвалила протягом 1991–1994 рр. декілька рішень. Але, як і інші законодавчі акти, вони своєчасно і повною мірою не виконувались і, таким чином, основні сільськогосподарські кампанії проводились невчасно, затягувались. За таких обставин сільське господарство серйозно потерпало, а втрати сільськогосподарської продукції становили 40–50%.

Отож, за рішенням уряду Національний банк України вдався до великої грошової емісії. В обіг додатково запустили більше десяти мільярдів паперових купоно-карбованців, що знову ж таки негативно позначилось на економічному стані господарювання, знецінило гроші, які перебували в обігу. У 1993 р. Президент України підписав указ про відкриття для села шести цільових кредитних ліній

(пальне й мастила, отрутохімікати, техніку й запчастини, насіннєві матеріали, поліпшення селекції продуктивної худоби, зміцнення матеріальних основ господарювання тощо). Вирішено було здійснити кредитування через агробанк. Але останній, діставши кредитування, затримав перерахування по вертикалі вниз на певний час, запустив кошти в обіг, отримав значний з того зиск і аж потім виконав перерахункові банківські операції.

Сільське господарство в посттоталітарному українському суспільстві опинилося в надзвичайно непростій ситуації. Давалися взнаки, зокрема, непаритетне ставлення з боку держави, передусім у цінах на сільськогосподарську продукцію і машини, механізми, різноманітні матеріали для аграрного виробництва, що постачалися промисловістю. На початку 90-х років ціни на промислову продукцію випереджали ціни на продукцію сільського господарства в багато разів. Придбання складного агрегату, зокрема комбайна, трактора, автомобіля, нової конструкції сівалки тощо, вимагало від сільськогосподарського підприємства продажу продукції в шістдесят разів більше, ніж раніше.

Починаючи з 1995 р. держава придбає в них продукцію (зерно, м'ясо, молоко, овочі тощо) на основі цін, що складаються на сільськогосподарському ринку. Диктат держави в цих питаннях було скасовано. За даними Міністерства сільського господарства і продовольства, на початок 1995 р. колгоспи та радгоспи перетворені на аграрні асоціації та різного роду виробничі сільськогосподарські об'єднання тощо.

Активніше відбувався процес асоціювання сільськогосподарського виробництва в західному регіоні республіки, де було застосовано принцип паювання. Так, на Львівщині в сільськогосподарських підприємствах були створені компетентні комісії з фахівців-економістів, що підраховували вартість усіх цінностей, наявних у господарствах (основні фонди, матеріальні ресурси, тварини тощо). Видано всім офіційні документи про наявність відповідної суми паю в господарстві мешканців села, враховуючи пенсіонерів. За наслідками практичної діяльності наприкінці сільськогосподарського року, відповідно до паю, кожному мешканцю села виплачувались дивіденди. Таку практику досить активно підтримувало сільське населення.

Звичайно, визначальним було те, наскільки рентабельними виявлялися господарства. Отже, керівники аграрних виробничих об'єднань мусли дбати про наслідки господарювання більше, аніж це було в колгоспах.

Водночас, хоча й повільно, впроваджувались досягнення технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві. Так, Лебединський завод «Темп» Сумської області внаслідок конверсії 1993 р. розпочав випуск унікальних за своїми конструкторськими особливостями насосів для доїльних операцій на фермах продуктивного молочного стада. Мотор доїльного агрегату працює на винятково дешевій і доступній енергії – на воді, без застосування пального. Ця унікальна ідея вперше у світовій практиці була реалізована творчими зусиллями високопрофесійних інженерів заводу, що свого часу працював на потреби оборони. Екологічно чисті механізми не тільки знайшли застосування в господарствах Сумщини, а й у сусідніх з нею областях – Чернігівській, Харківській та ін. Значний інтерес до них виявили трудівники ферм Курської та Белгородської областей сусідньої держави – Росії. Хоча механізми й були дещо дорожчими через оригінальність конструкції, але простота в експлуатації, екологічність, відсутність потреби в пальному викликали до них посилений інтерес.

Було започатковано комп'ютеризацію господарства. Наприкінці 1994 р. на фермах сільськогосподарських асоціацій Полтавської, Сумської, Черкаської, Харківської областей ввели в комп'ютери банк даних про стан тваринництва: про відтворення стада, продуктивність корів, застосування різних комбінацій кормів, здійснення заходів ветеринарної профілактики й захисту тварин від різних захворювань тощо. Таких господарств налічувалось двадцять. Система отримала назву ОРСЕК (організація, селекція, економіка).

Щоправда, такі заходи все ж таки мали досить локальний характер через високу ціну. Крім того, впровадження такої системи вимагало належної професійної підготовки кадрів, наявності відповідної техніки.

Проте борги держави перед сільським господарством зростали й сягали 5–7, навіть 12 трлн крб. Скажімо, в середині лютого 1994 р. держава була винна виробникам сільськогосподарської продукції 5,6 трлн крб. Сільськогосподарські підприємства зазнали величезних збитків. За таких умов опинились у вигідному становищі посередницькі структури, що збували сільськогосподарську продукцію споживачам, населенню. Сільськогосподарська продукція, наприклад, в магазинах м. Києва реалізовувалася населенню за цінами втричі вищими, ніж її реальна вартість. За умов, коли пальне для сільськогосподарських підприємств

коштувало дорого, вони відмовлялись доставляти продукцію в міста, бо їм це було економічно не вигідно.

Процес фіскальної політики держави, ціноутворення надзвичайно згубно позначився на стані виноградарства та виноробної промисловості. У 1991–1994 рр. державою були введені такі високі податки на реалізацію винопродукції, що виноробники не були зацікавлені продавати її державі. На складах виноробних підприємств нагромадилась величезна кількість готової винопродукції, а виробники її не продавали, бо це їм було не вигідно.

У результаті великі площі землі були незорані, порушувались строки посіву зернових, особливо озимих культур. Більше того, в 1992–1993 рр. залишилися в полі цінні сільськогосподарські культури. Зокрема, в Хмельницькій, Вінницькій та інших областях під снігом лежав незібраний цукровий буряк, на Луганщині – великі площі соняшнику. Те саме мало місце в господарствах Кіровоградської, Миколаївської та інших областей.

Загальний спад сільськогосподарського виробництва на 1 січня 1995 р., за підрахунками економістів, упродовж 1991–1995 рр. становив 30%, а за окремими параметрами навіть більше. Валовий же національний продукт (виробництво у всіх галузях) скоротився приблизно на 44%.

У сільському господарстві України рівень продуктивності праці нижчий у 8 разів, ніж у Франції, у 5 разів, ніж у Німеччині, в 10 разів, ніж у Голландії та США. Врожайність зернових на присадибних ділянках порівняно з колгоспами є вищою в середньому на 11%, картоплі – на 33%, овочів – на 15%. Особисті господарства селян займають 10% загальної площі ріллі, а виробляють 39% валової продукції сільського господарства, в тому числі: картоплі – 85%, овочів – 57%, молока – 36%, м'яса – 39%, яєць – 47%.

Деякі зрушення відбулися в питаннях переробки виробленої продукції. Чимало господарств залучено до створення малих цехів з переробки м'яса, овочів, у деяких господарствах виникли олійниці, крупорушки, подекуди з'явилися млини, пекарні тощо.

Та ставлення держави до сільськогосподарського виробництва залишається споживацьким. У 1996 р. без підтримки держави не працювало десять цукрозаводів, а цукор – «біла валюта України» – внаслідок несприятливої державної політики до цукропромислової галузі, став коштувати стільки, скільки й сіль (у кілограмовому еквіваленті). На республіканській нараді з питань сільського господарства

в Києві на початку 1997 р. наводилися разючі приклади. Держава не розраховувалась з виробниками за зерно ще за 1994 р., кукурудзу – за 1995 р.; не постачала селу за отриману сільгосппродукцію тисячі легковиків, інших механізмів.

3. Проблеми соціального розвитку села

У незалежній Україні чимало проблем пов'язано з соціальною інфраструктурою села – залишаються гострими питання постачання села газом і водою. За станом на кінець 1994 р. у республіці газом забезпечено сільське населення тільки на 10% (тимчасом як у сусідній Білорусі – на 80% до потреби).

Серйозною проблемою є стан дорожнього будівництва, забезпечення села водогонями, а в низці областей звичайною питною водою, що в багатьох селах відсутня. У республіці на початку 90-х років налічувалося близько 200 сіл, у які вода доставлялася автомашинами чи тракторами. У таких селах за наявності солончакових ґрунтів вода була не придатною для вживання через розчинену в ній велику кількість різних солей. Отже, у зв'язку з високими цінами на бензин та солярку, постачання води для побутових та господарських потреб перетворювалося іноді на неподолану проблему. Водночас забезпечення населених пунктів прісною водою шляхом будівництва водогонів становило неабияку складність, бо відстані від природних водотоків були досить значними.

Низьким залишається рівень побутового обслуговування, торгівлі, постачання мила, сірників, ниток тощо. Протягом 1991–1995 рр. система організації торгівлі на селі, що здійснювалась торговою кооперацією (сфера Укоопспілки) зазнала серйозної кризи. Торговельні підприємства (магазини), в тому числі універмаги, ресторани, чайні і т. ін., занепадають. У віддалених, передусім невеликих, селах магазини та інші торговельні підприємства свою діяльність припинили: закрито більше десяти тисяч магазинів. Внаслідок постійно зростаючих цін на енергоносії, передусім пальне, доставка промислових товарів значною мірою ускладнилася, до того ж вони виявлялись значно дорожчими, ніж у містах та селищах міського типу. Тому полиці сільських магазинів значно спорожніли, а вартість хліба та інших продовольчих товарів була тут істотно вищою, ніж у місті. Подекуди ці питання вирішувало сільськогосподарське виробниче об'єднання: значні витрати з доставки вони брали на себе.

У селах загальмувалося, а подекуди й призупинилось також будівництво об'єктів господарсько-соціального призначення: спорудження і ремонт доріг між населеними пунктами. Ускладнювалося питання заміни чи ремонту електромереж як виробничого, так і побутового призначення. Досить сказати, що в українському селі не було страйкових виступів. Влучно з цього приводу висловились трудівники сільськогосподарського виробничого об'єднання «Перемога» Лубенського району на Полтавщині: «Та що страйкувати, адже тим самим буде покарана худоба, а такого допустити справжній господар не може, бо тварини не можуть ставати винуватцями негараздів людських відносин. З того приводу ми можемо тільки шкодувати».

У кризі перебувала й сфера побутового обслуговування села: ремонт телевізорів, радіоапаратури, електричних приладів, холодильників, взуття, ремонт і навіть пошив одягу.

В окремих селах за ініціативою керівництва сільськогосподарських асоціацій та виробничих об'єднань запроваджується обробка і вичинка, фарбування шкур та пошив кожухів, що користувалися неабияким попитом у населення. Подекуди місцеві сільськогосподарські підприємці організували пошив білизни, одягу, налагодили виробництво плетених з лози меблів для дач, кухонного начиння з відходів ділової деревини.

Усе це сприяло розв'язанню такої проблеми, як матеріальне забезпечення трудівників села. Адже працюючі у сфері матеріального виробництва отримували за виконані роботи в межах 70% від середньої оплати праці, скажімо, тваринників, а деколи навіть і більше.

Одним з важливих питань є поштове та телефонне обслуговування сільської місцевості. У зв'язку з загостренням проблеми пального, пошта в 1994 р. подекуди доставлялась лише раз на тиждень.

Виведення з ладу в результаті бурі чи інших природних катаклізмів стовпів, обрив дротів місцевих радіомереж обходилися надзвичайно дорого і навіть незначний поточний ремонт радіомережі виростав у значні суми, яких сільськогосподарські об'єднання просто не мали.

Значного ускладнення набуло таке питання, як автобусне сполучення, особливо районних центрів із селами. На початку 1995 р. автобусні рейси здійснювалися лише один-два рази на тиждень. Через відсутність пального в багатьох випадках припинився підвіз учнів до шкіл, розташованих на значній відстані від місць проживання дітей. Істотно погір-

шилося також автобусне сполучення між обласними і районними центрами, між столицею і різними регіонами республіки.

Усе це негативно позначалося на питаннях надання медичної допомоги сільському населенню. Через відсутність регулярного автобусного сполучення сіл з районними центрами сільське населення було позбавлене можливості своєчасно відвідувати заклади охорони здоров'я в районних, а також обласних центрах.

Тож трудівники села не почувають себе на рівні соціального партнерства з населенням міст.

4. Українське суспільство після Чорнобильської катастрофи

У результаті розпаду СРСР незалежна Українська держава опинилась один на один з безліччю складних проблем, від успішного вирішення яких залежить можливість її існування. Це – екологічні, медичні, соціальні та політичні наслідки катастрофи, що сталася у квітні 1986 р. на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції. Спроби ліквідації або хоча б мінімізації цих наслідків вкрай негативно впливають на фінансовий стан держави, ускладнюючи і без того непросте життя перехідного періоду.

Площа радіоактивно забрудненої території становить понад 36 млн га, у тому числі третину сільгоспугідь, а безпосередньо – ріллі понад 10 млн га. Радіоактивно забруднено 40% загальної площі лісів. Таким чином, обмежуються звичні можливості ведення сільськогосподарського виробництва, використання лісових угідь тощо.

Оскільки від радіаційного забруднення постраждали території 74 районів 12 областей України, а окремі населені пункти опинилися в зоні особливо високих рівнів забруднення, населення 76 з них – 91 тис. мешканців довелося евакуювати відразу, жителі 92 населених пунктів опинилися в зоні обов'язкового відселення, а 835 населених пунктів – у зоні гарантованого добровільного відселення.

У зв'язку з великим переселенням людей на нові місця проживання виникла величезна житлова проблема, на вирішення якої відволікалися значні матеріально-технічні та фінансові ресурси.

У цілому постраждало від Чорнобильської катастрофи близько 5 млн чоловік. Вони поділяються на дві категорії:

ліквідаторів та потерпілих. До останніх належать і 1,5 млн дітей, здоров'я яких назавжди позначене радіоактивним лихом.

Результати медичних обстежень населення, що зазнало чорнобильського впливу, свідчать про те, що кількість здорових людей зменшилася до 32% серед дорослих та 30% серед дітей. Спостерігається невпинне зростання психічних захворювань, неврозів, серцево-судинних захворювань, хвороб крові та кровотворних органів, злоякісних новоутворень. Виявлено стійку тенденцію до збільшення частоти випадків раку щитовидної залози у дітей.

Великою проблемою для держави залишається зона відчуження (колишня 30-кілометрова зона навколо ЧАЕС). Вона акумулює всі проблеми, що постали перед державою: і екологічну, і медичну, і соціальну, і економічну. Особливо складною є екологічна ситуація, оскільки тут розташовано об'єкт «Укриття», в якому зосереджено радіоактивні речовини та 800 могильників забруднених відходів: техніки, «рудого» лісу тощо. Люди, які працювали за таких екстремальних умов, безперечно, потребували нормальних житлово-побутових умов на час своєї роботи (хоча і вахтовим методом) та якісного медичного обслуговування. Необхідною умовою їхньої ефективної праці є достатній рівень соціальних гарантій та оплати праці.

Вищий законодавчий орган незалежної Української держави розробив правові засади розв'язання чорнобильської проблеми. Тільки протягом 1991 р. Верховною Радою було ухвалено ряд документів і, зокрема Закон про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; Закон про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; Постанову про концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеним рівнем радіоактивного забруднення тощо. У наступні роки ця законодавча база вдосконалювалася і уточнювалася завдяки активній позиції постійної Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи та Держкомчорнобиля (перетвореного на Мінчорнобиль). Улітку 1993 р. було затверджено Концепцію Національної програми пом'якшення наслідків катастрофи та соціального захисту населення на 1993–1995 рр. та на період до 2000 р.

Надзвичайно важливими у постчорнобильський час для незалежної України є природоохоронні заходи як основа забезпечення життєдіяльності суспільства. Для успішного

вирішення проблеми захисту довкілля і людини є, разом із законотворчою діяльністю, фінансування та активна позиція виконавчих структур, чого, на жаль, інколи не вистачає. Так, з плином часу стало очевидним, що Концепція проживання населення на забруднених територіях, прийнята у 1991 р., уже не відповідає реальній ситуації. І хоча протягом 1995 р. було сформовано Концепцію національної системи норм, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки, для чого широко використано міжнародну практику і досвід, її прийняття гальмувалося через причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Щоб уникнути непередбачених екологічних наслідків, за рішенням Кабінету Міністрів, прийнятим у грудні 1996 р., в країні має бути створена державна система обліку та контролю ядерних матеріалів, вирішується питання – кому і як займатися радіоактивними відходами.

Специфічною галуззю екологічного життя стало ведення сільськогосподарського виробництва в зонах, що зазнали впливу радіоактивного забруднення. За рекомендаціями учених у ґрунти там вносяться значні дози мінеральних добрив та вапна. Наприклад, ґрунти Житомирської області, що мають підвищену кислотність, можуть використовуватися лише за умови їхнього активного вапнування, що в свою чергу вимагає створення додаткових потужностей видобування вапняних матеріалів. Конкретним розв'язанням цієї проблеми стала ухвала Кабінетом Міністрів України рішення про розробку найбільшого в Україні Білокоровецького родовища вапняків у Лугинському районі Житомирської області. При досягненні проектної потужності його запасів має вистачити не менше як на 75 років. Тому визнано за необхідне щорічно видобувати 300 тис. т вапняків, що дасть змогу «лікувати» 60 тис. га земель, уражених радіацією.

Екологічні проблеми, як правило, потребують великих фінансових витрат. Тому цільове фінансування природоохоронних заходів в Україні зростало: з 60,5 тис. доларів США у 1993 р. до 2899,8 – у 1995 р., що до певної міри було можливим завдяки підтримці світової громадськості. У рамках співробітництва з МАГАТЕ, Комісією з ядерного регулювання США та Європейським Союзом (програма ТАСІС) виконувалося понад 25 проектів у галузі ядерної та радіаційної безпеки, орієнтовна сума допомоги за якими становила у 1995 р. 800 тис. доларів США.

Стан довкілля особливо позначається на здоров'ї населення і, зокрема, дітей. Негативно впливають поряд з радіа-

ційним забрудненням екологічне забруднення техногенного характеру, різні соціальні напруження та стреси. Тому, за даними Мінчорнобиля України, захворюваність серед населення, що проживає на забруднених територіях, удвічі перевищує захворюваність тих, хто проживає в нормальних умовах. В Україні відмічається майже 70-кратне збільшення кількості випадків захворювання щитовидної залози. Тільки 27% українських дітей віком до 7 років не мають хронічних захворювань. Лише 65% дітей і 60% молоді можуть вважатися практично здоровими. Тому оздоровлення населення в цілому і насамперед дітей стає важливим завданням держави. Вирішується воно багато в чому завдяки світовій громадськості.

Великий внесок у справу оздоровлення дітей України зробили Куба, Німеччина, Франція, Японія, Ізраїль та інші держави світу. У 1992 р. на Міжнародному форумі з координації дій різних міжнародних проектів, пов'язаних із Чорнобилем, японська програма «Чорнобиль – Сасакава» була визнана найбільш дійовою: обстежено понад 60 тис. дітей-чорнобильців, відкрито два діагностичних центри (в Києві та Коростені), які устатковані обладнанням найвищого рівня. І в майбутньому Меморіальний фонд охорони здоров'я Йохана Сасакави планує вкласти 50 млн доларів у поліпшення медичного обслуговування населення, яке постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Чимало складних медичних проблем, пов'язаних з Чорнобильською катастрофою, доводиться розв'язувати в Україні. Це – медичне обслуговування дорослого населення, що постраждало, ліквідаторів аварії, людей похилого віку, що повернулися в зону відчуження до своїх домівок. І не в останню чергу, це проблема працівників зони, добору кадрів, здатних працювати на об'єкті «Укриття». На жаль, не завжди ці питання вдавалося вирішувати належним чином. Так, у 1996 р. було ухвалено рішення про скорочення удвічі кількості фельдшерів, які обслуговували самоселів, що має призвести до загострення і без того небезпечної ситуації.

Велике значення для збереження здоров'я населення України має забезпечення його чистими продуктами харчування та контроль за ними. Національна комісія з радіаційного захисту населення України, створена при Комісії Верховної Ради з чорнобильських питань, уже в січні 1993 р. затвердила, виходячи з національної концепції проживання на забруднених територіях, нормативи допустимих рівнів забруднення продуктів харчування.

Через Чорнобильську катастрофу виникають проблеми і перед існуючою системою соціального захисту населення України, яка обслуговує майже 15 млн чоловік: громадян похилого віку і непрацездатних. При середньому розмірі пенсії по країні 48 гривень мінімальний розмір пенсії інвалідів-чорнобильців I групи становить 182 грн. Близько 400 чоловік у країні, що повністю втратили працездатність через аварію на ЧАЕС, одержують максимальну чорнобильську пенсію в 1160 грн. Звичайно, це лягає тягарем на фінансову систему країни.

Важко за роки незалежності вирішувалася для постраждалих і ліквідаторів житлова проблема. Протягом 1986–1995 рр. з 112 населених пунктів зон відчуження та обов'язкового (безумовного) відселення переселено близько 142 тис. осіб – майже 55 тис. сімей. Майже 6 тис. сімей, у тому числі 1,5 тис. сімей з дітьми, ще проживають на забруднених територіях. Крім того, в черзі на отримання житла понад 16 тис. сімей із зони гарантованого добровільного відселення, що заявили про своє бажання виїхати, більше 8 тис. сімей інвалідів – учасників ліквідації наслідків аварії, понад 42 тис. сімей учасників ЛНА 2-ї категорії.

Житлова проблема гостро стоїть і для переселенців із забруднених районів, і для самих працівників чорнобильської зони, що мешкають, працюючи вахтовим методом, як у Чорнобилі, так і в тимчасовому поселенні Зелений Мис, якому вже виповнилося 10 років, а стан комунікацій та самих будівель якого вже вкрай незадовільний.

Щоб хоч якимось чином сприяти розв'язанню житлової проблеми людей, що потрапили у скруту, Кабінет Міністрів України ухвалив низку постанов, що регулюють це питання, зокрема, затвердив 31 грудня 1996 р. порядок надання житлової додаткової площі особам, які внаслідок чорнобильської катастрофи мали променеви хворобу будь-якого ступеня або стали інвалідами, дітям-інвалідам, які потребують особливого догляду, та сім'ям, що втратили годувальника з числа осіб, віднесених до категорії 1.

Великою і гострою проблемою для України стала зона відчуження навколо ЧАЕС з усіма об'єктами, розташованими на її території. За станом на 1996 р. тут знаходилося 57% радіоактивних відходів, що становило приблизно 10 млн м³. Тут зосереджено важливі для екологічної безпеки роботи з радіоактивними відходами, дезактивацією спецодягу, обладнання, матеріалів. Усі ці роботи виконує державне підприємство «Комплекс», створене в жовтні 1986 р. У зоні від-

чуження офіційно відомо 800 могильників з РАО, але працівники «Комплексу» фіксують і невідомі, тому й виникла необхідність створення «паспорту» зони. Тут, як і по всій країні, ведеться моніторинг, тобто регулярний контроль за станом навколишнього середовища, проводяться дослідження живих організмів – водоростей, моллюсків та риб, що мешкають у штучному водоймищі ставка-охолоджувача ЧАЕС. Вивчається вплив радіації на тваринний і рослинний світ. Зона відчуження ЧАЕС та об'єкт «Укриття» стали науковим полігоном світового значення.

Водночас Україна опинилася не лише в екологічній, а й в енергетичній кризі. Не маючи власних запасів нафти й газу і достатньої кількості валютних коштів для закупівлі, Україна одержувала від атомних станцій близько 30% виробленої електроенергії та була другою у Східній Європі за потужностями ядерних енергоблоків. У 1990 р. в Україні працювало 13 атомних енергоблоків, ще 10 блоків споруджувалося. Через високу сейсмічність та несприятливі геологічні умови 90% території України були непридатні ані для будівництва АЕС, ані для захоронення радіоактивних відходів, а стаціонарних сховищ-могильників у республіці не було. Між тим неприпустимо багато в Україні витрачалося сировини й енергії на одиницю національного продукту; при досягненні показників розвинутих країн щодо енергоємності продукції можна було б заощадити стільки електроенергії, скільки її виробляли сім Чорнобильських АЕС.

У лютому 1993 р. на Всесвітньому економічному форумі в м. Давосі (Швейцарія) розглядалося, зокрема, майбутнє атомних електростанцій у Східній Європі. На ньому було надано слово Президенту України Л. Кравчуку, який зазначив, що за рахунок енергозбереження можна домогтися лише часткового задоволення потреб, і без атомних електростанцій Україна не в змозі здійснювати власне енергопостачання. Отже, головною для України сьогодні є багатоаспектна проблема безпеки атомної енергетики. Л. Кравчук поінформував світову громадськість, що навіть за скрутних економічних умов Верховна Рада України, керуючись інтересами не лише власної, а й міжнародної безпеки, ухвалила рішення про мораторій на будівництво і введення в дію шести ядерних енергоблоків до 1995 р. та про остаточне закриття Чорнобильської АЕС. Ці роботи було розпочато за участю фахівців США, Франції, Німеччини та інших країн при підтримці з боку Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ).

Однією з умов мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи було міжнародне співробітництво. Уряд України оголосив міжнародний конкурс з вирішення комплексу проблем закриття ЧАЕС. У 1992–1993 рр. проводився Міжнародний конкурс на кращий проект міста нового типу – екополіс «Античорнобиль-XXI». За оцінками Грінпісу, на ліквідацію наслідків Чорнобиля лише в 1986–1992 рр. було витрачено 300 млрд доларів.

У березні 1994 р. міжнародна група експертів МАГАТЕ провела оцінку безпеки на Чорнобильській АЕС. Зокрема, на двох діючих енергоблоках станції було зафіксовано численні порушення вимог безпеки. Модель першого блока є вже надто застарілою. Стан безпеки на ЧАЕС перебував на низькому рівні, реактори є пожежонебезпечними; існував ризик втрати контролю в разі роботи поза нормальним режимом. Значно погіршували безпеку станції важкі умови праці персоналу, вплив робочих кадрів, складнощі у придбанні запчастин тощо. Особливо наголошувалось на проблемі зростаючого погіршення стану об'єкта «Саркофаг». Висновок МАГАТЕ був однозначним: міжнародні норми безпеки у Чорнобилі не дотримуються.

До Києва в травні 1994 р. прибула робоча делегація країн Великої сімки з ядерної безпеки для обговорення проблем ЧАЕС. Під час зустрічі з членами Кабінету Міністрів делегація наполягала на тому, що Україні слід відмовитися від пуску другого енергоблоку станції і з часом зупинити роботу першого і третього блоків. Та українська сторона вважала, що в першу чергу необхідно вирішити питання фінансування робіт для зупинення ЧАЕС, пошуку додаткових джерел електроенергії, підвищення ядерної безпеки. Керівник робочої групи країн Великої сімки з ядерної безпеки А. Пуріні запевнив українську сторону в готовності «сімки» розглянути питання про відповідну допомогу Україні. Водночас, за висновками експертів Світового банку, енергоємність одиниці національного продукту в Україні у 8–10 разів перевищувала показник для країн Сімки і це – найдоступніший резерв для розв'язання енергетичної проблеми в Україні. Аналіз громадської думки в Україні свідчив, що переважна більшість населення виступала проти подальшого функціонування ЧАЕС і розвитку ядерної енергетики, адже значна кількість мешканців України постраждала від наслідків аварії. До того ж суспільство зазнавало економічного тиску, пов'язаного з ліквідацією наслідків катастрофи, на що витрачалося до 15% національного бюджету

України. Однак через кризову економічну ситуацію швидке розв'язання проблеми закриття Чорнобильської АЕС було можливим лише за умови фінансової і технічної допомоги з боку країн Великої сімки.

У липні 1994 р. в м. Неаполі (Італія) відбулася чергова зустріч лідерів семи найбільш індустріально розвинутих країн світу. У прийнятому за підсумками зустрічі лідерів США, Японії, Великої Британії, Франції, Німеччини, Канади та Італії комюніке зазначалося, що додатково до фінансової допомоги в економічних питаннях Велика сімка виділить 1,5 млрд доларів на закриття Чорнобильської АЕС і на розробку міжнародного проекту щодо доведення трьох нових блоків українських АЕС до рівня міжнародних стандартів безпеки. Важливу роль у позитивному вирішенні цих питань відіграла позиція Європейського Союзу, який вже до липня 1994 р. зарезервував 500 млн еку для потреб Чорнобиля. Та необхідно було, щоб виділення грошей відбулося не лише на папері. Надання коштів Україні Великою сімкою обумовлювалось, зокрема, наявністю конкретного проекту закриття ЧАЕС.

Влітку 1994 р. за підсумками виборів у Верховну Раду та виборів Президента в Україні відбулися зміни у керівництві країною, і важливою стала позиція нових лідерів у питанні про долю ЧАЕС. 28 липня 1994 р. у ході поїздки до виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція» Голова Верховної Ради України О. Мороз та прем'єр-міністр В. Масол висловили думку, що закриття станції недоречно до вичерпання нею технічних ресурсів. Вони побували на блокових щитках управління першим та третім енергоблоками, в машинному залі, зустрілися з колективом на робочих місцях. Було наголошено на економічних аспектах проблеми ЧАЕС. Міжнародні кола були зацікавлені у достроковому припиненні роботи станції, але виділяли для закриття цього енергоджерела мізерні кошти.

У вересні 1994 р. ЧАЕС знову відвідала робоча група з ядерної безпеки країн Великої сімки. Метою візиту було ознайомлення зі станом станції напередодні обговорення в уряді України запропонованого Великою сімкою плану дострокового виведення її з експлуатації та про розміри фінансової допомоги для цих цілей. Голова Держкоматому України М. Уманець вважав, що негайна зупинка двох блоків ЧАЕС загрожує порушенням усієї енергосистеми України. Що стосується запропонованої Заходом допомоги у розмірі 300 млн доларів, то вона не могла б покрити і десятої час-

тини витрат, необхідних для дострокового закриття ЧАЕС. За розрахунками американської комісії, що працювала на ЧАЕС, для цього необхідно 7–8 млрд доларів, причому без урахування витрат на об'єкт «Укриття» та місто Славутич.

Україна погодилася з планом Сімки. Він відбивав усю багатогранність проблем атомної енергетики (питання ядерної безпеки, модернізації теплової енергетики, навчання кадрів тощо). За завданням Кабінету Міністрів українські фахівці розробили комплекс заходів щодо підвищення безпеки ЧАЕС, який мав державну вартість 540 млн доларів, а республіка їх не мала. Поряд із закриттям ЧАЕС виникла потреба добудувати блоки на Запорізькій, Хмельницькій, Рівненській атомних електростанціях. Зупинити блоки на ЧАЕС без розв'язання проблем інфраструктури, працевлаштування фахівців не можна. Потрібні були реальні строки закриття станції, розробка програми її консервації, прийняття рішення про зруйнований блок.

Голова робочої делегації «великої сімки» А. Пуріні відзначив, що план закриття ЧАЕС має бути скоординований з діями Світового банку і Європейського банку реконструкції та розвитку щодо взаємодії у розв'язанні енергетичних проблем України. Сума допомоги, що пропонувалася Україні на проведення усього комплексу робіт, становила лише 200–300 млн доларів. Наступним кроком співпраці України й країн Сімки мало стати створення спільної робочої групи з узгодження конкретного проекту закриття Чорнобильської АЕС та створення умов для його реалізації.

Новообраний Президент України Л. Кучма на засіданні Кабінету Міністрів України в жовтні 1994р., торкаючись питань роботи ядерних електростанцій і розв'язання першочергових проблем ядерної енергетики в Україні, зазначив: якщо світове співтовариство справді зацікавлене в закритті ЧАЕС, то воно має надати Україні конкретну фінансову допомогу для вирішення економічних, екологічних і соціальних питань, які виникають у зв'язку із зупинкою станції.

У листопаді 1995 р. розпорядженням Президента України Л. Д. Кучми було створено Урядову комісію з питань комплексного розв'язання проблем Чорнобильської АЕС. Меморандум про закриття Чорнобильської АЕС до 2000 р., який було прийнято під тиском міжнародної громадськості, передбачав зупинку її першого енергоблока 30 листопада 1996 р. Виконання цієї вимоги, у свою чергу, спричинилося до нових проблем, зокрема зайнятості звільнених працівників та долі міста енергетиків – Славутича.

Економічна ситуація в країні призвела до загострення соціальної напруженості, зокрема, через затримки у виплаті заробітної плати працівникам ЧАЕС та підприємств, що обслуговували зону відчуження і місто енергетиків Славутич. У 1996 р. тут почали випускати в обіг замітники грошей – папірці з вказівкою номіналу та установи, яка їх випустила, що, звичайно, не вирішувало питання.

За твердженням фахівців, системи радіаційного контролю та захисту «Укриття» працюють нормально. Міжгалузевий науково-технічний центр «Укриття», створений у 1992 р. на базі Національної академії наук України, займається його глибоким вивченням. До цієї роботи залучаються і російські колеги. Звичайно, за роки після аварії відбулися серйозні зміни в стані мас, що містять паливо. Відпрацьоване ядерне паливо в зруйнованому блоці перебуває в різноманітних формах. Там знаходиться значна кількість водних розчинів солей урану.

Україна вважає, що об'єкт «Укриття» над 4-м енергоблоком ЧАЕС вимагає проведення стабілізуючих заходів, а згодом вилучення з нього паливоутримуючих мас з паралельним проведенням глибоких досліджень кількості ядерного палива в об'єкті, його розміщення, фізичних характеристик. Механізм фінансування цих робіт має виробити спеціальна робоча група, створена країнами «сімки» та Україною на початку 1997 р. Перший грант на роботи по «Укриттю» в розмірі 118 млн єкю виділено в листопаді 1996 р., бо можливості України у фінансуванні робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії та соціальною підтримкою населення, як відомо, вкрай обмежені.

З 1992 р. роботи і заходи з мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи фінансувалися виключно з Чорнобильського фонду, формування якого відбувалося за рахунок відрахувань 12% від фонду оплати праці підприємств. Тому можливості Фонду зменшилися за 1992–1995 рр. практично втричі. У 1995 р. кошти Фонду покривали потреби на проведення робіт та здійснення заходів лише на 41%, та й ті кошти, як показала велика перевірка у 1996 р., використовувалися не завжди ефективно і за призначенням.

У зв'язку з тим, що у 1996 р. було утворено Міністерство з надзвичайних ситуацій, а Мінчорнобиль увійшов до його складу окремим управлінням, планувалося кардинально змінити підходи до вирішення чорнобильських проблем і, зокрема, до виконання робіт у зоні відчуження ЧАЕС. Крім цього, назріла необхідність створення єдиної управлінської

вертикалі в системі виконавчої влади, оскільки за роки існування Мінчорнобиль такої системи створено не було.

Залишається нагальною потреба прийняття національної програми ліквідації наслідків аварії і соціального захисту громадян до 2000 р. Необхідно, щоб вона враховувала особливості економічного становища регіонів.

Зазначені проблеми, зокрема недоліки соціального захисту постраждалих у Чорнобильській аварії, стимулювали громадську активність значної кількості людей, що залишилися без підтримки держави, яку вони намагалися врятувати. Ще в травні 1989 р. у вахтовому поселенні Зелений Мис відбулася перша установча конференція Союзу «Чорнобиль», яка поставила за мету захищати права громадян, що брали участь у ліквідації наслідків аварії, постраждалих від цієї аварії, а також тих, хто потрапив під дію будь-яких видів іонізуючого опромінення. Ця громадська всесоюзна організація займала активну позицію у підготовці законопроекту «Про захист прав громадян, що постраждали від ядерної катастрофи», багато положень якого сформульовано під її впливом.

У результаті розпаду СРСР у грудні 1991 р. відбулася трансформація всесоюзного добровільного товариства у Міжнародну організацію «Союз Чорнобиль», до якої увійшли організації, створені в колишніх союзних республіках, та іноземні члени. Президентом цієї Міжнародної організації було обрано В. Шовкошитного. Наприкінці 1996 р. МО «Союз Чорнобиль» мала свої філії у 22 країнах світу і налічувала близько 1700 членів. Свідченням авторитету цієї міжнародної організації стало надання їй спеціального консультативного статусу при ООН. Ця організація одержала право делегувати своїх повноважних членів до штаб-квартири ООН у Нью-Йорку та її офісів у Женеві та Відні, брати участь у безпосередній розробці чорнобильських програм ООН.

Серед багатьох громадських організацій, що активно утворювалися протягом останніх років, найвагомішою та найавторитетнішою є «Спілка Чорнобиль України», що утворилася при розпаді СРСР. Організатор виступів та пікетувань Верховної Ради України, Спілка постійно тримає під контролем і активно впливає на «чорнобильське» законодавство і зміни у ньому. Зокрема, користуючись правом підприємницької ініціативи, ці громадські чорнобильські організації започаткували виробничі та комерційні структури, завданням яких було заробити кошти на допомогу постраждалим.

Користуючись авторитетом серед чорнобильців, «Союз Чорнобиль України» поширив свій вплив і на інші громадські організації. Наприкінці 1996 р. вирішувалося питання про його об'єднання з Всеукраїнським союзом ветеранів Афганістану та організацією ветеранів України в нове об'єднання «Соціальна справедливість».

У цілому ж число громадських організацій, пов'язаних з чорнобильською проблемою, зростає. Так, тільки міжнародних і всеукраїнських благодійних фондів протягом 1996 р. Міністерство юстиції України зареєструвало більше десяти. Багато з них дублюють один одного, розпорюшуючи сили і ресурси, намагаючись скоріше працювати на себе, ніж на страждених.

Необхідно відзначити, що Чорнобильська трагедія багато в чому зумовила сьогодення незалежної України. Її вплив на екологію, економіку, політику та морально-етичні аспекти життя людей і держави став до певної міри визначальним.

5. Соціальні аспекти охорони навколишнього природного середовища

Від екологічних чинників значною мірою залежало здійснення реформ, заочаткованих в Україні в перехідний період, причому проблеми екології були тісно пов'язані з економічними, політичними та соціальними аспектами розвитку суспільства.

Причини глибокої екологічної кризи, в якій опинилася Україна, полягали здебільшого у «витратній» економічній системі господарювання, що панувала у недавньому минулому й підпорядковувалась потребам виробництва. За умов стрімкого збільшення техногенного впливу на навколишнє середовище відбулося надто швидке й катастрофічне виснаження природних ресурсів України. Протягом десятиліть неконтрольоване свавілля міністерств-монополістів центру при потуранні місцевих владних структур призвели до того, що загальне антропогенне навантаження в Україні виявилось в десятки разів більшим, ніж у середньому по колишньому СРСР, а в окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення землі, води й повітря було перевищено в десятки, навіть сотні разів.

Знищення існуючого природного середовища набувало незворотного характеру. Деякі учені навіть попереджали

про наявність проблеми фізичного виживання українського народу. Адже збереження і відтворення довкілля пов'язане з життям та здоров'ям громадян, збереженням генофонду. Втрата сприятливого для людини природного середовища в сукупності з економічними ускладненнями призводили до негативних демографічних наслідків: у 1991, 1992, 1993, 1994 рр. приріст населення України був менший, ніж його природне скорочення. У 1993 р. показник народжуваності в розрахунку на 1000 жителів знизився на 0,7%, водночас показник смертності населення підвищився на 0,8%. Природне скорочення населення України у 1993 р. становило 157,6 тис. чоловік, що в 1,9 раза більше, проти 1992 р., у 1998 р. – майже 300 чол.

Українська держава проблему оздоровлення навколишнього середовища розглядала як одну з найважливіших умов виживання нації. У 1991 р. на основі Акта про державну незалежність започатковано роботу із забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету України. Одним із головних принципів екологічної реформи стало проведення такої еколого-економічної політики, що забезпечувала б задоволення розумних матеріальних потреб суспільства (із суворо обмеженим забрудненням довкілля та продуманим використанням природних ресурсів) і водночас не ставила б під загрозу право майбутніх поколінь жити в здоровому середовищі.

Уже в перших законотворчих актах суверенної України було визначено основи забезпечення екологічних прав людини, нову стратегію природокористування. Важливими кроками стали прийняті у 1991 р. Верховною Радою закони про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України (з 15 грудня 1994 р. – Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України) та закону про охорону навколишнього природного середовища.

Помітною подією для молодого незалежного Української держави стала участь у роботі Конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток (КОСР-92)» у червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Вперше Україна репрезентувалася на такому авторитетному міжнародному форумі як суверенна держава в центрі Європи. Представники України брали активну участь в обговоренні і ухвалили всі прийняті там документи. На Конференції були розповсюджені дані про стан навколишнього середовища України, узагальнені в Національній доповіді.

Мінприроди України визнавало існування трьох найголовніших глобальних екологічних проблем для України: 1) Чорнобиль; 2) питна вода, зокрема, проблема Дніпра; 3) екологічна криза в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні. Ці проблеми зумовили еколого-демографічну кризу, небезпечну для самих основ існування українського народу.

Усього в Україні радіація забруднила територію 16 областей, понад 2 тис. населених пунктів. Загальна площа, забруднена цезієм-137, в Україні становить 36 млн 545 тис. га. Найскладніша ситуація виникла на території 30-кілометрової зони, в Іванківському, Поліському районах Київщини, Народицькому, частково Овруцькому та Лугинському районів Житомирщини. Кабінет Міністрів та Верховна Рада України розробили «Державну довготермінову програму ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на період 1993–2000 рр.». Для послаблення трагічних наслідків Чорнобиля для мільйонів громадян передбачалося виділити колосальні кошти й матеріальні ресурси з української економіки. Та головний «урок» полягав у необхідності підвищення безпеки атомної енергетики в Україні, проведення ревізії та модернізації діючих станцій, крім Чорнобильської, яку передбачалось вивести з експлуатації.

Окрім Чорнобильської, в Україні існували й інші екологічні проблеми, які чекали на розв'язання. Екологічна реформа здійснювалася в складній економічній ситуації. За умов економічної скрути особливого значення набували фінансування екологічних програм, уникнення розпорощення коштів і використання їх не за призначенням. Звернення до Президента, Верховної Ради і уряду України під назвою «Відвернути екологічну катастрофу» надіслали в лютому 1993 р. учасники наради працівників державних природоохоронних органів. У документі наголошувалося на необхідності визнання на найвищому державному рівні небезпеки екологічного лиха і запровадження заходів щодо відвернення екологічної катастрофи в ім'я майбутніх поколінь. Пропонувалося сконцентрувати асигнування, що виділяються на природоохоронну діяльність, в окремому розділі бюджету і надати Мінприроди можливість регулювати їх використання. Та в бюджеті на 1993 р. зберігся давній відомчий підхід, який себе дискредитував. Бюджетних асигнувань в Україні на 1993 р. було виділено всього 3 млрд 275 млн крб. Для порівняння: у Великій Британії на екологічні цілі було виділено 7,8 млрд фунтів стерлінгів – третина бюджету на оборону.

Дедалі частіше ставиться питання еколого-економічної кризи, вихід з якої не можна знайти традиційними методами управління через адміністративно-правові важелі. Подолати екологічну кризу можна лише тоді, коли поряд з економічною здійснюватиметься й екологічна реформа, коли в усі ланки економічної реформи будуть закладені й екологічні чинники, а захист природи сприйматиметься як можливість подальшого нарощування економічної могутності держави.

Найгострішою (за Чорнобилем) загальнонаціональною екологічною проблемою України був стан Дніпра. Головна водна артерія, водами якої користується понад 30 млн чоловік, зазнала справжнього лиха. Лише з території України в басейн Дніпра щороку скидалося понад 12 млрд м³ стічних вод, більшість з яких забруднено сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Великої шкоди завдало забруднення його радіонуклідами в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС. Понад 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, внаслідок чого втрачено майже 8 тис. га земель. Довгі роки нехтування екологічною обґрунтованістю призвело до перенасичення басейну Дніпра промисловими гігантами з недосконалими технологіями та обладнанням. Проте Україна належить до водонезабезпечених країн: на душу населення припадає 1 тис. м³ води на рік, що в 17 разів менше, ніж в цілому по колишньому Союзу РСР. Серйозне занепокоєння викликав і стан малих річок, у басейні яких формується 60% водних ресурсів. Так, щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками 8 млн т різних забруднюючих речовин. Приблизно 17% населення України отримувало воду, що не відповідала санітарним нормам. Тенденція погіршення якості питної води спричинила соціальну напруженість у містах Севастополь, Нікополь, Херсон, деяких інших.

Мінприроди України надіслало Звернення до Верховної Ради України та Кабміну про невідкладні заходи щодо оздоровлення екологічного становища басейну Дніпра та забезпечення населення якісною питною водою. Президент України Л. Кравчук на подання Мінприроди Указом від 14 квітня 1992 р. утворив Надзвичайну комісію з проблем екологічного становища р. Дніпра та якості питної води. Розроблено Національну програму з екологічного оздоровлення басейну ріки Дніпро і першочергові заходи до 2000 р. з його відродження. До складу комісії увійшли працівники

Академії наук, керівники ряду міністерств, народні депутати, представники громадських організацій.

Але, на жаль, реалізація екологічної програми оздоровлення Дніпра, як і багатьох інших річок, натрапила на численні труднощі – передусім фінансові, бюрократичні. Стан екології в Україні викликав стурбованість не лише населення країни. Дедалі частіше зарубіжна громадськість висловлювала занепокоєння через нерозв'язаність екологічних проблем в Україні, недійовість багатьох рішень державно-управлінських структур. «Вода для життя» – таким було гасло екологічної акції по Дніпру в липні 1994 р., проведеної міжнародною природоохоронною організацією Грінпіс спільно з українським відділенням. Всесвітньо відоме судно «Мобі Дік» з інтернаціональним екіпажем, що складався з представників організацій «зелених» США, Нової Зеландії, Колумбії, Іспанії та Великої Британії, під прапором Грінпісу разом з українськими активістами вирушило по Дніпру з зупинками у найбільш забруднених прибережних містах – Херсоні, Запоріжжі, Дніпропетровську, Черкасах, Кременчуці, Києві.

Мета акції «Вода для життя» – привернути увагу громадськості та державних органів України до потреб захисту навколишнього середовища і, насамперед, врятування Дніпра як однієї з найбільших водних артерій Європи. Адже, впадаючи в Чорне море, річка відчутно впливає на екологію багатьох інших країн, зокрема Болгарії, Румунії, Туреччини, Югославії та ін. Тому оздоровлення басейну Дніпра, екологічне очищення його вод, особливо після аварії на ЧАЕС, розташованій поблизу Дніпра, стало проблемою не лише для України, але й для Європи в цілому. За даними Грінпісу, майже 40% усіх стічних вод, що потрапляють до Дніпра, очищаються лише частково або скидаються зовсім неочищеними; понад 20 тис. малих річок зовсім зникли з карти України. За час перебування «Мобі Діку» в Україні влітку 1994 р. десятки тисяч мешканців поставили свої підписи у відозві на підтримку акції Грінпісу «Вода для життя», висловили бажання вступити до цієї природоохоронної організації заради врятування довкілля. Безумовно, Україні потрібна міжнародна підтримка, допомога інших країн для розв'язання гострих екологічних проблем.

На межі екологічної кризи склалася ситуація ще в одному регіоні України – в Донецько-Придніпровському, який до того ж здобув перше місце в Європі за рівнем деградації навколишнього середовища. У регіоні з 18% території

України, де проживає 28% її населення, вироблялося 40% загального обсягу продукції української індустрії. Велику кількість підприємств металургії та інших галузей було збудовано ще в 30-х роках та оснащено застарілим устаткуванням, що функціонувало за матеріало- та енергоємними технологіями і не враховувало екологічні чинники. Тільки в Кривому Розі стаціонарні джерела щорічно викидали в повітря 1,2 млн т шкідливих речовин – десяту частину викидів в Україні. Не випадково серед численних вимог робітничих колективів Кривого Рогу під час страйків були й вимоги екологічні.

І в інших промислових центрах України спостерігався підвищений рівень забрудненості повітря. Основними джерелами забруднення були підприємства енергетики, металургії, вугільної, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також автотранспорт. До переліку міст із понаднормовими викидами в атмосферу (в порядку зменшення концентрації шкідливих речовин) належать Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя, Макіївка, Дніпропетровськ, Київ, Донецьк, Керч, Дебальцеве, Комунарськ, Одеса, Лисичанськ.

В Україні у 1992 р. вперше Міністерством охорони навколишнього природного середовища за участю спеціалістів, науковців, громадських активістів складено список 100 підприємств-забруднювачів, що завдали найбільшої шкоди довкіллю та здоров'ю населення. Мета цієї роботи – посилити природоохоронну діяльність, передусім на найбільш екологічно шкідливих підприємствах, привернути до них увагу міністерств, місцевих органів влади, громадських організацій.

За поданням Мінприроди Кабмін України ухвалив 13 січня 1992 р. постанови «Про затвердження порядку визначення плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища» та «Положення про республіканський позабюджетний фонд охорони навколишнього природного середовища». Відповідно до нормативів за 8 місяців 1992 р. з підприємств-забруднювачів було стягнуто понад 142 млн крб. штрафів. Але контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища не відповідали вимогам часу, недостатньо впроваджувалися економічні методи раціонального природокористування.

У Донецько-Придніпровському регіоні у грудні 1992 р. працювала Комісія Верховної Ради з екології та раціонального природокористування. У виїзному засіданні Комісії брали також участь міністр охорони навколишнього природного

середовища Ю. Костенко, керівники найбільших підприємств регіону. Екологічне становище в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях склалося надзвичайно серйозне. Так, територія Дніпропетровщини становить лише близько 5% України, а її частка у гірничодобувній та металургійній промисловості – понад 50%. У Кривому Розі в деяких районах навіть було створено екологічну прокуратуру, намагалися вживати заходів, але бракувало коштів на проведення природоохоронної роботи. Тим більше, що закриття виробництва потребує реорганізації, технічного переустаткування, запровадження нових технологій, коштів. Народні депутати висловилися за розробку державної програми охорони навколишнього середовища регіону з відповідною законодавчою та фінансовою базою.

До Червоної книги України було занесено 381 вид тварин та 531 вид рослин, яким загрожувало зникнення. Ці рідкісні представники генофонду української флори і фауни потребували особливої уваги. На початку 1993 р. Мінприроди затвердило порядок видачі дозволів на добування (збирання) тварин і рослин, занесених до Червоної книги, лише для наукових та селекційних цілей. Розпочала свою діяльність Національна комісія з питань Червоної книги.

Лише протягом 1991–1992 рр. в Україні створено понад 280 нових заповідних об'єктів загальною площею 28 тис. га. У Східних Карпатах спільно з органами охорони природи Польщі та Словаччини створено міжнародний біосферний заповідник. Але недостатня економічно-фінансова та нормативна база істотно стримувала розширення багатосторонніх відносин з іншими країнами в галузі збереження і захисту природи. Заповідники в Україні становили 0,23% її площі, національні парки – 0,32%, усього під охороною держави перебувало 1,54% території (для порівняння: у Великій Британії – 6,1%, на західних землях Німеччини – 13,7%, у середньому по Європі цей показник дорівнював 3,2%).

На початку 90-х років посилилася роль громадських організацій у справі охорони природи. «Зелені» рухи відіграли чи не визначальну роль у зосередженні уваги суспільства на найболючіших проблемах екології, впливали на формування природоохоронної політики держави, підприємств. Рух «зелених» в Україні було започатковано як суто екологічний. Та під впливом бурхливих суспільно-політичних подій «зелені» розкололися на Партію зелених (ПЗУ) і філію закордонного Грінпісу, а ортодоксальна решта утворила асоціацію «Зелений світ».

На початку 1993 р. «Зелений світ» мав понад 200 самодіяльних екологічних об'єднань, діяли обласні, міські та регіональні центри. Він став найвпливовішою незалежною природоохоронною організацією України із загальною кількістю членів близько 300 тис. чоловік. «Зелений світ» організував сотні акцій – демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів. Найсильніші організації «Зеленого світу» діяли у найбільш забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Миколаївщині, в Криму.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України прагнуло до співробітництва із «зеленими». У 1991–1992 рр. асоціація «Зелений світ» і Мінприроди провели спільні природоохоронні акції, зокрема, круглий стіл «Енергетика незалежної України і екологічна безпека». У рамках Всесвітнього форуму українців (1992 р.) було організовано круглий стіл «Урбанізація і навколишнє середовище». Разом з Національним екоцентром та іншими громадськими об'єднаннями була проведена акція «Дерева». У січні 1993 р. під час зустрічі міністра Ю. Костенка з членами Малої ради Української екологічної асоціації «Зелений світ» були висловлені пропозиції щодо участі її представників у роботі колегії міністерства; також надійшли пропозиції про розробку і фінансування конкретних програм з охорони природи.

У 1993, 1994 рр. активізувала діяльність українська філія Грінпісу. Вона звертала увагу громадськості на найгостріші екологічні проблеми, зокрема, на небезпеку перетворення України на своєрідне «звалище» відходів індустрії для більш розвинутих країн Європи, куди ввозять для захоронення шкідливі для здоров'я і життя людей речовини. У 1993 р. такі випадки було зареєстровано українськими активістами Грінпісу: тисячі діжок із токсичними відходами було завезено з Німеччини у Рівненську область. У жовтні 1994 р. представники українського відділення Грінпісу пікетували будинок Міністерства сільського господарства і продовольства України з гаслами про заборону непродуманого використання хімічних добрив та пестицидів при вирощуванні та переробці сільськогосподарської продукції.

Багато громадських природоохоронних організацій виникло через чорнобильське лихо. Так, у столиці України у 1993 р. виникла міська екологічна організація «Ініціатива матерів Києва на захист дітей» («Мама-86»). Метою цієї організації були захист здоров'я дітей від наслідків Чорнобиля, від техногенного навантаження великого індустріального

міста, здійснення екологічного виховання батьків та дітей, надання допомоги в лікуванні дітей. «Мама-86» здійснювала медичну діагностику київських дітей, допомагала медикаментами, сприяла оздоровленню дітей в екологічно чистих регіонах. Матеріальне й фінансове забезпечення діяльності цієї екологічної організації було б неможливим без допомоги спонсорів, благодійників, без сприяння зарубіжних інвесторів. 1994 р. в Україні створено Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», що засвідчило намагання молоді сприяти найшвидшій ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на українській землі.

Таким чином, серед національних пріоритетів творення Української незалежної держави на початку 90-х років важливе місце посідала екологія. Україна робила перші нелегкі кроки у напрямку здійснення таких важливих функцій суверенної держави, як охорона навколишнього природного середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування права громадян на екологічну безпеку. Соціальні та економічні труднощі не повинні заступити загрозу екологічної біди, потребу найшвидшого загоєння болісних ран Чорнобиля на українській землі. Адже екологія – це питання існування нації, її життя і майбутнього, здоров'я поколінь, які живуть і які народжуються, питання зростання економічних можливостей країни та її процвітання.

6. Проблеми монетарної політики і соціального захисту населення

Поняття «рівень життя» не можна звести до якогось одного показника. Розроблена експертами ООН система «соціальних індикаторів» містить 37 показників. У виданому влітку 1993 р. черговому випуску індексів (показників) гуманітарного розвитку вперше наведено дані по Україні.

Процеси розбудови незалежної держави розглядалися як розширення можливостей самостійного господарювання, як здатність власноруч забезпечити гідний рівень життя. При цьому питання матеріального рівня, забезпечення добробуту населення займали чільне місце серед національних пріоритетів. Це засвідчили й соціологічні дослідження. Якщо 1991 р. 62% опитуваних заявили, то вони чекають від держави насамперед забезпечення матеріального становища, що в 1992 р. таких було 77%. Але, на жаль, розбудова су-

веренної Української держави на початку 90-х років збіглася в часі з економічною кризою. Економічний спад потягнув за собою соціальні негаразди.

ООН розробила матеріали про індекс якості життя. За дослідженнями, проведеними у 173 країнах світу, результати яких були опубліковані у 1993 р., перше місце посіла Японія. США за якістю життя знаходилися на 6-му місці. Індекс якості життя враховує такі показники, як середня тривалість життя, середня тривалість навчання, середній розмір доходу на душу населення у доларах, стан системи охорони здоров'я та освіти, зайнятість населення, купівельна спроможність, стан навколишнього середовища, доступність політичного життя тощо. Згідно з індексом якості життя ООН, серед країн, що утворилися після розпаду СРСР, лідирувала Литва, яка посідала 29-те місце. Україна займала 45-ту сходинку в цьому переліку.

Середній показник поточного споживання жителів СНД, у тому числі України (їжа, транспорт, послуги, ліки, житло тощо), у 1991 р. знаходився на рівні 1972 р., а частка витрат на їжу в бюджеті сім'ї становила 40%. У 1992 р. поточне споживання сповзло вже до рівня кінця 50-х років, коли на душу населення припадало всього 38 кг м'яса, витрати на їжу в сімейних прибутках зросли до 70–75%. За цих умов сім'я в середньому мала можливість витратити на всі інші потреби лише 25–30% свого бюджету. Отже, фактично тільки за рік (1991–1992) життєвий рівень населення України було відкинуто на 20 років назад.

(Для порівняння: у 1992 р. в США питома вага витрат на продовольство в загальній масі грошових доходів населення становила 18–20%, а у американців, які мали прибутків понад 15 тис. доларів на місяць (33–39% населення), витрати на їжу були ще меншими – 6–8%. У Франції витрати на харчування становили у середньому 18–20% доходу сім'ї. В Італії продовольчі витрати населення сягали 18–20%, в Японії – 23–25% сімейного бюджету).

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення був такий (у доларах США): в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500. Доларові обчислення зарплат, пенсій, стипендій та інших виплат для населення, що існували в Україні, свідчили про істотне відставання від світових стандартів споживання, початковість етапу переходу до ринкової моделі економіки з розвинутою соціальною інфраструктурою. Тому основні суперечки в Україні точилися навколо

питання, як здійснити перехід до ринкової економіки, як соціально захистити людей від ударів стихії ринку.

Чи не найбільш небезпечним та негативним чинником, що поряд з економічною депресією істотно впливав на зниження життєвого рівня населення України на початку 90-х років, стала інфляція. Інфляція – це знецінення грошей, які знаходяться в обігу. Вона виявляється у спаді купівельної спроможності населення через підвищення цін на товари та послуги або товарний дефіцит. У першій половині 90-х років інфляція переросла в гіперінфляцію, тобто перевищувала щомісяця 50%, і робила ситуацію в економіці й соціальній сфері малопрогнозованою, некерованою. Інфляція в Україні лише протягом 1992 р. досягла 2000%. Міжнародний валютний фонд вважає допустимими рівень інфляції – 40% та дефіцит державного бюджету протягом року 2%.

Інфляційний процес, що розвивався в Україні, мав свої особливості. Інфляцію значною мірою зумовила економічна депресія. Стагнація охопила важку промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, зовнішньоекономічні зв'язки: скорочувалося виробництво, не вистачало товарів вітчизняного виробництва, обвал цін. Як засвідчував світовий досвід, за умов спаду виробництва, що перевищує 3–5%, досягти грошової та фінансової стабілізації взагалі не можливо. Більше того, спроби вирішити ці питання тільки жорсткими заходами дають протилежні деструктивні наслідки. Тому на Заході опрацьовано модель циклічного регулювання бюджету, за якою у період спаду використовуються елементи дефіцитного фінансування виробництва. Багато помилок уряду України крилося в тому, що недостатньо враховувались як специфіка інфляції, так і світовий досвід її приборкання.

З початку 1992 р. в Україні відбулася широка лібералізація цін, масштаби якої значною мірою визначилися під впливом дій інших країн СНД. Оптові ціни лише в першому півріччі 1992 р. у Білорусі зросли в 15,6 раза, у Росії – в 14,6 раза, в Україні цей стрибок цін був ще вищий – 22,3 раза.

Однією з причин, що розкручували інфляцію, було неймовірне зростання цін на енергоносії, нафту й газ, що поставлялися в Україну з Росії, Туркменістану тощо. Протягом 1992 р. в Україні ціни на газ зросли у 100 разів, на нафту – в 300 разів. Все це небаченими темпами збільшувало витрати виробництва, вартість усіх видів продукції.

Відчувалося сильне відставання фінансово-економічних реформ від політичних. Вкрай важливим було знайти за-

соби приборкання інфляції через економічні чинники. Тобто подолання інфляції слід було шукати в площині економічних новотворень. А це б стабілізувало й економіку, й політичну владу молодій державі.

1992 рік ознаменувався прийняттям у деяких країнах СНД національних валют. Адже гроші є важливим атрибутом державності. Питання фінансової та грошової політики України неодноразово розглядалися Верховною Радою, вони зафіксовані в основних законодавчих актах, прийнятих парламентом. Україна першою ввела власну валюту, за нею були інші країни.

З 10 січня 1992 р. в Україні було запроваджено купони багаторазового використання. Вони розглядалися як попередники національної валюти (гривні) і тимчасовий захід. (Цікаво згадати, що Україна є державою, яка ще в давні часи карбувала власні монети. Ще в першому тисячолітті в Україні-Русі була своя грошова система у вигляді так званих «кунних грошей», чільне місце в якій посідали гривня та куна). Купони друкувалися за кордоном. Впровадження їх відбувалося поетапно. У перший місяць після запровадження їхня частка у зарплатах або пенсіях становила 25–30%, решта сплачувалася рублями. Поступово застосування рубля зменшилося. За півроку практично повністю здійснився перехід на купони багаторазового використання. Введення гривні планувалося вже 1992 р. До того ж купони розглядались як вимушений засіб для захисту внутрішнього ринку та для покриття нестачі готівки для виплати зарплат, пенсій, стипендій, якої систематично бракувало через скорочення надходжень з Росії. Наприкінці 1992 р. за купоном затвердилася назва «український карбованець». На жаль, курс купона був низьким і поступався національним валютам ряду країн колишнього СРСР. Наприклад, співвідношення українського карбованця до російського рубля у травні 1993 р. становило приблизно 4:1, а в жовтні 1994 р. – 38 000:1.

З другої половини 1992 р. фактично припинили своє функціонування монети, відпала необхідність їх використання. Обчислення цін на той час «округлювалось» і здійснювалося лише в купонах. Все вище зростали ціни, зменшуючи потребу в малих купюрах, вимагаючи великих номіналів грошових знаків.

Гостро постала проблема взаємних розрахунків держав СНД. 16 листопада 1992 р. у Москві відбулося засідання Ради голів урядів держав СНД, серед питань порядку денного стояло й фінансове. Тоді ж Україна офіційно вийшла

з рубльового простору (хоч фактично рубльову зону ліквідовано ще 1 липня 1992 р.). 17 листопада того ж року між Москвою та Києвом було підписано угоду про міжбанківські розрахунки українського карбованця. 23 листопада 1992 р. Україна й Росія підписали протокол з питань зовнішнього боргу й активів колишнього СРСР. За домовленістю вперше Україна зафіксувала проблему поділу майна колишнього Союзу за кордоном і пов'язала її зі сплатою боргу.

На грошовий обіг в Україні великий вплив мали процеси економічно-фінансового розвитку сусідніх держав СНД, особливо Росії. Її уряд мав план: здійснити лібералізацію цін, досягти конвертованості рубля, провадити жорстку кредитно-грошову політику. Але протягом 1992 р. досягти цього не вдавалося, почалися звинувачення Є. Гайдара у здійсненні реформ «не з людським, а з монетаристським обличчям». Улітку 1992 р. в економічну політику російського уряду було внесено суттєві корективи. Політика «дорогих» грошей фактично змінилась на протилежне – на ліберальну кредитно-грошову емісію. Помилка, через яку не спрацювала монетарна модель, мабуть, крилася в тому, що макроекономічні регулятори, передбачувані цією схемою, могли б себе реалізувати лише за наявності розвинутої ринкової структури, якої ні в Україні, ні в Росії ще не існувало. Купонізація та лібералізація цін не виправдали сподівань ні уряду, ні населення, бо не було створено основи – ринку.

Багато труднощів в Україні виникало через «зовнішній» тиск, недосконалість економічних відносин, зокрема з Росією. Нелегкі часи настали для енерговитратної економіки України через неодноразові та багатократні підвищення цін на енергоносії. Глибока криза охопила не тільки фінанси держави, а й фінансовий стан підприємств. Сума прострочених платежів у народному господарстві України лише за вісім місяців 1992 р. зросла у 110 разів. Україна зіткнулася з кризою платіжної спроможності. Нечуваних розмірів набула система взаємного кредитування підприємств. З другої половини 1992 р. практично повністю зупинилося зарахування платежів між суб'єктами господарювання України та інших держав рубльової зони, передусім Росії. Центральний банк Росії затримав за станом на початок листопада 1992 р. перерахування на суму понад 330 млрд руб.

Національний банк України неодноразово вдавався до кредитно-грошової емісії. Емісійна хвороба різко посилювала інфляційні процеси. Емісія грошей в Україні за січень–квітень 1993 р. становила 598,3 млрд крб., що на

540,7 млрд крб. більше, ніж за відповідний період попереднього року.

З 1992 р. в Україні динамічно розвивався процес девальвації карбованця, все типовішим явищем ставала доларизація – курс долара зростав. Він ніби ставав сховищем від галопу інфляції. До того ж існуючий курс купона щодо долара був штучно заниженим, бо визначав його чорний ринок. Купон все нещадніше, все жорстокіше витіснявся долларом, чому сприяли й прорахунки у зовнішньоекономічній діяльності, відсутність протягом тривалого часу законодавства з питань валютного регулювання, інші помилки урядовців.

Проникнення долара було не таким вже й безвинним. Долар стихійно виконував ту роботу, яку мала б здійснювати влада в ринкових перетвореннях економіки. Оскільки долар робив це самочинно, то виникало безліч негараздів, соціальних ускладнень у суспільстві. У той же самий час у державній казні не вистачало валюти на ліки, не кажучи про найновіші технології. Особлива небезпека крилася в можливості скупки за долари найціннішого, що становить національне багатство – землі, надр.

З другої половини 1992 р. загострюється проблема нагальності грошової реформи, введення гривні. Адже купон запроваджувався як тимчасова, перехідна грошова одиниця. Але коли вводити гривню? Що має передувати і що первинне – стабілізація економіки чи грошова реформа? Багато думок існувало з цього приводу, принаймні три: вводити негайно, зачекати до стабілізації і використати систему паралельного обігу (і купон, і гривня).

Пропонувалося якнайшвидше запровадити в обіг повноцінну грошову одиницю – гривню. Уявлення, ніби її можна запроваджувати в обіг лише після відповідної стабілізації економіки (зробити це на базі купона неможливо, бо купон уже вичерпав свій позитивний потенціал), називалося помилковим. Визнавалося, що купони були введені за невдалою схемою. Існувала й інша точка зору: якщо на тлі економічного хаосу, розгулу чорного ринку запровадити гривню, то її рейтинг серед грошових одиниць світу буде не вищий за низький курс купона, що зумовлювалося станом української економіки.

Спеціалісти називали три найнеобхідніші умови запровадження власної грошової одиниці: ліквідація дефіциту бюджету; припинення кредитної емісії; захист власних грошей конкурентоспроможним товаром, золотом, алмазами, конвертованою валютою. За відсутності хоча б однієї з цих

умов вводити власні гроші в державі небезпечно. Вони можуть швидко знецінитися.

Звертаючи увагу на небезпеку доларизації, експерти пропонували, перш ніж запровадити гривню, встановити в Україні, виходячи зі світових цін, ціни на землю, надра, засоби виробництва, природні багатства і на цій основі розраховувати курс національної грошової одиниці.

Внаслідок стагнації економіки та непередуманої політики доходів знижувався життєвий рівень населення. Реальністю ставало розшарування суспільства – протягом 1992 року пенсії та заробітки громадян з мінімальними доходами зростали значно нижчими темпами, ніж грошові прибутки населення в цілому (співвідношення 1:26), що спричинило жебрацтво.

Рівень споживання продовольства в Україні у 1992 р. знизився порівняно з попереднім роком у середньому на 10%: м'яса – на 21%, молока – 23%, яєць – 25%, рибних продуктів – на 43%. Отже, структура харчування населення набагато погіршилася. Найнегативніше це відбилося на малозабезпечених та багатодітних сім'ях, де витрати на харчування становили майже 90% доходів. До того ж значна кількість мешканців України проживала в зоні радіаційного забруднення і потребувала високоякісного харчування.

7 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила постанову «Про недовіру Кабінету Міністрів України». Прем'єр-міністр В. Фокін подав у відставку 30 вересня 1992 р. 13 жовтня того ж року було обрано нового прем'єр-міністра України – Л. Кучму, а 27 жовтня Верховна Рада затвердила склад його «команди». У спадщину новий уряд одержав внутрішній борг – понад 2 трлн крб. і дефіцит бюджету – близько 200 млрд крб. Кабінет Міністрів на чолі з Л. Кучмою пропрацював менше року. Уряд В. Фокіна критикували за те, що при ньому квітнув соціальний популізм; невпинно зростали соціальні витрати, що не забезпечувались реальними бюджетними надходженнями. Уряду Л. Кучми також не вдалося уникнути прорахунків та помилок у соціально-економічній сфері.

Прикладом непопулярних кроків уряду може бути постановою Кабінету Міністрів України «Про регулювання цін», що вводилась у дію з 26 грудня 1992 р. Цей декрет було ухвалено за сценарієм «шокової терапії». Головним архітектором економічних реформуваль в уряді став віце-прем'єр В. Пинзеник. Прийнята Кабінетом Міністрів постановою «Про регулювання цін» була каталізатором практично

неконтрольованого зростання цін на товари та послуги. Ціни сягнули далеко за межі, які прогнозував уряд: за його розрахунками, вони мали зрости в 1,03 – 4,7 раза. Як показав оперативний аналіз, проведений 11–12 січня 1993 р. профспілками в дев'яти областях та м. Києві, ціни на хліб і м'ясо підвищилися в 10 разів, на ковбаси і вершкове масло – більш як у 6 разів, на молоко – в 5–8 разів. У 10 разів зросли тарифи на проїзд у міському транспорті, у 5–7 разів – плата за комунальні послуги. Причому таке кількакратне підвищення цін здійснювалось при одночасному припиненні індексації грошових доходів населення. Надто заниженими були й облікові процентні ставки заощаджень вкладників Держощадбанку. Введені адресні виплати не компенсували зростання цін. Декрети Уряду про підвищення цін у червні та грудні 1993 р., в тому числі й постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 1993 р. «Про впорядкування цін і тарифів», також приймалися за методом «шокової терапії». Ціни одразу ж зросли в 3–5 разів. Трагізм ситуації полягав у малодоступності для багатьох найнеобхідніших продуктів та товарів.

Населення відповідало на «обвал» цін мітингами, страйками. Так, взимку 1993 р. у Києві водії припинили рух електротранспорту більш як на тиждень; влітку того самого року страйкували шахтарі Донбасу, висуваючи не лише економічні, а й політичні вимоги.

У багатьох регіонах України склалася небезпечна ситуація, що могла призвести до соціальних вибухів. На межі зупинки опинилися величезні комбінати чорної металургії, коксохімічні, машинобудівні та інші заводи. Прогресувало приховане безробіття: на численних підприємствах Києва, Донецька, Запоріжжя, інших міст працівників відправляли в так звані довгострокові безоплатні відпустки «за свій рахунок». Одна з причин соціальних болячок і кризи полягала в тому, що уряд ні матеріально, ні морально не забезпечував пріоритет виробника: вигіднішим стало перепродати, ніж виробляти. Заробіток продавця в комерційному магазині був вищим, ніж у доярки або шахтаря. Соціальні заходи Кабінету Міністрів не мали упереджувального характеру – пенсіонерам, багатодітним сім'ям та малозабезпеченим не встигали перераховувати пенсії, дотації.

На сесіях Верховної Ради України неодноразово обговорювались проблеми, пов'язані з рівнем життя населення. Гостро ставились питання про соціальний захист населення на засіданнях парламенту, проте основні проблеми так

і залишалися нерозв'язаними, на рівні кипіння парламентських пристрастей.

Наприкінці 1992 р. витрати на соціальні потреби в Україні сягали катастрофічної межі – 40% ВВП проти 22,5% у 1990 р. Такого не дозволяли собі навіть найбагатші держави. Суспільство ставало споживацьким. Вихід необхідно було шукати у виробничій сфері.

До критичного рівня знизилася купівельна спроможність населення. Порівняно з 1990 р. у січні 1993 р. ціни зросли в 167 разів, а мінімальна зарплата – лише у 57. Це свідчило, що підвищення мінімальної зарплати здійснювалось непропорційно до зростання споживчих цін. Швидко знецінювалися всі соціальні виплати населення – пенсії, стипендії, допомоги. За офіційними даними, вартість набору з 22 найважливіших продуктів харчування в середньому по областях України на кінець червня 1993 р. становила 32 528 крб., а мінімальна зарплата лише 6 900 крб.

За розрахунками фахівців, якість життя населення України в першому півріччі 1993 р. погіршилася майже у 6 разів, а порівняно з 1989 р. – аж у 17 разів. Такою ж залишалася ця тенденція і в 1994 р.: погіршилась структура особистого споживання, грошові доходи населення використовувалися переважно на продовольство, хоча в особистому споживанні утворився дефіцит білка та деяких важливих амінокислот. Це вело до виснаження робочої сили та її здатності до продуктивної праці. Недоступною для населення стала більшість товарів довгострокового користування. Так, щоб купити холодильник вартістю 520 крб. у 1990 р. при середній заробітній платі в цей період 248,4 крб., потрібно було витратити 2,1 місяця роботи, а в липні 1994 р. при вартості цього холодильника в 11,8 млн крб. – 10,1 місяця, або в 5,6 раза більше.

За умов гіперінфляції та економічної кризи національна система соціального захисту населення виявилася мало ефективною. Багато нормативних актів Верховної Ради та Кабінету Міністрів України щодо соціального захисту населення на практиці не спрацьовували. Народні депутати також були поставлені перед складною ситуацією: частка національного доходу, призначена на соціальні програми, підійшла до крайньої межі. Особливої уваги потребували ті, хто перебував у найскрутнішому стані – пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї, діти-сироти та ін. Практично не діяв Закон Кабінету Міністрів «Про мінімальний споживчий бюджет».

У країнах з ринковою економікою існує поняття про два рівні мінімуму матеріальної забезпеченості: верхній, що задовольняє всі основні фізіологічні та соціально-культурні потреби людини на рівні науково обґрунтованих потреб, заснованих на мінімальних нормативах споживання, і нижній, що задовольняє на мініальному рівні лише життєво важливі потреби людини, без яких її існування вважається неможливим. Верхній рівень визначає межу малозабезпеченості, нижній – межу бідності. Наприклад, у США верхній рівень перевищує межу бідності на 20–40%, в Угорщині – на 15–20%. В Україні використовувалося лише одне поняття мінімуму матеріальної забезпеченості – мінімальний споживчий бюджет людини. Межа бідності в Україні взагалі не була визначена, хоча вона гостро давалася взнаки.

Серед соціальних запитів, з якими трудящі зверталися до депутатів Верховної Ради України, були такі: не допускати підвищення цін без попереднього, упереджувального вжиття заходів щодо соціального захисту; внести корективи в документи про співвідношення підвищення цін та заробітної плати; підвищити мінімальну зарплату до офіційно затвердженої межі малозабезпеченості. Не можна було допустити руйнації досягнутого рівня соціальних гарантій у суспільстві, намагання запровадити платне навчання, платне медичне обслуговування не знаходили широкої підтримки у населення.

Серед важливих нормативних актів, ухвалених Верховною Радою у сфері соціальної політики, слід назвати Закон «Про приватизацію державного житлового фонду». Найактивніше реалізація цього закону, процес приватизації житла розгорнулися в Україні з 1993 р. Так, на початку 1994 р. було приватизовано 902 тис. квартир (будинків), тобто 13% помешкань, що підлягають приватизації. Темпи приватизації житлового фонду наростали: так, якщо середньомісячний рівень передачі житла власникам у січні–вересні 1993 р. становило 65 тис. квартир, то у грудні 1993 р. цей показник збільшився до 152 тис. Інтенсивніше велася приватизація на Кіровоградщині, Херсонщині, Хмельниччині, в Республіці Крим (15–17%). Найнижчі темпи приватизації житла мали Львівська, Закарпатська та Харківська області. Звіди надходило найбільше скарг від населення щодо порушення основних положень закону, на безпідставні відмови в приватизації житла. Передусім це стосувалось м. Львова, де міська Рада, порушивши закон, ухвалила рішення про відмову в приватизації квартир з надлишком житлової площі понад 15 м².

У розв'язанні житлового питання в Україні залишалось багато труднощів. Ще зберігалися державні дотації на обслуговування та ремонт державного і приватизованого житлового фонду, але житлово-комунальне господарство було однією із найзбитковіших галузей народного господарства України (на початку 1994 р., хоча квартплата і комунальні платежі постійно підвищувались, вони покривали лише 7% собівартості утримання та обслуговування житла). Фінансові нестатки та спад інвестиційної діяльності держави супроводжувалися різким скороченням обсягів житлового будівництва. У 1993 р. було введено в дію 11,9 млн м² житла, що становило 68% рівня 1990 р. У цілому за обсягами введення в дію житлових будинків Україна опинилася в 1993 р. на рівні середини 50-х років. Ці негативні тенденції посилювалися 1994 р. Таким чином, житлова політика потребувала докорінної перебудови, яка зводилася би до всебічного розвитку іпотечного кредитування будівництва та купівлі житла, становлення та розвитку ринку житла, послідовного нарощування житлового будівництва, переведення житлово-комунального господарства в режим бездотаційного функціонування.

Ще однією соціальною проблемою, що потребувала уваги з боку уряду України, було забезпечення зайнятості населення. Становище на ринку праці було напруженим. Мобільність працівників була вкрай низькою, існували труднощі з перекваліфікацією робочих кадрів, підприємства залишали найкваліфікованіші та молоді фахівці, а переважна частина зайнятих трималася своїх робочих місць, незважаючи на примусові відпустки та неповний робочий час. На початку 1999 р. кількість незайнятих громадян, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, становила 1039,3 тис. чоловік, з них 96,5% одержали статус безробітного. Небезпечною тенденцією виглядало те, що серед безробітних швидко зростала молодіжна група (31,8%). Значним було приховане безробіття – кілька мільйонів чоловік.

Поглиблення політичної та соціально-економічної кризи на території України в другій половині 1993 р. все гучніше сповіщало про нагальність вгамування інфляції, необхідність посилення соціального захисту населення та рішучішого здійснення курсу реформ в економіці. Більшість експертів виступала за невідкладність грошової реформи, вказувала на неприпустимість змарнування найоптимальніших строків запровадження гривні. Енергетична криза загострювала критичний стан економіки та соціальної сфери України. За останні місяці 1993 р. індекс інфляції перевищив

такі показники: у вересні – 180%, у жовтні – 166%, листопаді – 145%; підвищення цін у грудні призвело до нового зростання рівня інфляції. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні у другій половині 1993 р. був найвищим у світі. Якщо в 1992 р. її рівень зріс у 21 раз, то за 1993 р. – у 103 рази.

Державна стратегія соціального захисту населення пов'язувалася із заходами щодо подолання економічної кризи, найшвидшого оживлення виробництва як першооснови піднесення життєвого рівня. Але і в першому півріччі 1994 р. необхідних заходів щодо цього так і не було вжито.

Стрімкий спад виробництва, масове зубожіння населення, зростання злочинності та корупції зумовили вибір народу України на користь нових політиків та нової політики. 19 липня 1994 р. – у день інавгурації новообраного глави української держави – була зроблена Спільна Заява Президента України (Л. Кучми), Голови Верховної Ради (О. Мороза), прем'єр-міністра (В. Масола), в якій підтверджувалась узгодженість діяльності усіх ланок влади як важливої умови злагоди в українському суспільстві з метою «зупинити падіння життєвого рівня громадян країни та забезпечити його поступовий підйом шляхом відновлення виробництва, структурної перебудови економіки, наведення порядку у валютно-фінансовій системі, соціального захисту трудящих, усього населення».

На етапі здійснення реформаторської програми важливим було встановити співробітництво з авторитетними міжнародними економічними та фінансовими установами. Позитивним фактором було те, що з вересня 1992 р. Україна офіційно стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), налагоджувала співробітництво з Комісією європейських співтовариств, з іншими міжнародними фінансово-економічними організаціями.

Успішними були результати візиту до США в листопаді 1994 р. державної делегації України на чолі з Президентом Л. Д. Кучмою. Серед інших складових програми американо-української політики було ухвалення рішення про виділення Україні 900 млн доларів американської допомоги; таким чином, Україна виходила на четверте місце за отриманням фінансової допомоги від США – за Ізраїлем, Єгиптом та Росією.

Та цілком зрозуміло, що одержання Україною фінансових кредитів та допомоги створювало лише сприятливі перед-

умови для напруженої, копіткої праці всередині самої країни щодо приборкання інфляції, активного ринкового реформування економіки.

Реалізація намічених заходів, на жаль, відбувалася повільно, з великими труднощами. Серед перших, паросткових ознак деякої стабілізації соціально-економічного розвитку України у 1995 р. – першій половині 1996 р. стало значне зменшення інфляції. Зниження темпів інфляції в Україні виглядало стійкою тенденцією: у березні 1996 р. інфляція становила 3%, у квітні – 2,4%, у травні – 0,7%, у липні – 0,6%. Цей фактор – суттєве приборкання темпів інфляції – був серед визначальних при ухваленні рішення про початок грошової реформи.

25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», у відповідності з яким вводилася в обіг визначена Конституцією та іншими законодавчими актами України національна валюта України – гривня та її сота частина – копійка. Українські карбованці підлягали обміну на гривні за курсом 100 000 карбованців на 1 гривню. Важливо підкреслити, що грошова реформа була повністю прозора, вона мала неконфіскаційний характер. Громадяни мали змогу обміняти українські карбованці на гривню без обмежень, без будь-якої плати за проведений обмін. Реформу було здійснено у короткі строки – за два тижні: з 2 по 16 вересня був повністю проведений обмін українських карбованців на гривні; після визначеного терміну функціонування карбованці в готівковому обігу припинялося, єдиним законним засобом платежу на території України ставала гривня.

Грошова реформа 1996 р. мала дуже важливе значення. Громадяни України одержавши свою власну національну валюту – гривню, запровадження якої було очікуваним (адже купуно-карбованець був тимчасовим платіжним засобом). Назву української національної валюти – гривня – зафіксовано в Основному Законі України. Українська економіка забезпечувалась стабільною національною валютою, що сприяло проведенню радикальних ринкових реформ в Україні.

Однак наприкінці 1996 р. не можна було не визнати, що саме соціальна сфера потребувала в Україні великої уваги та копіткої праці. За даними проведених досліджень Світового банку, у третини громадян України (понад 17 млн чоловік) узагальнений рівень споживання майже на 10% був нижчим за межу фізичного виживання. Якщо у 1992 р. за межею бідності знаходилося 11% населення, то у 1996 р. – 74%.

Коло нерозв'язаних проблем не зменшувалося: значне падіння купівельної спроможності населення, низькі розміри зарплат, пенсій, стипендій, соціальних виплат малозабезпеченим верствам, проблема зайнятості і прихованого безробіття, криза неплатежів, дефіцит бюджету, затримки із виплатами зарплат і пенсій, великі розміри житлово-комунальних платежів, нагальна потреба у створенні нових робочих місць тощо.

Не можна не згадати тут про проблему «відтоку мізків». За неповними даними, впродовж 1990–1996 рр., тобто за шість років, з України в зарубіжжя виїхало 5600 наукових співробітників. Кількість співробітників Національної академії наук (НАН України) наприкінці 1997 р. зменшилась на 30%, а на 1998 р. урядом доведено завдання скорочення ще 25%. Приблизно такий стан переживає вузівська наука: тільки протягом 1995–1996 рр. з вищих навчальних закладів Міносвіти відійшло понад 5000 чоловік професорсько-викладацького складу, в тому числі понад 400 докторів наук.

Водночас частка бюджетних асигнувань, затверджених Верховною Радою України на науку, на 1995 р. становила 0,6% валового національного продукту (ВВП). Та й ті не виплачувались місяцями. Скажімо, станом на квітень 1997 р. співробітники Інституту історії України НАН України не отримали зарплату за 6,5 місяців 1996 р. з другої половини червня, більш як за два місяці ще 1995 р. і за лютий та березень 1997 р. тобто за 10,5 місяців. І в такому стані перебувають співробітники більшості наукових інститутів. Для порівняння назвемо: у зарубіжних країнах відрахування на розвиток науки становили 3–5% ВВП.

Напруженою залишається ситуація і в першій половині 1999 р. через хронічні невиклати зарплати шахтарям, вчителям, лікарям, науковцям, пенсій – пенсіонерам, грошові борги працівникам сільського господарства.

Десятків місяців сягала заборгованість із зарплати шахтарям. Домагаючись її погашення, вони неодноразово вдавалися до страйків, пікетувань. У травні 1998 р. заборгованість із зарплати шахтарям становила 2,2 млрд грн. З вимогою: «Поверніть нашу зарплату!» прибули до Києва в травні-червні 1998 р. шахтарі з Донецької, Луганської, Дніпропетровської областей. Вони пікетували приміщення Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента України. Шаhtarі «Павлоградугілля» здійснили 700-кілометровий піший хід до Києва. 11 червня 1998 р. півторатисячна колона гірників Павлограда увійшла до Києва і

пiкетувала державнi установи. Шiстнадцять днiв тривала хода днiпропетровських гiрникiв, i про своє прибуття до Києва вони сповiстили стукiтом шахтарських касок. Уряд вступив у переговори з шахтарями, було досягнуто угоди; надiйшли кошти на погашення заборгованостi iз зарплати, фiнансування вугiльної галузi, хоча проблема реформування вуглевидобутку залишається нерозв'язаною.

У липнi 1998 р. Верховна Рада ухвалила постанову про пiдвищення мiнимальної заробiтної плати в Україні до 55 гривень з метою наближення її розмiру до прожиткового мiнiмуму, який на той час становив 73,9 гривень на мiсяць.

Таким чином, досвiд перших рокiв державотворення в Україні засвiдчував, що обов'язковою складовою розбудовчих реформ має бути соціальна програма. Власна держава потребує самостiйностi в соціально-економiчній та фiнансовiй сферах, якi посилюють її полiтичну незалежнiсть. Значною мiрою саме рiвень життя народу визначає успiшнiсть реформацiйних новотворень. Адже це – соціальна стабiльнiсть суспiльства, гарантiя дальших розбудовчих процесiв змiцнення держави.

РОЗДІЛ | МІЖНАРОДНІ 18 | ВІДНОСИНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Зовнішньополітична діяльність

Загальнi концептуальнi положення зовнiшнiх вiдносин i полiтики української незалежної держави сформульованi в її основоположних документах. До таких визначальних документiв правомiрно вiднести передусiм Декларацiю про державний суверенiтет України, прийнятi Верховною Радою ще 16 липня 1990 р.

Таким питанням у названiй Декларацiї вiдведено спеціальний роздiл «Мiжнароднi вiдносини». У ньому записано, що Українська держава як суб'єкт мiжнародного права здiйснює безпосереднi зносини з iншими державами, укладає з ними договори, обмiнюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльностi мiжнародних органiзацiй в обсязi, необхідному для ефективного забезпечення національних iнтересiв України у полiтичній, економiчній, екологiчній, iнформацiйній, науковiй, технiчній, культурній i спортивній сферах. Україна виступає рiвноправним учасником мiжнародного спiлкування, активно сприяє змiцненню загального миру i мiжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесi та європейських структурах, визнає прiоритет загальноєвропейських норм мiжнародного права перед нормами внутрiшньодержавного права.

В Україні розроблено i затверджено спеціальну концепцiю зовнiшньої полiтики та мiжнародних вiдносин. Данi питання є прiоритетними в діяльностi держави, а тому вони знайшли вiдображення i в Основному Законi.

У Конституцiї України, прийнятiй на п'ятiй сесiї Верховної Ради 28 червня 1996 р. є стаття, в якiй визначено характер діяльностi держави в даних питаннях. У 18-й статтi наголошується: «Зовнiшньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних iнтересiв i безпеки шляхом пiдтримання мирного i взаємовигiдного спiвробiтництва з членами мiжнародного спiвтовариства за

загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права».

За умов посттоталітарного функціонування незалежної Української держави коло проблем міжнародних зв'язків багаторазово розширилося й поглибилося порівняно з тим, яким воно було на той час, коли Українська РСР перебувала у складі тоталітарної централізованої держави – Союзу РСР. З метою практичного розв'язання цих проблем у державі існують спеціальні структури. Так, у сфері дипломатичних зв'язків питання вирішує Міністерство закордонних справ. Ця діяльність має фактично два аспекти: дипломатія через посольства зарубіжних держав і зв'язки з дипломатичними представництвами (посольствами), що представляють інтереси інших держав в Україні.

Одним з найважливіших напрямів є сфера управління, координація, керівництво діяльністю дипломатичними представництвами у міжнародних організаціях. Сюди належать постійне представництво України при Організації Об'єднаних Націй (ООН), ЮНЕСКО (міжнародне відомство при ООН, що займається проблемами культури) тощо.

Вирішення найзагальніших питань зовнішньої політики здійснюється дипломатичними представництвами (посольствами, консульствами), що функціонують у країнах, з якими Українська держава має дипломатичні відносини. Причому коло таких країн постійно розширюється: за станом на квітень 1997 р., незалежна Українська держава встановила дипломатичні відносини з 41 державою світу, в них функціонують дипломатичні представництва нашої країни. Визнали ж Україну як самостійну державу загалом більше 140 держав світового співтовариства.

Україна сформувала основні засади зовнішньої політики, виробила тактику їх реалізації. В основі зовнішньої політики України лежать основоположні документи, схвалені Верховною Радою України, що мають на меті забезпечити сприятливі умови для розбудови і зміцнення молоді держави. Від активності, дієвості міжнародних зв'язків залежить авторитет держави в міжнародному товаристві.

Більшість країн досить активно і швидко прореагувала на появу на карті світу незалежної України. Серед держав, які визнали Україну як самостійну державу, були Польща, Канада, Франція, США, Велика Британія та ін. Протягом першого місяця її визнали більше 30 держав світу.

У 1991–1997 р. вироблено і схвалено загальну концепцію зовнішньополітичної діяльності України. Водночас міжна-

родна діяльність України базується виключно на рішеннях і деклараціях ООН та під її егідою. Усі інші рішення союзів країн, у тому числі й СНД чи окремих держав, для України не мають сили. Керуючись національними інтересами, Україна самостійно визначила свої міжнародні пріоритети: передусім беруться до уваги реалії семи прикордонних держав. Російська Федерація, Білорусь, Республіка Польща, Республіка Словаччина, Угорська Республіка, Республіка Румунія, Республіка Молдова розглядаються як стратегічні партнери України. Наша держава прагнула підписати з ними широко-масштабні політичні договори про дружбу та співробітництво. Станом на липень 1998 р. такі договори підписано з Угорщиною, Польщею, Росією, Словаччиною, на стадії підготовки договори з Молдовою, Румунією та Білоруссю. Підписано нові міждержавні документи про політичні, економічні зв'язки з Литвою, Латвією, Естонією, Польщею, Словаччиною, ФРН. Становлення і формування української державності відбувається загалом за сприятливих міжнародних умов. Тут позитивні чинники абсолютно домінують над негативними.

Враховуючи основну умову розвитку української державності – міжнародний фактор – наша держава намагається стати насамперед прихильною до Західної Європи при одночасному формуванні добросусідських відносин з Росією. Україна зацікавлена у формуванні нормальних відносин між США, Росією. У цьому трикутнику Україна намагається захистити свій міжнародний суверенітет.

Україна бере участь у миротворчій місії на Балканах. Керівництво держави є учасником Чорноморської асамблеї, міжнародного руху «зелених» тощо.

Значно розширились зв'язки Верховної Ради України з парламентами інших країн, себто міжпарламентські контакти. У законодавчому органі утворено спеціальну депутатську комісію з іноземних справ та зв'язків з СНД. У структурі секретаріату Верховної Ради створений і активно функціонує відділ міжпарламентських зв'язків.

З метою налагодження міжпарламентських зв'язків, вивчення досвіду парламентів інших держав парламентські делегації республіки відвідали багато країн світу, у тому числі США, Канаду, Німеччину, Кубу, Китай, Туреччину, Іран, Польщу, Ліван та ін. Відвідали вони також цілий ряд країн близького зарубіжжя (СНД). Деякі депутати близько 70 разів бували в закордонних відрядженнях.

Керівництво держави приділяло особливу увагу справі підготовки дипломатичних кадрів. У 1996 р. з цією метою

було створено Дипломатичну академію. З дипломатичною місією систематично бували в зарубіжних країнах вищі посадові особи Української незалежної держави (УНД). Так, перший Президент України разом з народними депутатами відвідав США, Канаду, Німеччину, Швейцарію, Китай, неодноразово – Росію, Білорусь, Казахстан тощо.

Президент України Л. Кучма відвідав США, Німеччину, Фінляндію, Японію, Францію, Південну Корею, Польщу, Азербайджан, багаторазово побував у Росії, Казахстані. Є. Марчук на посаді прем'єр-міністра неодноразово відвідував Росію, побував у Польщі, Словаччині, Франції, Казахстані. Прем'єр-міністр П. Лазаренко з офіційними візитами кілька разів відвідував Росію, Казахстан, Туркменію, а також Польщу, Чехію, Словачію, США і т. ін.

Голова Верховної Ради І. Плющ, а згодом і О. Мороз та його заступник В. Дьомін (потім очолив адміністрацію Президента на Харківщині) відвідували Росію, Польщу, Німеччину, Туреччину, Китай, Кубу, Ліван, Велику Британію, Корею тощо.

Посилювався також авторитет України в міжнародних організаціях. Так, наприкінці 1997 р. міністр закордонних справ України Г. Удовенко на сесії Генеральної Асамблеї ООН був обраний на рік головувати в цій найавторитетнішій міжнародній організації.

Відповідно до чинного законодавства наприкінці 1997 р. – у першій половині 1998 р. Президентом України Л. Кучмою проведено ротацію дипломатичних кадрів. Здійснено заміну послів України в таких державах, як Велика Британія, ФНР, Словачія, Чехія, Італія та ін., де дипломатичні працівники пропрацювали на своїх посадах по чотири роки. У зв'язку з обранням міністра закордонних справ Г. Удовенка народним депутатом України від партії Народний рух України, зовнішньополітичне відомство держави згідно з указом Президента очолив колишній перший заступник міністра закордонних справ, а потім повноважний представник республіки в НАТО, посол у країнах Бенілюксу Б. Тарасюк.

Посилену увагу питанням зовнішньополітичних зв'язків приділяли перші особи держави: Президент, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр. Вони у 1998 р. очолювали делегації в Польщі, Китаї, більшості держав Прибалтики та ін. Значного поживлення набули зовнішньополітичні зв'язки з північним сусідом – Росією, з якою було укладено міждержавний договір. Завадою тому були домагання уряду Росії стосовно Чорноморського флоту, митних податків, надмірно

високих податків на товари, що продавались на міжнародному ринку тощо.

До України інтерес виявляє військово-політичне керівництво НАТО. Його секретар Хав'єр Салана відвідував країну в 1997 р. і в першій половині 1998 р. Він зустрічався з керівниками держави, зокрема з Президентом Л. Кучмою. Відбулися спільні військові навчання в Чорному морі, на Яворівському полігоні Львівщини. В першій половині 1998 р. у військових навчаннях у Великій Британії взяв участь мобільний батальйон Збройних сил України, який продемонстрував високий рівень військової виучки, фізичної підготовки.

У 1997–1998 рр. Україну відвідували керівники держав, діячі урядів зарубіжних країн. У 1997 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми в США створено міждержавну комісію Кучма – Гор (віце-президент США). 22–23 липня 1998 р. Гор відвідав Україну. У Києві відбулося засідання комісії, на якому обговорювались питання економічного співробітництва, зокрема у сфері сільського господарства, торгівлі, енергетики, охорони навколишнього середовища, інвестиційної діяльності. Розглядалися також питання нерозповсюдження ядерної зброї, засобів масового ураження, співробітництва в правоохоронній сфері, використання аерокосмічного простору, інтеграції України в європейські структури. Йшлося також про проведення економічних реформ в Україні, відносини України й Міжнародного валютного фонду. США підтримали переговори України і МВФ про надання Україні кредитів розширеного фінансування.

А. Гор перший з вищих посадових осіб США побував на Чорнобильській АЕС в умовах звичайної експлуатації блоків. У травні 1998 р. було підписано угоду про співробітництво в галузі використання ядерної енергії в мирних цілях. Угода, зокрема, дозволяє Україні на основі американської технології створити закритий цикл виробництва ядерного палива. США виявили готовність надати допомогу у виготовленні штирів для ядерних реакторів, а також виділити фінанси.

Візиту А. Гора передував візит в Україну навесні 1998 р. держсекретаря США М. Олбрайт. Під час переговорів держсекретар США переконала керівництво України рішуче відмовитись від співробітництва з Іраном у сфері поставок обладнання для Бушерської АЕС (Іран). Така домовленість, безперечно, спричинила для України помітні економічні втрати на ниві міжнародного економічного співробітництва. Проте Україна приєдналася до режиму контролю за ракет-

ними технологіями, підписала згадану угоду про мирне використання ядерної енергії. Американська сторона пообіцяла сприяння в питаннях інвестицій.

Нових якостей набула участь Верховної Ради в міжпарламентських зв'язках, які в 1997–1998 рр. набули дальшого поширення і поглиблення. У заключній промові після першої сесії 14-го скликання 24 липня 1998 р. Голова Верховної Ради О. Ткаченко заявив, що законодавчий орган України здійснює міжпарламентські зв'язки з 60 країнами світового співтовариства. Зв'язки незалежної держави з державами світового співтовариства є корисними, піднімають імідж і престиж України в усьому світі. Скажімо, проведене в травні 1998 р. в Києві засідання учасників Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР) надало його представникам з багатьох країн можливість ознайомитись з Україною, її економікою, зрозуміти її турботи в питаннях переходу на ринкові умови господарювання. Україна в нових історичних умовах поступово входить у світове співтовариство як рівноправний член.

У 1999 р. загострилися міжнародні відносини між сербами і албанцями в Югославії, виникла т. зв. Косівська криза. НАТО з березня розпочало бомбардування Белграда і прикордонних територій. Україна виступила проти застосування зброї, за мирне вирішення югославської проблеми.

2. Торгово-економічні зв'язки

Значне місце в питаннях міжнародної політики посідають торговельні зв'язки з державами світового співтовариства. По тому, які товари і технології спроможна держава постачати на міжнародний ринок, можна судити про стан науково-технічного прогресу в ній, рівень наукових досягнень, технологій тощо.

Україна може виробляти конкурентоспроможну продукцію. Серед такої продукції варто передусім назвати: металургію високих якостей сплавів, різні види ракетно-космічної техніки, різного призначення літаки, в тому числі місткі пасажирські лайнери, оптичні прилади, газові турбіни – особливо конструкції так званого парогазового циклу, авіаційні двигуни якісно нових модифікацій, сучасні види зброї, електротехнічні вироби, продукти програмного забезпечення, вироби порошкової металургії, композиційні та зварні матеріали, вироби нової кераміки, а також деякі вироби промисловості верстатобудування.

Слід наголосити на тому, що продукція 17 металургійних підприємств України є абсолютно конкурентоспроможною, користується належним попитом на міжнародному ринку, її із задоволенням закупають іноземні споживачі. Підрахунки в урядових інстанціях засвідчують, що це дозволило збільшувати поставку даної продукції щорічно. Зокрема, передбачено експорт такої продукції збільшити з 3,2 млрд доларів США в 1995 р. до 5 млрд доларів на 2000 р.

Узагальнюючим чинником у справі торгово-економічних зарубіжних зв'язків України протягом 1995–1996 рр. є загальний обсяг зовнішнього товарообороту, що зріс з 32 до 38 млрд доларів США. Хоча зовнішньоторговельний баланс України є від'ємним. Це значить, що Україна на більшу суму завозила товарів, ніж вивозила на продаж, тобто імпорт переважав над експортом. Станом на квітень 1997 р. мінусове сальдо України становило близько 9 млрд доларів США, або 1,9% ВВП. Ахіллесовою п'ятою торгівлі стали енергоносії, що їх закуповувала Україна в Росії й Туркменістані, вони й становили найбільший її зовнішній борг.

Торгово-економічне співробітництво з країнами СНД, зокрема з Російською Федерацією, є одним із пріоритетних напрямів курсу України, що зумовлено історією, структурою економіки та рівнем розвитку країн.

На країни СНД припадало понад 50% усього зовнішньоторговельного обороту України, причому ця частка у середині 90-х років зростала і перевищила 60%. Не випадково, що саме завдяки співробітництву новоутворених держав вдалося утримати національну економіку у відносно стабільних рамках.

Абсолютна більшість країн СНД розглядає політику України як дружню, що не прагне до домінування в регіоні, одержання будь-яких переваг. Своїми послідовними діями Україна успішно протидіє спробам використання СНД у власних цілях з боку будь-якої з держав. Керуючись застереженнями та заявами Верховної Ради України 1991 р. з приводу створення СНД, Україна заперечує проти надання статутним органам СНД статусу суб'єкта міжнародного права, а її органам – наднаціональних функцій, уникає участі в інституціоналізації Співдружності, здатній перетворити її у наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного характеру. Україна незмінно підтримує курс на взаємну повагу країн СНД, активні торгово-економічні зв'язки.

Налагодженню ділових зв'язків між державами СНД на словах надавалося великого значення. У ході зустрічей глав

урядів країн СНД до осені 1994 р. було ухвалено понад 400 документів, але жоден з них не виконувався. Правда, далеко не всі члени СНД поставили підписи під тими документами. Все це, звичайно, не лише не сприяло зміцненню інтеграції, але й взагалі поняттю співдружності. Переважали двосторонні відносини.

Україна продовжувала залишатися асоційованим членом Економічного союзу. У вересні 1993 р. на подальший його розвиток було підписано угоду про створення Міждержавного економічного комітету для виконання раніше прийнятих рішень. Передбачалося навіть, що він матиме контрольно-розпорядчі і виконавчі функції, ухвалюватиме рішення, обов'язкові для виконання членами СНД, виступатиме в ролі наднаціонального органу. Всі держави, які входили до Міжнародного економічного комітету (МЕК), користувалися різною кількістю голосів, враховуючи економічний потенціал країн. Так, Росія мала 50% голосів, Україна – 14%, Білорусія, Казахстан і Узбекистан – по 5%, решта – по 3%. Україна підписала угоду про створення МЕК. Але такі держави, як Азербайджан і Туркменія, не поставили свої підписи під угодою.

Україна, хоч і підписала угоду, але зберігала при цьому статус асоційованого члена як в Економічному союзі, так і в МЕК. Водночас Україна не підписала деякі документи, в тому числі й Угоду про створення Платіжного союзу, Економічного суду та ін.

Україна не приєднується до Митного союзу, заперечує формування єдиного економічного, транспортного, митного, валютного, інформаційного простору, єдиного ринку робочої сили, капіталу, системи освіти, інших інституцій, що суперечать нормативно-правовим актам, Конституції України, Концепції зовнішньоекономічної діяльності України.

Разом з тим вона продовжує розвивати і поглиблювати співробітництво з країнами СНД саме на двосторонній основі, що виявило себе більш ефективним, ніж багатостороннє співробітництво. Незважаючи на те, що створено близько 80 робочих органів, підписано 1300 багатосторонніх угод, далі кількісних показників Співдружність істотно не просунулася.

Усім членам СНД стає зрозумілим, що без відновлення єдиного ринку на пострадянському просторі рухатися вперед не зможе жодна з країн. Хоча б тому, що вся обробна промисловість країн СНД виявилася приреченою через неконкурентоспроможність на ринках далекого зарубіжжя.

У цьому контексті винятково важливим напрямом зовнішньоторгової політики України є Російська Федерація, хоча через амбітність вищих керівників Російської Федерації поняття партнерства принижувалося.

Практика наших країн засвідчує, що Російська Федерація прагне до торгово-економічного співробітництва лише в тих галузях, де це вигідно Росії. А там, де інтереси обох країн збігаються, російською стороною впроваджуються різні обмеження, підвищені податки на продукцію, що ввозиться з України. До таких товарів належать спирт, цукор, горілчані вироби, льон, м'ясо, зерно. Незважаючи на великі втрати, які несе Росія через імпортування цих товарів з далекого зарубіжжя за значно вищими цінами, Москва продовжує дискримінаційну політику щодо української продукції.

Важливим напрямом двосторонніх відносин мало стати невідкладне узгодження законодавчої та нормативної бази з питань митної, податкової та цінової політики. Особлива увага приділялася розробці узгодженої позиції обох держав у проведенні хоча б до 2000 р. сильної політики на європейському та світовому ринках високих технологій, машино- та авіабудування, зброї.

Невідкладного визначення вимагала і подальша доля галузей та виробництв, створених для потреб колишнього СРСР, що після його розпаду опинилися в кризовому стані через відсутність коштів, ринку збуту: суднобудування, нафтогазопромислове машинобудування тощо.

Відновлення українсько-російського співробітництва в авіабудуванні, у військово-промисловому та агропромисловому комплексі поставало важливим завданням України та Росії.

Фактично пасивна позиція обох країн сприяла створенню умов для експансії західних виробників у ці важливі сфери.

З метою збереження довгострокових інтересів України передбачається розробка спільних з Росією інвестиційних програм з державною підтримкою в оборонній, авіаційній, машинобудівній, хімічній галузях промисловості.

Пріоритетним для України є нарощування її присутності у розвитку паливно-енергетичного комплексу Росії шляхом створення спільних інвестиційних проектів, спільних підприємств та придбання контрольних пакетів акцій російських об'єктів паливно-енергетичних комплексів.

Торгово-економічні зв'язки країн СНД, особливо з Росією, вимагали постійного поживлення і вдосконалення. Поштовхом до розв'язання цих проблем стало прийняте на

засіданні ради глав урядів країн СНД 17 січня 1997 р. рішення про скасування податку на добавлену вартість (ПДВ) і акцизів при експорті й імпорті товарів з виробничої кооперації.

Податок завдавав машинобудівним підприємствам країн СНД величезних збитків, по суті спричинив зупинку багатьох із них. Більше трьох років велась робота, щоб виправити становище, скасувати ПДВ і акцизи на всі комплектуючі частини. Україна, де машинобудівний комплекс становить майже третину всього промислового виробництва, була ініціатором і активним прибічником реалізації ідеї. Скасування ПДВ і акцизів надало можливість усім машинобудівним галузям зменшити на 20–30% вартість комплектуючих частин і поживати виробництво. Усі колективи машинобудівних підприємств України отримали, нарешті, сприятливі умови для виробництва і реалізації своєї продукції в країнах СНД.

Нормалізація та поглиблення зовнішньоекономічних відносин України і Росії стали головним завданням вищих керівних органів України. І на зламі 1996–1997 рр. цієї мети було досягнуто, що сприятливо позначилось на відносинах України з усіма державами співдружності.

Жваво розвивалися торгово-економічні зв'язки з Білоруссю, Молдовою, країнами Закавказзя, Середньої Азії, Казахстаном, країнами Прибалтики, Узбекистаном, Туркменістаном. Основою для їхнього розвитку є зацікавленість України у поставках з цих країн газу, нафти, бавовни, а з боку держав СНД – у залученні досягнень української науки, нових технологій, будівельно-видобувних потужностей, продукції агропрому, транспортних артерій в інтересах національних економік.

Україна має близькі погляди з країнами Закавказзя та Центральної Азії щодо ролі і місця СНД у взаєминах між країнами співдружності, участі держав у поглибленні економічного співробітництва.

Співдружність цих держав не в змозі повнокровно розв'язувати економічні проблеми без залучення іноземних технологій та інвестицій і в разі самоізоляції приречена опинитися на узбіччі науково-технічного прогресу. Оптимальним і прийнятним варіантом як для України, так і для інших членів СНД є, з одного боку, розвиток і розширення торгово-виробничої кооперації, підвищення товарообороту в рамках співдружності, а з другого – активне розширення співробітництва з країнами Європи, Америки, Азії з

метою придбання передових технологій, інвестицій, світового виробничого досвіду.

Якщо основою стабілізації вітчизняного виробництва є забезпечення взаємовигідних і двосторонніх відносин з країнами СНД та Балтії, то поглиблення зв'язків з розвинутими державами далекого зарубіжжя є, безперечно, пріоритетом зовнішньої політики у перспективі. Метою розвитку відносин з ЄС, наприклад, є забезпечення інтеграції національної економіки у загальноєвропейський економічний простір.

Україна прагне формувати вектор своєї політики у двох напрямках: розвиток взаємовідносин з СНД та поглиблене торгово-економічне співробітництво з розвинутими державами світу. Наприкінці 90-х років у зовнішній торгівлі України питома вага країн СНД перевищує 60%, а європейських країн – 31–32%. Розвитку відносин з країнами Великої сімки приділяється в Україні значна увага, оскільки вони є не тільки гарантами української незалежності, але й найважливішими джерелами нових технологій, високоякісної продукції, інвестицій. Найуспішніше розвиваються відносини України з Німеччиною і США. Розпочався перехід від політичного визнання України як країни з перехідною економікою до розвитку торгівлі, міжнародної кооперації у сферах енергетики, агропромислового комплексу, космосу, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку, інформатики.

Політика США щодо новоутворених держав колишнього СРСР розвивається повільно, з обережністю. Це пояснюється тим, що США зосереджуються на питаннях, вирішення яких гарантують їхні глобальні інтереси. Їх насамперед цікавить забезпечення єдності Великої сімки на чолі з США, розширення НАТО у Східну Європу при збереженні гегемонії Вашингтона; збереження вільної торгівлі у світі на принципах ГАТТ/СОТ, де ключову роль відіграє долар США; гарантії та захист американських державних та приватних інвестицій.

США зайняті глобальними проблемами і турботами про включення до західного світу з його демократією і ринковою економікою всіх країн Східної Європи, Китаю та Росії. Україна в якості окремого партнера мало цікавить США.

Тривалий час у Вашингтоні переважала позиція, що Росія є законною правонаступницею СРСР і відповідно має право на свободу дій у геополітичному просторі колишнього Союзу. Ця позиція зафіксована в «Хартії американсько-російського партнерства і дружби», підписаній у 1992 р. Така політика США змусила Україну протягом 1993 р. відмовитись

на користь Росії від співучасті у правонаступництві колишнього СРСР. Позиція Вашингтона і надалі відводила Росії миротворчу місію в етнічних конфліктах у Грузії, Азербайджані, Молдові. Вашингтон дозволив Москві нав'язувати Україні свої економічні умови, від яких Україна зазнала значних збитків. Це ледве не завершилося поділом сфер впливу між США та Росією під егідою ООН: Вашингтон контролює увесь світ, а Росії відводиться простір колишнього СРСР.

Лише потужний вплив Німеччини, Японії, Китаю, особлива позиція Франції, формування багатопольярного світу з центрами у США, Європі, Азії зупинили цілеспрямовану тенденцію Москви і Вашингтона до закріплення сфер впливу у світі між собою.

Найширші торгово-економічні зв'язки Україна має з Польщею та Німеччиною.

У контексті зовнішньоекономічних торгових зв'язків винятково істотне значення має заборгованість України перед державами світового співтовариства та різними фондами, яка на початок 1997 р. становить 9 млрд 355 млн доларів США. З них заборгованість Росії складає 3,4 млрд доларів, Туркменистану – 704 млн доларів США. Крім того, борг України складає: Світовому банку – 1,021 млрд доларів, МВФ – 2,4 млрд, ФРН – 661 млн, США – 359 млн, ЄС – 241 млн, Італії – 130 млн, Європейському банку реконструкції і розвитку – 61 млн, Франції – 33 млн доларів США.

Як бачимо, питання зовнішньоекономічних, зокрема торгових, зв'язків України становили її винятково важливу сферу практичної діяльності, державної турботи. Переважали, безперечно, торгово-економічні зв'язки з країнами СНД, Російською Федерацією. Поступово набирали сили і вдосконалювалися зв'язки з дальнім зарубіжжям, перш за все, країнами Європи.

3. Діяльність спільних підприємств, зарубіжні інвестиції

Спільні підприємства (СП), тобто підприємства за участю іноземних інвесторів, із застосуванням у порядку спільної виробничої діяльності нових технологій, прогресивних експлуатаційних рішень використання машин, механізмів тощо виникають у посттоталітарній Україні. З кожним роком збільшувалась не тільки кількість СП, а й галузей виробничої

діяльності, де вони створювались і успішно функціонували. Водночас особливості функціонування української держави позначались і на характері утворення та діяльності в Україні СП.

Складні умови перехідного етапу економічного розвитку вимагали від уряду України проведення виваженої і водночас активної інвестиційної політики. З цією метою в Україні створено відповідну законодавчу базу, що регулює інвестиційну діяльність.

Згідно з Законом України «Про режим іноземного інвестування» на 19 березня 1996 р. для іноземних інвесторів на території України встановлено рівні умови діяльності з вітчизняним інвестором. Іноземні інвестиції можуть вкладатися в будь-які об'єкти, інвестування яких не заборонено законами України. Для окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють інвестиційні проекти із залученням іноземних інвестицій, що реалізуються відповідно до державних програм розвитку пріоритетних галузей економіки, соціальної сфери і територій, може встановлюватися пільговий режим інвестиційної та іншої господарської діяльності.

Законом передбачено звільнення від сплати мита на майно, що ввозиться в Україну як внесок іноземного інвестора на строк не менше трьох років з метою інвестування зареєстрованих договорів. При відчуженні такого майна раніше трьох років з часу зарахування його на баланс мито сплачується, виходячи з митної вартості цього майна на день відчуження.

Після прийняття названого закону обсяг прямих іноземних інвестицій у вигляді майна як внеску іноземного інвестора до статутного фонду підприємств з іноземними інвестиціями у 1996 р. порівняно з 1995 р. зріс на 160,4 млн дол. США, або вдвічі. Відповідно сума пільг по миту в 1996 р. порівняно з 1995 р. зросла на 9,78 млн дол. США, або втричі.

Обсяг прямих інвестицій, що фактично надійшли в Україну, починаючи з 1992 р., за станом на 1 січня 1997 р. становив 1355,9 млн дол. США. За 1996 р. обсяг надходжень прямих іноземних інвестицій сягав 458,9 млн дол. США.

Стимулюючим чинником для іноземних інвестицій в Україні є те, що вони не можуть підлягати націоналізації. Іноземні інвестори мають право на відшкодування збитків, включаючи упущену вигоду і моральну шкоду, завдані їм внаслідок помилкових чи зловмисних дій, бездіяльності чи невиконання державними органами передбачених законодавством обов'язків щодо іноземного інвестора або підприємства

з іноземними інвестиціями. Якщо спеціальним законодавством змінюються гарантії захисту іноземних інвестицій, то протягом 10 років від дня набуття чинності такого законодавства на вимогу іноземного інвестора застосовуються державні гарантії захисту іноземних інвестицій, зазначені в законі.

З метою залучення іноземного капіталу до реалізації окремих інвестиційних проектів відповідно до державних програм розвитку пріоритетних галузей економіки, соціальної сфери і територій вносились зміни до закону України про оподаткування підтримки особливо значними інвестиціями, що вкладались у пріоритетні галузі економіки. Окрім того, надавалися податкові пільги перші п'ять років їх практичної реалізації. Так, у 1993 р., за даними Державної податкової адміністрації України, із загальної кількості підприємств з іноземними інвестиціями користувались пільгами 46%, у 1994 р. – 30%. В 1993–1995 рр. обсяг наданих податкових пільг для підприємств з іноземними інвестиціями становив 459,4 млн грн.

У першій половині 1997 р. в Україні діяло вже 5268 підприємств, що отримали іноземні інвестиції. З них 4117, або 76,2%, – спільні підприємства. У 1996 р. їх було відповідно 1421 і 789, або 55,5%. Тож процес створення СП набуває значного розвитку. В середньому на одне спільне підприємство припадає 0,22 млн дол. США прямих іноземних інвестицій.

З року в рік число СП зростає. Скажімо, в 1996 р. порівняно з 1993 р. ці показники збільшилися в 1,6 раза. Проте не завжди іноземні інвестиції, вкладені в діяльність СП, використовувалися з належною ефективністю. Цілий ряд таких підприємств не могли забезпечити активний випуск відповідної продукції. Так, на початку 1997 р. із загальної кількості підприємств з іноземними інвестиціями продукцію регулярно випускали 1450 підприємств, тобто 27,7%.

Виявили намір і частково спрямували у підприємства України інвестиції такі компанії, як Персі (США) – 250 млн дол. США, Country International (Канада) – 220 млн дол. США, GPA (Ірландія) – 13 млн дол. США, Remetel (Іспанія) – 9,2 млн дол. США, Tetra Laval (Швеція) – 7,6 млн дол. США, Siemens A.C. (Німеччина) – 5,8 млн дол. США та ін. загальним обсягом близько 850 млн дол. США.

Вкладені інвестиції дали можливість створити такі спільні підприємства, як закрите акціонерне товариство «Р. Дж. Рейнолдс Тобакко-Львів» на базі Львівської тютюнової фабрики (інвестиція – 7,9 млн дол. США); акціонерне товариство закритого типу «УТЕЛ» – могутнє об'єднання те-

лефонних операторів, яке впроваджує в Україні передовий досвід та володіє необмеженими можливостями в подальшому розвитку галузі зв'язку (інвестиція – 5 млн дол. США); спільне підприємство «Tetra Laval Ukraine Ltd.», з випуску 1,2 млрд упаковок на рік у Києві; «Укр ОТИС» на базі Київського заводу ліфтів і шести спеціалізованих ремонтно-будівельних управлінь з випуску, монтажу та обслуговування ліфтів в Україні (інвестиція – 15,1 млн дол. США).

Станом на 1 січня 1997 р. основні обсяги інвестицій іноземними інвесторами спрямовувалися в такі галузі економіки України, як внутрішня і зовнішня торгівля – 445,1 млн дол. США, харчова промисловість – 166,6, машинобудування і металообробка – 138,9, фінанси і кредит – 70,7, хімічна та нафтохімічна промисловість – 41,4, загальна комерційна діяльність – 42,7, легка промисловість – 31,6, будівництво та промисловість будівельних матеріалів – 69,1, транспорт і зв'язок – 44,5 та чорна й кольорова металургія – 33,3 млн дол. США. Саме в названих галузях переважають підприємства з іноземними інвестиціями.

Аналіз свідчить, що іноземні інвестиції не завжди спрямовуються на безпосереднє виробництво продукції, а часто на розвиток торговельних послуг. На їхнє вдосконалення спрямовується 42,1% іноземних інвестицій. Це закономірно, адже іноземні фірми зацікавлені в просуванні власної продукції на нові ринки. Тому для зміни ситуації необхідно було вжити заходів, у тому числі прийняти закони, які стимулювали б приплив іноземного капіталу у виробничу сферу.

Водночас спостерігається тенденція скорочення обсягів іноземних інвестицій у галузях виробничої сфери – паливна промисловість (1996 р. порівняно з 1994 р. обсяг іноземних інвестицій знизився з 1,7 млн дол. США до 0,9 млн дол. США), чорна металургія (з 20,4 млн дол. США до 10,1 млн дол. США), машинобудування і металообробка (з 19,9 млн дол. США до 18,8 млн дол. США), лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість (з 7,4 млн дол. США до 4,7 млн дол. США), легка промисловість (з 7,1 млн дол. США до 4,7 млн дол. США).

За даними Міністерства статистики, капіталовкладення нерезидентів в економіку України, куди вкладено іноземні інвестиції, збільшилася з 1612 у 1993 р. до 5263 (у тому числі 1460 з них випускають продукцію) на початок 1997 р. З них 4117 – спільні підприємства з українськими та зарубіжними партнерами (1096 випускають продукцію), які володіють 66,8% загальної суми іноземних інвестицій, вкладених в

економіку України. Поступово зростає обсяг іноземних приватних капіталовкладень. На 1 січня 1997 р. він становив 1355,9 млн дол. США (проти 896,9 млн дол. США на 1 січня 1996 р.). При цьому внески в економіку України за 1996 р. нерезидентами досягли 459 млн доларів США, що на 11% більше, ніж у попередньому 1995 р.

Найбільші інвестиції вкладені нерезидентами зі Сполучених Штатів Америки, їх обсяг становить 245,3 млн доларів США (18,1% до загального обсягу), Німеччини – 182,9 млн доларів США (13,5%), Нідерландів – 119,2 млн доларів (8,8%), Російської Федерації – 114,1 млн доларів (8,4%), Великої Британії – 94,8 млн доларів (7,0%), Кіпру – 72,9 млн доларів (5,4%), Швейцарії – 51,5 млн доларів (3,8%), Ліхтенштейну – 36,2 млн доларів (3,0%). Особливо динамічно зростали інвестиції з Нідерландів, збільшившись у 1994 р. на 3,4 млн доларів США, у 1995 р. – на 33,0 млн, у 1996 р. – на 72,7 млн. З 13-го місця за обсягом інвестицій у економіку України у 1994 р. Нідерланди перемістились на третє місце у 1996 р.

Деяка динаміка спостерігається в питаннях утворення СП з іншими країнами. Так, у першій половині 1997 р. існувало 150 українсько-ізраїльських СП. Їхній капітал становив 10 млн доларів США, з них 3,6 млн – у машинобудуванні, 2,1 млн – у легкій промисловості, 2,5 млн доларів США – у внутрішній торгівлі.

Серед регіонів України, що отримали найбільші обсяги іноземних інвестицій, виділяються м. Київ – 556,5 млн доларів США, Одеська область – 114,7 млн, Дніпропетровська область – 99,2, Автономна Республіка Крим – 92,6, Донецька область – 76,3, Львівська – 54,1, Черкаська – 41,1, Київська – 35,1, Житомирська – 32,1, Закарпатська – 28,9, Луганська – 24,4, Чернігівська – 22,3, Полтавська – 21,1, Харківська – 19,5, Івано-Франківська – 18,7, Запорізька – 15,6, Сумська область – 17,3 млн доларів США.

Найдинамічніше збільшувались обсяги іноземних інвестицій в економіку Автономної Республіки Крим. З 15-го місця за обсягом іноземних інвестицій у 1994 р. (5,9 млн доларів США) Крим перемістився на четверте місце у 1996 р. (92,6 млн доларів США).

Першість щодо цього впевнено тримають м. Київ та Одеська обл.; поступилася в цих позиціях Донецька область: з третього місця у 1995 р. вона перемістилась на п'яте в 1996 р. А Дніпропетровська обл. піднялась з четвертого на третє місце. Між тим потребу в інвестиціях однаковою мірою гостро відчувають усі регіони України.

Водночас впродовж семи років незалежності України законодавча влада, міністерства і відомства не розробили стимулюючо-оцінного механізму діяльності СП. Як показали обстеження діяльності СП, вони діють здебільшого не в інтересах вітчизняного виробництва. Виручені від реалізації продукції кошти подекуди не спрямовуються на розширення виробництва (закупку і застосування нових технологій, ліній, обладнання, механізмів, розширення робочих місць в Україні), а вкладаються в зарубіжні банки, вироблену продукцію не спрямовують на експорт, а, як правило, залишають для реалізації в республіці.

2/3 діючих в Україні підприємств за участю іноземного капіталу діють поза сферою матеріального виробництва, тобто зайняті посередництвом: торгівлею, поставками різної продукції з-за кордону тощо. У другій половині 90-х років СП з іноземним капіталом (інвестиціями) мали незначний вплив на прискорення науково-технічного прогресу, а значить, і виведення економіки з кризи. Навпаки, зростала тенденція перенесення в Україну виробництв збиткових, ресурсо- і трудомістких за характером.

За цих обставин фактично тільки у 1997 р. відповідні державні органи почали дещо глибше вивчати характер практичної діяльності інвесторів, питання залучення інвестицій та ефективності їх використання в Україні. Дещо посилюється контроль з боку міністерств за сферою зовнішньоекономічної діяльності в Україні СП, акціонерних товариств, колективних підприємств, які завдали найбільше збитків інтересам держави. Взято під контроль держави кредитно-інвестиційну політику зарубіжних держав та фірм і механізм практичної реалізації готової продукції як безпосередньо в Україні, так і за кордоном.

Отже, діяльність українських СП була важливим компонентом внутрішньо- та зовнішньовиробничих зв'язків, зокрема у сфері економічних відносин. Щодо проблем зарубіжних інвестицій в українську економіку, їхнього розміщення в різних галузях матеріального виробництва, врахування регіонального аспекту, то вони залишаються особливо важливими, злободенними і життєвими в діяльності незалежної України, її вищих інстанцій державної влади. Не випадково 17 квітня 1997 р. засоби масової інформації повідомили про утворення спеціальної Ради з проблем іноземних інвестицій в Україну. Її очолив Президент України Л. Д. Кучма.

ХРОНОЛОГІЯ ГОЛОВНИХ ПОДІЙ

1917 р.

27 лютого	Лютневий переворот: повалення самодержавства в Росії
3–4 березня	Утворення Української Центральної ради
19 березня	100-тисячна національна демонстрація в Києві на підтримку Центральної ради
25–26 березня	З'їзд Товариства українських поступовців у Києві прийняв рішення про необхідність виборювання автономії України
27 березня	Повернення Грушевського із заслання
29 березня	Заснування Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка у Києві, очолюваного Міхновським
4–5 квітня	У Києві проходив установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів
6–8 квітня	Український Національний Конгрес, який переобрав Центральну раду і надав їй статусу революційного парламенту
5–8 травня	У Києві проходив Перший Всеукраїнський військовий з'їзд: утворив Український генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою
10 червня	Центральна рада ухвалила Перший універсал, яким була проголошена автономія України
15 червня	Центральна рада утворила свій Секретаріат – уряд України
3 липня	Центральна рада ухвалила Другий універсал
4–5 липня	Збройний виступ самостійників: здійснено спробу встановлення контролю над Києвом і примушення Центральної ради проголосити самостійність України
26 липня	VI з'їзд РСДРП(б) затвердив «новий курс» більшовиків на захоплення влади
26 липня	Донські козаки й кірасири розстріляли ешелон солдатів українського полку і Б. Хмельницького, що вирушав з Києва на фронт
4 серпня	Тимчасовий уряд Росії затвердив «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду»
25–30 серпня	Придушено корніловський заколот

8–15 вересня	За ініціативою Центральної ради у Києві проходив З'їзд народів Росії, який закликав до федеративної перебудови Росії і засудив державну централізацію
25 жовтня	Більшовицький переворот у Петрограді
31 жовтня	Центральна рада перебрала на себе владу в Києві
7 листопада	Центральна рада ухвалила Третій універсал, в якому проголошувалася Українська Народна Республіка (УНР) як автономна державна одиниця Російської республіки
3 грудня	Раднарком направив Центральній раді «Маніфест до українського народу» з ультимативними вимогами до Української ради
4–6 грудня	У Києві проходив Всеукраїнський з'їзд Рад
8–10 грудня	У Харкові шляхом збройного виступу встановлена радянська влада
11–12 грудня	У Харкові проходив з'їзд Рад
12 грудня	Україна проголошується республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів
26–29 грудня	Радянська влада встановлюється в Катеринославі

1918 р.

5 січня	Радянські війська розпочали наступ на Київ
9 січня	Центральна рада ухвалила Четвертий універсал, яким Українська Народна Республіка проголошується незалежною державою
16 січня	Бій під Крутами між радянськими військами і загоном української молоді, у тому числі студентами
26 січня	Російські війська під командуванням Муравйова захопили Київ, вдалися до масових розстрілів
30 січня	Радянський уряд – Народний секретаріат переїхав з Харкова до Києва
27 січня	У Брест-Литовську укладено мирний договір УНР з державами німецько-австрійського блоку
18 лютого	Німецько-австрійські війська розпочали наступ на Східному фронті
3 березня	У Бресті укладено договір між РСФФР і Німеччиною, за яким Росія визнала угоду УНР з Німеччиною
7 березня	До Києва повернувся уряд Центральної ради
28–29 квітня	Гетьманський переворот

5–12 червня У Москві проходив I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України – КП(б)У

Серпень Утворюється Український національний союз (УНС)

17 вересня Український народний університет у Києві перейменовано на Київський державний український університет

1 листопада У Львові відбулося національне повстання

9 листопада Утворений Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки

13 листопада Росія анулювала умови Брестського миру

13–14 листопада Утворюється Директорія

24 листопада Урочисте проголошення утворення Української Академії наук

1 грудня У Фастові (Київщина) підписана угода про державне об'єднання ЗУНР з УНР

13 грудня Війська Директорії вступили до Києва

14 грудня Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії

15 грудня Невдала спроба укласти союз між Н. Махном і С. Петлюрою

18 грудня Франко-грецький десант висадився в Одесі

26 грудня Завершено формування уряду Директорії на чолі з В. Чехівським

1919 р.

13–18 січня У Києві проходила сесія Трудового конгресу

15 січня Чеські війська захопили Ужгород

16 січня Директорія оголосила війну більшовицькій Росії

21 січня У Одесі проходили переговори місії УНР з французьким командуванням

22 січня У Києві відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР

23–31 січня Хотинське повстання проти румунської окупації Бессарабії

5 лютого Радянські війська вступили до Києва

5 лютого Директорія й уряд УНР залишили Київ і переїхали до Вінниці

11 лютого С. Петлюра взяв на себе обов'язки голови Директорії УНР (після зречення В. Винниченка)

6–10 березня В Києві проходив Всеукраїнський з'їзд Рад, який ухвалив Конституцію УСРР

10–15 березня Повстанські загони Т. Григор'єва вибили війська Антанти з Херсона і Николаєва

6 квітня Війська Антанти залишили Одесу

Початок квітня У Києві утворено Головний повстанський штаб під проводом Ю. Мазуренка й О. Малолітка для боротьби з більшовиками

29 квітня Отаман В. Оскілко зробив спробу перевороту у Рівному, де знаходився уряд УНР

8 травня Центральна Руска рада в Ужгороді проголосила злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною

Травень Окупація Східної і Південної України військами А. Денікіна

15 травня Польська армія під командуванням генерала Галлера вторглася в Галичину та Волинь

24 травня Армія УНР уклала перемир'я з поляками

16–18 червня Українська галицька армія (УГА) під натиском поляків перейшла р. Збруч і об'єдналася з армією УНР. Органи влади ЗУНР розмістилися у Кам'янець-Подільському

2 серпня Об'єднані армії УНР і УГА розпочали наступ на Київ і Одесу

31 серпня Війська А. Денікіна захопили Київ

10 вересня Згідно із Сен-Жерменським договором Австрія поступилася Буковиною на користь Румунії і Закарпаттям – на користь Чехо-Словаччини

15 вересня Керівництво Директорією взяв на себе С. Петлюра

Жовтень Армія А. Денікіна оволоділа Правобережною Україною

7 листопада Більшовики розпочали третій наступ на Україну

4 грудня VII Всеросійська партконференція більшовиків за пропозицією В. Леніна ухвалила резолюцію «Про радянську владу на Україні»

6 грудня Війська УНР під командуванням генерала Омеляновича-Павленка розпочали Зимовий похід

11 грудня Утворено Всеукрревком на чолі з Г. Петровським

16 грудня Втретє більшовики захопили Київ

Грудень Харків став столицею УСРР

1920 р.

9 січня	Всеукраїньком оголосив махновців поза законом
20 січня	Уряд Польщі скасував Галицький крайовий сейм та Крайовий відділ і поділив Галичину на три воеводства
Лютий	Під натиском військ більшовиків А. Денікін залишив південь України
22 квітня	УНР і Польща у Варшаві уклали договір
25 квітня	Польсько-українські війська розпочали наступ проти радянської армії
6 травня	Польська Армія і війська УНР вступили до Києва
Травень	Сформовано останній уряд УНР на українських землях на чолі з В. Прокоповичем
18 травня	Всеукраїнська православна церковна Рада проголосила Українську церкву автокефальною
26 травня	Більшовицькі війська розпочали контрнаступ на Україну
12 червня	Радянські війська зайняли Київ
8 липня	Створено Галицький революційний комітет
Серпень	Започатковано діяльність Української військової організації
Серпень	У Ялті проходили переговори делегації УНР з генералом Врангелем
Вересень	Уряд УСРР з Н. Махном уклав угоду про спільні дії проти Врангеля
12 жовтня	У Ризі підписано договір про перемир'я між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею – з другого
28 жовтня	Радянські війська розпочали наступ проти частин А. Врангеля в Криму
7–9 листопада	Штурм Перекопу військами Червоної Армії
21 листопада	Армія УНР перейшла р. Збруч на територію Польщі, де в таборах була інтернована
27 листопада	Радянське командування розірвало угоди з Н. Махном
28 грудня	Між УСРР і РСФРР був укладений союзний договір про господарську і військову співпрацю

1921 р.

17 січня	У Відні (Австрія) створено Український вільний університет
----------	--

2 березня	V з'їзд Рад УСРР ухвалив рішення про впровадження української мови в школі
8–16 березня	X з'їзд РКП(б) ухвалив постанову про нову економічну політику (неп)
18 березня	Підписано Ризький мирний договір між РРФСР, УСРР і Польщею
27 березня	Надзвичайна сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету ухвалила декрет про заміну продрозверстки продроподатком
Серпень–вересень	Більшовики завершили ліквідацію загонів Н.Махна
18 жовтня	Утворення у складі РРФСР Кримської АРСР
Жовтень	У Києві на Церковному Соборі утворено Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ). Очолив її митрополит В. Липківський
4–21 листопада	Армія УНР під командуванням Ю. Тютюнника здійснила Другий Зимовий похід
Осінь 1921 р. – весна 1922 р.	Голод у південних губерніях України

1922 р.

2 січня	Утворення Комісії у справах електрифікації України (КЕУ)
29 січня	Утворено цукровий трест (Цукротрест)
1 лютого	Засновано текстильний трест (Текстильтрест)
27 червня	В УСРР утворюється Книжкова палата
22 серпня	Утворений Південний машинобудівний трест
1922 р.	Розпочав роботу театр «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса
Серпень–жовтень	Близько 70 учених України виселено в північні райони Росії
30 грудня	Утворення СРСР

1923 р.

14 березня	Рада послів країн Антанти ухвалила рішення про приєднання Галичини до Польщі
15 березня	Припинив діяльність уряд УНР в екзилі, очолюваний Є. Петрушевичем
4–10 квітня	VII конференція КП(б)У ухвалила заходи щодо українізації державних закладів

- 12 квітня ВУЦВК ухвалив постанову про проведення адміністративно-територіальної реформи: замість губерній, повітів і волостей утворюються округи і райони
- 1 серпня ВУЦВК і РНК УСРР ухвалив постанову про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови

1924 р.

- 31 січня VII Всеросійський з'їзд Рад і II з'їзд Рад СРСР затвердив текст Конституції СРСР
- 15 березня У Вінніпезі вийшов перший номер українського журналу «Робітниця»
- 16 липня Головою Раднаркому УСРР призначений В. Чубар
- 31 липня Польський уряд заборонив користування українською мовою у державних закладах Західної України
- 16–18 вересня Татарбунарське повстання у південній Бессарабії проти румунської окупації
- 12 жовтня У складі УСРР утворюється Молдавська АСРР

1925 р.

- 5–7 квітня Л. Каганович призначається першим секретарем ЦККП(б)У
- 28 червня Уряд Чехословаччини заборонив українську мову на Закарпатті
- Грудень XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію

1926 р.

- 26 квітня Й. Сталін засудив «ухил» Хвильового
- 25 травня У Парижі убитий С. Петлюра. Головою Директорії став А. Лівіцький
- Травень Л. Каганович розгорнув наклепницьку кампанію проти А. Шумського, звинувачуючи його у «націоналістичному ухилі – шумськізмі»
- 10 листопада У Берліні відкрито Український науковий інститут
- 17 грудня В СРСР проведено перепис населення

1927 р.

- 7 червня Пленум ЦК КП(б)У засудив КПЗУ за націоналістичний ухил

20–29 жовтня X з'їзд КП(б)У засудив троцькізм

1928 р.

- Січень–лютий Волобуєв виступив у журналі «Більшовик України» зі статтю «До проблеми української економіки»: засудив колоніальну політику Москви стосовно України
- 18 травня У Москві розпочалося судове засідання в «Шахтинській справі» про підривною діяльність технічної інтелігенції проти Радянської влади

1929 р.

- 27 січня – 3 лютого У Відні утворена Організація українських націоналістів (ОУН). Головою її став Є. Коновалець
- 15 квітня В СРСР введено пенсійне забезпечення по старості
- Травень XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив план першої п'ятирічки
- Липень–вересень Пройшли арешти визначних діячів української науки, культури і УАПЦ за належність до Спілки Визволення України (СВУ)
- Жовтень Розпочалася колективізація і «розкуркулення» в Україні
- Листопад–грудень Перехід до форсованої індустріалізації

1930 р.

- 5 січня ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву
- 28–29 січня Надзвичайний церковний Собор у Києві ліквідував УАПЦ і Всеукраїнську Православну Церковну Радю (ВПЦР). Заарештовані митрополит Борецький та інші діячі церкви
- 24 лютого Місцевим парторганізаціям України направлений лист-директива С. Косіора «Про хід колективізації і колгоспного будівництва на Україні»: висувалося гасло завершення колективізації восени 1930 р.
- 9 березня – 19 квітня У Харкові проходив судовий процес над СВУ
- 25 липня ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про загальне обов'язкове навчання
- 2 вересня Розпочалася адміністративно-територіальна реформа: ліквідуються округи і встановлюється двоступенева система центр – район

1931 р.

- Лютий Арешти колишніх діячів УНР в УСРР (В. Голубович, П. Христюк, Шраг та ін.). Грушевський депортується до Москви
- 2 серпня ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про темпи колективізації і завдання по зміцненню колгоспів
- 5 вересня ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про початкову і середню школу

1932 р.

- 9 грудня ВУЦВК ухвалив постанову про утворення областей і перехід на триступеневу систему управління: центр – область – район
- 7 серпня ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та охорону соціалістичної власності (так званий закон про п'ять колосків)
- 10 жовтня Стала до ладу Дніпровська ГЕС (Запоріжжя)
- 8 листопада ЦК ВКП(б) ухвалив таємну постанову про припинення відвантаження товарів широкого вжитку для сільської місцевості
- 6 грудня РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову про занесення на «чорну дошку» сіл, що «злісно саботують хлібозаготівлі»
- 31 грудня В Україні вводиться паспортний режим
- 1932–1933 рр. Голодомор в Україні, викликаний політикою радянської держави

1933 р.

- 14 січня П. Постишева призначено другим секретарем ЦК КП(б)У
- Січень РНК СРСР і ЦК ВКП(б) встановили колгоспам і одноосібним господарствам обов'язкові поставки зерна державі
- 10 березня Уряд УСРР ухвалив постанову про організацію в Україні державних університетів (Дніпропетровського, Київського, Одеського, Харківського)
- 13 травня М. Хвильовий вдався до самогубства на знак протесту проти погрому української культури
- 7 червня Обірвалося життя Скрипника
- 5 жовтня Наркомат освіти УСРР ухвалив постанову про театр «Березіль»: Лесь Курбас звільнений з посади художнього керівника і директора

- 16 листопада На заводі «Запоріжсталь» здійснена перша виплавка чавуну

1934 р.

- 13 січня РНК СРСР ухвалила постанову про вчені ступені і звання
- 21 січня Ухвалено рішення про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва
- 26 січня У Москві проходив XVII з'їзд ВКП(б), який Й. Сталін назвав «З'їздом переможців»
- 19 лютого У Луцьку пройшов судовий процес, організований польським урядом над групою підпільників – членів КПЗУ
- 25 квітня П. Любченко призначений головою уряду УСРР
- 10 червня При НКВС СРСР утворено Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень (ГУЛАГ)
- 1 грудня У Ленінграді вбито С. Кірова, секретаря обкому ВКП(б), що послужило поштовхом до розгортання нової хвилі репресій

1935 р.

- 15–16 січня У Ленінграді виїзна сесія військової колегії Верховного Суду СРСР розглянула справу так званого московського центру. Цей судово-політичний процес над колишніми керівниками партії Г. Зинов'євим і Л. Каменєвим – початок таких акцій наступних років
- 1 липня Пуск Нікопольського південнотрубного металургійного заводу
- 31 серпня Забійник шахти «Центральна – Ірміно» О. Стаханов установив рекорд видобутку вугілля
- 18 листопада Судовий процес над 12 членами ОУН у Варшаві: звинувачення у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі
- 13 січня 1936 р. Б. Перацького, С. Бандера, Лебідь і Карпинець засуджені до смертної кари

1936 р.

- 1 лютого Забійник шахти «Кочегарка» Ізотов установив новий світовий рекорд видобутку вугілля
- Липень У системі АН УСРР утворено Інститут історії

1937 р.

- 25–30 січня Надзвичайний XIX з'їзд Рад України затвердив нову Конституцію УРСР

11 червня	Верховний Суд СРСР розглянув справу про звинувачення у шкідництві деяких керівників Червоної армії
30 серпня	Голова уряду УРСР П. Любченко вчинив самогубство
30 серпня	Головою уряду республіки призначено Бондаренка
6 вересня	Спеціальна колегія Київського обласного суду винесла вирок у справі виявленої органами НКВС контрреволюційної шкідницької організації

1938 р.

28 січня	М. Хрущова призначено першим секретарем ЦК КП(б)У
21 лютого	Д. Коротченко очолив уряд УРСР
26 червня	В УРСР відбулися перші вибори до Верховної Ради
8 жовтня	Утворено уряд автономної Карпатської України на чолі з А. Бродієм

1939 р.

18 лютого	Вибори до Сейму Карпатської України
15 березня	Карпатська Україна проголошується самостійною. Президентом став А. Волошин, прем'єром – Ю. Ревай
15–18 березня	Угорські війська окупували Карпатську Україну
23 серпня	Підписання німецько-радянського пакту про ненапад у Москві і укладення таємної угоди про розподіл сфер впливу у Східній Європі між Німеччиною та СРСР
1 вересня	У СРСР введений закон про загальну військову повинність
17 вересня	Перехід Червоною армією польсько-радянського кордону. Початок радянізації Західної України
22 жовтня	Вибори до Народних Зборів Західної України
13–15 листопада	Третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон про вхідження Західної України до складу УРСР
24 грудня	В УРСР відбулися вибори до місцевих Рад

1940 р.

3 лютого	У Вінніпезі (Канада) утворено «Комітет українців Канади»
10 лютого	Розкол в ОУН, у Кракові сформувався провід ОУН під керівництвом С. Бандери (ОУНСР)
24 березня	У шести західних областях України пройшли вибори до Верховних Рад Союзу РСР і УРСР

28–30 червня Радянський Союз анексував Бессарабію та Північну Буковину

15 грудня Вибори до місцевих Рад західних областей УРСР

1941 р.

Січень	У Львові відбувся судовий процес над 59 членами ОУН
22 червня	Німеччина здійснила віроломний напад на СРСР: однією з перших зазнала агресії УРСР
23–29 червня	Найбільший танковий бій початкового періоду війни в районі Луцьк–Броди–Рівне
30 червня	У Львові за ініціативою ОУН приймається рішення про відновлення Крайового правління західних областей України
30 червня	Утворено Державний Комітет Оборони (ДКО)
Липень	У Львові окупанти заарештували організаторів Українського державного правління
Липень	У Львові під протекторатом митрополита А. Шептицького утворено Українську Національну Раду на чолі з К. Левицьким
5 серпня – 16 жовтня	Проходили оборонні бої за Одесу
11 липня – 19 вересня	Здійснюються військові операції по обороні Києва
Літо 1941 р.	Бойові сутички з радянськими військовими частинами «Польської Січі» під командуванням Т. Боровця-Бульби
1 серпня	Німецька окупаційна влада включила західні області до дистрикту Галичина
19 серпня	На основі німецько-румунського договору територія між ріками Дністер і Буг – так звана Трансїстрія – перейшли до Румунії
25 листопада	За наказом гітлерівського командування страчено багатьох членів ОУН(Б)

1942 р.

Лютий	Утворюється з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака
13 лютого	Фашисти вивезли першу партію українського населення на примусові роботи до Німеччини
12–29 травня	Харківська битва не принесла бажаних результатів радянським військам

28 липня	Народний комісар оборони Й. Сталін видав наказ № 227 «Ні кроку назад», за яким на фронті створювалися штрафні батальйони і організовувалися загороджувальні загони
26 жовтня	Партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова здійснили рейд з Брянщини на Правобережну Україну
19 листопада	Радянські війська розпочали контрнаступ під Сталінградом
18 грудня	Почалося звільнення території України від фашистів
19 лютого	Війська вермахту здійснили контрнаступ: у результаті відкинули з'єднання радянських військ за Белгород
Квітень	Формується дивізія «Галичина» з українців західного регіону
5 липня	Розпочалася Курська битва
23 серпня	Радянські війська визволили від фашистів Харків
8 вересня	Фашисти з Донецька вибиті частинами Радянської армії
20–23 вересня	Визволені від фашистів Суми, Чернігів і Полтава
6 листопада	Вигнано фашистів з Києва
24 грудня – 15 січня 1944 р.	У результаті Житомирсько-Бердичівської наступальної операції звільнені Київська, Житомирська, частково Вінницька й Рівненська області

1944 р.

8 січня	У ході Кіровоградської операції війська 2-го Українського фронту звільнили Кіровоград
24 січня – 17 лютого	Корсунь-Шевченківська наступальна операція радянських військ
27 січня – 11 лютого	Рівненсько-Луцька наступальна операція військ 1-го Українського фронту забезпечила звільнення значної території республіки. (2 лютого звільнено Луцьк і Рівне)
5 лютого	М. Хрущова призначено Головою РНК УРСР
4 березня – 17 квітня	У результаті Проскурово-Чернівецької операції військ 1-го Українського фронту звільнено значну частину Правобережжя
5 березня – 17 квітня	Внаслідок Умансько-Ботошинської операції Червона армія вийшла до кордонів Румунії
8 квітня – 12 травня	Кримська наступальна операція військ 4-го Українського фронту і Окремою Приморською армією, спільно з Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією забезпечили звільнення від ворога Кримського півострова

13 липня – 29 серпня	Здійсненням Львівсько-Сандомирської операції завершено визволення західних областей України
27 липня	Звільнено Львів і Станіслав
20–29 серпня	У результаті Яссько-Кишинівської наступальної операції визволено від фашистів Молдавську РСР
28 жовтня	Звільнено від окупантів Закарпаття, з території України повністю вигнано фашистів
26 листопада	З'їзд народних комітетів Закарпаття у Мукачевому прийняв рішення про возз'єднання з УРСР

1945 р.

25 квітня	Українська РСР взяла участь в установчій конференції утворення ООН
30 квітня	Радянські солдати закріпили прапор перемоги над Рейхстагом у Берліні
8 травня	Підписано Акт про капітуляцію Німеччини
20 червня	Чехо-Словацький договір у Москві, за яким до радянської України відійшла Закарпатська Україна
16 серпня	Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну

1946 р.

8–10 березня	Собор греко-католицької церкви у Львові під тиском влади скасував Берестейську унію і висловився за входження до складу Російської православної церкви
15 березня	Перетворення Раднаркому УРСР на Раду Міністрів УРСР
9–10 липня	Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про збір урожаю сільськогосподарських культур і проведення хлібозаготівель у 1946 р.
15–17 серпня	Постанова Пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму, різка критика «Нарису історії української літератури» та журналів «Вітчизна» і «Перець»
27–30 серпня	VIII сесія Верховної Ради України першого скликання затвердила план відбудови і розвитку народного господарства республіки
Осінь 1946 – весна 1947 рр.	Голод в Україні, що охопив 13 областей півдня та середньої смуги

1947 р.

9 лютого	Перші повоєнні вибори до Верховної Ради України
----------	---

10 лютого	Україна спільно з іншими державами підписала Паризькі мирні договори з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією, Італією, що підтверджували включення західноукраїнських земель до складу УРСР
3 березня	Л. Кагановича призначено першим секретарем ЦК КП(б)У: здійснив «чистку» кадрів сфери культури, звинувачуючи їх у націоналізмі
4–6 березня	Перша сесія Верховної Ради України другого скликання, на якій Головою Президії ВР обрано Гречуху
28 квітня – 12 серпня	Депортація лемків і холмчаків до Північної і Західної Польщі – операція «Вісла»
8 серпня	З'їзд Української революційно-демократичної партії (УРДП)
12 грудня	Президія Верховної Ради УРСР увільнила М. Хрущова з посади голови уряду. Головою Ради Міністрів призначено Д. Коротченка
26 грудня	Пленум ЦК КП(б)У увільнив Л. Кагановича з посади першого секретаря і обрав на цю посаду М. Хрущова
Грудень	Україна стала членом Європейської економічної комісії (ЄЕК), економічної і соціальної Ради ООН

1948 р.

10 червня	Українські політичні партії і організації в еміграції підписали Статут Української національної ради
16–20 липня	Перша сесія УН Ради в екзилі (головою Ради обрано Б.Ваницького, головою виконкому – І. Мазепу, Президентом УНР – А. Лівницького)

1949 р.

23 січня	Створено Державну публічну бібліотеку АН України на базі бібліотеки АН УРСР
28 серпня	Проголошено скасування унії греко-католицької церкви на Закарпатті на соборі ієрархів у Мукачевому
21 листопада	Президія Верховної Ради України затвердила державні символи: гімн, герб і прапор
Грудень	Пленум ЦК КП(б)У увільнив з посади першого секретаря М. Хрущова і обрав на цю посаду Л. Мельникова

1950 р.

11 лютого	ЦК КПУ прийняв постанову про журнал «Дніпро», в якій звинуватив редколегію видання в антинародності та формалізмі
Березень	Початок експлуатації літака «АН-2» у вантажному і сільськогосподарському варіанті (конструктор – О. Антонов)

2 липня	Газета «Правда» критикувала націоналістичні ухили в українській літературі (піддавалися критиці вірш В. Сосяри «Любіть Україну», лібрето опери О. Корнійчука «Богдан Хмельницький»)
7 листопада	В Україні почав діяти перший телевізійний центр
20–24 листопада	ЦК КП(б)У акцентував увагу на посиленні боротьби з українським націоналізмом

1952 р.

23–27 вересня	XVII з'їзд КП(б)У
5–14 жовтня	XIX з'їзд ВКП(б) прийняв постанову про перейменування ВКП(б) на КПРС. КП(б)У перейменовано на КПУ

1953 р.

5 березня	Помер Й. Сталін
2–4 червня	ЦК КПУ увільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ Л.Мельникова. Першим секретарем обрано А. Кириченка
3–7 вересня	М. Хрущова обрано першим секретарем ЦК КПРС
5 листопада	Здача в експлуатацію першого в СРСР цільнозварного моста через Дніпро (за проектом Є. Патона)

1954 р.

15 січня	Верховна Рада УРСР увільнила від обов'язків Голови Президії Гречуху і обрала на цю посаду Н.Кальченка
17 січня	Помер А. Лівницький: у 1926–1954 рр. очолював державний центр УНР
19 лютого	Президія Верховної Ради Союзу ухвалила рішення про перехід Криму з РРФСР до складу УРСР
23–26 березня	XVIII з'їзд КПУ ухвалив рішення про направлення юнаків і дівчат з України до Сибіру і Казахстану на освоєння цілинних і перелогових земель
12 травня	Україна стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці
22 травня	Відбулася ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю об'єднання України з Росією
28 жовтня	III з'їзд письменників України

1955 р.

30–31 травня	Засновано Український Християнський Рух (президент В. Янів)
--------------	---

1956 р.

- 17–21 січня XIX з'їзд КПУ
- 14–25 лютого XX з'їзд КПРС обговорив питання про культ особи Сталіна та його шкідливі наслідки. Ухвалив відповідну постанову
- 16 червня Заснування Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) у Польщі
- 27 серпня Відзначення 100-річчя від дня народження І. Франка

1957 р.

- 26 грудня Пленум ЦК Комуністичної партії України увільнив з посади першого секретаря А. Кириченка. Першим секретарем обрано М. Підгорного

1958 р.

- 6 липня Відкрито Виставку досягнень передового досвіду в народному господарстві УРСР (ВДНГ)

1959 р.

- 16–17 січня XX з'їзд КПУ ухвалив семирічний план розвитку народного господарства (1959–1965 рр.)
- 23 грудня Започатковано видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ)

1960 р.

- 2 лютого Введено у дію перший атомний реактор в Україні
- 16–19 лютого XXI з'їзд КПУ
- 1 жовтня У Києві утворено Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном
- 6 листопада Почав діяти Київський метрополітен

1961 р.

- Січень Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун), які обстоювали право виходу України зі складу СРСР
- 10 березня Відзначено 100-річчя від дня смерті Т. Шевченка
- 27–30 вересня Відбувся XXII з'їзд КПУ
- 17–31 жовтня XXII з'їзд КПРС схвалив програму партії і політику «злиття націй» і русифікації

1962 р.

- 11–15 серпня Космічний політ навколо землі українського космонавта П. Поповича

1963 р.

- 1–2 липня ЦК КПУ увільнив Підгорного з посади першого секретаря. Першим секретарем ЦК КПУ обрано П. Шелеста
- 23 листопада Заснування Українського католицького університету і св. Климента в Римі

1964 р.

- 9 березня Відзначення 150-річчя від дня народження Т. Шевченка
- 14 жовтня Усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС Хрущова. Обрано на цю посаду Л. Брежнєва, секретаря ЦК КПРС
- 20 листопада Пленум ЦК КПРС скасував хрущовські реформи щодо перебудови партії і об'єднав промислові й сільськогосподарські партійні комітети в єдині органи
- 1 грудня Президія Верховної Ради СРСР видала Указ про об'єднання обласних промислових і обласних сільських Рад депутатів трудящих

1965 р.

- Серпень–вересень Перша велика хвиля арештів інтелігенції (дисидентів), працівників культури України (Б. і Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, Осадчий, А. Шевчук та ін.)
- 4 вересня Маніфестація проти арештів української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві

1966 р.

- 15–18 березня XXIII з'їзд КПУ
- Квітень Демонстрація у Львові під час судового процесу над Богданом і Михайлом Горинями
- 16–19 листопада V з'їзд СПУ засудив державну політику русифікації в Україні

1967 р.

- 12 березня Вибори до Верховної Ради і місцевих Рад УРСР
- 16–19 листопада Заснування Світового конгресу вільних українців (СКВУ) на першій сесії у Нью-Йорку. Президентом обрано В. Кушніра

1968 р.

Квітень Протест 139 діячів України проти арештів в Україні й утисків української культури.
Лист творчої молоді Дніпропетровська проти русифікації. У січні 1970 р. відбувся судовий процес над ініціаторами цього листа: І. Сокульським, М. Кульчицьким та В. Савченком

1969 р.

12 червня Рішенням уряду УРСР утворюється Інститут держави і права АНУ

20 червня Головою Президії Верховної Ради УРСР обрано О.Ляшка

Червень Лист українських політичних в'язнів (Горинь, І.Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії охорони прав людини в ООН про жорстокість щодо політв'язнів

1970 р.

5 січня Верховна Рада УРСР своїм Указом перейменувала Луганськ на Ворошиловград, а Луганську область на Ворошиловградську

25–27 березня XXI з'їзд ЛКСМУ

1970 р. Почав нелегально виходити опозиційний журнал «Український вісник» (редактор В. Чорновіл)

1970 р. Українська РСР стала постійним членом Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ)

1971 р.

25 лютого Відзначення 100-річчя від дня народження Лесі Українки

17–20 березня XXIV з'їзд КПУ

1972 р.

Січень–травень Друга велика хвиля арештів інтелігенції в Україні (семидесятників) (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О.В. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін.)

25 травня Увільнення на пленумі ЦК КПУ від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, «чистка» керівних кадрів партії у республіці. Першим секретарем ЦК партії України обрано В. Щербинського

29 липня Четверта сесія Верховної Ради УРСР обрала І. Грушецького Головою Президії Верховної Ради УРСР

12 грудня Відзначено 250-річчя від дня народження Г. Сквороди, поета, філософа, гуманіста

1973 р.

24 вересня Урочистий вечір, присвячений 100-річчю від дня народження видатної української співачки С. Крушельницької. За рішенням ЮНЕСКО ювілей відзначався у всьому світі

1974 р.

5–7 березня XXII з'їзд комсомолу України

24 серпня У Павлишській середній школі на Кіровоградщині відкрито меморіально-педагогічний музей великого українського педагога, академіка педагогічних наук СРСР В. Сухомлинського

18 жовтня Урочистості з нагоди 30-річчя звільнення України від німецько-фашистських загарбників

1975 р.

4 липня Перша сесія Верховної Ради УРСР. Головою Президії Верховної Ради переобрано І. Грушецького. Затверджено склад уряду УРСР, який очолив О. Ляшко

2–5 вересня У Києві відбулася XVI міжнародна конференція архівістів за участю представників 40 архівних служб світу

1976 р.

10–13 лютого XXV з'їзд КПУ

22 березня В Інституті ядерних досліджень АН УРСР введено в дію найбільший в Європі ізохронний циклотрон «У-240»

24 червня Третя сесія Верховної Ради УРСР звільнила І. Грушецького від обов'язків Голови Президії Верховної Ради УРСР. На цю посаду обрано О. Ватченка

17 липня Відкриття в с. Пирогово, поблизу Києва, Музею народної архітектури і побуту

9 жовтня Заявила про своє існування «Українська група сприяння виконанню гельсінських угод» на чолі з українським письменником Руденком

3 грудня Зданий в експлуатацію Московський міст через р. Дніпро

1977 р.

18 травня Урядом УРСР прийняте рішення про створення у Кам'янці-Подільському на Хмельниччині Державного історико-архітектурного заповідника

27 вересня У Чорнобилі на Київщині на атомній станції поставлений під промислове навантаження перший блок. Започатковано ЧАЕС, що принесла пізніше світову трагедію

4–7 жовтня	Сьома сесія Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання ухвалила нову Конституцію СРСР
12 грудня	Відзначення 100-річчя від дня народження Леонтовича, видатного українського композитора, педагога, громадського діяча
14 грудня	На території Онуфрієвського монастиря у Львові відкрито музей засновника книгодрукування І. Федорова

1978 р.

14–16 березня	XXIII з'їзд комсомолу України
19–20 квітня	Позачергова сьома сесія Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання ухвалила нову Конституцію УРСР
14 листопада	Відкрита паромна переправа Іллічівськ–Варна

1979 р.

21 квітня	У Києві відкрито Театр драми і комедії
-----------	--

1995 р.

25–26 березня	Перша сесія Верховної Ради УРСР. Головою Президії обрано О.Ватченка. Затверджений уряд очолив О.Ляшка
10 травня	У Києві відкрився Молодіжний театр

1981 р.

5 лютого	Урочисті збори, присвячені 90-річчю від дня народження П.Тичини, українського письменника, державного діяча
10–12 лютого	XXVI з'їзд КПУ
9 травня	Відкриття в Києві меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»
1 грудня	125-річчя від дня народження І. Франка

1982 р.

5–6 квітня	XXIV з'їзд ЛКСМУ
Травень	Відзначення 1500-річчя з часу заснування Києва

1983 р.

14 грудня	Відзначення 400-річчя від дня смерті засновника книгодрукування І. Федорова
-----------	---

1985 р.

27 березня	Перша сесія Верховної Ради УРСР. Головою Президії обрано В. Шевченко
17 вересня	У Києві відбувся V Міжнародний конгрес археологів-славістів

1986 р.

9 січня	Українські авіатори відправили в перший рейс найбільший у світі літак «АН-124» («Руслан»)
6–8 лютого	XXVII з'їзд КПУ
24 квітня	Відзначення 90-річчя від дня народження Рильського
11 вересня	У Львові відбувся міжнародний симпозиум «І. Франко і світова культура»
Листопад–грудень	Урочистості, присвячені 175-річчю від дня народження М. Шашкевича і 150-річчю альманаху «Русалка Дністровая»

1987 р.

25 лютого	Відзначення 100-річчя від дня народження відомого діяча українського народу Л. Курбаса
5 березня	XXV з'їзд комсомолу України
10–11 липня	П'ята сесія Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання. Увільнення О. Ляшка від обов'язків голови уряду і призначення на цю посаду В. Масола

1988 р.

5 лютого	Політбюро ЦК КПРС прийняло постанову про додаткове вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і поч. 50-х рр.
Липень–серпень	Святкування 1000-річчя хрещення Русі
21 грудня	Перший випробувальний політ здійснив найбільший у світі транспортний літак «АН-225» («Мрія»), створений на літакобудівному об'єднанні в Україні

1989 р.

11 лютого	У Києві відбулася установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта»
17 лютого	«Правда України» повідомила про створення при Верховній Раді УРСР Комісії сприяння в забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створення пам'ятників жертвам репресій

26 березня Завершилась чотиримісячна перевиборча кампанія і відбулися вибори народних депутатів СРСР частково на альтернативній основі

11 серпня Пленум Верховного суду УРСР реабілітував засуджених у справі «Спілки визволення України»

8–10 вересня У Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову (НРУ) «Рух». Головою НРУ обрано письменника І. Драча

28 вересня Пленум ЦК КПУ увільнив з посади першого секретаря В. Щербицького. На цю посаду обрано В. Івашка

10 жовтня Відкриття в Києві нового комплексу Центральної наукової бібліотеки і В. Вернадського АН УРСР

13 жовтня Урочисті збори, присвячені 45-річчю визволення УРСР від німецько-фашистських загарбників

19 жовтня У Києві відбулися Установчі збори Республіканської асоціації українознавців (РАУ). Президентом РАУ обрано письменника І. Дзюбу

21 жовтня У Києві відбулась перша сесія Великої Ради Руху

21 жовтня У Львові пройшла установча конференція, що ухвалила рішення про відновлення діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка

27–28 жовтня Десята сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон про вибори народних депутатів УРСР і депутатів місцевих Рад народних депутатів, про мови в УРСР

28–29 жовтня Відбувся з'їзд Української екологічної асоціації «Зелений світ»

19 листопада Перезахоронення на Байковому кладовищі поетів В. Стуса, Ю. Литвина, філолога О. Тихого

1990 р.

7 січня Вперше після багаторічної перерви в республіці широко святкувалося Різдво Христове

21 січня Між Києвом і Львовом тисячі людей утворили живий ланцюг «Українська хвиля» з нагоди Дня соборності України (71-ї річниці проголошення 22 січня 1919 р. акта злуки УНР і ЗУНР)

30–31 січня У Москві відбувся Архієрейський Собор Російської православної церкви, який ухвалив рішення про утворення Української православної церкви Московського патріархату

4–18 березня Перший і другий тур виборів до Верховної і місцевих Рад народних депутатів УРСР на альтернативній основі

12–15 березня Позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР обрав Президентом СРСР М. Горбачова

24–25 березня У Хусті (Закарпаття) відбулася сесія Великої Ради НРУ за перебудову, присвячена проголошенню 15 березня 1995 р. незалежної Української держави – Карпатської України. Більшістю голосів відхилено пропозицію ряду лідерів НРУ про перетворення Руху на політичну партію

29 березня Верховна Рада УРСР оголосила 26 квітня «Днем чорнобильської трагедії»

8 квітня У Києві заснована благодійна громадська організація – Українсько-американський фонд «Відродження»

21–22 квітня У Львові відбулася установча конференція, на якій Український християнсько-демократичний фронт перетворений на Українську християнсько-демократичну партію

26 квітня Вперше в Україні відзначався день Чорнобильської трагедії

29–30 квітня У Києві проходив з'їзд Української Гельсінської спілки (УГС), який ухвалив рішення про перетворення її на Українську республіканську партію (УРП). Головою партії обрано Л. Лук'яненка

25–27 травня У Києві проходив установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України. На з'їзді партія розколотась на Соціал-демократичну партію України і Об'єднану соціал-демократичну партію України

4 червня Верховна Рада УРСР обрала Головою Верховної Ради В. Івашка

5–6 червня У Києві проходив перший Собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)

6 червня У Верховній Раді УРСР XII скликання сформувалась парламентська опозиція – Народна рада. Її головою обрано депутата І. Юхновського

16 липня Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет

18 липня Верховна Рада ухвалила відставку з посади Голови Верховної Ради В. Івашка

23 липня Верховна Рада Головою Верховної Ради обрала Л. Кравчука

1 серпня Верховна Рада ухвалила Постанову «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської трагедії»

3 серпня Верховна Рада ухвалила постанову «Про державну символіку»

3 серпня	Верховною Радою прийнято закон «Про економічну самостійність Української РСР»	1–3 червня	Офіційний візит Голови Верховної Ради Л. Кравчука до Угорщини. Підписання Декларації про основи відносин між двома державами
3–16 серпня	У Києві та Львові проходив II Науковий конгрес Світової федерації українських лікарських товариств	6 червня	Верховна Рада ухвалила закон «Про свободу совісті та релігійні організації»
27 серпня – 3 вересня	У Києві відбувся I конгрес Міжнародної асоціації українців (МАУ)	7–9 червня	У Запоріжжі проходив Всеукраїнський фестиваль народного мистецтва «Хортиця», присвячений 500-річчю запорозького козацтва
8–9 вересня	У Запоріжжі проходив Установчий з'їзд організації солдатських матерів України	12 червня	У Києві відбулися українсько-молдавські переговори на найвищому рівні
13–20 вересня	У селищі Зелений Мис відбулася I Міжнародна конференція «Біологічні аспекти наслідків аварії на Чорнобильській АЕС»	19 червня	Верховна Рада ухвалила концепцію Нової Конституції незалежної держави
29–30 вересня	II конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта»	25 червня	Верховна Рада ухвалила закон «Про навколишнє природне середовище»
16 жовтня	Верховна Рада УРСР ухвалила постанову «Про заснування газети Верховної Ради УРСР «Голос України», перший номер якої вийшов 1 січня 1991 р.	26 червня	Верховна Рада ухвалила закон «Про освіту»
2–17 жовтня	Страйкові виступи українського студентства	26 липня	Верховна Рада ухвалила закон «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»
17 жовтня	Верховна Рада ухвалила закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України»	27 липня	Верховна Рада ухвалила закон «Про заснування поста Президента і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР»
23 жовтня	Верховна Рада на вимогу страйкуючих студентів ухвалила відставку Голови Ради Міністрів В. А. Масола	27 липня	Верховна Рада ухвалила закон про Президента України
24 жовтня	Верховна Рада ухвалила закон про зміни та доповнення до Конституції (Основного закону) Української РСР	19–21 серпня	Спроба державного перевороту в Москві (ГКЧП)
25 жовтня	У Києві відбулися II Всеукраїнські збори Народного Руху	24 серпня	Розпочала роботу позачергова сесія Верховної Ради України. Верховна Рада ухвалила постанову «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради на створення умов неповторення надалі військового перевороту». Проголошення Верховною Радою Акта про незалежність України
14 листопада	Верховна Рада ухвалила постанову про призначення В. П. Фокіна Головою Ради Міністрів	30 серпня	Президія Верховної Ради ухвалила Указ «Про заборону діяльності Комуністичної партії України»
19 листопада	У Києві укладено Договір між Україною і РРФСР про добросусідство і співробітництво	4 вересня	Верховна Рада ухвалила постанову «Про підняття над будинком Верховної Ради України синьо-жовтого прапора»
15–16 грудня	Установчий з'їзд Демократичної партії України	9 вересня	Верховна Рада ухвалила постанову «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання»
20–24 грудня	Перший конгрес Республіканської асоціації українознавців	14–15 вересня	У Києві відбувся Всеукраїнський форум інтелігенції
1991 р.		15 вересня	У Києві проходило Всеукраїнське народне віче
7 лютого	Верховна Рада ухвалила закон про власність	19 вересня	Верховна Рада ухвалила закон «Про громадські товариства»
18 квітня	Верховна Рада ухвалила закон «Про утворення Кабінету Міністрів Української РСР». В. П. Фокіна призначено прем'єр-міністром	20 вересня	Верховна Рада ухвалила постанову «Про створення служби Національної безпеки України»
8 травня	Верховна Рада ухвалила закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій»		

21–24 вересня	Офіційний візит Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до Канади
8 жовтня	Верховна Рада ухвалила закон «Про громадянство України»
26 жовтня	Відбувся Установчий з'їзд соціалістичної партії України
28 жовтня	У Ташкенті під час візиту Голови Верховної Ради Л. Кравчука укладено договір про основи міждержавних відносин між Україною і Узбекистаном
29–30 жовтня	В Одесі відбувся I з'їзд Конгресу ділових кіл України
1 листопада	Верховна Рада ухвалила «Декларацію прав національностей України»
1–3 листопада	У Києві відбувся Собор української православної церкви, на якому прийнято звернення до єпископату РПЦ про дарування УПЦ повної канонічності і самостійності
4 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про національну гвардію України»
4 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про прикордонні війська»
5 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про прокуратуру»
7 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про державний кордон»
16–17 листопада	У Одесі проходив перший Всеукраїнський міжнародний конгрес
19 листопада	Переговори між Україною і Азербайджанською Республікою в Києві. Підписання договору про основи міждержавних відносин
19 листопада	У Києві відбувся Всеукраїнський міжрелігійний форум
22 листопада	Урочисте засідання, присвячене 125-й річниці від дня народження С. Грушевського
1 грудня	Всеукраїнський референдум на підтримку незалежності та обрання Президентом України Л. Кравчука
5 грудня	Головою Верховної Ради обрано І. С. Плюща
6 грудня	Верховна Рада України ухвалила Закон про Збройні сили
8 грудня	У Мінську підписано угоду про співдружність незалежних держав (СНД)
10 грудня	Верховна Рада ратифікувала Угоду про співдружність незалежних держав (СНД)
12 грудня	Прийняття Верховною Радою застереження до Угоди про створення СНД, підписаного в Мінську 8 грудня 1991 р.

14 грудня	Верховна Рада ухвалила закон «Про пресу»
21 грудня	Підписано Алматинську Декларацію про принципи співробітництва країн СНД

1992 р.

8 січня	У Києві відбулись Установчі збори з приводу заснування громадського об'єднання «Нова Україна»
15 січня	Президія Верховної Ради видала Указ «Про державний гімн України»
16–17 січня	Україна брала участь у нараді голів держав – членів СНД у Москві
22–23 січня	У Києві відбувся Конгрес українців суверенних держав колишнього СРСР
28 січня	Верховна Рада ухвалила постанову «Про державний прапор України»
10–11 лютого	У Києві проходив з'їзд Спілки театральних діячів України
14 лютого	Участь Української делегації на чолі з Президентом Л. Кравчуком у зустрічі членів держав СНД у Мінську
14 лютого	Верховна Рада ухвалила закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство»
14 лютого	Прийняття Верховною Радою «Основ законодавства України про культуру»
25 лютого	Президент України Л. Кравчук видав указ «Про Державну думу України»
26 лютого	Президент України Л. Кравчук взяв участь у підписанні заключного Акта наради з питань безпеки і співробітництва в Європі в Хельсинкі (Фінляндія)
5 березня	Верховна Рада ухвалила закон «Про представника Президента України»
13 березня	Верховна Рада ухвалила закон «Про Земельний кодекс України»
14–15 березня	Надзвичайна сесія Української національної Ради десятого скликання (в екзилі) в с. Бавид-Брук у США ухвалила постанову про передачу влади владі незалежної України
20 березня	Зустріч керівників держав країн СНД у Києві
25–29 березня	Офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Індії та Ірану
25 березня	Прийняття Верховною Радою України закону «Про службу безпеки України» (СБУ)

25 березня	Верховна Рада ухвалила закон «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»	7–8 липня	Візит Президента України Л. Кравчука до Бельгії. Підписання Декларації про принципи взаємовідносин між двома країнами та Протоколу про вільне переміщення дипломатів
26 березня	Верховна Рада ухвалила закон «Про війська внутрішньої та конвойної охорони»	9 липня	Участь української делегації на чолі з Президентом Л. Кравчуком у роботі наради глав держав і урядів держав – учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ)
6 квітня	Президія Верховної Ради ухвалила постанову «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 рр.»	5 серпня	Зустріч у Ялті президентів України Л. Кравчука і Російської федерації Б. Єльцина
14 квітня	Президент України Л.М. Кравчук видав указ «Про утворення надзвичайної комісії з проблем економічного стану р. Дніпро та якості питної води»	21–24 серпня	У Києві проходив Всесвітній форум українців
27 квітня	Україна визнана членом Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції і розвитку	24 серпня	Передача в Маріїнському палаці Києва мандата Державного Центру УНР у екзилі Президенту України Л. Кравчуку, Голові Верховної Ради І. Плющу та прем'єр-міністру В. Фокіну
29–30 квітня	В Одесі відбулися українсько-російські переговори з питань Чорноморського флоту	14 вересня	Візит Президента України Л. Кравчука до штаб-квартири Європейського співтовариства (Брюссель)
1–2 травня	У Києві проходив III з'їзд Української республіканської партії (УРП)	1 жовтня	Верховна Рада ухвалила Постанову про увільнення В. П. Фокіна від обов'язків прем'єр-міністра
5–7 травня	Візит української делегації на чолі з Президентом України Л.М. Кравчуком до США	2 жовтня	Верховна Рада ухвалила закон «Про заставу»
15 травня	Участь України в Ташкентській зустрічі керівників країн – членів СНД	6 жовтня	Офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Болгарії
2 червня	Верховна Рада ухвалила постанову «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РСФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році»	9 жовтня	Участь України в зустрічі глав держав країн – членів СНД у Бішкеку
9–12 червня	У Києві проходив I Всеукраїнський конгрес бібліотекарів	13 жовтня	Прем'єр-міністром України призначено Л. Д. Кучму
11–13 червня	У Києві відбувся I Конгрес молодих політиків України	18 жовтня	У Києві відбувся I Світовий конгрес українських юристів
15 червня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про створення національного комітету з питань роззброєння»	30 жовтня – 5 листопада	Офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Китаю та Монголії
23 червня	Українсько-російські переговори в Дагомисі. Укладення Угоди про подальший розвиток міждержавних відносин	1 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»
25 червня	Верховна Рада ухвалила закон «Про національні меншини»	7 листопада	Відзначення 75-ї річниці проголошення Української Народної Республіки (УНР)
25–26 червня	У Києві проходив Всеукраїнський Православний Собор, який прийняв рішення про об'єднання двох найбільших в Україні церков – Української Православної Церкви (УПЦ) та Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) в Українську Православну Церкву – Київський патріархат	16 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»
26–28 червня	У селищі Пуща-Водиця поблизу Києва відбувся I з'їзд об'єднання «Нова Україна»	17 листопада	Президент України Л. Кравчук видав розпорядження «Про питання щодо ліквідації Державної думи України»
1 липня	Верховна Рада ухвалила рішення про винесення на всенародне обговорення проекту нової Конституції України	17 листопада	Верховна Рада ухвалила закон «Про статус народного депутата України»
6 липня	Участь України в зустрічі голів урядів країн – членів СНД у Москві	20 листопада	У Києві відбувся II з'їзд Федерації незалежних профспілок України

21 листопада Верховна Рада ухвалила Закон «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»

4–6 грудня У Києві проходили IV загальноукраїнські збори Народного Руху України

12 грудня Верховна Рада ухвалила закон «Про митний кодекс України»

12–13 грудня У Києві відбувся II з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ)

15 грудня Верховна Рада ухвалила декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»

20 грудня Верховна Рада ухвалила закон «Про селянське (фермерське) господарство»

23 грудня У Києві проходив I з'їзд працівників педагогічних закладів України

29 грудня Кабінет Міністрів України видав декрет «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсій»

1993 р.

11–13 січня Офіційний візит Президента України Л. М. Кравчука до держави Ізраїль. Підписання меморандуму про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва

11 січня Кабінет Міністрів України видав декрет «Про компенсацію громадянам України втрат від знецінення заощаджень в ощадному банку України»

15 січня Українсько-російські переговори в Москві на найвищому рівні

22 січня Відзначення 75-ї річниці від дня проголошення Четвертого універсалу Центральної Ради

22 січня Зустріч у Мінську глав держав – членів СНД

23–24 січня У Києві проходив Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів

26 січня В Ірпіні на Київщині відбулись переговори між урядовими делегаціями України і Російської Федерації з питань обмеження і скорочення стратегічних наступальних озброєнь

26 січня Верховна Рада ухвалила Закон «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»

30 січня Вшанування пам'яті загиблих 300 студентів-добровольців під Крутами на Чернігівщині з нагоди 75-ої річниці

30–31 січня У Сімферополі відбувся позачерговий з'їзд організації кримськотатарського національного руху (ОКНР)

29–30 січня У Києві відбулася Всеукраїнська нарада представників національно-культурних товариств, об'єднань, асоціацій

2 лютого Міністерство юстиції України зареєструвало Рух як політичну партію

3 лютого Верховна Рада ухвалила закон «Про цивільну оборону України»

5 лютого Верховна Рада ухвалила закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»

6 лютого Участь Президента України Л. Кравчука в роботі Всесвітнього економічного форуму в Давосі (Швейцарія)

9–13 лютого Офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Великої Британії

16 лютого У Києві розпочався страйк електротранспортників

19 лютого Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні»

19 лютого Президент України видав розпорядження «Про відзначення 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького»

19 лютого Кабінет Міністрів видав декрет «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»

21 лютого У Києві відбувся Всеукраїнський форум антикомуністичних антиімперських сил. Ухвалено Декларацію антикомуністичного і антиімперського фронту

19–23 лютого Поїздка урядової делегації України на чолі з прем'єр-міністром Л. Д. Кучмою до країн Центральної Азії

24–26 лютого Українська парламентська делегація на чолі з Головою Верховної Ради І. С. Плющем брала участь у зустрічі голів парламентів країн Чорноморського узбережжя в Стамбулі (Туреччина). Ухвалено Декларацію про створення парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва

23–25 лютого У Києві проходив з'їзд фермерів України

23–24 лютого У Брюсселі (Бельгія) відбулися українсько-НАТОВські політичні консультації з питань співпраці України і НАТО в рамках Північно-Атлантичної Ради співробітництва, взаємин і східноєвропейських держав та надання країнами НАТО гарантій безпеки Україні

26–28 лютого Офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Угорської Республіки

19–20 березня Візит урядової делегації України на чолі з Л. Д. Кучмою до Молдови

29 березня У Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд підприємців

29–30 березня	У Києві проходила перша сесія Національного Комітету боротьби із захворюванням на СНІД	11 червня	Президент Л. Кравчук видав Указ «Про деякі першочергові заходи щодо нормалізації економічного становища в Україні»
15–18 квітня	Візит урядової делегації України на чолі з прем'єр-міністром Л. Д. Кучмою до країн Перської затоки	12 червня	Президент Л. Кравчук видав Указ «Про заходи щодо стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні
16–18 квітня	Участь української делегації на чолі з Президентом Л. М. Кравчуком у зустрічі глав держав – членів СНД у Мінську	16–17 червня	Парламентська делегація на чолі з Головою Верховної Ради І.С.Плющем узяла участь у роботі І сесії Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва в Стамбулі (Туреччина)
4 травня	Верховна Рада ухвалила закон «Про повітряний кодекс України»	16 червня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про невідкладні заходи щодо стабілізації економічної та політичної ситуації в Україні»
10 травня	Кабінет Міністрів видав декрет «Про страхування»	17 червня	Верховна Рада ухвалила Постанову «Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту–Верховній Раді України»
17 травня	Кабінет Міністрів видав декрет «Про особливості приватизації майна в АПК»	18 червня	Президент України Л. М. Кравчук видав Указ «Про Координаційний комітет з питань боротьби зі злочинністю»
20 травня	Кабінет Міністрів видав декрет «Про лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності»	18 червня	Президент видав Указ «Про порядок виконання державного бюджету України»
20 травня	Декрет Кабінету Міністрів «Про режим іноземного інвестування»	21 червня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про зупинення дії Указу Президента України від 16 червня 1993 р. №215 «Про невідкладні заходи щодо стабілізації економічної та політичної ситуації в Україні»
26 травня	У Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд представників колективних сільськогосподарських підприємств. Другий етап з'їзду відбувся 7 липня	23 червня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про режим відкритої економіки на території Республіки Крим»
28 травня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про надзвичайну комісію з питань агропромислового комплексу України»	25–27 червня	У Києві відбувся І з'єднаний Всесвітній український конгрес студентів (ЗВУКС)
29 травня	У Севастополі відбувся перший конгрес українців Севастополя	30 червня	Верховна Рада ухвалила Закон про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю
2 червня	Кабінет Міністрів видав Постанову «Про розміри цільової грошової допомоги непрацездатним громадянам з мінімальними доходами»	20 серпня	У Києві проходив Всесвітній з'їзд українського вчителівства
2 червня	Кабінет Міністрів прийняв Постанову «Про підвищення заробітної плати на державних підприємствах, в установах, організаціях»	10–12 вересня	Поминальні заходи з нагоди 60-х роковин голодомору 1932–1933 рр. Відкриття пам'ятника жертвам біля Мгарського монастиря під Лубнами на Полтавщині
2 червня	Кабінет Міністрів видав Постанову «Про перерахунок пенсій, призначених до 1 червня 1993 р.»	21 вересня	Верховна Рада задовольнила відставку прем'єр-міністра України Л.Д.Кучми
8 червня	У Києві проходив Всеукраїнський з'їзд правників-міжнародників. Утворено Всеукраїнську асоціацію міжнародного права	22 вересня	Указом Президента України Ю.Звягільського призначено в.о.прем'єр-міністра України
8 червня	Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про невідкладні заходи щодо посилення валютного контролю»	24 вересня	Верховна Рада ухвалила Закон про дострокові вибори Верховної Ради і Президента України
10 червня	Федерація профспілок України оголосила передстрайкову готовність до проведення всеукраїнської акції протесту	27 вересня	Президент Л.Кравчук видав Указ про керівництво Кабінетом Міністрів, за яким Президент очолив вертикаль виконавчої влади
8–23 червня	Проходив загальний довготривалий страйк трудівників Донбасу		

3–4 жовтня	У Москві відбувся збройний заколот антидемократичних сил
7–9 жовтня	Проходили урочистості, присвячені 75-річчю від дня народження видатного педагога-новатора В.Сухомлинського
23–24 жовтня	У Москві відбувся Конгрес українців Росії
28 жовтня	У Сокиринцях на Чернігівщині відбулись урочистості з нагоди 190-річчя від дня народження відомого українського кобзаря О.Вересая
1 листопада	Розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд редакторів газет і журналів

1994 р.

14 січня	Зустріч у Москві президентів України, Росії, США. Підписання трьохсторонньої угоди, за якою Україна при підтримці Росії і США позбудеться ядерних арсеналів
30 січня	Президентом Республіки Крим обрано Ю.Мешкова, лідера Республіканської партії Криму – партії «Республіканський рух Криму»
4 лютого	Верховна Рада ухвалила Закон про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів
24 лютого	Верховна Рада ухвалила Закон про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад
27 березня	Вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання. У першому турі обрано 49 з передбачених 450 народних депутатів
2, 3, 9, 10 квітня	Вибори народних депутатів до Верховної Ради (обрано – 286 депутатів)
14 квітня	Указ Президента України Л. Кравчука «Про заходи щодо влаштування жертв депортації з Криму»
18 травня	Головою Верховної Ради України обрано О.Мороза
11–12 травня	У Києві відбувся I Всеукраїнський конгрес татар
16 червня	Верховна Рада призначила прем'єр-міністром України В.Масола
26 червня	Вибори Президента України (балотувалось шість кандидатів) і голів та депутатів до місцевих Рад
10 липня	Президентом України на альтернативній основі обрано Л.Д.Кучму (балотувались Л. М. Кравчук і Л.Кучма)
8–10 липня	Зустріч Великої сімки в Неаполі (Італія), на якій розглядалось питання економічної допомоги Україні

24 липня	Додаткові вибори по вільних округах народних депутатів Верховної Ради (обрано 12 депутатів)
10–11 серпня	Робочий візит Президента Республіки Казахстан Н.Назарбаєва в Україну
Вересень	225 років від дня народження українського письменника І.Котляревського
11–12 вересня	У селищі Соснище на Чернігівщині відбулися урочистості з нагоди 100-річчя від дня народження відомого українського кінорежисера і письменника О.Довженка
14 вересня	Президент України Л.Д.Кучма видав розпорядження «Про тимчасового спеціального уповноваженого Президента України в Республіці Крим». Ним призначений віце-прем'єр-міністр України Є.Марчук
16 вересня	У Києві відбувся I з'їзд мусульман України
20 вересня	Президент України Л.Кучма видав Указ «Про Раду регіонів»
7–8 жовтня	У Києві відбулися урочисті збори та військовий парад, присвячені 50-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників
12 жовтня	Президент України Л.Кучма на пленарному засіданні Верховної Ради виступив із зверненням до законодавчого органу: виклав основні принципи економічної та соціальної політики держави
21–24 жовтня	У Києві проходив II Всесвітній Конгрес українських юристів
20–21 жовтня	У Києві відбувся II з'їзд суддів України
10 листопада	Президент України Л.Кучма видав Указ «Про невідкладні заходи по прискоренню земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»
10 листопада	Верховна Рада України затвердила Склад Комісії з розробки проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)
16 листопада	Верховна Рада України ухвалила закон «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року»
22–23 листопада	Державний візит Президента України Л.Кучми до США
22 листопада	Президенти України і США у Вашингтоні підписали Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва
5 грудня	У Будапешті (Угорщина) Президентом України, Росії, США, Прем'єр-Міністром Великої Британії підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

1995 р.

30 січня	У м. Києві відбулося розширене засідання Координаційного комітету при Президенті України по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю
21 лютого	Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про деякі Укази Президента Автономної Республіки Крим», за яким укази, що суперечать Конституції і законодавству України, були скасовані
17 березня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про Автономну Республіку Крим». У структурі органів виконавчої влади Республіки ліквідована посада Президента
19 березня	Виповнилось 100 років від дня народження видатного українського поета і вченого М. Рильського
4 квітня	Верховна Рада України задовільнила прохання В. Масола про відставку з посади Прем'єр-міністра України
26 квітня	Верховна Рада України прийняла Звернення до парламентів країн Європейського Союзу та «великої сімки» щодо розв'язання проблеми ліквідації наслідків Чорнобильської трагедії
11–12 травня	З офіційним візитом в Україні перебував Президент США Білл Клінтон
14–15 травня	У м. Локарно (Швейцарія) відбувся «круглий стіл» з проблем взаємовідносин Києва і Сімферополя, організований ОБСЄ під егідою ООН
8 червня	Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз підписали Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України»
8 червня	Указом Президента України Є. Марчук призначений Прем'єр-міністром України
9 червня	У м. Сочі (Росія) Президентами України Л. Кучмою і Росії Б. Єльциним підписано Угоду між Російською Федерацією і Україною з питань Чорноморського флоту
6 липня	Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим обрано Є. Супрунюка
14 липня	Помер видатний український письменник, громадський і культурний діяч, академік Національної академії наук України – О. Гончар
17–18 липня	Офіційний візит Президента України Л. Кучми до Республіки Білорусь
18 липня	У м. Києві біля Софійського собору сталося зіткнення підрозділів охорони правопорядку з процесією вірую-

чих, яка супроводжувала труну з тілом Патріарха Київського і всієї Русі-України, Глави Української Православної Церкви (Київського Патріархату) Володимира (Романюка)

26 липня	Президент України Л. Кучма підписав Указ про утворення Державного комітету України з енергозабезпечення
19 серпня	Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим»
26 вересня	У м. Страсбурзі (Франція) на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи ухвалено рекомендацію про приєднання України до цієї впливової організації
5 жовтня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про боротьбу з корупцією»
6 жовтня	Президент України Л. Кучма видав Указ «Про національну гвардію України»
11 жовтня	Президент України Л. Кучма видав Указ «Про утворення Державного комітету України з питань релігій»
20–22 жовтня	У м. Києві відбувся Помісний собор Української Православної Церкви – Київського Патріархату
9 листопада	Україну включено до складу країн-учасниць Ради Європи
9 листопада	У м. Києві проходив об'єднаний Пленум митців України
11 листопада	У м. Києві проходив Конгрес української інтелігенції

1996 р.

15 березня	Міністерство Закордонних справ України виступило із заявою з приводу ухвалення рішення Державної Думи РФ «Про поглиблення інтеграції народів, що об'єдналися в Союз РСР, та відміну Постанови Верховної Ради РРФСР від 12 грудня 1992 р.»
20 березня	На засіданні Верховної Ради відбулося представлення проекту Конституції України
25 березня	Президент України Л. Кучма видав Указ «Про Раду з питань науки та науково-технічної політики» і затвердив її персональний склад
2 квітня	Президент України Л. Кучма виступив на сесії Верховної Ради з доповіддю про внутрішню і зовнішню політику України «Економічний і соціальний розвиток України у 1995 р.»
11 квітня	Розпочався страйк шахтарів Донбасу, в якому взяли участь 12 шахт регіону
27 травня	Президент Л. Кучма звільнив з посади Прем'єр-міністра України Є. Марчука

2 червня	Україна оголосила про намір вивести з своєї території ядерну зброю
4 червня	Верховна Рада прийняла постанову «Про проект Конституції України»
8 червня	Втратив чинність Конституційний договір між законодавчою і виконавчою гілками влади
27–28 червня	Верховна Рада прийняла Конституцію незалежної України
8 липня	Голова Верховної Ради О. Мороз узяв участь у роботі п'ятої сесії Парламентської Асамблеї ОБСЄ
10 липня	Верховна Рада 344 голосами «за» дала згоду Президенту України Л. Кучмі на призначення П. Лазаренка Прем'єр-міністром
12 липня	Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз у Маріїнському палаці підписали Закон «Про прийняття Конституції України і введення її в дію»
22 серпня	Президент України Л. Кучма видав Указ «Про утворення Державної податкової адміністрації України та місцевих державних податкових адміністрацій»
23 серпня	Урочисті збори з наради 5-ї річниці проголошення незалежності України. Президент Л. Кучма виступив з доповіддю «Україна є. Україна – буде!»
24 серпня	Україна відзначила п'ятиріччя своєї незалежності
25 серпня	Президент Л. Кучма видав Указ «Про грошову реформу в Україні»
2 вересня	Введена національна грошова одиниця – гривня
15 жовтня	Прем'єр-міністр України П. Лазаренко на сесії Парламенту виступив з програмою діяльності Кабінету Міністрів
16 жовтня	Верховна Рада прийняла Постанову «Про розмір вартісної величини межі малозабезпеченості» – з 1 січня 1997 р. вона встановлена у розмірі 70,9 гривні
18 жовтня	У Верховній Раді в присутності Президента України прийняли присягу шістнадцять членів Конституційного Суду
4 грудня	Верховна Рада прийняла Постанову «Про Основні положення податкової політики в Україні»
14 грудня	Президент України Л. Кучма видав Указ «Про склад Кабінету Міністрів»
20 грудня	Головою Адміністрації Президента призначений Є. Кушнар'єв

1997 р.

16 липня	На посаду Прем'єр-міністра України призначений В. Пустовойтенко
19 листопада	На американському космічному кораблі «Коламбі» розпочався політ у космос першого космонавта незалежної України О. Каденюка

1998 р.

29 березня	Відбулися вибори депутатів до Верховної Ради України XIV скликання на багатомандатній основі
22 квітня	Унаслідок терористичного замаху трагічно загинув банкір і політик, народний депутат України В. Гетьман
12 травня	Початок пленарної роботи Верховної Ради України XIV скликання на професійній основі діяльності депутатів
30 травня	У Києві відбулося урочисте відкриття та освячення дзвіниці Михайлівського Золотоверхого собору
7 липня	Головою Верховної Ради України обрано О. Ткаченка
1 листопада	Відзначено 80-річчя з дня проголошення Західноукраїнської Народної Республіки

1999 р.

15 січня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про столицю України – місто-герой Київ»
5 березня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про вибори Президента України»
1 квітня	Набув чинності Договір «Про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією»
20 травня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про Національний банк України»
14 листопада	Президентом України вдруге обрано Л. Кучму
22 грудня	В. Пустовойтенка звільнено з посади Прем'єр-міністра України. На цю посаду призначено В. Ющенка

2000 р.

13 січня	На пленарному засіданні Верховної Ради України сформовано парламентську більшість із 237 депутатів
1–7 лютого	Народні депутати Верховної Ради України працювали у стані протистояння, унаслідок чого в депутатському корпусі стався розкол на більшість і меншість

2 лютого	І. Плющ, який очолював депутатську більшість, обраний Головою Верховної Ради України
16 квітня	Відбувся Всеукраїнський референдум за народною ініціативою
17 травня	На будинку Верховної Ради України радянську символіку замінено на державну
14 липня	Уряд В. Ющенка прозвітував перед Верховною Радою України про виконання програми «Реформи заради добробуту»
вересень – грудень	Так званий «касетний скандал» у зв'язку зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе
15 грудня	Розпочалася інженерно-технічна акція закриття Чорнобильської АЕС

2001 р.

14 лютого	При Президенті України створено Політичну Раду як консультативно-дорадчий орган
5 квітня	Верховна Рада України прийняла Закон «Про політичні партії»
26 квітня	Верховна Рада України висловила недовіру уряду В. Ющенка
29 травня	На основі рішення Верховної Ради України глава держави підписав Указ про призначення А. Кінаха на посаду Прем'єр-міністра України
23–29 червня	В Україні з офіційним візитом перебував глава держави Ватикан Папа Римський Іоанн-Павло II
14 серпня	Відбувся III Всесвітній форум українців
18–24 серпня	Урочисто відзначалася 10-та річниця незалежності України
10–11 вересня	У м. Ялті пройшов міжнародний саміт «Україна–ЄС».
13 вересня	Звернення Президента України Л. Кучми до народу України у зв'язку з жахливим терористичним актом у США
грудень	Проведення Всеукраїнського перепису

ЗМІСТ

Вступ	3
--------------------	---

РОЗДІЛ 1. Україна вступає у нову добу історії	4
--	---

1. Ключовий регіон Російської імперії	4
2. Становище на західноукраїнських землях	6
3. Україна і українство в Першій світовій війні	8

РОЗДІЛ 2. Національно-демократичні процеси в Україні ...	13
---	----

1. Розпад самодержавної Російської імперії	13
2. Витоки і розвиток національно-демократичної революції в Україні	18
3. УНР та її політика	25
4. Гетьманат Скоропадського	28
5. Директорія та відновлення УНР	31

РОЗДІЛ 3. Україна і радянське державне будівництво.	
--	--

Політичні формування	35
-----------------------------------	----

1. Конституція УСРР 1919 року	35
2. Україна у складі СРСР. Конституції 1924, 1936 років	37
3. ВКП(б) і політика «українізації»	41
4. Професійні спілки України як «приводний пас» партії	45
5. Молодіжні та дитячі формування	47

РОЗДІЛ 4. УРСР за умов нової економічної політики	51
--	----

1. Перший «радянський» голод	51
2. Неп в українському селі	53
3. Роль непу в промисловості	57
4. Культурне життя у період непу	60

РОЗДІЛ 5. Модернізація економіки України	
---	--

у 1925–1940-х роках	62
----------------------------------	----

1. Зміна політичного курсу централізованої держави	62
2. Марш індустріалізації	63
3. Зміни економічних відносин на селі: колективізація і голодомор початку 30-х років	66
4. Економіка напередодні Другої світової війни	71

РОЗДІЛ 6. Приєднання західноукраїнських земель	
---	--

до УРСР	74
----------------------	----

1. Вступ Червоної армії в Західну Україну: окупація чи приєднання?	74
2. Радянізація західноукраїнських земель	79
3. Беззаконня і репресії в західних областях УРСР	82
4. ОУН у національно-визвольній боротьбі	88

РОЗДІЛ 7. Україна і війна з фашистською Німеччиною	91
1. Напад на українські землі і фашистська окупація	91
2. «Новий порядок» на українських землях	95
3. Українці на фронті	98
4. Дві течії руху Опору в Україні	101
5. Україна на завершальному етапі війни. Відновлення економіки	103
РОЗДІЛ 8. Держава і політичний устрій	107
1. Держава та її Конституція	107
2. Вибори й зміни у складі депутатів Верховної Ради II–XI скликання	109
3. Діяльність Верховної Ради	115
4. Президія Верховної Ради	119
5. Функціонування вищої виконавчої та розпорядчої влади	121
6. Місцеві органи державної влади	125
РОЗДІЛ 9. Промисловість України у 1945–1990 роках	130
1. Відбудова індустрії у повоєнні роки	130
2. Особливості промислового розвитку в 50–60-х роках	134
3. У пошуках механізму «прискорення»	141
РОЗДІЛ 10. Аграрне господарство у 1945–1990 роках	148
1. Голод 1946–1947 рр. в Україні	148
2. Невдале експериментаторство	152
3. Організація сільськогосподарського виробництва	155
4. Недуги сільськогосподарської економіки	159
РОЗДІЛ 11. Освіта і культура у 1945–1990 роках	167
1. Матеріально-технічні основи розвитку освіти й культури	167
2. Тоталітаризм у сфері духовності народу	169
3. Українське дисидентство	171
4. Стан середньої освіти	175
5. Підготовка кадрів інтелігенції	177
6. Науковий потенціал	180
РОЗДІЛ 12. Етносоціальні процеси в Україні у 1945–1989 роках	184
1. Соціальне і національне життя українського народу у повоєнному десятиріччі	184
2. Українське дисидентство 60-х років	190
3. Наступ на українську мову і культуру	191
4. Демографічні процеси в Україні	192
5. Згубна політика тоталітарної держави щодо сільських поселень України у 50–80-х роках ХХ ст.	199

РОЗДІЛ 13. Матеріальне становище населення. Проблеми довкілля	218
1. Матеріальні умови життя людей у повоєнні роки	218
2. Хрущовські соціальні реформи та їхній провал	222
3. Нерозв'язаність соціальних проблем у 70–80-ті роки	226
РОЗДІЛ 14. Проблеми державотворення в Україні	230
1. Наступність і державотворення в Україні у ХХ ст.	230
2. Державотворення в контексті історичного поступу	232
3. Функціонування законодавчої гілки влади	234
4. Конституційні основи діяльності Верховної Ради України	246
5. Діяльність виконавчої влади	255
6. Третя влада	265
РОЗДІЛ 15. Політичні структури суспільства	272
1. Зародження багатопартійності в Україні	272
2. Структурування партійних рухів	278
3. Народний рух України	285
4. Профспілки незалежної України	291
5. Страйковий рух	298
6. Жіночий рух	301
7. Молодіжна державна політика	308
РОЗДІЛ 16. Національне відродження і духовність народу	313
1. Соціально-демографічне становище українців	313
2. Національна ідея в розбудові незалежної держави	321
3. Культурно-творчі процеси в незалежній державі	323
4. Засоби масової інформації за умов національного відродження	342
РОЗДІЛ 17. Зрушення в економіці й соціальній сфері	347
1. Економіка незалежної України	347
2. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі	370
3. Проблеми соціального розвитку села	375
4. Українське суспільство після Чорнобильської катастрофи	377
5. Соціальні аспекти охорони навколишнього природного середовища	388
6. Проблеми монетарної політики і соціального захисту населення	396
РОЗДІЛ 18. Міжнародні відносини незалежної України	411
1. Зовнішньополітична діяльність	411
2. Торгово-економічні зв'язки	416
3. Діяльність спільних підприємств, зарубіжні інвестиції	422
<i>Хронологія головних подій</i>	428

Навчальне видання

«НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ»

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

За загальною редакцією академіка НАН України
В.А. Смолія

Зав. історичної редакції – *Ігор ГИРИЧ*
Обкладинка *Павла МАШКОВА*
Макет *Леоніда ДІКАРСВА*

Здано до виробництва та підписано до друку 18.01.2002 р.
Формат 60×90^{1/16}.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна.
Фіз. друк. арк. 29,0.
Умовн. друк. арк. 29,0.
Обл.-вид. арк. 44,0.
Наклад 1000 прим.
Зам. 2-11.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова
фабрика ім. М. В. Фрунзе»,
61057, м. Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

НБ ПНУС

645897